

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

131
1992

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1993

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1992

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

131
1992

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1993

Τόμος 131 (1992)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

Ἀγγελικῆς Λεμπέση:	Τὰ μετάλλινα ζώδια τοῦ θηβαϊκοῦ Καβιρίου	1-19
Ἰωάννου Πετρόχειλου:	Ἀναθηματικά γλυπτὰ τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ	21-65
Hara Tzavella - Evjen:	A Mycenaean Tomb near Selinia at Salamis	67-93
Χριστίνας Βλασσοπούλου:	Ἐνα πινάκιο τοῦ Λυδοῦ στὸ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως	95-100
Γεωργίας Κοκκοροῦ - Ἀλευρᾶ:	Τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα μαρμάρου τῆς Νάξου	101-127
Νικολάου Χρ. Σταμπολίδη:	Ὁ θωρακοφόρος ἀρ. ΑΕ 268 τῆς Κῶ	129-162
Γεωργίου Σταῖνχάουερ:	Ἀνέκδοτα ἀποσπάσματα τοῦ Διοκλητιανοῦ ἀγορανομικοῦ διατάγματος ἀπὸ τῆς Λακωνίας	163-177
Γεωργίου Σταῖνχάουερ:	Δύο δημοτικά ψηφίσματα τῶν Ἀχαρνέων	179-193
Βασιλείου Χ. Πετράκου:	Ἡ νέα ἔκδοσις τῶν Ἀττικῶν Ἐπιτυμβίων Ἀναγλύφων	195-197

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Βασιλείου Κ. Λαμπρινουδάκη:	Ἐξί χρόνια ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὰ Ὑρία τῆς Νάξου	201-216
-----------------------------	---	---------

ΜΕΛΕΤΑΙ

ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΖΩΔΙΑ ΤΟΥ ΘΗΒΑΪΚΟΥ ΚΑΒΙΡΙΟΥ

ΜΙΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ

Στή μνήμη τοῦ Ν. Πλάτωνος,
τοῦ κρητολόγου καὶ ἀνασκαφέα τοῦ Καδμείου.

Σ ἐ απόσταση 8 χιλ. περίπου στὰ δυτικά τῆς Θήβας βρίσκεται τὸ ἱερὸ τῶν Καβίρων, στὴ μέση φυσικοῦ βαθουλώματος ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα σὲ χωματόλοφους. Ὁ Πανσανίας ἀναφέρει τὸν ἱδρυτικὸ μῦθο τοῦ ἱεροῦ (25, 5-10) χωρὶς νὰ δίνει πληροφορίες γιὰ τὸ εἶδος τῆς λατρείας. Σημειώνει μόνο ὅτι κάποιος Ἀθηναῖος *Μέθαπος*, ἔμπειρος ὀργανωτῆς στὰ τελετουργικὰ ποικίλων λατρειῶν, *τοῖς Θηβαίοις τῶν Καβείρων τὴν τελετὴν κατεστήσατο* (Παυσ. 4,1,7). Πότε ἀκριβῶς ὀργανώνει τὴ λατρεία ὁ Μέθαπος δὲν εἶναι γνωστό, καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν μελετητῶν γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς παρέμβασής του διχάζονται ἀνάμεσα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ.¹

Τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ἱεροῦ ἄρχισε τὸ 1887 τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο καὶ τὴν ὀλοκλήρωσε τὸ 1967 ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνια διακοπή. Οἱ ἐκθέσεις γιὰ τὶς ἀνασκαφές καὶ οἱ ἑξι τόμοι, ὅπου δημοσιεύεται τὸ σχετικὸ ὕλικό, ἀποτελοῦν τὴ μόνη πηγὴ πληροφοριῶν². Μία πηγὴ κάπως ἐπισηφαλή, γιὰτὶ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔγινε μὲ τὶς σύγχρονες

Τὸν πυρήνα αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ἀποτελέσει ἡ ἀνακοίνωσή μου στὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριο Βοιωτικῶν Μελετῶν (Λειβαδιὰ 6-10 Σεπτεμβρίου 1992).

Εὐχαριστῶ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο γιὰ τὶς φωτογραφίες τῶν εἰκόνων 1-2 (ἀρ. ἀρν. 72/3815, 3814), τὸν ζωγράφο Κ. Ἡλιάκη γιὰ τὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 4 καὶ ἰδιαίτερα τὴ φίλη ἀρχαιολόγο δρ. Π. Μεταξᾶ Muhly γιὰ τὴν ἀγγλικὴ περίληψη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

CB: A. Schachter, *Cults of Boiotia 2. Herakles to Poseidon*, B.I.C.S Supplement 38.2 (London 1986).

KH 1: P. Wolters - G. Bruns, *Das Kabirenheiligtum bei Theben I* (Berlin 1940).

KH 2: W. Heyder - A. Mallwitz, *Die Bauten im Kabirenheiligtum bei Theben* (Berlin 1978).

KH 3: U. Heimberg, *Die Keramik des Kabirions* (Berlin 1982).

KH 4: K. Braun - Th. E. Haevernick, *Bemalte Keramik und Glas aus dem Kabirenheiligtum bei Theben* (Berlin 1981).

KH 5: B. Schmaltz, *Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben* (Berlin 1974).

KH 6: B. Schmaltz, *Metallfiguren aus dem Kabirenheiligtum bei Theben* (Berlin 1980).

Σύμη II: Ἀ. Λεμπέση, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου*, I. 1. Χάλκινα κρητικὰ τορεύματα (Ἀθήνα 1985).

1. Τὴν ὁψιμη χρονολόγηση ὑποστηρίζει ὁ A. Schachter, CB 91 σημ. 3· 105 σημ. 2 μὲ βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ στὶς ἀντίθετες ἀπόψεις.

2. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῶν ἀνασκαφῶν: KH 1, X-XII (G. Bruns)· 1-7 (P. Wolters)· 7-10 (W. Judeich)· 10-20 (W. Dörpfeld). KH 2. 1-5 (A. Mallwitz)· 6-8 (W. Heyder κατὰ

μεθόδους καὶ ἡ ἐκτίμηση τῶν ἀνασκαφικῶν πληροφοριῶν ἐμπεριέχει τὸ ἀναπόφευκτο στοιχείο τῆς ὑποκειμενικότητος σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ, ἀπὸ ὅσο συμβαίνει συνήθως μὲ στρωματογραφημένο ὕλικό.

Ἡ πιὸ παλαιὰ καὶ σχεδὸν μοναδικὴ κατηγορία ἀναθημάτων κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ εἶναι τὰ χάλκινα καὶ τὰ μολύβδινα τετράποδα³. Πάνω ἀπὸ 550 παραδείγματα ἔχει δώσει τὸ θηβαϊκὸ Καβίριο. Ὅλα εἶναι ἔργα τοπικῶν ἐργαστηρίων⁴ καὶ καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸν ὕστερο 10ο ἕως καὶ τὸν ὕστερο 6ο αἰ., μὲ ἐξαίρεση δύο εἰδῶλια ταύρων, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 5ο καὶ στὸν πρῶμο 4ο αἰ. ἀντίστοιχα⁵. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ δὲν ὑπάρχουν οἰκοδομήματα. Μόνο τὰ μετάλλινα τετράποδα, ποὺ βρέθηκαν σὲ παχύτατα στρώματα στάχτης, μαρτυροῦν τὴν ἄσκηση ὑπαίθριας λατρείας καὶ μόνο ἔμμεσα πιθανολογεῖται ἡ ὑπαρξὴ βωμοῦ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα — ἀπλὰ κυκλικὰ κτίσματα τὰ ὁποῖα ἴσως στέγαζαν τοὺς συμποσιαστὲς τῶν τελετουργικῶν δείπνων — ἀρχίζει μόλις στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ.⁶ Τότε συμβαίνει νὰ διαδέχονται τοὺς μετάλλινους ταύρους λίγοι σχετικὰ πῆλινοι καὶ ἀμφολλὰ πῆλινα ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια ποικίλων θεματικῶν κύκλων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν πρῶμο 5ο ἕως καὶ τὸν ὕστερο 4ο αἰ.⁷

G. Bruns) 9-58 (W. Heyder) 59-72 (A. Mallwitz). Προκαταρκτικὲς ἐκθέσεις: G. Bruns, AA 1939, 581-584· *Neue Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und in Vorderen Orient* (Berlin 1959) 237-248· AA 1964, 231-265· AA 1967, 228-273.

Σύνοψη τῶν ἀνασκαφικῶν ἀποτελεσμάτων: RE X (1919) 1437 λ. *Kabeiros und Kabeiroi* (I) (O. Kern)· B. Hemberg, *Die Kabiren* (1950) 184-187· H. P. Drogenmüller, *Gymnasium* 68, 1961, 219-222· P. R. Franke, *AWelt* 1.4, 1970, 46-53. Πρόσθεσε CB 66-100, ὅπου ἀναλύονται οἱ δύο βασικὲς φάσεις τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ σὲ δέκα περιόδους, ἀναφέρονται μὲ κριτικὸ ἔλεγχο ὅλες οἱ ἀπόψεις οἱ σχετικὲς μὲ τὸ θηβαϊκὸ Καβίριο καὶ δίνεται πληρέστατη βιβλιογραφία. Ἡ γραφὴ τῶν λέξεων Κάβριος καὶ Καβίριο μὲ ἰ κατὰ τὸ βοιωτικὸ ἀλφάβητο, ποὺ υἱοθέτησαν οἱ ἀνασκαφεῖς, διατηρεῖται καὶ ἐδῶ γιὰ λόγους ὁμοιομορφίας.

3. Οἱ πολυάριθμοι γυάλινες ψῆφοι ἀποτελοῦν μία δευτέρη κατηγορία ἀναθημάτων, ἀλλὰ ἡ χρονολόγησή τους εἶναι προβληματικὴ καὶ οἱ παλαιότεροι τύποι ψήφων ἀναφέρονται ὡς «προκλασικῆς» ἐποχῆς: KH 4. 99-100, ἰδιαίτερα 100-101, σημ. 7, πίν. 33.1,3· 34.1-2.

Ἐπιλέγεται ἡ λέξη περίοδος, γιὰ τὴν ἐμπεριέχει τὴν ἔννοια τῆς διάρκειας σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ὅσο ἡ λέξη φάση καὶ γιὰ τὴν ὁ διαχωρισμὸς τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸν A. Mallwitz (KH 2) σὲ ἑξὶ περιόδους μοιάζει πιὸ ὀργανικὸς ἀπὸ τὴν ἀνάλυσή της σὲ δύο φάσεις καὶ δέκα περιόδους ποὺ προτείνει ὁ A. Schachter, CB 74 κέ.

4. KH 6. 10-11, 15, 158 κέ. καὶ 135-147 γιὰ τὴν τοπι-

κὲς ἰδιαιτερότητες τοῦ ρυθμοῦ τῶν τετραπόδων.

5. KH 6. 22 κέ., 97-113, πίν. 1-21. Ἡ πρῶμῃ χρονολόγησις τῶν ταύρων ἔχει ἀμφισβητηθεῖ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ κεραμικὴ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς (J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery* (1968) 411) εἶναι ἀσήμαντη: S. H. Langdon, *Art, Religion and Society in the Greek Geometric Period: Bronze Anthropomorphic Votive Figurines* (δ.δ. Indiana Un., U.M.I., Ann Arbor, Michigan, 1984) 260 σημ. 18. Ὡστόσο τὸ ἴδιο συμβαίνει στὴν Ὀλυμπία καὶ σὲ ἄλλα ἱερὰ πλούσια σὲ μετάλλινα ἀναθήματα, ὅπου σπανίζουν τὰ ἀγγεῖα γιὰ τὴν ἐντάσσονται στὴ λατρεία. Στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο τὰ τελετουργικὰ δειπνα, ποὺ προϋποθέτουν τὴ χρῆση ἀγγείων, φαίνεται ὅτι εἰσάγονται στὴ λατρεία ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο αἰ.: βλ. σημ. 6.

6. KH 2. 59-60, 69-72 (A. Mallwitz). Πρβ. τὴν ἐπιφυλάξεις τοῦ A. Schachter, CB 74-75, σημ. 6 γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἱδρύεται τὸ ἱερὸ καὶ τὴν προσγραφὴ δύο τοίχων ὀρθογώνιου κτίσματος στὴν πρώτη περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ Καβιρίου.

7. KH 5. 17-32, ἰδιαίτ. 31 κέ.: ὁκλάζοντες σιληνοὶ μὲ τὰ παλαιότερα παραδείγματα τοῦ πρῶμου 5ου καὶ 126-135, ἰδιαίτ. 135: μάσκες θεάτρου τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τὸ ἀργότερο τοῦ πρῶμου 3ου αἰ. Ὁ B. Schmaltz (KH 6, 160-161, σημ. 398) σημειώνει ὅτι τὸ θέμα ταῦρος ἐξακολούθησε νὰ ἀντιπροσωπεύεται μὲ πῆλινα εἰδῶλια στὸ ἱερὸ, γιὰ τὸ ταῦρος ἀποτελοῦσε τὸ κατεξοχὴν ζῷο τοῦ Διονύσου καὶ ὁ Κάβριος ὡς ἀποδέκτης θεῶς τῶν ταύρων προσεγγίζει τὸν Διόνυσο: βλ. πκ. σ. 3-4, 9 γιὰ τὴν ἐπισημ. σύνδεση τῶν ταύρων μὲ τὸν Διόνυσο.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἀπὸ τὰ 562 μετάλλινα τετράποδα τὰ 534 εἶναι ταῦροι καὶ 26 μόνο τράγοι ἢ κριοί. Εὐνόητο εἶναι ὅτι μὲ τέτοια ποσοτική ἀναλογία ἡ ὁποιαδήποτε ἐρμηνεία γι' αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀναθημάτων ἀφορᾷ κατ' ἀνάγκη τὸν ταῦρο. Τὰ παραδείγματα τοῦ 10ου αἰ. εἶναι λίγα, ἀλλὰ αὐξάνονται ραγδαῖα ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ πολλαπλασιάζονται στὸν 7ο καὶ στὸν 6ο αἰ., ἐνῶ ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. καὶ μετὰ οἱ μετάλλινοι ταῦροι δὲν ἀποτελοῦν πιά ἀντιπροσωπευτικὴ κατηγορία⁸.

Ἡ μελέτη τοῦ ὀστεολογικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ ἱερὸ ἔδειξε ὅτι τὰ ζῶα ποὺ προσφέρονταν γιὰ θυσία ἦταν στὴν πλειονότητά τους μοσχάρια καὶ νεαρῆς ἡλικίας αἰγοειδῆ, ἀρσενικὰ ἢ θηλυκά⁹. Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο ἡ εἰκόνα ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ζῶα δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ὁμοιογένεια ποὺ παρουσιάζει ἡ εἰκόνα τῆς εἰδικῆς κατηγορίας ἀναθημάτων, στὴν ὁποία κυριαρχεῖ ὁ ταῦρος. Ἐπομένως ὁ ταῦρος ὡς ἀνάθημα πρέπει νὰ εἶχε τὴν ἀξία συμβόλου καὶ γι' αὐτὸ δὲν προσφέρεται γιὰ οἰκολογικὰ συμπεράσματα.

Τὰ χάλκινα τετράποδα — ταῦροι πάντοτε στὴν πλειονότητά τους — ἀποτελοῦν κοινὸ ἀνάθημα ἀπὸ τὸν 10ο ἢ τὸν πρῶμο 9ο ἔως καὶ τὸν 7ο αἰ. σὲ πολλὰ ἱερά. Ὁ πολλαπλασιασμὸς μάλιστα τῶν παραδειγμάτων κατὰ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ εἶναι γενικὸ χαρακτηριστικόν. Χάλκινα εἰδώλια ταύρων, περισσότερα ἢ λιγότερα ἀπὸ ὅσα βρέθηκαν στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο, ἔχουν βρεθεῖ τόσο σὲ πανελλήνια ἱερά (Ὀλυμπίας, Δελφῶν), ὅσο καὶ σὲ τοπικά (Καβεῖριο Χαλκίδας, Φερὲς Θεσσαλίας, στὴ σπηλιὰ τοῦ Ψυχροῦ, στὴν Ἀγία Τριάδα καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης στὴν Κρήτη), ποὺ ἦταν ἀφιερωμένα σὲ διαφορετικὲς θεότητες¹⁰.

Τὸ δεδομένο τῶν διαφορετικῶν θεοτήτων δείχνει ὅτι τὸ ἀνάθημα ταῦρος δὲν προσιδίαζε σὲ μία θεότητα ἢ τουλάχιστον σὲ ὁμάδα συγγενικῶν θεοτήτων. Ἐπομένως δὲν χαρακτηρίζε κατ' ἀνάγκη τὸν ἀποδέκτη θεό, ἀλλὰ κάποια σχέση τοῦ ἀναθέτη μὲ τὴν τιμώμενη θεότητα. Ἡ εὐρύτατη ἐξάλλου διάδοση τοῦ ταύρου ὡς ἀναθήματος προϋποθέτει ἕναν γενικὸ συμβολισμό πανελλήνια ἀποδεκτό, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸς ὁ συμβολισμὸς ἐξειδικεύεται στὰ κατὰ τόπους ἱερά.

Ὁ ταῦρος, ποὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀγέλη τῶν βοδιῶν μὲ τὸ μέγεθος, τὴν ἀξία καὶ τὴ γονιμοποιό του δύναμη, παρουσιάζεται στὰ ἱερά ὡς τὸ κατεξοχὴν ζῶο γιὰ θυσία ἀπὸ τὴ δεύτερη κιόλας χιλιετία¹¹. Ἡ εἰκόνα του, μὲ τὴν ὁποία διαιωνιζόταν ἡ πράξη τῆς θυσίας, ἀποτελεῖ ἰδανικὸ ὑποκατάστατο τῶν πραγματικῶν ζώων ποὺ θυσιάζονταν καὶ ποὺ ἦταν κατὰ κανόνα μικρὰ αἰγοειδῆ.

Αὐτὸς ὁ γενικὸς συμβολισμὸς τοῦ ταύρου δὲν ἀποκλείει καὶ ἄλλα βασικὰ μηνύματα. Π.χ. τὸ αἶτημα τοῦ ἀναθέτη πρὸς τὴ θεότητα γιὰ τὴν ἐπαύξηση τῶν κοπαδιῶν του ἢ τὴν προβολή του ὡς πλούσιου κατόχου κοπαδιῶν, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ εἰκόνα τοῦ ταύρου εἶναι ἀπὸ ἀκριβὸ μέταλλο, ὅπως ὁ χαλκός¹². Ὡστόσο ἡ θυσία, ποὺ ἀποτελοῦσε βασικὸ τρόπο ἀναφορᾶς τῶν

8. KH 6, 112-113, 158-159.

9. KH 6, 13-14, 163, σημ. 409. Πρβ. J. Boessneck, *Die Tierknochenfunde aus dem Kabirenheiligtum bei Theben* (ἀνάτυπο Institut für Palaeoanatomie, München 1973) 2, πίν. 1· σ. 11 κέ., 14 κέ., 28.

10. KH 6. 14-15, 160. Πρόσθ. Langdon ὁ.π. (σημ. 5) 262-271 μὲ στατιστικὸς πίνακες γιὰ τὴ διάδοση τῶν χάλκινων τετραπόδων κατὰ τόπους καὶ ἱερά.

11. Γενικὰ βλ. L. Bodson, *ἹΕΡΑ ΖΩΙΑ. Contribution à l'étude de la place de l'animal dans la religion grecque ancienne* (1978) 144-151 γιὰ τὴ γονιμοποιό δύναμη τοῦ

ταύρου, ὅπου καὶ ἐπισημαίνεται ἡ σύνδεσή του μὲ τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὸν Διόνυσο. Fr. Matz, *Minoischer Stiergott?*, Πραγμὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τεύχ. 1, *Κρητικὰ Χρονικά* 15-16, 1961-62, 215-223 γιὰ τὴ συχνὴ ἀνάθεση ταύρων στὰ μινωικὰ ἱερά ἀπὸ τὴν προανακτορικὴ περίοδο.

12. Ὁ B. Schmaltz, *Mensch und Tier in der griechischen Antike, Kolloquien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, Zur frühen Mensch-Tier-Symbiose* 4, 1983, 99-114 ἀμφισβητεῖ τὴν ἀπόδοση τῶν χάλκινων ταύρων τῆς Ὀλυμπίας σὲ πλούσιους ἀναθέτες-κατόχους

πιστῶν πρὸς τὴ θεότητα, πρόσφερε διόδους ἀκόμη καὶ γιὰ πῖο ἐξειδικευμένους συμβολισμούς, ὅταν ἡ ἀνάθεση τῆς εἰκόνας τοῦ ταύρου γινόταν στὸ πλαίσιο εἰδικῶν τελετουργιῶν μὲ κορυφαία πράξη τῆ θυσία τοῦ ζώου.

Οἱ ἐπιγραφές πού φέρουν ἄρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ταύρους τοῦ θηβαϊκοῦ Καβιρίου ἐξειδικεύουν τὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ κοινοῦ ἀναθήματος, ἂν συνδυαστοῦν μὲ δεδομένα τοῦ ἱεροῦ σύγχρονα καὶ μεταγενέστερα τῶν ταύρων.

Τριάντα ἔξι ἀπὸ τοὺς 223 χάλκινους ταύρους εἶναι ἐνεπίγραφοι καὶ ἀπὸ τοὺς μολύβδινους μόνο δύο. Ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸν P. Roesch ἔδειξε ὅτι σὲ πολλὰ παραδείγματα ἡ ἐπιγραφή δὲν εἶναι σύγχρονη μὲ τὸν ταῦρο-φορέα τῆς¹³. Σὲ ἑπτὰ μόνο εἰδῶλια συμφωνοῦν τὰ δύο συστήματα χρονολόγησης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα χρησιμοποιεῖ ἐπιγραφικὰ κριτήρια καὶ τὸ ἄλλο βασίζεται σὲ μορφολογικά. Στὰ ὑπόλοιπα ἐνεπίγραφα εἰδῶλια ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἄλλοτε προγενέστερη τοῦ φορέα τῆς καὶ ἄλλοτε μεταγενέστερη κατὰ μισό, ἕναν, ἢ καὶ περισσότερους αἰῶνες.

Τὰ πέντε εἰδῶλια, πού ἔχουν χρονολογηθεῖ σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη τῆς ἐπιγραφῆς τους, δείχνουν πόσο ἐπισφαλῆς εἶναι ἡ χρονολόγηση ἑνὸς ἀναθήματος χωρὶς στρωματογραφικὰ δεδομένα. Ὡστόσο, ἐπειδὴ ἡ μορφολογία τῶν γραμμάτων δὲν ἀκολουθεῖ τοὺς γρήγορους ρυθμοὺς ἐξέλιξης τῆς μορφοπλαστικῆς ἀντίληψης, ἡ συγκεκριμένη χρονικὴ ἀπόκλιση εἶναι σκόπιμο νὰ ἐλέγχεται μὲ νέα ἐπιγραφικὰ δεδομένα. Τὰ παραδείγματα μὲ ἐπιγραφή μεταγενέστερη τοῦ φορέα τῆς μπορεῖ νὰ ξαναχρησιμοποιοῦνταν¹⁴ κάθε φορὰ πού βρίσκονταν, εἴτε κατὰ τὴ διευθέτηση τῶν καταλοίπων τῆς ὑπαίθριας λατρείας εἴτε κατὰ τὸ κτίσιμο οἰκοδομημάτων σὲ μεταγενέστερες περιόδους τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

Καθαγιασμένη ἡ εἰκόνα τοῦ ταύρου λόγῳ τῆς ἱερότητας τοῦ χώρου ὅπου βρισκόταν, ἐξακολούθησε νὰ ἀποτελεῖ κατάλληλο ἀνάθημα γιὰ τὴν τιμώμενη θεότητα μὲ τὴν προσθήκη μιᾶς ἐπιγραφῆς, γιατί ὁ ταῦρος διαφύλαξε ἕως καὶ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα τὴν ἀξία του ὡς τοῦ πῖο σημαντικοῦ ζώου γιὰ θυσία. Μὲ αὐτὴ τὴ γενικὴ ἀντίληψη μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση ὀρισμένων μετάλλινων ταύρων, κατὰ τὸν 5ο, τὸν 4ο καὶ τὸν 3ο αἰ., ὅπως καὶ ἡ ἀνάθεση τῶν λίγων σχετικὰ πῆλινων ταύρων, πού δὲν ἀποτελοῦσαν πιά εἰδικὴ οὔτε ἀποκλειστικὴ κατηγορία ἀναθημάτων, στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο.

Πάντως ἡ χρονολογικὴ ἀπόκλιση ἀνάμεσα σὲ ὀρισμένες ἐπιγραφές καὶ στοὺς μετάλλινους φορεῖς τους δὲν ἐπηρεάζει τὴν ἐρμηνεία τῶν ἐπιγραφῶν, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐξειδικευμένη σημασία πού μοιάζει νὰ ἔχει ἡ ἀνάθεση τῶν μετάλλινων ταύρων στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο. Ὁ τύπος τῶν ἐπιγραφῶν ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

κοπαδιῶν· ἰδιαίτερα 102 καὶ 104 γιὰ τὴ σύνδεση τῶν καβιριακῶν βοδιῶν μὲ τὸν Διόνυσο-Κάβιρο.

Γιὰ τὴν κατηγορία τῶν ἀναθετῶν μὲ τοὺς ὁποίους ἴσως μποροῦν νὰ συνδεθοῦν οἱ φθινοὶ μολύβδινοι ταῦροι τοῦ Καβιρίου βλ. σημ. 65. Πάντως οἱ μολύβδινοι ταῦροι δὲν ἀποτελοῦν ἄλλη κατηγορία ἀναθήματος ἀπὸ τοὺς χάλκινους, ἔστω καὶ ἂν ἡ χύτευσή τους γινόταν σὲ δύο διαφορετικὰ ἐργαστήρια (KH 6. 116 κέ.). Γιὰ τὴν ἐπισφαλῆ σύνδεση τῶν μετάλλινων ταύρων τοῦ Καβιρίου μὲ βουκόλους πού πρότεινε ὁ A. Schachter (CB 97)

βλ. καὶ σημ. 20 καὶ 55.

13. P. Roesch, Les taureaux de bronze du Kabirion de Thèbes et l'écriture archaïque béotienne. *Actes du troisième congrès international sur la Béotie antique*, Montreal-Quebec 31/10-4/11 1979 (1985) 135-151, ἰδιαίτ. 144, ὅπου δίνεται συνοπτικὸς πίνακας.

14. Βλ. Roesch ὅ.π. (σημ. 13) 141 καὶ συνοπτικὸ πίνακα 144. Πρβ. CB 77 σημ. 3· 79 σημ. 5· 83 σημ. 1· 85 σημ. 2.

Συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν πρῶμο 6ο αἰ.¹⁵, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ ἐπιγραφές στὰ ἀτομικὰ ἀναθήματα ἄρχισαν νὰ ἀποτελοῦν συνηθισμένο φαινόμενο.

Ὁ τύπος τῶν ἐπιγραφῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες λέξεις, ποὺ ἄλλοτε συνυπάρχουν καὶ ἄλλοτε ἀναγράφονται μεμονωμένες: ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη-θεοῦ τῶν ταύρων, τοῦ *Καβίρου*, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκάστοτε ἀναθέτη, ποὺ εἶναι κατὰ κανόνα ἀνδρικό¹⁶, ἀπὸ τὸ ρῆμα *ἀνέθεκεν* καὶ ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *ἱαρός*. Τὸ ρῆμα δηλώνει τὴν πράξη τῆς προσφορᾶς καὶ τὸ ἐπίθετο, ὅταν δὲν συνοδεύει τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, προσδίδει στὸ εἰδῶλιο τοῦ ταύρου τὸν βαθμὸ τῆς ἱερότητας τῶν *ἱαρῶν ζωῶν*, ποὺ ὁδηγοῦνταν γιὰ θυσία καὶ ἦταν στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο μικρὰ κυρίως τετράποδα. Ὁ ἐπιθετικὸς χαρακτηρισμὸς τῶν εἰδωλίων μὲ τὴ λέξη *ἱαρός* ἀποτελεῖ ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο τῆς γενικῆς ἀντίληψης ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ ταύρου προσφερόταν ὡς ἰδανικὸ ὑποκατάστατο τοῦ θυσιαζόμενου ζώου.

Ἀξιοσημείωτο γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο εἶναι ὅτι ὁ ἀποδέκτης θεὸς τῶν ταύρων ἀναφέρεται σὲ δύο τουλάχιστον μετάλλινους ταύρους τοῦ 6ου αἰ. μὲ τὸ ὄνομα *Κάβιρος* καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *παῖς*¹⁷. Αὐτὸ τὸ δίπτυχο, ποὺ παρουσιάζεται καὶ σὲ ἐπιγραφές μεταγενέστερες τῶν ταύρων¹⁸, ἀφορᾷ βέβαια δύο ξεχωριστὲς μορφές. Δύο μορφές ποὺ ἀντιστοιχοῦν ὥστόσο σὲ ἰσάριθμες ἐκφάνσεις τῆς ἴδιας θεότητας, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαϊκὴ θρησκευτικὴ σκέψη ἢ ὁποία ἀντιλαμβανόταν τὸ θεῖο στὴν πολλαπλότητά του¹⁹. Ἡ συνεκφορὰ τοῦ Καβίρου μὲ τὸν *παῖδα*, στοὺς μετάλλινους ταύρους, ὑπομνηματίζει τὴν ἀντιπαράθεση τῆς ὥριμης ἡλικίας μὲ τὴ νεότητα²⁰. Τὸ ὁμοούσιο τοῦ διπτύχου *Κάβιρος/παῖς* ἀποκαλύπτει ἢ ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ στὸν πληθυντικὸ ἀριθμὸ (τοῖς *Καβείροις Θαλέτας μανέ/θεκεν*) σὲ ταῦρο τοῦ 600 ἢ 550²¹.

Ἡ ὥριμη καὶ ἡ νεαρὴ φύση τοῦ Καβίρου διαγράφεται πιὸ καθαρὰ στὴν ἰδιότυπη εἰκονογραφία τῶν καβιριακῶν κυπέλλων. Δηλαδὴ σὲ εἰδικὴ γιὰ τὸ θηβαϊκὸ Καβίριο κατηγορία τε-

15. Βλ. Roesch ὁ.π. 141 ὁμάδα 1 γιὰ τὰ ἐπτὰ παραδείγματα στὰ ὁποῖα συμπίπτει ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τοῦ φορέα της. Πρόσθ. πίνακα σ. 144, ὅπου ἀπὸ τοὺς 37 ἐνεπιγραφους ταύρους οἱ 22 καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸν ὕστερο 7ο ἕως καὶ τὸν ὕστερο 6ο αἰ., μὲ βάση τὴ χρονολόγηση τόσο τῆς ἐπιγραφῆς ὅσο καὶ τοῦ φορέα της, ἔστω καὶ ἂν ὑπάρχει κάποια ἀπόκλιση, ἢ ὁποία ὥστόσο δὲν ξεπερνᾷ τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

16. Μοναδικὴ ἐξαίρεση μοιάζει νὰ ἀποτελεῖ ἓνας ταῦρος (*KH* 6. 81, ἀρ. 333, πίν. 18), ἂν ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς κατὰ 50 χρόνια παλαιότερα τοῦ φορέα της εἶναι ἡ σωστὴ (Roesch ὁ.π. 141 ὁμάδα 2). Τὸ δεῦτερο παράδειγμα μὲ γυναικεῖο ὄνομα (*KH* 6. 88, ἀρ. 350, πίν. 21: τέλος 5ου ἢ ἀρχὲς 4ου καὶ Roesch ὁ.π. (σημ. 13) 141 ὁμάδα 3: τέλος 3ου αἰ.) ἀνήκει σὲ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὴν ὁποία ἔχει εἰσχωρήσει διακριτικὰ ἡ γυναικεῖα μορφή: βλ. σημ. 64.

17. *KH* 6. 89, ἀρ. 356 καὶ 81-82, ἀρ. 333, πίν. 19· πρβ. Roesch ὁ.π. 140 (600-550) καὶ 141 ὁμάδα 2 (550-500). Ὁ Α. Schachter (*CB* 89, 93, σημ. 2, 103 κέ.) δὲν ἀναφέρεται σὲ αὐτὰ τὰ παραδείγματα, ἴσως γιὰτὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ

ἐλληνιστικὴ τάση ἐξομίωσης τῶν Καβίρων μὲ τοὺς Διοσκούρους εἰσήγαγε τὸν τύπο τῆς ἐπιγραφῆς *Κάβε(ι)-ρος* καὶ *Παῖς*. Πρβ. καὶ Hemberg ὁ.π. (σημ. 2) 191, σημ. 9-10.

18. E. Szanto στὸ *KH* 1. 54-55, ἀρ. 144, 148, 150.

19. Βλ. Ν. Κοντολέων, Παρατηρήσεις εἰς τὴν δαιδαλικὴν τέχνην τῆς Κρήτης, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ συνεδρίου, Ρέθυμνον 18-23 Σεπτ. 1971* (1973) 134-153, ἰδιαίτ. 149.

20. Ἡ G. Bruns, *AA* 1967, 240-241, σημ. 13 ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις γιὰ ἓναν ὥριμο καὶ ἓναν νέο θεὸ ποὺ πρότεινε ὁ E. Kirsten: E. Kirsten und W. Kraiker, *Griechenlandkunde I*⁴ (1967) 239-240. Ὁ P. Wolters, *AM* 15, 1890, 358 εἶναι πιὸ προσεκτικὸς γιὰ τὴ σύνδεση τῶν νέων ἀναθετῶν μὲ τὸν *παῖδα* Κάβιρο ἀπὸ τὸν Hemberg ὁ.π. (σημ. 2) 191-192. Ὁ Α. Schachter (*CB* 90-91, 97), ἐνῶ προσγράφει τὰ ἀναθήματα σὲ βουκόλους, ἀμπελουργοὺς καὶ τεχνίτες, δὲν ὀρίζει τὴν κοινωνικὴ ὁμάδα τῶν ἀναθετῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὰ πολλὰ πῆλινα εἰδῶλια τῶν νέων καὶ τῶν παιδιῶν.

21. *KH* 6. 90 ἀρ. 358 (πρὸς τὸ 600). Roesch ὁ.π. (σημ. 13) 139 καὶ 144 (550).

λειτουργικῶν ἀγγείων, πὺ ἐμφανίζεται στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ.²² Προγενέστερα ἢ μεταγενέστερα τῶν καβιριακῶν κυπέλλων ἀγγεῖα, ἀνάμεσά τους καὶ πολλοὶ κἀνθαροι²³, ποικίλα ἀναθήματα ἀπὸ πηλὸ ἢ ἀπὸ γυαλὶ καὶ λίθο²⁴, ὅπως καὶ τὰ ἀάπολλα πῆλινα εἰδῶλια²⁵ πὺ διαδέχθηκαν τὴν κατηγορία τῶν μετάλλινων ταύρων, δὲν ἀποτελοῦν ἀποκλειστικὲς κατηγορίες τελετουργικῶν ἀγγείων ἢ ἀναθημάτων γιὰ τὸ θηβαϊκὸ ἱερό.

Ἡ βασικὴ ἀλλαγὴ πὺ παρουσιάζουν τὰ ἀναθήματα, ὅσον ἀφορᾷ στὴν πολυμορφία κυρίως τῶν κατηγοριῶν ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. καὶ μετὰ, καὶ ἡ παρουσία ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἴδιου αἰῶνα τῶν ιδιότυπων καβιριακῶν κυπέλλων φανερῶνουν κάποια τομὴ στὸν τρόπο πὺ ἀσκεῖται ἡ λατρεία²⁶. Ἡ ἀλλαγὴ, ἐμφανὴς καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ἱεροῦ, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ συντελέστηκε διὰ μῆς σὰν νὰ ἦταν κάποιο ἱστορικὸ γεγονός. Ἐνα χρονικὸ διάστημα προηγεῖται κάθε ἀλλαγῆς, πὺ σχετίζεται μὲ τοὺς τρόπους ἔκφρασης στὴ λατρεία. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ διάστημα ἡ παραδοσιακὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ ἀντιστέκεται στὶς τάσεις ἀνανέωσης. Ἐτσι μοιάζει πιθανότερο νὰ ἀναδιοργανώθηκε ἡ λατρεία στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο Μέθαπο (Παυσ. 4,1,7) τὸν 4ο αἰ. π.Χ., παρὰ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ., κατὰ τὸν ὅποιο τὸ ἱερό παρουσιάζει μόνο μία περιορισμένη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα²⁷.

Οἱ εἰδικὲς κατηγορίες ἀναθημάτων καὶ τελετουργικῶν ἀγγείων σὲ κάθε ἱερό προσφέρονται περισσότερο ἀπὸ τὰ κοινὰ ἀναθήματα καὶ τὰ ἀγγεῖα γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ ὁ χαρακτήρας τῆς λατρείας. Γιὰ τὸ θηβαϊκὸ Καβίριο τοῦ 4ου αἰ. τὰ καβιριακὰ κύπελλα εἶναι ἡ εἰδικὴ κατηγορία ὅπου καὶ ἀντικατοπτρίζεται ἡ ἀνανεωμένη λατρευτικὴ πρακτικὴ, ἀνεξάρτητα ἀν ἡ ἀνανέωσή της ὀφείλεται στὸν ξενόφερτο Μέθαπο ἢ σὲ ἄλλους παράγοντες.

Στὸ πασίγνωστο καβιριακὸ κύπελλο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. 1) εἰκονίζονται ὁ *Κάβιρος* ὡς ὄριμος συμποσιαστής καὶ ὁ *Παῖς* ὡς ἐφηβικὴ ὑπηρετικὴ μορφή σὲ ἕνα εἰκονογραφικὸ σχῆμα πὺ εἶναι τυπικὸ γιὰ τὶς παραστάσεις τῶν θνητῶν συμποσιαστῶν²⁸. Στὰ ἀριστερὰ αὐτοῦ τοῦ διπτύχου, πὺ ὀρίζεται μὲ τὴν ἀναγραφὴ τῶν θεϊκῶν ὀνομάτων γιὰ νὰ ἀποσπασθοῦν οἱ

22. *KH* 4. 1 κέ., ὅπου συμπεριλαμβάνονται καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα στὸ *KH* 1 (G. Bruns), ὅπως καὶ ὅσα βρίσκονται στὰ μουσεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ K. Braun, *KH* 4. 1 σημειώνει ὡς μόνον κοινὸ στοιχεῖο τῶν κυπέλλων μὲ τοὺς κανθάρους τὶς κάθετες λαβές 2-4, 30-33 (χρονολόγηση). Πρόσθ. *CB* 71, σημ. 1 καὶ 3 γιὰ τὴ μεταγενέστερη βιβλιογραφία.

23. *KH* 3. 1 κέ. (χρονολόγηση: 500-350/325). Γενικὰ βλ. *CB* 68-72 γιὰ τὴν πλήρη καὶ τὴ μεταγενέστερη τῶν βασικῶν δημοσιεύσεων βιβλιογραφία τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸ Καβίριο.

24. K. Braun, *KH* 4. 48-50 καὶ 60-62 (θραύσματα ἀγγείων καὶ πῆλινα ἀναθήματα). E. Haevernick, *KH* 4. 97-100 (ψῆφοι), 110-116 (διάφορα), 117-118 (ρωμαϊκὰ ἀγγεῖα).

25. Βλ. σημ. 7.

26. Ὁ A. Schachter (*CB* 91, σημ. 3) ἐπισημαίνει μόνον τὴν ἀλλαγὴ ἀπὸ τὸ μέταλλο στὸν πηλὸ γιὰ τὰ εἰδῶλια τῶν ταύρων, γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ λατρεία ἀναδιοργανώνεται μόλις τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Βλ. σημ. 1.

27. Βλ. σημ. 1 καὶ *CB* 87-88 γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ

τῆς 10ης περιόδου τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸν A. Schachter.

28. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 10426: *KH* 1. 96 K1, πίν. 5 καὶ 44,1. *KH* 4. 62, ἀρ. 302, πίν. 22.1-2. Γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ σχήματος στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῶν συμποσιαστῶν βλ. J. M. Denzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.* (1982) 76 κέ. μὲ τὸ παράδειγμα VCo 1, 79, σημ. 46 γενειοφόρου καὶ ἀγένειου (τέλος 7ου αἰ.), 86-87, 94-95, 123 (γιὰ τὴ συγχρότερη ἀπεικόνιση θνητῶν μορφῶν): 125-126 (γιὰ τὸ ἴδιο σχῆμα καὶ σὲ παιδευτικὲς παραστάσεις) καὶ 526-527 γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ σχήματος στὸν ἥρωικὸ κόσμον τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων. Ἀν τὸ σχῆμα τοῦ ἀνακεκλιμένου Καβίρου χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ τὸν Διόνυσον (*KH* 3. 21, σημ. 68) δὲν σημαίνει ὅτι ἡ μορφή τοῦ Καβίρου στὸ κύπελλο ἔχει διονυσιακὴ χροιά: J. Harisson, *Prolegomena to the Study of Greek Religion* (1903) 653 καὶ Denzer ὅ.π. 127. Πρβ. Hemberg, ὅ.π. (σημ. 2) 193-194 καὶ A. Schachter, *CB* 93.

Εἰκ. 1-2. Τμήματα καβιριακοῦ κυπέλλου.

μορφές ἀπὸ τὴν ἀνωνυμία τοῦ κοσμικοῦ εἰκονογραφικοῦ σχήματος, ἀναπτύσσεται ἡ παράσταση ἐνὸς ἀνθρωπογονικοῦ μύθου: ὁ *Πρατόλαος*, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος σὲ μορφή μικροῦ παιδιοῦ, στρέφεται πρὸς τὸ ζεῦγος *Μίτος* καὶ *Κράτεια* (εἰκ. 2)²⁹.

Σὲ ἓνα ἄλλο καβιριακὸ κύπελλο τοῦ 4ου αἰ. (εἰκ. 3) τὸ δίπτυχο ὄριμος/νέος περιβάλλεται τὸν μανδῦα τοῦ μύθου καὶ μορφοποιεῖται μὲ τὸ σχῆμα τῆς καθοδηγητικῆς σχέσης τοῦ γονέα πρὸς τὸν γιό: τοῦ πατέρα Ἑρμῆ νὰ εἰσάγει τὸν γιό του Πάνα στὴ μυστηριακὴ λατρεία τοῦ

29. Γιὰ τὸν μῦθο μὲ τὴν παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία: M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*³ (1967) 672, πίν. 48,1. Πρβ. W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (1977) 420-421. Ἡ K. Braun στὸν *KH* 4. 6-7 διαπιστώνει τὴν

ἐπίδραση τῆς ἀττικῆς εἰκονογραφίας τοῦ ὕστερου 5ου αἰ. καὶ τὴν ἀπήχηση τῆς «ἀνθρωπογονίας» τοῦ Ἀντιφάνους τῆς μέσης κωμωδίας. Πρόσθ. *CB* 93, σημ. 2 μὲ βιβλιογραφία γιὰ ἐναλλακτικὲς ἐρμηνευτικὲς προτάσεις.

Εἰκ. 3. Ἀνάπτυγμα παράστασης σὲ καβιριακὸ κύπελλο (Βερολίνο· χαμένο: AA 1967, 271 εἰκ. 70).

Καβίρου³⁰. Τὸ τελετουργικὸ τῆς μύησης, μετατοπισμένο σὲ θεϊκὸ ἐπίπεδο, προσφέρει τὴ δυνατότητα στὸν σεπτὸ θεὸ τοῦ θηβαϊκοῦ Καβίριου, ποὺ ὡς *Κάβιρος/Παῖς* ἀποδεχόταν τὴ μύηση τῶν θνητῶν, νὰ θέσει ὑπὸ τὴν προστασία του καὶ τὴ μυητικὴ δοκιμασία τοῦ νέου θεοῦ Πανός³¹.

Πέρα ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε ἐρμηνευτικὴ πρόταση γι' αὐτὴ τὴν παράσταση, εἶναι προφανὲς καὶ στὰ δύο κύπελλα τὸ ἀκόλουθο δεδομένο. Ἡ ὅποια ἀλλαγὴ στὸν τρόπο ἄσκησης τῆς λατρείας ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. καὶ μετὰ ἢ ἡ πιθανὴ ἀναδιοργάνωσή της ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο Μέθαπο στὸν 4ο αἰ. δὲν μετέβαλε τὴν ἀντίληψη τῶν πιστῶν γιὰ τὴ διττὴ φύση τοῦ Καβίρου ὡς ὄριμου καὶ ὡς νεαροῦ θεοῦ. Μία ἀντίληψη ποὺ εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφὲς στοὺς μετάλλινους ταύρους.

Κάποια γνωρίσματα τῆς μυστηριακῆς ἐλευσινιακῆς καὶ περισσότερο τῆς μυστηριακῆς διονυσιακῆς λατρείας ἔχουν ἐπισημανθεῖ γιὰ τὰ δρώμενα τοῦ θηβαϊκοῦ Καβίριου μὲ βάση τὴν εἰκονογραφία τῶν καβιριακῶν κυπέλλων³². Ἡ εὐρύτατη ἐξάπλωση τῶν δύο μυστηριακῶν κύ-

30. Βερολίνο, Staatliche Museen 3286 (χαμένο): *KH* 1. 106-107, σημ. 4 M4 εἰκ. 5-6, πίν. 28.3 καὶ *KH* 4. 64, ἀρ. 358 πίν. 23.6. Πρόσθ. Cl. Bérard, *Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens* (1974) 114, 119 γιὰ τὶς ταινίες ποὺ προσφέρει ὁ Ἑρμῆς στὸν Πάνα ὡς στοιχεῖο τῆς διονυσιακῆς μυστηριακῆς λατρείας.

31. Ὁ A. Schachter, *CB* 90-92 καὶ 95-96 ἐξισώνει τὰ δύο ζεύγη Ἑρμῆς/Πάν καὶ Κάβιρος/Παῖς γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Κάβιροι τοῦ θηβαϊκοῦ ἱεροῦ ἦταν δαίμονες, ἐπειδὴ ὑπόκεινται στὴ διαδικασία τῆς μύησης στὸ ἴδιο τὸ ἱερό τους. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία παραγνωρίζει τὸν ρόλο τῆς λατρευτικῆς πρακτικῆς, ἢ ὅποια γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὸν μῦθο ἐπιλέγει ἓνα θεϊκὸ ζευγάρι (= Ἑρμῆς/Πάν) συνδεδεμένο μὲ μυητικὲς δοκιμασίες, προφανῶς ἀνάλογες μὲ τὶς τελούμενες στὸ Καβίριο ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ διπτύχου Κάβιρος/Παῖς.

Γιὰ τὸν Ἑρμῆ-προστάτη τῶν μυητικῶν ἱεροπραξιῶν ἐνηλικίωσης στὴ Τανάγρα καὶ στὴν Κρήτη βλ. σημ. 41 καὶ σ. 9 κέ. Γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Πανὸς σὲ ὅμοιες ἱεροπραξίες: A. Lebessi, *Flagellation ou autoflagellation. Données iconographiques pour une tentative d'interprétation*, *BCH* 115, 1991, 99-123, ἰδιαίτ. 117-118.

32. Συνοπτικὴ καὶ κατὰ θέματα κατάταξη τῶν παραστάσεων δίνει ὁ A. Schachter, *CB* 100-102 καὶ 106 (ἐλευσινιακὲς ἐπιδράσεις). Γιὰ τὰ διονυσιακὰ στοιχεῖα τοὺς βλ. O. Kern, *Hermes* 25, 1890, 3 καὶ G. Bruns, *AA* 1967, 268-273 ἀντίθετα μὲ τὸν Hemberg ὅ.π. (σημ. 2) 193-197, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τὰ διονυσιακὰ μοτίβα τῶν κυπέλλων καὶ τῶν κανθάρων στὴν ιδιότητα τῶν Καβίρων ὡς προστατῶν τῶν ἀμπελιῶν· αὐτόθι 203-204 γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐλευσινιακῶν μυστηρίων καὶ τοῦ ὀρφισμού.

κλων λατρείας στὸν 5ο αἰ.³³ εἶναι πιθανὸν νὰ ἐπηρέασε τὸ τυπικὸ τῶν μυητικῶν τελετουργιῶν, ὅταν ἀναδιοργανώθηκε ἡ λατρεία, ἀλλὰ δὲν ἐθίξε τὴν ἀντίληψη τῶν πιστῶν γιὰ τὴν τιμώμενη θεότητα, τὸν Κάβιρο. Γι' αὐτὸ μοιάζει ἐπισηφελὴς ἡ σύνδεση τῶν μετάλλινων ταύρων τοῦ Καβίριου μὲ τὸν Διόνυσο ποὺ πρότεινε ὁ B. Schmaltz, ἐπικαλούμενος τὴ σύνδεση τοῦ Διονύσου μὲ τὸν ταῦρο καὶ τὴ συνένωση τῶν καβιριακῶν κυπέλλων μὲ κανθάρους³⁴.

Οὕτε οἱ ἐπιγραφὲς τῶν ταύρων οὕτε τὰ καβιριακὰ κύπελλα, δηλαδὴ οἱ δύο ἀποκλειστικὲς κατηγορίες ἔργων ἀπὸ ἰσάριθμες διαδοχικὲς περιόδους τῆς λειτουργίας τοῦ θηβαϊκοῦ Καβίριου, ἀναφέρουν τὸν Διόνυσο. Τὸ πλούσιο ὕλικὸ ποὺ ἔδωσε τὸ ἱερὸ ἀπὸ ὅλες τὶς περιόδους τῆς λειτουργίας του ἀγνοεῖ αὐτὸν τὸν θεό, παρόλο ποὺ ὁ μῦθος καὶ οἱ τελετουργίες τὸν παρουσιάζουν νὰ κυριαρχεῖ στὴ Βοιωτία³⁵. Οἱ κἀνθαροι δὲν ἀποτελοῦν εἰδικὴ κατηγορία ἀγγείων στὸ Καβίριο τῆς Θήβας. Πρόκειται γιὰ κοινὰ ἀγγεῖα πόσεως, ποὺ βρίσκονται συχνὰ στὶς βοιωτικὲς νεκροπόλεις καὶ σὲ ἱερά, ὅχι μόνο τῆς Βοιωτίας ἀλλὰ καὶ τῆς Φωκίδας, ὅπως σημειώνει ὁ B. Schmaltz³⁶. Καὶ ἂν ἀκόμη συνέβαινε νὰ ἀποτελοῦσε ὁ κἀνθαρος ἀποκλειστικὸ σύμβολο τοῦ Διονύσου, οἱ κἀνθαροι τοῦ Καβίριου δὲν παρουσιάζουν τὴ συμβολικὴ φόρτιση ποὺ ἔχουν οἱ παραστάσεις τῶν ἰδιότυπων καβιριακῶν κυπέλλων. Οἱ κἀνθαροι ἀποτελοῦν χρηστικά ἀγγεῖα πόσεως συνδεδεμένα κατὰ τὴ χρῆση τους μὲ τοὺς κρατῆρες καὶ τὶς πρόχους ποὺ βρέθηκαν στὸ ἱερὸ μὲ τὰ καβιριακὰ κύπελλα³⁷. Τὰ ἀγγεῖα πόσεως, περισσότερα πάντοτε ἀπὸ ἄλλα σχήματα χρηστικῶν ἀγγείων, χρησιμοποιοῦνταν στὰ τελετουργικὰ δεῖπνα καὶ ἄλλων ἱερῶν χωρὶς τὸ σχῆμα τους νὰ χαρακτηρίζει τὴ λατρεύμενη θεότητα³⁸.

Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὴ, σχεδὸν κοινότοπη, ἡ ἄποψη ὅτι τὸ ἐλληνικὸ Πάνθεο ὁργανώθηκε «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν» τῆς κοινωνίας τῶν ἐλληνικῶν πόλεων. Στὸ θεϊκὸ δίπτυχο Κάβιρος/Παῖς τῶν καβιριακῶν ταύρων καὶ τῶν κυπέλλων, ὅπου ὑπαισέρεται καὶ τὸ δίπτυχο Ἑρμῆς/Πάν, ἀντιστοιχεῖ τὸ κοσμικὸ δίπτυχο ὄριμος/νέος, στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε ἡ ἐκπαίδευση τῶν νέων. Τὸ σύστημα ἀγωγῆς ποὺ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὰ ἀριστοκρατικὰ καὶ τὰ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα ἕως καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ στηρίχθηκε σὲ θεσμοθετημένη προσωπικὴ καὶ καθορισμένης διάρκειας σχέση τοῦ ὄριμου πολίτη-ἐκπαιδευτῆ μὲ τὸν ἐκπαιδευμένο νέο³⁹. Αὐτὴ ἡ σχέση, ποὺ ἦταν καὶ ὁμοφυλοφιλικὴ ἀλλὰ πρόσκαιρη ἕως τὸν 5ο αἰ., ἐνυπάρχει στὴ σταθερὴ φιλία τοῦ Ἑπαμεινώνδα μὲ τὸν Πελοπίδα καὶ στὴν ἀρραγὴ συνοχὴ τῶν ἱερολοχιτῶν τῆς «λοξῆς» θηβαϊκῆς φάλαγγας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁴⁰ Κατὰ τὸν G. Costa ἡ ἰδιότυπη ἐτήσια τελετουργία

33. Γιὰ τὶς ἀρχὲς τῶν μυστηριακῶν λατρειῶν στὸν 6ο αἰ. καὶ τὴν ἐξάπλωσή τους βλ. γενικὰ W. Burkert, *Ancient Mystery Cults* (1987) καὶ ἰδιαίτ. 1-7.

34. *KH* 6. 161-162· Schmaltz ὁ.π. (σημ. 12), ἰδιαίτ. 104 κέ.

35. Πλήρῃ βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἐπιγραφὲς καὶ τὰ graffiti δίνει ὁ A. Schachter, *CB* 67. Γιὰ τὸν Διόνυσο στὴ Βοιωτία, ἰδιαίτ. στὴ Θήβα: W. F. Otto, *Dionysus, Mythos und Kultus*² (1933) 62 κέ.

36. *KH* 6. 162. Ἡ U. Heimberg, *KH* 3. 4 ἀναφέρει τοὺς κανθάρους ὡς εἰδικὴ κατηγορία τελετουργικῶν ἀγγείων, ἴσως λόγω τῶν ἐπιγραφῶν. Ἀλλὰ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς ὑπάρχουν καὶ σὲ ἀγγεῖα ἄλλων σχημάτων, π.χ. *KH* 1. 46, ἀρ. 69· 47, ἀρ. 74 κλπ.

37. K. Braun, *KH* 4. 1.

38. Βλ. U. Kron, *Kultmahle im Heraion von Samos archaischer Zeit, Early Greek Cult Practice, Proceedings of the Fifth International Symposium, Swedish Institute Athens, 26-29 June, 1986* (ἐκδ. R. Hägg κ.ἄ. 1988) 135-148 γιὰ ἀνάλογα χρηστικά ἀγγεῖα στὰ ἱερά. Πρβ. *CB* σημ. 3 τῆς σ. 91 γιὰ τὴ Βοιωτία.

39. Βλ. γενικὰ K. J. Dover, *Greek Homosexuality* (1978) καὶ H. Patzer, *Die griechische Knabenliebe, SB-Main* 1982, 1-131 μὲ ἱστορικὴ κριτικὴ παρουσίαση τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας.

40. Kirsten ὁ.π. (σημ. 20). Dover ὁ.π. (σημ. 39) 192. B. Sergen, *L'homosexualité dans la mythologie grecque* (1984) 172, 259-260.

στήν Τανάγρα με προστάτη θεὸ τὸν Ἑρμῆ *Κριοφόρο* καὶ με πρωταγωνιστὴ τὸν πιὸ ὠραῖο ἔφηβο τῆς πόλης νὰ περιέρχεται τὸ τεῖχος της με ἓνα κριάρι στοὺς ὄμους (Παυσ. 9, 22, 1) ἐμπεριέχει στοιχεῖα μυστικῶν ἱεροπραξιῶν ἐνηλικίωσης⁴¹.

Μὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία ἢ παρεμφερὴς κατὰ τὴ σημασία της παράσταση τοῦ καβιριακοῦ κυπέλλου (εἰκ. 3) δὲν παρουσιάζεται ξεκομμένη ἀπὸ τὶς τρέχουσες ἀντιλήψεις τῆς κοινωνίας τῶν Βοιωτῶν. Ὁ Ἑρμῆς τῆς Τανάγρας ἀπὸ προστάτης θεὸς τῶν νέων ἀναλαμβάνει τὸν ρόλο τῶν *παραγωγέων* (= μυσταγωγῶν) τοῦ θηβαϊκοῦ Καβιρίου⁴², καὶ ὁ ὠραῖος ἔφηβος τῆς Τανάγρας ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν δύσμορφο γιὸ τοῦ θεοῦ, τὸν Πάνα, στὸ ἱερὸ τοῦ σεπτοῦ Καβίρου. Ἡ εἴσοδος τοῦ Ἑρμῆ στὴ σκοτεινὴ γενεαλογία τῶν Καβείρων ὡς νεαροῦ θεοῦ με τὸ ὄνομα *Κάδ(σ)μιλος*⁴³ ἴσως εὐνόησε αὐτὴ τὴν ἀντιστροφὴ ρόλων καὶ τὴ μετατόπιση τοῦ διπτύχου ὄριμος/νέος ἀπὸ τὸ κοσμικὸ στὸ θεϊκὸ ἐπίπεδο.

Ἡ συνεξέταση τῆς φιλολογικῆς παράδοσης με ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν Κρήτη θεμελιώνει πλήρως τὴν προσέγγιση τοῦ κοσμικοῦ διπτύχου «ὄριμος ἐκπαιδευτὴς/παῖς ἐκπαιδευόμενος» στὸ θεϊκὸ δίπτυχο Ἑρμῆς/Πάν τοῦ θηβαϊκοῦ Καβιρίου καὶ διαφωτίζει κατ' ἐπέκταση τὴ λατρεία τοῦ Καβίρου καὶ τοῦ Παιδός, ποὺ ἦταν οἱ ἀποδέκτες τῶν μετάλλινων ταύρων.

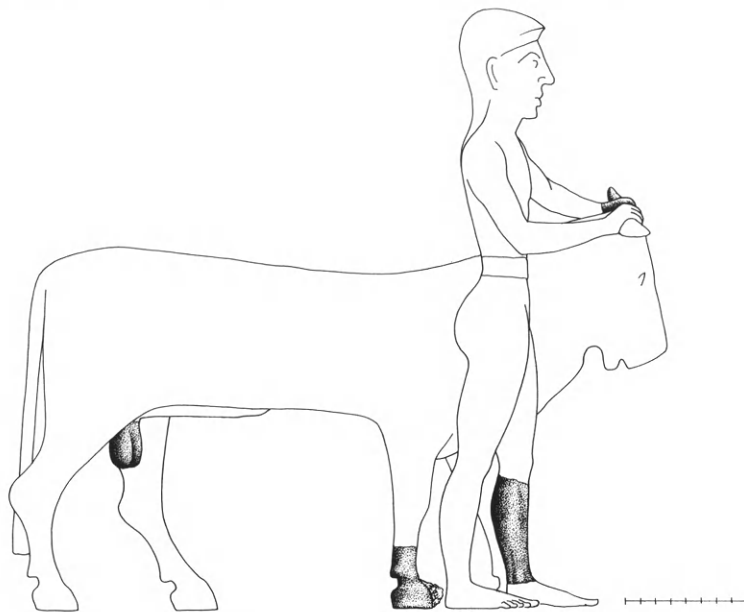
Ὁ γεωγράφος Στράβων (10, 483 κέ.=FGrHist 70E.149) δίνει τὶς ἀκόλουθες πληροφορίες γιὰ τὰ *περὶ τοὺς ἔρωτας νόμιμα* τῶν Κρητῶν. Ἐπιφανεῖς ὄριμοι ἄνδρες ἦταν ἐπιφορτισμένοι ἀπὸ τὴν πολιτεία με τὴν ἀγωγή τῶν νέων τῆς Κρήτης, τοὺς ὁποίους ὀργάνωναν κατὰ *ἀγέλας*. Ὑστερα ἀπὸ μακρόχρονη ἐκπαίδευση ὁ ὄριμος ἐκπαιδευτὴς, ποὺ λεγόταν *φιλήτωρ*, ἀπήγαγε τὸν καλύτερο νέο τῆς ἀγέλης, τὸν *ἐρώμενον*, γιὰ ἓνα δίμηνο ἀπομόνωσης καὶ τῶν δύο μακριὰ ἀπὸ κάθε κατοικημένη περιοχὴ. Μὲ τὴ λήξη τῆς δίμηνης δοκιμασίας ὁ φιλήτωρ προσέφερε στὸν ἐρώμενον τρία θεσμοθετημένα δῶρα: *στολὴν πολεμικὴν, ποτήριον καὶ βοῦν*. Τὸ μεγάλο τετράποδο προοριζόταν γιὰ τὴν εὐχαριστήρια θυσία πρὸς τὸν προστάτη θεὸ τῶν νέων καὶ γιὰ τὸ συνακόλουθο τελετουργικὸ δείπνο, στὸ ὁποῖο συμμετεῖχαν οἱ *συγκαταβαίνοντες* φίλοι τοῦ μνημένου πιά νέου. Αὐτὴ ἡ καταληκτικὴ ἱεροπραξία ἐπικύρωνε τὴν ἐπανεισαγωγὴ τοῦ νέου στὴν κοινωνία ὡς τέλειου πολίτη καὶ μάλιστα ὡς *κλεινοῦ*. Τὸ δῶρο τῆς πολεμικῆς στολῆς ἀφοροῦσε τὴν ὑποχρέωση τοῦ νέου πολίτη νὰ ὑπερασπίζεται τὴν πόλη τοῦ ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς με τὰ ὅπλα. Τὸ ποτήριον συμβόλιζε τὴν εἴσοδό του ὡς *κλεινοῦ* πιά πολίτη στὸ *ἀνδρεῖον*, στὸ οἶκημα ὅπου σιτίζονταν καὶ συσκέπτονταν οἱ ἄρχοντες κάθε κρητικῆς πόλης.

Πολλὲς ἀπὸ τὶς πληροφορίες τοῦ Στράβωνος εἰκονογραφοῦνται στὰ ἀναθήματα ἑνὸς κρητικοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο κατὰ τὴν ἑλληνικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας του στὸν Ἑρμῆ *Κεδρίτη* καὶ στὴν Ἀφροδίτη. Τὸ ἱερὸ βρίσκεται στὶς νότιες πλαγιὲς τῆς Δίκτης (ὕψ. 1130 μ.) κοντὰ στὸ χωριὸ Σύμη τῆς ἐπαρχίας τῆς Βιάννου. Ἡ ἀνασκαφὴ του, ποὺ ἄρχισε τὸ 1972 καὶ συνεχίζεται ἀκόμη, ἔδωσε πλῆθος ἀπὸ μινωικὰ ἀγγεῖα καὶ λίθινα μινωικὰ σκεύη, πάμπολλα ἀναθήματα ποικίλων κατηγοριῶν, κυρίως ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καὶ μετὰ, καὶ ἔδειξε ὅτι ἡ

41. G. Costa, Hermes dio delle iniziazioni, *Civiltà Classica e Cristiana* 3, 1982, 277-295, ἰδιαίτ. 284-286. Πρόσθ. CB 48-49.

42. IG VII 2428. Βλ. CB 83 σημ. 3 με σχετικὴ βιβλιογραφία.

43. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἑρμῆ με τὴ λατρεία τῶν Καβείρων: Hemberg ὁ.π. (σημ. 2) 39-43. Πρόσθ. CB 92 σημ. 2-3, ὅπου ἡ ἐξομοίωση τοῦ Καδμίλου ἢ τοῦ βοιωτικοῦ Ἑρμῆ με τὸν Κάβιρο στηρίζεται σὲ ὅσες μαρτυρίες.

Εἰκ. 4. Σχεδιαστική ἀποκατάσταση τοῦ χάλκινου κρητικοῦ συμπλέγματος «ὁδηγὸς ταύρου».

λειτουργία τοῦ ἱεροῦ ἦταν συνεχῆς ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ. περίπου ἕως καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ.⁴⁴

Χάλκινα περίτμητα ἐλάσματα τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. εἰκονίζουν τὸν Ἑρμῆ *Κεδρίτη* ὡς βλαστικὸ καὶ κυνηγετικὸ συγχρόνως θεό⁴⁵. Ὡς νεαρὸ ἀγένειο καὶ ὡς ὄριμο γενειοφόρο, προστάτη θεὸ τῶν μυητικῶν τελετουργιῶν ἐνηλικίωσης, ποὺ τιμοῦσαν οἱ ἐπίλεκτοι νέοι (οἱ *κλεινοὶ*) μὲ τὴν προσφορὰ τοῦ δύσκολου θηράματος, τοῦ αἰγάγρου. Μία προσφορὰ ποὺ συμβόλιζε τὴ δίμηνη δοκιμασία τους στὰ ὄρη μὲ κύρια ἀπασχόληση τὴν ἄσκησή τους στὸ κυνήγι ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ὄριμου ἐκπαιδευτῆ⁴⁶.

Παλαιότερα καὶ νεότερα τῶν ἐλασμάτων χάλκινα ἀνδρικά εἰδώλια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης εἶναι πιὸ εὐγλωττα, ὅσον ἀφορᾷ στὴ θρησκευτικὴ κάλυψη τοῦ διπτύχου *φιλήτωρ/ἐρώμενος*.

44. Ἡ ἀνασκαφὴ πραγματοποιεῖται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα βλ. Ἀ. Λεμπέση, *ΠΑΕ* 1972, 193-203· 1973, 188-199· 1974, 222-227· 1975, 322-329· 1976, 400-407· 1977, 403-418· 1981, 380-396· 1983, 348-366· 1984, 440-463· 1985, 263-285· 1986, 241-242· 1987, 269-289· 1988, 244-263· 1989, 296-303· 1990-1992 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Γιὰ τὶς ἀντίστοιχες χρονιὲς πρβ. *Ἔργον*, *AR* καὶ *Chronique* τοῦ *BCH*. Πρόσθ. Ἀ. Λεμπέση, *AAA* 6, 1973, 104-114· τῆς ἴδιας *Expedition* 18, 1976, 2-13 καὶ Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, *ΑΕ* 1981, 1-24 εἰκ. 1-8, παρ. πίν. Α'-Β', πίν. 1-3 γιὰ σύντομο ἱστορικὸ διάγραμμα τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἱεροῦ.

Σύνοψη τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν τελευταίων ἀνασκαφικῶν περιόδων βλ. Α. Lebessi καὶ P. Muhly, *National Geographic, Research* 3, 1987, 102-113 καὶ *Aspects of Minoan Cult. Sacred Enclosures. The Evidence from the Syme Sanctuary (Crete)*, *AA* 1990, 315-336.

45. Σύμη ΙΙ. Α21, 146 κέ., 164 κέ., 184, 193, πίν. 15, 54, 59. Α58, 100 κέ., ἰδιαίτ. 104-105, 112 κέ., 131, 141, 142, 146, 164, 180 κέ., 192-193, πίν. 32, 34. Αὐτόθι 163 κέ. γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἑρμῆ *Κεδρίτη*.

46. Γιὰ τοὺς ἀναθέτες τῶν περίτμητων ἐλασμάτων καὶ τὴ σύνδεση τοῦ διπτύχου *φιλήτωρ/ἐρώμενος* μὲ τὸ κυνήγι: Σύμη ΙΙ. 188-198.

Τρία εἰδώλια ὀπλοφόρων τοῦ 11ου, τοῦ 10ου καὶ τοῦ πρώιμου 9ου αἰ.⁴⁷ ἀνακαλοῦν τὸ δῶρο τῆς πολεμικῆς στολῆς. Ἐνα εἰδώλιο κυπελλοφόρου τοῦ πρώιμου 8ου αἰ.⁴⁸ ὑπομνηματίζει τὸ δῶρο τοῦ ποτηρίου. Ἀλλὰ καὶ τὸ δῶρο τοῦ βοδιοῦ συμπεριλαμβάνεται στὸ θεματολόγιο τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Τέσσερα θραύσματα ἀνθρώπινης μορφῆς καὶ ταύρου ἀποκαθίστανται σὲ σύμπλεγμα τοῦ 7ου αἰ. (ῥψ. ± 45 ἐκ.) μὲ τὸν ὁδηγὸ νὰ κρατεῖ ἀπὸ τὰ κέρατα τὸν προσαγόμενο ταῦρο (εἰκ. 4)⁴⁹. Τὸ δῶρο τοῦ βοδιοῦ ἀπὸ τὸν φιλήτορα πρὸς τὸν ἐρώμενον ἀντικαθιστᾷ ἡ τέχνη μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ταύρου, τοῦ ἰδανικοῦ γιὰ θυσία ζώου, ὥστε νὰ ἐξαρθεῖ ἡ πράξη τῆς προσφορᾶς πρὸς τὴ θεότητα σὲ σύγκριση μὲ τὸ βόδι, δηλαδὴ μὲ τὸ θεσμοθετημένο πραγματικὸ δῶρο τοῦ φιλήτορα πρὸς τὸν ἐρώμενον.

Τὸ εὐγλωττο θεματολόγιο τῶν χάλκινων εἰδωλίων ἀπὸ τὸ κρητικὸ ἱερὸ συμπληρώνει τὸ σύνταγμα δύο κρανοφόρων τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς ἐποχῆς (εἰκ. 5)⁵⁰. Τὸ σύνταγμα εἰκονίζει τὴν τελετουργικὴ εἰσαγωγή τοῦ νέου (μικρότερου σὲ μέγεθος) ἀπὸ τὸν ὄριμο ἐκπαιδευτὴ (ὑψηλότερο) στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ, τοῦ προστάτη θεοῦ τῶν μνητικῶν ἱεροπραξιῶν ἐνηλικίωσης. Ὁ συμβολικὸς ὑπομνηματισμὸς τῆς ἐπαναφορᾶς τοῦ ἐρωμένου ἀπὸ τὸν φιλήτορα, μετὰ ἀπὸ τὴ δίμηνη δοκιμασία τοῦ νέου, στὴν ὀργανωμένη ζωὴ τῆς πόλης ὡς τέλειου πολίτη, εἶναι ὀλοφάνερος σὲ αὐτὸ τὸ ἀνάθημα⁵¹. Ἐμφανὴς εἶναι καὶ ἡ νοηματικὴ ἀντιστοιχία τοῦ συντάγματος τῶν κρανοφόρων μὲ τὴν παράσταση τοῦ καβιριακοῦ κυπέλλου (εἰκ. 3)⁵², ὅπου ἡ τελετουργικὴ εἰσαγωγή τοῦ νέου ἀπὸ τὸν ὄριμο διαδραματίζεται σὲ θεϊκὸ ἐπίπεδο. Ὁ πατέρας Ἑρμῆς, προστάτης τῶν μνητικῶν ἱεροπραξιῶν ἐνηλικίωσης στὴν Κρήτη ὅπως καὶ στὴ Βοιωτία⁵³, εἰσάγει τὸν γιό του Πάνα στὴ μυστηριακὴ λατρεία τοῦ Καβίρου, τοῦ ὄριμου καὶ νεαροῦ θεοῦ ποὺ τιμοῦσαν οἱ Θηβαῖοι.

Μία τέτοια ἀντιστοιχία συμβολικοῦ περιεχομένου ἀνάμεσα σὲ δύο ἔργα διαφορετικῆς κατηγορίας καὶ ἐποχῆς ἀλλὰ τοῦ ἴδιου πολιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα μάλιστα προέρχονται ἀπὸ τοπικὰ ἱερὰ γεωγραφικὰ ἀπομακρυσμένα, φανερώνει ταυτόσημὴ ἰδεολογία. Ἰδιαίτερα ὅταν συμβαίνει ἡ κυρίαρχη κατηγορία ἀναθήματος νὰ εἶναι οἱ μετάλλινοι ταῦροι καὶ στὰ δύο ἱερά, ἀπὸ τὸν 10ο περίπου ἕως καὶ τὸν 7ο αἰῶνα στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης καὶ ἕως τὸ τέλος τοῦ 6ου στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο.

47. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 3700, 4959, 4300. Γιά τὰ δύο νεότερα: Λεμπέση, *ΠΑΕ* 1976, 403, πίν. 222γ· 1984, 450, πίν. 224β· τῆς ἴδιας, *ΕΔΑΕ* 18, 1991, 160-165, ἰδιαίτ. 163 κέ., εἰκ. 6. Τοῦ παλαιότερου δίνεται σχέδιο σὲ ἄρθρο ὑπὸ ἐκτύπωση: Α. Lebessi, *Zum Phalos des homerischen Helms*, *AM* 1992. Τὸ σύνολο τῶν 39 χάλκινων εἰδωλίων ἀνθρώπινων μορφῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης θὰ δημοσιευθεῖ ὡς μονογραφία: Ἀ. Λεμπέση, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου*, Π. *Χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια*.

48. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. χ. 4357: Ἀ. Λεμπέση, *ΠΑΕ* 1977, 407-408, πίν. 215α· Α. Lebessi καὶ P. Muhly ὁ.π. (σῆμ. 44, 1987), 108 εἰκ. 11. Ἀ. Λεμπέση, *ΕΔΑΕ* 18, 1991, 160-165, ἰδιαίτ. 164 εἰκ. 7. Ὁ κυπελλοφόρος ἔχει ἀπεικονιστεῖ καὶ ἀναφέρεται στὴ βιβλιογραφία συχνὰ λόγῳ τῶν ιδιότυπων εἰκονογραφικῶν στοιχείων του.

49. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. χ. 3701 (κνήμη), 4361 (χέρι μὲ κέρατο), 3803 (ὀπλή), 3620 (ὄρ-

χεις). Τὰ θραύσματα βρέθηκαν σὲ διαφορετικὲς ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ σὲ διάφορα σημεία τοῦ ἱεροῦ, καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀναφέρονται οὔτε ἀπεικονίζονται στὶς σύντομες ἐτήσιες ἐκθέσεις τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ συμπλέγματος τῆς εἰκόνας 4 δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορά.

50. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. χ. 3137: Ἀ. Λεμπέση, *ΠΑΕ* 1972, 199 πίν. 188δ· Lebessi, *Expédition* 18, 1976, 7, εἰκ. 4 μὲ λανθασμένη χρονολόγηση καὶ ἑρμηνεία, γιὰ τίς ὁποῖες βλ. τῆς ἴδιας, *ΕΔΑΕ* 18, 1991, 160-165, ἰδιαίτ. 164-165 εἰκ. 5.

51. Τὸ κοινὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τοῦ κράνους, ποὺ ἀποτελεῖ σύμβολο τοῦ ἀνδρισμοῦ, τῆς γενναιότητος καὶ τῆς δύναμης (N. Himmelmann-Wildschütz, *Erzählung und Figur in der archaischen Kunst*, *AbhMainz* 1967, 84-85 [16-17]), ἐξισώνει κοινωνικὰ τὸν νέο μὲ τὸν ὄριμο κρανοφόρο.

52. Βλ. σῆμ. 30.

53. Βλ. σῆμ. 41.

Εἰκ. 5. Χάλκινο κρητικό σύνταγμα δύο κρανοφόρων.

Στὸ κρητικὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἔχουν βρεθεῖ σὲ στρώματα ὑπαίθριας λατρείας πάνω ἀπὸ 570 χάλκινα τετράποδα, στὴν πλειονότητά τους ταῦροι. Ἀντίθετα τὸ ὀστεολογικὸ ὕλικὸ δείχνει ὅτι τὰ ζῶα ποὺ θυσιάζονταν ἦταν κατὰ κύριο λόγο αἰγοειδή, ὅπως καὶ στὸ Καβίριο τῆς Θήβας⁵⁴.

Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ ταῦρος συμβόλιζε καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης τὴ σχέση τοῦ ἀναθέτη μὲ τὴν τιμώμενη θεότητα. Μία σχέση τῆς ὁποίας ἡ σημασία ἐξειδικεύεται χάρις στὴν ἀνάθεση τοῦ συμπλέγματος τῆς ἀνδρικής μορφῆς μὲ τὸν ταῦρο (εἰκ. 4), ποὺ ὑπομνηματίζει τὸ θεσμοθετημένο δῶρο τοῦ βοδιοῦ ἀπὸ τὸν φιλήτορα στὸν ἐρώμενον.

Τὸ αὐτοτελὲς εἰδῶλιο τοῦ ταύρου καὶ τὸ σύμπλεγμα «ὁδηγὸς ταύρου» ἀποτελοῦν ταυτόσημα σχεδὸν ἀναθήματα, ποὺ διαφέρουν κατὰ τὸ θέμα λόγῳ ἐποχῆς. Οἱ ἀφαιρετικὲς τάσεις τῆς πρωτογεωμετρικῆς καὶ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἐπιλέγουν τὴν εἰκόνα τοῦ ζώου γιὰ νὰ

54. Βλ. Λεμπέση, ΠΑΕ 1972, 201· 1973, 190 καὶ 196 πίν. 190-191, 192β· 1974, 226· 1975, 323 πίν. 252β, σ. 325 πίν. 256β· 1976, 403 πίν. 223α· 1977, 410· 1981, 390-391, πίν. 258· 1983, 356, πίν. 238β-γ· 1984, 450 πίν. 223· 1988,

262 πίν. 176β-γ. Γιὰ τὸ ὀστεολογικὸ ὕλικὸ ἔχω τὶς πρώτες πληροφορίες ἀπὸ τὸν D. S. Reese, ποὺ δὲν ἔχει ὀλοκληρώσει τὴ σχετικὴ μελέτη.

διαγωνιστεῖ ἡ πράξις τῆς θυσίας. Μόλις τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχὴ ἐμφανίζεται μὲ λίγα παραδείγματα τὸ θέμα «ὁδηγὸς τετραπόδου»⁵⁵ καὶ τὸ ἴδιο θέμα εἰκονογραφεῖται στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης μόλις τὸν 7ο αἰ., ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ταύρων εἶχε μειωθεῖ δραστικά.

Τοὺς χάλκινους ταύρους ὡς κυρίαρχη κατηγορία ἀναθήματος κατὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ κρητικοῦ ἱεροῦ διαδέχεται ἀπὸ τὸν 7ο ἕως καὶ τὸν 5ο αἰ. ἡ εἰδικὴ κατηγορία τῶν χάλκινων περίτμητων ἐλασμάτων. Στὶς παραστάσεις τους, ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἱεροπραξίες ἐνηλικίωσης, συγκαταλέγεται καὶ τὸ θέμα τοῦ ὁδηγοῦ τετραπόδου⁵⁶. Ἡ χρονικὴ διαδοχὴ αὐτῶν τῶν δύο κυρίαρχων κατηγοριῶν ἀναθημάτων στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ἡ σημασιολογικὴ προσέγγιση τοῦ αὐτοτελοῦς ταύρου στὸ σύμπλεγμα «ὁδηγὸς ταύρου» καὶ ἡ σύνδεση αὐτοῦ τοῦ ζώου μὲ τὶς μυητικὲς ἱεροπραξίες τῆς ἐνηλικίωσης τῶν Κρητῶν (Στράβων 10,483 κέ.) ἐπιβάλλουν τὴν ἀπόδοση τῶν χάλκινων ταύρων τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης στὸ δίπτυχο *φιλήτωρ/ἐρώμενος* τῆς κρητικῆς κοινωνίας.

Οἱ ἀλλαγὲς ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς παιδικῆς ἡλικίας στὴν ἐφηβικὴ καὶ στὴν ἀνδρική ἀποτελοῦν τὸ ἀρχέτυπο μοντέλο γιὰ κάθε ἀλλαγὴ στὴ θρησκευτικὴ-πνευματικὴ κατάσταση τοῦ ἀτόμου⁵⁷. Ἐπομένως καὶ τὸ κοσμικὸ δίπτυχο *φιλήτωρ/ἐρώμενος* τῆς κρητικῆς κοινωνίας μπορεῖ νὰ χαρακτηρισεῖ ὡς πρότυπο τοῦ θεϊκοῦ διπτύχου *Κάβιρος/Παῖς* τῶν μετάλλινων ταύρων τοῦ θηβαϊκοῦ Καβίριου. Ὁχι κατ' ἀνάγκη μὲ τὴν ἔννοια τῆς χρονικῆς διαδοχῆς καὶ τῆς τοπικῆς μεταφορᾶς τοῦ προτύπου ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴ Βοιωτία, ἀλλὰ τῆς διαδικασίας ποὺ διαμόρφωσε τὴν ἀντίληψη τῶν Βοιωτῶν γιὰ τὴ φύση τοῦ ξενόφερτου ἴσως θεοῦ στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο⁵⁸.

Τὴν προσέγγιση τοῦ κοσμικοῦ διπτύχου τῆς Κρήτης στὸ θεϊκὸ τῆς Θήβας στηρίζουν τὰ ἀκόλουθα δεδομένα: ἡ παρουσία τοῦ Ἑρμῆ ὡς προστάτη θεοῦ τῶν νέων τόσο στὸ κρητικὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ὅσο καὶ στὸ βοιωτικὸ τῆς Τανάγρας⁵⁹. ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ Ἑρμῆ ὡς νεαροῦ

55. Γιὰ τὰ σχετικὰ παραδείγματα βλ. D. Gordon Mitten στὸν τόμο *Essays in Honor of Dorothy Kent Hill, J. Walters ArtGal.* 36, 1977, 31-36, εἰκ. 1-6. Ὁ Himmelmann, *Über Hirten-Genre in der antiken Kunst* (1980) 36 κέ. ἐντάσσει τὸ θέμα στὸν κύκλο τῶν βοσκῶν-βουκόλων. Ἀλλὰ ἡ εἰκονογραφία τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ μέλη τῆς κοινωνίας ποὺ ἐλέγχουν καὶ διαχειρίζονται τοὺς οἰκονομικοὺς πόρους τῆς κτηνοτροφικῆς - ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ ὄχι γιὰ τοὺς παραγωγοὺς τῶν ἀγαθῶν. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ μέταλλινοι ταῦροι τοῦ Καβίριου δύσκολα μποροῦν νὰ συνδεθοῦν μὲ βοσκούς, ὅπως δέχεται ὁ A. Schachter ὁ.π. (σημ. 20).

56. Σύμη II. A6, 125-126 πίν. 4 καὶ 43, ὅπου ὁ αἰγᾶγρος ὁδηγεῖται γιὰ θυσία, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα A15, 126-128, πίν. 11 καὶ 43. Πρόσθ. αὐτόθι 153-155 καὶ 188 γιὰ τὴ θεματικὴ συνοχὴ τῶν παραστάσεων στὰ περίτμητα ἐλάσματα καὶ τὴν ἐνταξί τῶν θέματος «ὁδηγὸς τετραπόδου» στὶς ἱεροπραξίες ἐνηλικίωσης. Ἐμπλουτισμένο τὸ ἴδιο θέμα μὲ ἑτερόφυλο ζευγάρι ἀπὸ ὄριμους μυημένους καὶ μὲ ἔφηβο νὰ κατευθύνει τὸν ταῦρο τῆς θυσίας πρὸς ἐρμαϊκὴ στήλη εἰκονίζεται καὶ σὲ καβιριακὸ κύπελλο τοῦ 4ου αἰ.: KH I. K26, 101 εἰκ. 4 125,

σημ. 1, πίν. 51, 5-6.

57. Burkert ὁ.π. (σημ. 33) 105.

58. Βλ. CB 96 σημ. 4 97-98 γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὴ Μικρασία καὶ γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τυπικοῦ τῆς λατρείας ἀπὸ μετανάστες Φοίνικες. Ἀλλὰ τὰ παλαιότερα ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ δὲν προδίδουν τὴν παρουσία τῶν Φοινίκων στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο καὶ ἡ πιθανὴ σημιτικὴ προέλευση τοῦ θεϊκοῦ ὀνόματος δὲν συνεπάγεται καὶ τὴν ἀνατολικὴ προέλευση τῆς λατρευτικῆς πρακτικῆς. Τοπικοὶ παράγοντες πρέπει νὰ καθόρισαν τὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς τιμώμενης θεότητας. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ τὴν ἡ λατρευτικὴ πρακτικὴ εἶναι διαφορετικὴ στὰ ὁμώνυμα ἱερὰ τῆς Δήμου καὶ τῆς Σαμοθράκης.

59. Βλ. σημ. 41. Πρόσθ. ἕναν ἀκόμη συνδετικὸ κρίκο: τὸν μῦθο τῆς ἀνατροφῆς τοῦ Ταναγραίου Ἑρμῆ *Κριοφόρου* κάτω ἀπὸ τὴν *ἀνδραχνον*, στὸν ὁποῖο ὑποφώσκει ἡ βλαστικὴ ιδιότητα τοῦ Ἑρμῆ *Κεδρίτη*, βλ. Σύμη II. 166. Πρόσθ. CB 44-45, 46 σημ. 3 γιὰ τὴν παράδοση τῆς γέννησης τοῦ Ἑρμῆ στὴ Θήβα.

Καδ(σ)μίλου στὴ γενεαλογία τῶν Καβίρων⁶⁰ καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ ὡς θεοῦ μυσταγωγοῦ (*πα-
ραγωγείου*) γιὰ τὸν γιό του Πάνα στὴ μυστηριακὴ λατρεία τοῦ Καβίρου (εἰκ. 3)⁶¹ ἢ εἰκονι-
στικὴ ἔνταξη τοῦ Καβίρου σὲ μία φυτικὴ, διονυσιακοῦ τύπου περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα, ποὺ
ὑποβάλλεται μὲ τὴν κόσμηση τῶν καβιριακῶν κυπέλλων, καὶ ἡ φυτικὴ ὑπόσταση τοῦ Ἑρμῆ
Κεδρίτη, ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανὴς στὶς παραστάσεις τῶν χάλκινων περιτμητῶν ἐλασμάτων
τοῦ κρητικοῦ ἱεροῦ⁶². τὰ ἐλάχιστα, ἀλλὰ ὑπαρκτὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν παρουσία μιᾶς μητέρας
θεᾶς δίπλα στὸν νέο καὶ ὄριμο Κάβιρο τοῦ θηβαϊκοῦ ἱεροῦ⁶³ καὶ ἡ συνύπαρξη τῆς Ἀφροδίτης
μὲ τὸν νέο καὶ ὄριμο βλαστικὸ Ἑρμῆ στὸ κρητικὸ ἱερό. Τέλος κοινὸ χαρακτηριστικὸ καὶ τῶν
δύο ἱερῶν εἶναι ἡ διακριτικὴ παρουσία τοῦ γυναικεῖο φύλου σὲ σύγκριση μὲ τοῦ ἀνδρικοῦ.
Στὸ θηβαϊκὸ ἱερὸ τὸ γυναικεῖο φύλο ἀντιπροσωπεύεται μὲ πολὺ λιγότερα πῆλινα ἀναθήματα,
ἐπιγραφές καὶ graffiti⁶⁴, ἐνῶ στὸ κρητικὸ ἢ θνητὴ γυναικεῖα μορφή περιορίζεται στὰ φθηνὰ
πῆλινα ἀναθήματα, σὰν νὰ ἀποτελοῦσε ἡ χρῆση τοῦ δαπανηροῦ χαλκοῦ προνόμιο τοῦ ἀνδρι-
κοῦ φύλου⁶⁵.

Ὅλα αὐτὰ τὰ κοινὰ σημεία ἀναφορᾶς ἀνάμεσα στὰ δύο ἱερὰ συνηγοροῦν γιὰ τὸν ὁρισμὸ
τῶν ἀναθετῶν τῶν μετάλλινων ταύρων τοῦ Καβίριου ὡς ἀτόμων ποὺ γιορτάζουν τὸ τέλος μιᾶς
μυητικῆς δοκιμασίας. Ἡ καταληκτικὴ ἱεροπραξία τῆς θυσίας στὸ κρητικὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ
καὶ τῆς Ἀφροδίτης σημειοθετοῦσε τὴν ἐνηλικίωση καὶ τὴν ἔνταξη τῶν ἀναθετῶν στὴν κοι-
νωνία. Κατ' ἐπέκταση εἶναι πιθανὸ νὰ εἶχε ἀνάλογη ἐξειδικευμένη σημασία ἢ προσφορὰ τῆς
εἰκόνας τοῦ ταύρου καὶ στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο, τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς λει-
τουργίας του. Κατὰ τὴ δεύτερη περίοδο, ὅταν ἀναδιοργανώνεται ἡ λατρεία στὸ Καβίριο καὶ οἱ
μετάλλινοι ταῦροι παύουν νὰ ἀποτελοῦν εἰδικὴ κατηγορία, ἢ εἰκονογράφηση τῶν μυητικῶν
ἱεροπραξιῶν στὰ καβιριακὰ κύπελλα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ μύθου φανερώνει κάποια ἀλλαγὴ. Τὴ
μετατόπιση προφανῶς τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν πιστῶν ἀπὸ τὴ σωματικὴ ἀνάπτυξη στὴ θρη-
σκευτικὴ-πνευματικὴ προαγωγή τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ νοθευτεῖ ἡ καθαρότητὰ τοῦ παραδο-
σιακοῦ κοσμικοῦ διπτύχου ὄριμος/νέος.

Ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχὴ τῶν καβιριακῶν κυπέλλων δὲν ἔπαψε νὰ γιορτάζεται τὸ πέρασμα
ἀπὸ τὴν παιδικὴ στὴν ἐφηβικὴ καὶ στὴν ἀνδρικὴ ἡλικία. Χαρακτηριστικὰ πῆλινα ἀναθήματα
τοῦ πρώτου μεταβατικοῦ σταδίου εἶναι τὰ εἰδώλια τῶν παιδιῶν, καὶ τοῦ δεύτερου τὰ πολλὰ
εἰδώλια τῶν νέων. Ἡ μικρότερη κατὰ τὸν ἀριθμὸ δμάδα τῶν ἀνακεκλιμένων εἴτε γενειοφόρων
εἴτε ἀγένειων ἀνδρῶν ἀντιπροσωπεύει πρῶτην μυημένους, τέλειους πιά πολῖτες ποὺ συμμετεῖ-
χαν στὶς μυητικὲς διαδικασίες ἐνηλικίωσης⁶⁶.

60. Βλ. σημ. 43.

61. Βλ. σ. 9-10 σημ. 42.

62. Βλ. σημ. 45.

63. Βλ. CB 88-90 καὶ σημ. 2 στὴ σ. 93.

64. KH 5. 107-114, ἀρ. 284-311, πίν. 22-24. Πρβ. KH 1. 35 κέ. γιὰ τὸ μικρὸ ποσοστὸ γυναικεῶν ὀνομάτων σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἀνδρικά.

65. Ἡ μόνη γυναικεῖα μορφή ἀνάμεσα στὰ 95 χάλκι-
να περιτμητὰ ἐλάσματα εἶναι μᾶλλον θεϊκὴ (*Σύμη* II. A4, 85 κέ., 140, 147, 188, 193-194 πίν. 2), ὅπως καὶ τὸ
μοναδικὸ χάλκινο γυναικεῖο εἰδώλιο (ΠΑΕ 1972, 199, πίν. 189β) ἀνάμεσα στὰ 39 χάλκινα ἀνδρικά εἰδώλια,
ἐνῶ οἱ πῆλινες γυναικεῖες μορφές — θνητὲς καὶ θεϊκὲς —

εἶναι ἀρκετές. Αὐτὴ ἡ σχέση ὄλικοῦ καὶ φύλου, ποὺ δια-
φαίνεται στὰ ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης, δὲν ἀπο-
κλείει τὴν πιθανότητα καὶ οἱ φθινοὶ μολύβδινοι ταῦροι
τοῦ Καβίριου νὰ ἀντιπροσωπεύουν κατὰ κύριο λόγο τὸ
γυναικεῖο φύλο. Ὡστόσο δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ πιθανό-
τητα νὰ ἀντιπροσωπεύει ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ χαλκοῦ μὲ τὸν
μόλυβδο τὴ διαφορετικὴ οἰκονομικὴ δυνατότητα ἀναθε-
τῶν τοῦ ἴδιου φύλου, ὅπως δέχεται ὁ B. Schmaltz στὸν
KH 6. 116 κέ.

66. KH 5. 103 κέ. (παιδιά), 33 κέ. (νέοι), 76 κέ. (ντυμέ-
νοι νέοι καὶ παιδιά), 90 κέ. (ἀνακεκλιμένοι). Ἀξίζει νὰ
σημειωθεῖ ὅτι καὶ στὰ περιτμητὰ ἐλάσματα τῆς Σύμης οἱ
νέοι εἶναι πολὺ περισσότεροι (31 ἀγένειες μορφές) ἀπὸ

Μὲ τὸ δίπτυχο ὄριμος/νέος αὐτῶν τῶν τριῶν θεμάτων συνδέεται καὶ ἡ ἀνάθεση τῆς εἰκόνας τοῦ Πανός, τοῦ μόνου θεοῦ ἀνάμεσα στὰ ποικίλα θέματα τῶν πῆλινων εἰδωλίων⁶⁷. Τὸ γένι τοῦ δύσμορφου Πανός ὑπαινίσσεται τὴ σωματικὴ του ὀρίμανση τόσο στὰ πῆλινα εἰδώλια, ὅσο καὶ στὸ καβιριακὸ κύπελλο μὲ τὴν παράσταση τῆς εἰσαγωγῆς του στὴ λατρεία τοῦ Καβίρου ἀπὸ τὸν πατέρα Ἑρμῆ (εἰκ. 3). Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο, ποὺ ξεχωρίζει τὸ παιδί ἢ τὸν ἔφηβο ἀπὸ τὸν ὄριμο, παρεμποδίζει τὴν ἐξίσωση Πάις = Πάν καὶ κατ' ἐπέκταση Ἑρμῆς = Κάβιρος⁶⁸. Ἀντίθετα φανερῶνει ἔμμεσα τὸν βαθμὸ τῆς διείσδυσης τῶν μυστηριακῶν λατρειῶν στὸ Καβίριο ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. καὶ μετὰ, ὅταν ἡ σχέση ὄριμος/νέος συμπεριέλαβε ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σωματικὴ - πολιτικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ προαγωγὴ τοῦ μυουμένου. Αὐτὴ ἡ διεύρυνση αἰτιολογεῖ τὴ χρῆση τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ γενειοφόρου γιὰ τὸν μυούμενο, ὁ ὁποῖος ὡς σωματικὰ καὶ πνευματικὰ ὄριμο ἄτομο εἰσάγεται στὴ μυστηριακὴ λατρεία τοῦ Καβίρου ὕστερα ἀπὸ προσωπικὴ ἐπιλογὴ. Μία εἰσαγωγὴ ποὺ δὲν ἦταν θεσμοθετημένη, ἀλλὰ ὑπαγόταν σὲ κανόνες πνευματικῆς καὶ σωματικῆς διαπαιδαγώγησης⁶⁹ καὶ γι' αὐτὸ ἀποδίδεται στὸ κύπελλο μὲ τὴ θεϊκὴ καθοδηγητικὴ σχέση τοῦ πατέρα Ἑρμῆ πρὸς τὸν γιὸ Πάνα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μυστηριακὲς λατρεῖες φαίνεται ὅτι καὶ ἄλλα μέσα ἔκφρασης, ὅπως τὸ σατυρικὸ δράμα ἢ ἡ κωμωδία, ἐπηρέασαν τὴν εἰκονογραφία τῶν καβιριακῶν κυπέλλων, τῶν ὁποίων οἱ παραστάσεις ἀπηχοῦν τὴν εὐφρόσυνη ἀτμόσφαιρα τῶν τελετουργικῶν δείπνων μετὰ ἀπὸ τὴ δύσκολη περίοδο τῆς δοκιμασίας τῶν μυουμένων. Ταιριαστὰ ἀναθήματα αὐτῆς τῆς ἀτμόσφαιρας μὲ τὴ διονυσιάζουσα χοροὶ ἀποτελοῦν τὰ πῆλινα εἰδώλια τῶν κωμικῶν μορφῶν ἢ τῶν ἡθοποιῶν, οἱ προτομὲς καὶ οἱ μάσκες⁷⁰, ποὺ συμπληρώνουν τὸ θεματολόγιο τῶν πῆλινων εἰδωλίων τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὸ θηβαϊκὸ Καβίριο.

Παρὰ τὶς ὁποιες ἐπιδράσεις ποὺ δέχθηκε ἡ λατρεία ἢ τὴν ὁποιαδήποτε προγραμματισμένη ἀναδιοργάνωσή της, ὁ βασικὸς χαρακτήρας τῶν τελετουργιῶν δὲν ἄλλαξε ἕως τὸν 3ο αἰ. π.Χ. Αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ τελετουργίες θὰ διαφύλαξαν τὴν ἀντίληψη τῶν πιστῶν γιὰ τὴ διττὴ φύση τοῦ Καβίρου. Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν ὄριμο καὶ τὸν νεαρὸ Κάβιρο ὑποφώσκει στὰ graffiti τῶν ἀγγείων πόσεως μὲ τὰ ὀνόματα *καλῶν*⁷¹. Τῶν ὁραίων καὶ ἀπὸ ἐπιφανεῖς οἰκογένειες νέων, τῶν

τοὺς ὄριμους (7 γενειοφόροι): *Σύμη* II. πίν. 34 κέ. Ἐπίσης ὅτι δὲν λείπει τὸ θέμα τοῦ ἀγένειου νέου πολίτη (*Σύμη* II. A23, A51, 145 κέ., 191, πίν. 51), ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν ἀγένειο ἀνακεκλιμένο τῶν πῆλινων εἰδωλίων τοῦ Καβίριου.

Πιὸ συχνὰ εἰκονίζονται ἱματιοφόροι (ἀξιωματοῦχοι;) στὰ καβιριακὰ κύπελλα: *CB* 100 σημ. 3. Μὲ τὶς τελετουργίες ἐνηλικίωσης, γονιμικοῦ κατὰ κανόνα χαρακτήρα, ταιριάζει καὶ ὁ τύπος τοῦ ὀκλάζοντος σιληνοῦ ποὺ ἀντιπροσωπεύεται στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο μὲ πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν πρῶμο 5ο αἰ. καὶ ἐκφράζει τὴ γονιμότητα μὲ τὴ φυσικὴ δύναμη κατὰ τὸν B. Schmaltz, *KH* 5. 17 κέ., ἰδιαίτ. 31-32, πίν. 2-4.

67. *KH* 5. 9 κέ., ἀρ. 1-11, πίν. 1.

68. Ὁ A. Schachter ὁ.π. (σημ. 31) ὑποστηρίζει αὐτὴ τὴν ἐξίσωση γιὰ νὰ προσγράψει τὸ δίπτυχο Πάν/Ἑρμῆς σὲ ἀναθέτες ἀσχολούμενους μὲ τὴν κτηνοτροφία καὶ τὸ ἀντίστοιχο *πάις*/Κάβιρος σὲ ἀμπελουργούς. Μὲ ἀναθέ-

τες προερχόμενους ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο συνδέει τὰ εἰδώλια τοῦ Πανός καὶ ὁ B. Schmaltz (*KH* 5. 16-17, σημ. 73-74) διασπώντας τὴ θεματικὴ συνοχὴ τῶν πῆλινων εἰδωλίων, ποὺ ἀποτελοῦν ἐνιαία κατηγορία ἀναθημάτων.

69. Ἡ διαμαστίγωση ὡς μέσο μυητικῆς διαδικασίας γιὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐφηβεία στὴν ἐνηλικίωση ἢ τὴν εἴσοδο σὲ μυστηριακὴ λατρεία: Lebesi ὁ.π. (σημ. 31) 114, σημ. 53 (*ᾠκυθέα* Καβίριου) καὶ 115, σημ. 59 (τοιχογραφία τῆς villa dei Misteri). Ὁ A. Schachter, *CB* 101, σημ. 8 ἐκτιμᾷ τὴν ἀνάθεση τῆς ἀσημένιας μαστίγας ἀπὸ τὴν ᾠκυθέα ὡς ἐνδειξὴ τῆς συμμετοχῆς δούλων στὴ λατρεία τοῦ Καβίριου.

70. *KH* 5. 114-126 καὶ 126-135, πίν. 24-28. Γιὰ τὴν σχέση ὁρισμένων παραστάσεων μὲ τὸ θέατρο βλ. A. Schachter, *CB* 99, σημ. 2 καὶ 3 μὲ τὴν παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

71. *KH* 1. 43-45, ἀρ. 56, 58-59.

ὁποίων ἡ ὁμοφυλοφιλική σχέση με ἐπιφανεῖς ὄριμους εἶχε ἀπαγκιστρωθεῖ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖκὸ δίπτυχο τοῦ φιλήτορος/ἐρωμένου, γιατί εἶχε πάσει νὰ ἀποτελεῖ τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων.

Ἡ πρόταση νὰ προσγραφοῦν οἱ μετάλλινοι ταῦροι τοῦ Καβιρίου σὲ ἀναθέτες ποὺ γιόρταζαν κάποιο μεταβατικὸ στάδιο τῆς ἡλικίας τους ἀποκαθιστᾷ τὴ νοηματικὴ συνοχὴ αὐτῆς τῆς πρώιμης κατηγορίας ἀναθημάτων με τὰ πήλινα εἰδώλια καὶ τὰ graffiti τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ., ποὺ εἶναι πιὸ εὐγλωττα ἀπὸ τὰ πρώιμα ἀναθήματα. Ἐτσι δὲν χρειάζεται ἡ παρέμβαση τοῦ Διονύσου καὶ ἡ ἀμάρτυρη σχέση του με τὸν Κάβιρο, ποὺ προτείνει ὁ B. Schmaltz, οὔτε ἡ σχηματικὴ χρονικὴ διαδοχὴ τῶν βουκόλων ἀναθετῶν ἀπὸ ἀναθέτες ἀμπελουργοὺς καὶ τεχνίτες, ποὺ ὑποστηρίζει ὁ A. Schachter⁷² με βάση τὴ χρονικὴ διαδοχὴ τῶν ἀναθημάτων. Εἶναι ἀπίθανο νὰ προσέρχονταν οἱ πιστοὶ στὸ ἱερὸ κατὰ τὸ διάγραμμα τῆς ἐξέλιξης τῆς οἰκονομίας ἀπὸ κτηνοτροφικῆς σὲ ἀγροτικὴ καὶ συντεχνιακὴ, ὅταν μάλιστα αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη εἶχε ἤδη συντελεστεῖ στὸν 7ο αἰ. Ἡ τροποποίηση τοῦ τελετουργικοῦ τῶν ἱεροπραξιῶν ποὺ διαγράφεται στὶς παραστάσεις τῶν καβιριακῶν κυπέλλων ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετη καὶ με τὶς ἀλλαγὲς στὰ ἔθιμα ἐνηλικίωσης ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ στὴν κλασικὴ ἐποχὴ.

Βαθιὰ τομὴ στὸν τρόπο ποὺ ἀσκεῖται ἡ λατρεία παρουσιάζεται καὶ στὸ κρητικὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ⁷³. Τὸν αἰῶνα ποὺ ἄρχισαν νὰ φθίνουν τὰ ἔθιμα ἐνηλικίωσης⁷⁴ καὶ ποὺ ἡ φιλοσοφικὴ ὄντολογικὴ θεώρηση γιὰ τὸ θεῖο εἶχε ἐπηρεάσει τὴ θρησκευτικὴ σκέψη. Ἄν στὴ γενικότερη αὐτὴ ἀλλαγὴ προστεθοῦν καὶ οἱ εἰδικοὶ κατὰ τόπους παράγοντες, ποὺ καθόριζαν ὡς ἓνα βαθμὸ τὸν τρόπο ἄσκησης τῆς λατρείας, οἱ ἀρχικὲς συγκλίσεις ἀνάμεσα σὲ δύο ἢ περισσότερα τοπικὰ ἱερὰ ἀμβλύνονται ἢ καὶ χάνονται. Γι' αὐτὸ καὶ δύσκολα καθορίζεται ὁ μηχανισμὸς μετασχηματισμοῦ τοῦ κοσμικοῦ διπτύχου φιλήτωρ/ἐρωμένος στὸ θεϊκὸ δίπτυχο Κάβιρος/Παῖς, ποὺ σφραγίζουν τὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας στὸ κρητικὸ ἱερὸ τῆς Σύμης καὶ στὸ θηβαϊκὸ Καβίριο ἀντίστοιχα. Ὡστόσο οἱ ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στὰ δύο ἱερὰ εἶναι τόσες πολλές, ὥστε τὸ ἰδεολογικὸ πλέγμα ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ ἱνάθεση τῶν μετάλλινων ταύρων μοιάζει νὰ εἶναι ταυτόσημο.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

72. Γιὰ τὴ θέση τοῦ B. Schmaltz βλ. σ. 3-4, 9 κέ. καὶ τοῦ A. Schachter βλ. σημ. 20· πρβ. σημ. 59· πρόσθ. σημ. 68.

73. Λεμπέση δ.π. (σημ. 44, 1981), ἰδιαίτ. 1-6 καὶ 9.

74. H. Jeanmaire, *Couroi et Courètes. Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquité hellénique* (1939) 443, 463-467, 589-591. Πρβ. Σύμη II. 197, σημ. 624 με τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

SUMMARY

THE METAL ZOOMORPHIC FIGURINES FROM THE KABIRION IN THEBES

A NEW INTERPRETATION

The earliest category of votive objects from the sanctuary of Kabiroi in Thebes are the zoomorphic figurines of bronze and lead. Discovered in deep ash levels, they date from the 10th to the late 6th century, but were particularly popular in the 7th and 6th. Although the faunal remains excavated at the site belonged to calves and immature caprids, 534 of the 562 figurines represent bulls; this suggests that they were viewed primarily as substitutes for the actual sacrificial victims. Since bull figurines are also common (especially in the Geometric period) at other sanctuaries, dedicated to diverse divinities, their symbolic function appears to have been widely accepted.

A number of bull figurines from the Kabirion were inscribed. The deity is identified in at least two 6th century inscriptions as *Kaviros* and *Pais*. The dual nature of the god, as both mature man and youth, is also evident in the iconography of a specialized group of cups that were introduced at the end of the 5th century: on a cup of this period (fig. 1) the two aspects are represented within the framework of a secular symposium; on another of the 4th century (fig. 3), the pair appears in the realm of myth, as Hermes introducing his son Pan into the mysteries of *Kaviros*.

It is generally agreed that the Greek pantheon reflects the social organization of the Greek city-states. Thus the pairs *Kaviros-Pais* and *Hermes-Pan* correspond to the pairs of mature and youthful mortals, whose homosexual relationship formed the basis of education for young males in aristocratic and oligarchic systems down to the Archaic period.

Textual evidence combined with archaeological data from the Syme sanctuary in Crete, which in Greek times was dedicated to *Hermes* and *Aphrodite*, provides additional support for this correlation. A number of bronze anthropomorphic figurines of the 11th through the 8th centuries and a series of bronze cut-out plaques of the 7th and 6th illustrate many aspects of the *agoge* of Cretan youths described much later by *Strabo*. According to the geographer, socially prominent youths, after spending a period of isolation with their older sponsors/lovers, were presented with arms, a cup and a bull. The latter was sacrificed at the celebration of the young men's return to society as full citizens.

The comparison of an early Geometric group of two helmeted males from Syme (fig. 5) with the representation of *Hermes* and *Pan* on the Boeotian cup (fig. 3) is instructive. The correspondence in the symbolic content of these two works of widely different type, date and provenance reveals the same underlying ideology. As is the case at the Kabirion, at Syme, where faunal remains belong primarily to caprids, the majority of the 570 bronze animals excavated so far are bulls. The figurines, especially popular in the Geometric period, were superseded in the 7th century by the cut-out plaques, whose iconography, devoted to maturation rites, includes examples of animals being led to sacrifice. A representation in the round of a man leading a bull (fig. 4) not only provides a link between the figurines and the plaques, but also suggests that the individual bull and the group of leader and sacrificial animal express the same idea.

In view of this evidence the relationship between socially prominent Cretan males may be viewed as the secular prototype of the pairing of *Kaviros-Pais* on the metal bulls from Thebes.

Not in the sense of direct chronological succession or of actual transference from Crete to Boeotia, but in terms of the process that transformed perceptions of the nature of *Kaviros*, whose origins may have been Oriental. Other features common to both sanctuaries (e.g. the presence of Hermes or the low participation of female votaries in the cult) provide additional evidence for interpreting the bull figurines from the Kabirion as dedications of persons celebrating the successful completion of maturation rituals.

At both Syme and the Kabirion changes can be discerned in the Classical and later periods when metal zoomorphic figurines are no longer common. At Kabirion the change, evident in the iconography of the specialized cups, may express a shift of interest on the part of the devotees from physical/political advancement to religious/intellectual development. This may be partly ascribed to the introduction of mystery cults from the 5th century on. On the cup mentioned above (fig. 3), the representation of Pan as a mature initiate with a beard suggests that participation in the rites is now viewed as a matter of personal choice. The influence of satyric drama and of comedy can also be seen in the iconography of some cups and in other categories of votive objects. Nevertheless figurines of children and youths, making the celebration of transition to adolescence and maturity, indicate that the basic character of the cult remained unchanged down to the 3rd century B.C.

The interpretation of the bull figurines from the Kabirion as dedications of participants in maturation ceremonies restores the continuity between the early and late votive material; the interpolation of Dionysiac elements suggested by B. Schmalz or of economic factors proposed by A. Schachter is unnecessary. The changes discernible in the late phases are most likely connected to the transformation of the maturation rituals themselves between the Archaic and the Classical periods.

Radical changes in cult practice are also evident at Syme beginning with the 4th century, when maturation rituals began to lose their former social significance. From this period on the links between the two sanctuaries, which suggest a common ideology expressed by the dedication of metal bull figurines, become weaker or impossible to define.

ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ

Απὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Πειραιᾶς μνημονεύεται ἐπανειλημμένα στὴν ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία ὡς τόπος προέλευσης ἀναγλύφων μὲ παράσταση τῆς Κυβέλης, καὶ ἰδιαίτερα μαρμάρινων ναῖσκων τῆς θεᾶς τοῦ γνωστοῦ τύπου ποὺ εἶχε διαδοθεῖ στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Ὅρισμένα τέτοια γλυπτὰ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ πρωτοπαρουσιάστηκαν συνοπτικὰ σὲ ἄρθρα ἀρχαιολογικά, καθὼς καὶ σὲ καταλόγους μουσείων¹. Αὐτὰ ὅμως τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας μαρμαρογλυπτικῆς τέχνης — παρότι εἶχαν συγκεντρωθεῖ πολυάριθμα σὲ συλλογὲς ἀρχαίων πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, γεγονὸς ποὺ ἐπισημαίνουν ὁ A. Milchhöfer καὶ ὁ A. Furtwängler σὲ δημοσιεύματά τους² — ἐλάχιστα προσείλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες κατηγορίες ἀναγλύφων. Οἱ ναῖ-

¹Εκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦ καὶ τὶς ἀκόλουθες:

Blümel, *Klass. Skulpt. Berlin*: C. Blümel, *Die klassisch-griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin* (1966).

Meyer, *Urkundenreliefs*: M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs*, 13. Beih. *AM* (1989).

Naumann, *Kybele*: F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, 28. Beih. *IstMitt* (1983).

Neumann, *Weihreliefs*: G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979).

Reeder, *Mother of the Gods*: E. D. Reeder, *The Mother of the Gods and a Hellenistic Bronze Matrix*, *AJA* 91, 1987, 423 κέ.

Süsserott, *Zeitbestimmung*: H. K. Süsserott, *Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus. Untersuchungen zur Zeitbestimmung* (1938).

Vermaseren, *CCCA II*: M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, II. *Graecia atque Insulae* (1982).

²Ἡ ἄδεια μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν γλυπτῶν τῆς Κυβέλης τοῦ Μουσείου Πειραιῶς μοῦ παραχωρήθηκε πρόθυμα καὶ εὐγενικὰ ἀπὸ τὸν Ἐφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς κ. Βασίλειο Πετράκο, πρὸς τὸν ὁποῖο ἐκφράζω τὶς θερμότερες εὐχαριστίες μου γιὰ τὴν πολὺ-πλευρὴν συμπαράστασή του. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω

ἐπίσης γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις καὶ παρατηρήσεις τοὺς στὴν Ἐφορὸ τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Ἡὼ Ζερβουδάκη, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσει καὶ νὰ σχολιάσει τὴ μελέτη, καὶ στοὺς καθηγητὲς κ. Adolf Borbein, Γιώργο Δεσπίνη καὶ Λίλα Μαραγκοῦ, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ συζητήσω ἐπιμέρους ζητήματα τῆς ἐργασίας μου. Γιὰ τὴν πρόθυμη παροχὴ πληροφοριῶν καὶ διευκολύνσεων στὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω ἰδιαίτερα τὸν ἀρχαιολόγο κ. Γιώργο Σταϊνχάουερ, καθὼς καὶ τοὺς μαρμαροτεχνίτες τοῦ Μουσείου κ. Ἀρ. Τριγώνη καὶ Ἰ. Σαμαντά. Γιὰ τὴν παραχώρηση φωτογραφιῶν ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Β' Ἐφορείας Προϊστ. καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου (*Staatliche Museen-Antikensammlung*) εἶμαι ὑποχρεωμένος στὸν κ. Β. Πετράκο καὶ στὴν κ. Η. Heres. Βαθιὰ ὑποχρέωση αἰσθάνομαι, τέλος, πρὸς τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο, διότι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξάμηνης παραμονῆς μου στὸ Βερολίνο, τὸ 1988, μοῦ παρέιχε τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσω στὴ φιλόξενη βιβλιοθήκη του.

1. H. Heydemann, *Die antiken Marmor-Bildwerke zu Athen* (1874) 269 ἀρ. 734. G. Körte, *AM* 3, 1878, 397-398. A. Conze, *AZ* 38, 1880, 1-10. *Ad* 5, 1889, 46. A. Conze, *Beschreibung der antiken Skulpturen. Königliche Museen zu Berlin* (1891) 257 κέ.

2. A. Milchhöfer, *Die Museen Athens* (1881) 22. A. Furtwängler, *Die Sammlung Sabouroff. Kunstdenkmäler aus Griechenland* (1883-1887) CXXXVII.

σκοι, ὅπως καὶ τὰ ἀγαλματίδια τῆς Κυβέλης — δημιουργήματα ἀπλῶν λιθοξόων τὰ πλεῖστα — δὲν μελετήθηκαν ἐξαντλητικὰ ἀπὸ τὴν παλιότερη ἔρευνα³, ἐπειδὴ προφανῶς πρόκειται γιὰ ἔργα δεύτερης ποιότητος ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη⁴.

Μία πρώτη συγκεντρωτικὴ παρουσίαση γνωστοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ μὲ ἀπλὴ ἀναφορὰ τῶν γλυπτῶν ποὺ εἶναι διάσπαρτα σὲ διάφορα μουσεῖα ἔγινε λίγο μετὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας ἀπὸ τὸν Henri Graillot στὴν ἀξιόλογη μελέτη του γιὰ τὴ λατρεία τῆς Κυβέλης, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε στὰ 1912⁵. Ἀπαριθμώντας τὰ γλυπτὰ τῆς Κυβέλης ποὺ εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἕως τότε στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ, ὁ Graillot ἐπιχειρεῖ παράλληλα νὰ τὰ κατατάξει τυπολογικά, διακρίνοντας δύο τύπους ἀγαλματιδίων τῆς καθιστῆς θεᾶς μὲ μοναδικὸ κριτήριό τὴ θέση τοῦ λεονταριοῦ. Δὲν δίνει ὅμως πλήρη στοιχεῖα τῶν ἔργων, οὔτε κὰν ἀριθμὸ εὐρετηρίου — πιθανότατα δὲν εἶχαν καταγραφεῖ ἀκόμη, δεδομένου ὅτι τὸ ὑπάρχον εὐρετήριο ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἔτος ποὺ δημοσιεύτηκε ἡ μελέτη του (1912) — καὶ οἱ ἐλλείψεις αὐτὲς δυσχεραίνουν ὅπωςδήποτε τὴν ταύτισή τους.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὅλες σχεδὸν οἱ προσπάθειες τῶν παλιότερων ἐρευνητῶν ποὺ ἀσχολήθηκαν εὐκαιρικὰ μὲ μνημεῖα τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς ἐξαντλοῦνταν σὲ δύο ζητήματα: α) στὴν τυπολογικὴ κατάταξη τῶν ναῖσκων καὶ ἀγαλματιδίων τῆς ἔνθρονος θεᾶς καὶ β) στὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου τῆς Μητέρας τῶν θεῶν στοὺς τύπους ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὰ πολυάριθμα γλυπτὰ τῆς ὕστερης κλασσικῆς περιόδου καὶ τῶν μεταγενέστερων ἐποχῶν⁶. Γιὰ τὸ δεύτερο ζήτημα ἰδιαίτερα σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ μεθοδικὴ ἔρευνα τοῦ E. Langlotz, ὁ ὁποῖος διέκρινε δύο τύπους τῆς καθιστῆς Κυβέλης: ὁ ἓνας ἀνάγεται σὲ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ 5ου αἰῶνα· ὁ δεύτερος προῆλθε, κατὰ τὸν Langlotz, ἀπὸ ἄλλο ἄγαλμα τῆς θεᾶς, δημιούργημα τοῦ 4ου αἰῶνα⁷.

Στὴ διάρκεια τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας ὁ ἀριθμὸς τῶν γλυπτῶν τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Πειραιᾶ αὐξήθηκε μὲ νέα σποραδικὰ εὐρήματα. Δύο ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν μαζὶ τὸ 1970 κοντὰ στὸ ἀρχαῖο θέατρο, καὶ τὴν πρώτη συνοπτικὴ παρουσίαση ἔκαμε ὁ Ἰ. Παπαχριστοδούλου σὲ ἄρθρο του γιὰ τὸ μικρὸ ἱερὸ καὶ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς στὸ Μοσχάτο⁸.

Τὸ 1982 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν M. J. Vermaseren ὁ δεύτερος τόμος τῆς σειρᾶς *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* ποὺ περιλαμβάνει πλῆθος μνημεῖα ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ καὶ τὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα. Μεταξὺ ἄλλων ἀπεικονίζονται καὶ περιγράφονται μὲ συντομία ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Monumenta in Piraeo reperta* ὅλα σχεδὸν τὰ ὡς τότε γνωστὰ πειραϊκὰ μνημεῖα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν Κυβέλη καὶ τὸ τοπικὸ ἱερό της (ἐπιγραφές, ναῖσκοι, καθιστὰ ἀγάλματα καὶ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα)⁹. Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴ μνημονεύσουμε ἐδῶ τὴν ἀπὸ πολλὰς

3. Θέματα σχετικὰ μὲ τὴν εἰκονογραφία τῆς Κυβέλης ἐξετάζονται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν A. Conze, *Hermes Kadmilos*, *AZ* 38, 1880, 1-10, ὅπου μαζὶ μὲ ἔργα ἄλλων περιοχῶν παρουσιάζονται καὶ ἀνάγλυφα τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ.

4. Ἀνάλογη ὑπῆρξε ἀρχικὰ καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων. Ὁ Neumann, *Weihreliefs* 2 ἀποδίδει τὸ περιορισμένο ἐνδιαφέρον τῶν παλιότερων ἐρευνητῶν στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα «nicht oft den Anspruch des Kunstwerkes erwecken».

5. H. Graillot, *Le culte de Cybèle, Mère des dieux à Rome et dans l'Empire romain* (1912) 507-508.

6. A. v. Salis, *Die Göttermutter des Agorakritos*, *JdI* 28, 1913, 1 κέ. Svoronos, *Nat. Mus.* III 622-626.

7. E. Langlotz, *Pheidiasprobleme* (1947) 65 κέ. Πρβ. Γ. Ἰ. Δεσπίνη, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* (1971) 111 κέ. B. Vierneisel-Schlörb, *Kat. Glypt. München*, II. *Skulpt. 5. und 4. Jh.* (1979) 509 κέ.

8. Ἰ. Χ. Παπαχριστοδούλου, Ἀγαλμα καὶ ναὸς Κυβέλης ἐν Μοσχάτῳ Ἀττικῆς, *ΑΕ* 1973, 213 κέ. πίν. 106β.

9. Vermaseren, *CCCA* II 68 κέ. πίν. 59-85. Στὸν κατάλογο τῶν γλυπτῶν ὁ συγγραφέας ἐπαναλαμβάνει ἀβασάνιστα τὶς χρονολογήσεις ποὺ δίνονται σὲ προηγούμενες δημοσιεύσεις. Πρβ. ἐπίσης τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ K. Re-

ἀπόψεις ἐνδιαφέρουσα μονογραφία τῆς F. Naumann, μία βασικὴ ἐργασία μὲ τὴν ὁποία πλουτίστηκε ἡ σχετικὴ μὲ τὴν εἰκονογραφία τῆς Κυβέλης ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία¹⁰. Ἡ μελέτη αὐτή, ποὺ διαρθρώνεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια, δὲν ἀφορᾷ ἀποκλειστικὰ βέβαια τὰ μνημεῖα ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ἢ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς μόνο, ἀλλὰ ἐξετάζει μεθοδικὰ τὰ εἰκονογραφικὰ ζητήματα διαφόρων παραστάσεων τῆς θεᾶς Μητέρας, προσφέροντας στὴν ἔρευνα συγκεντρωμένα χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ ἓνα πλούσιο ὕλικό ἀπὸ τὴ Μικρασία καὶ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὸ ὁποῖο ἡ συγγραφέας μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια ἔχει κατατάξει, ἐπεξεργαστεῖ καὶ σχολιάσει¹¹. Τὸ ὕλικό ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ — συγκεκριμένα ἓνα μέρος ἀπὸ αὐτὸ — συνεξετάζεται στὴ μελέτη τῆς Naumann, ὅπως καὶ σὲ παρεμφερεῖς ἐργασίες παλαιότερων ἐρευνητῶν, μέσα στὰ πλαίσια πάντα μιᾶς γενικότερης θεώρησης τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων τῆς Κυβέλης στὴν ἀττικὴ γλυπτικὴ τῶν κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων. Στὸν συγκεντρωτικὸ κατάλογο ποὺ παραθέτει ἡ συγγραφέας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἀπότμημα ἀναγλύφου στὸ Βερολίνο (Staatl. Mus. SK 106), δὲν περιλαμβάνει παρὰ ἑπτὰ μόνο πειραϊκὰ γλυπτὰ τῆς Κυβέλης (ἕξι ναῖσκους καὶ ἓνα καθιστὸ ἀγάλματιο), τὰ ὁποῖα βρίσκονται στὰ Μουσεῖα τῆς Ἀθήνας (Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ) καὶ τοῦ Βερολίνου, καὶ στὸ Λοῦβρο¹². Γιὰ τὸ πολυάριθμο ὕλικό τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ δὲν γίνεται λόγος πούθεν ἀπὸ τὸ βιβλίον της.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἀνάγλυφα τῆς Κυβέλης ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸν Πειραιᾶ — δὲν ἐννοῶ μόνο τὰ λίγα ἀναθηματικά, ἀλλὰ καὶ τοὺς ναῖσκους καὶ τὰ ἀγάλματιδια — οἱ περισσότεροι ἐρευνητές, ὁμόθυμα σχεδόν, τὰ θεωροῦν ἀναθήματα στὸ ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένο τοπικὸ Μητρώο, ἀπ' ὅπου πιστεύουν ὅτι προέρχονται. Ἔχει μάλιστα διατυπωθεῖ καὶ σχετικὴ ὑπόθεση ὅτι τὸ ἀνάγλυφο στὸ Βερολίνο μὲ τὴν ἰδιότυπη ἀπεικόνιση τῆς ἔνθρονης θεᾶς «ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴν μαρτυρίαν περὶ τοῦ διὰ παντὸς ἀπολεσθέντος καὶ ἀγνώστου ἐξ ἄλλων πηγῶν λατρευτικοῦ ἀγάλματος» τοῦ πειραϊκοῦ Μητρώου¹³. Κατὰ πόσον ὅμως τὰ γλυπτὰ αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Κυβέλης στὸν Πειραιᾶ καὶ ἐπομένως μποροῦν ὅλα νὰ θεωροῦνται ἀφιερῶματα στὸ Μητρώο, κάτι ἀνάλογο δηλαδὴ μὲ τὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα ποὺ ἔστηναν εὐλαβικοὶ προσκυνητὲς στὰ ἀρχαῖα ἱερὰ τεμένη, εἶναι ἓνα ζήτημα περίπλοκο, τὸ ὁποῖο ἀξίζει, νομίζω, νὰ διερευνηθεῖ.

Οἱ Κυβέλες τοῦ Πειραιᾶ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ὡς χωριστὴ ὁμάδα ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου. Γι' αὐτὸ κρίθηκε χρήσιμη μία συνθετικὴ παρουσίαση τῶν ἔργων, προκειμένου νὰ τεθοῦν τὰ προβλήματα ποὺ τὰ συνοδεύουν καὶ νὰ ὑποβληθοῦν στὸν ἔλεγχον τῆς ἔρευνας κάποιες παρατηρήσεις ποὺ χρειάζονται συζήτηση. Ἐγινε προσπάθεια λοιπὸν νὰ συγκεντρωθοῦν στοιχεῖα γιὰ τὸ διάσπαρτο σὲ διάφορες μουσειακὲς συλλογὲς σωζόμενο ὕλικό ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, καί, παράλληλα μὲ τὴ μελέτη τῶν σχετικῶν μὲ τὴ λατρεία τῆς Κυβέλης ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτή, νὰ ἀξιοποιηθοῦν κατὰ τὸ δυνατόν οἱ ἐνδείξεις ποὺ προσφέρουν τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα καὶ εἶναι χρήσιμες γιὰ τὴν ἔρμηνειά τους.

ber, *AntK* 26, 1983, 80 σημ. 35 σχετικά μὲ τὴ χρονολόγηση ἑνὸς ναῖσκου τῆς Κυβέλης. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ W. Eck, *BJb* 189, 1989, 647-651 γιὰ τὸν V τόμο τῆς σειρᾶς *CCCA* (1986) τοῦ Vermaseren.

10. Naumann, *Kybele*.

11. Γιὰ τὴ μελέτη τῆς F. Naumann βλ. B. Freyer-

Schauenburg, *Gymnasium* 93, 1986, 220-222. K. Reber, *Gnomon* 59, 1987, 338-341.

12. Naumann, *Kybele* 313 (ἀρ. 139, 140), 318-319 (ἀρ. 189, 190, 200), 327 (ἀρ. 272), 339 (ἀρ. 388).

13. Παπαχριστοδούλου ὁ.π. (σημ. 8) 212. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο βλ. σημ. 27.

I. ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Ἡ ἀκριβὴς προέλευση ὅλων σχεδὸν τῶν πειραϊκῶν ἀναγλύφων μὲ παράσταση τῆς Κυβέλης, καθὼς καὶ τῶν καθιστῶν ἀγαλμάτων τῆς θεᾶς, εἶναι ἄγνωστη. Μόνο γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῶν κατηγοριῶν ποὺ προαναφέρθηκαν ὑπάρχουν κάποιες ἐνδείξεις, ὅχι ὅμως ἰδιαίτερα κατατοπιστικές. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ τυχαῖα εὐρήματα ἀπὸ διαφορετικὰ σημεῖα τῆς σημερινῆς πόλης τοῦ Πειραιᾶ.

Ἐνα καθιστὸ ἀγαλματίδιο Κυβέλης στὸ Λοῦβρο (MA 2444)¹⁴ ἀναφέρεται στὴ βιβλιογραφία ὡς εὔρημα τῶν γαλλικῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἔτους 1855, γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ διαθέσιμες πληροφορίες εἶναι ἀποσπασματικές καὶ κάπως ἀσαφεῖς. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου (1853-1856), καὶ συγκεκριμένα τὸ 1855, τὰ γαλλικὰ στρατεύματα κατοχῆς μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν συνταγματάρχη E. de Vassoigne διενήργησαν ἀνασκαφικὲς ἐρευνες κοντὰ στὸ λιμάνι τῆς Ζέας, «εἰς τὸ νότιον μέρος τῆς Πειραϊκῆς χερσονήσου», ὅπου ἀποκάλυψαν σημαντικὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα¹⁵. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα αὐτῶν τῶν ἀνασκαφῶν περιλαμβάνονται δύο τιμητικὰ ψηφίσματα ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνάγεται ἡ ὕπαρξις ἱεροῦ τῆς Μητέρας τῶν θεῶν¹⁶. Τὸ ἀρχαιότερο (IG II² 1273), στὸ ὁποῖο μνημονεύεται ρητὰ «ἱερὸν τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν»¹⁷, εἶναι ψήφισμα θιασωτῶν καὶ χρονολογεῖται στὸν 3ο π.Χ. αἰ.¹⁸ Τὸ δεύτερο (IG II² 1327) ἀποτελεῖ ψήφισμα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ στήθηκε στὸ «Μητρώον» ἀπὸ κάποιο κοινὸ ὀργεῶνων. Σήμερα ὅμως, παρὰ τὶς σαφεῖς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καὶ τὶς ἄλλες σχετικὲς πληροφορίες, ἡ θέση τοῦ πειραϊκοῦ Μητρώου ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει αἰνιγματική¹⁹. Ἡ πυκνὴ οἰκοδόμησις καὶ ἡ συνακόλουθη τοπογραφικὴ ἀλλοίωσις τῆς ἄλλοτε ἀραιοκατοικημένης περιοχῆς τῆς Ἀκτῆς, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη ἀνασκαφικῶν ἐκθέσεων, περιορίζουν σημαντικὰ τὴ δυνατότητα νὰ προσδιοριστεῖ ἐπακριβῶς ἡ θέση τῆς «Μάνδρας», ὅπως χαρακτηριστικὰ ὀνομαζόταν κατὰ τὸν περασμένο αἰῶνα, σύμφωνα μὲ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Κ. Πιττάκη, ὁ ὥρος ποὺ «ἐρευνήθηκε» ἀνασκαφικὰ στὶς μέρες τοῦ ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα²⁰. Ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης ἐπαρκῶν δεδομένων δὲν μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε γνωστὴ τὴν προέλευση τῆς Κυβέ-

14. Vermaseren, *CCCA* II 96 ἀρ. 317, πίν. 83.

15. Γιὰ τὶς ἀνασκαφὰς τῶν Γάλλων στὸν Πειραιᾶ βλ. G. Papasliotis, *AZ* 13, 1855, 83. A. Milchhöfer, *Der Peiraius* στὸ E. Curtius - J. A. Kaupert, *Karten von Attika* (1881) 45 κέ. E. Michon, *Buste de Melitine, prêtresse du Métroon du Pirée*, *MemSocAF* 75, 1915/18, 105 κέ. Πρβ. L. Robert, *BCH* 60, 1936, 207.

16. K. F. Hermann, *Die Verehrung der Göttermutter im Piräus nach neuentdeckten Inschriften*, *Philologus* 1855, 293-299. D. Comparetti, *Sulle iscrizioni relative al Metroon Pireense*, *AdI* 34, 1862, 23-45. W. S. Ferguson, *The Attic Orgeones*, *HarvTheolR* 37, 1944, 107 κέ.

17. Στὰ ψηφίσματα καὶ στὶς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν IG II² 4671) ἡ Κυβέλη ἀναφέρεται μὲ τὴν προσωνυμία «Μήτηρ θεῶν», μὲ τὴν ὁποῖα κυρίως τὴν τιμοῦσαν στὰ ἐλληνικὰ ἱερά της, χρησιμοποιώντας σπανιότερα καὶ ἄλλες ἀνατολικῆς προέλευσης προσωνυμίες τῆς θεᾶς. Σχετικὰ μὲ τὴν ὀνομασία «Μήτηρ θεῶν» βλ. πρόχειρα E. Schwertheim,

Denkmäler zur Meterverehrung, *Festschrift F. Dörner* (1978) 834 κέ. Reeder, *Mother of the Gods* 431 σημ. 16.

18. Vermaseren, *CCCA* II 70 ἀρ. 258, πίν. 49. Τὴν ἀρχὴ τοῦ ψηφίσματος IG II² 1273, ποὺ διαβάζεται [Ἐπ' Ἀριστωνύμου], διορθώνει [Ἐπὶ Εὐξείνου] ἀρχοντος ὁ A. N. Oikonomides, *ZPE* 32, 1978, 85, καὶ τὸ χρονολογεῖ στὸ 222/1 π.Χ. Βλ. SEG XXVIII 108, SEG XXX 96.

19. Πρβ. W. Judeich, *Topographie von Attika*² (1931) 454 κέ. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (1988) 342.

20. Κ. Πιττάκης, *ΑΕ* 1855, 1283: «Εἰς τὴν θέσιν ταύτην, ἔνθα ἦσαν τὰ ἱερά, σώζονται ἔτι καὶ νῦν λίθοι ὀρθοί, λείψανα τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ. Ἐκλήθη δὲ ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους μάνδρα ὁ ὥρος, ὡς τόπος περιφραγμένος, διότι οἱ λίθοι οὗτοι σχῆμα περιβόλου δεικνύουσιν. Ἐκ τῶν σωζομένων λίθων, οἱ αἰτίαν ἔδωσαν τῷ Συνταγματάρχῃ ἐκεῖ ἀνασκάψαι, καὶ ἐλπίδας ἀνευρέσεως ἀρχαίων λειψάνων ἐνέπνευσαν, ἐξάγεται, ὅτι ἱερὸς ἦν ὁ ὥρος οὗτος».

λης ΜΑ 2444 τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου. Τὸ ἴδιο πρόβλημα ὑπάρχει καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα γλυπτὰ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ποὺ ἀναφέρονται στὴ βιβλιογραφία ὡς εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῶν Γάλλων²¹.

Τὸ 1889 παραδόθηκαν στὴ συλλογὴ ἀρχαίων τοῦ Πειραιᾶ τρεῖς ναῖσκοι τῆς Κυβέλης, τοὺς ὁποίους, σύμφωνα μὲ ἀξιόπιστες πληροφορίες τοῦ Ἰακώβου Δραγάτση, «ἀνεῦρον λατόμοι κατὰ τὴν προέκτασιν τῆς ὁδοῦ Ζαΐμη»²². Γιὰ τὰ εὐρήματα αὐτὰ ὁ τότε ἐπιμελητὴς τῆς συλλογῆς θεώρησε, φαίνεται, περιττὸ νὰ δώσει περισσότερα στοιχεῖα, καὶ ἡ παράλειψή του ἀποκλείει σήμερα τὴν ταύτιση τῶν τριῶν ἀναγλύφων. Παρατήρησε ὅμως καὶ τὸ σημείωσε στὴ σύντομη ἀναφορά του ὅτι τὸ μεγαλύτερο ἀνάγλυφο «φέρει ἐπὶ τῶν παραστάδων τοῦ σηκομόρφου ἀνοίγματος ἔνθεν μὲν ἀνάγλυφον παράστασιν παιδός, ἔνθεν δὲ ὁμοίαν κόρης»²³. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἀνάμεσα στὰ παλαιότερα ἀποκτῆματα τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ Πειραιᾶ ὑπάρχει ἕνας καὶ μοναδικὸς ναῖσκος, ποὺ τὸ μέγεθος (ὕψ. 0.30 μ. περίπου) καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα του ἀνταποκρίνονται στὴ συνοπτικὴ περιγραφὴ τοῦ Δραγάτση, πιστεύω ὅτι τὸ γλυπτὸ αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐκθεσή του. Πρόκειται γιὰ τὸν ναῖσκο Β16 (εἰκ. 12), ὁ ὁποῖος ἔχει καταγραφεῖ στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου μὲ τὸν ἀριθμὸ 98.

Ἀπὸ ἕνα σπίτι τῆς ὁδοῦ Ὑψηλάντου προέρχεται καθιστὸ ἀγαλμάτιο, ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ τὴν Κυβέλη Γ15, γιὰ τὴν προέλευση τῆς ὁποίας ἔχουν σημειωθεῖ στὸ εὐρετήριο τὰ ἐξῆς: «Εὐρέθη ἐν τῇ ὁδῷ Ὑψηλάντου ἐν Πειραιεῖ, ἐν τῇ οἰκίᾳ Π. Γ. Γεναρέλη. Εἰσῆλθεν εἰς τὸ Μουσεῖον 13 Αὐγ. 1914». Ἕνα παρόμοιο ἀγαλμάτιο, τὸ Γ4, καθὼς καὶ ὁ ναῖσκος Β3, ἀποκαλύφθηκαν μαζὶ μὲ ἄλλα ἀρχαῖα τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1970 στὴν ὁδὸ Καραῖσκου ἀρ. 173 (οἰκόπεδο Ε. Χατζηγεωργίου). Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ προέρχεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἔνδειξη τοῦ εὐρετηρίου, καὶ ἡ Κυβέλη Γ1 — ἀκέραιο καθιστὸ ἀγαλμάτιο τῆς θεᾶς, ἀδημοσίευτο μέχρι σήμερα.

Τὸ 1978 παραδόθηκε ἐξᾴλλου ἀπὸ κάποιον ιδιώτη, κάτοικο τῆς ὁδοῦ Κεφαλληνίας ἀρ. 31 στὰ Καμίνια, ὁ δίδυμος ναῖσκος Β26, τὸ μοναδικὸ γνωστὸ ἕως σήμερα γλυπτὸ αὐτοῦ τοῦ τύπου μὲ προέλευση τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Πειραιᾶ.

Ἄγνωστες εἶναι οἱ συνθήκες ἀνεύρεσης καὶ τοῦ καθιστοῦ ἀγαλματίου Γ19 ποὺ δωρήθηκε στὸ Μουσεῖο τὸ 1948 ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Μελετόπουλο. Ἕνα μικρότερο καθιστὸ ἀγαλμάτιο τῆς θεᾶς Μητέρας, τὸ Γ18, ἀποκαλύφθηκε στὶς ἀρχές τῆς περασμένης δεκαετίας, καὶ συγκεκριμένα τὸ ἔτος 1981, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν τῆς Β' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων στὸ οἰκόπεδο τοῦ δικαστικοῦ μεγάρου, μεταξὺ τῶν ὁδῶν Βασ. Κωνσταντίνου, Σκουζέ, Λεωσθένους καὶ Φιλελλήνων. Τὸ Γ18 βρέθηκε μαζὶ μὲ ἄλλα γλυπτὰ ἀνάμεσα στὰ λείψανα δύο κατοικιῶν τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὅπου χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό. Ἔτσι μπορεῖ νὰ αἰτιολογηθεῖ ἡ προέλευσή του «ἀπὸ τὰ μπάζα», ὅπως σημειώνεται στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου.

Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ προαναφέρθηκαν καταλήγουμε στὴ διαπίστωση ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ παραπάνω γλυπτὰ τῆς Κυβέλης δὲν βρέθηκε *in situ*. Καὶ βέβαια εἶναι ἀδύνατον μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα νὰ ἐξιχνιάσει κανεὶς σὲ ποιά χρονικὴ περίοδο καὶ γιὰ ποιὸς λόγους τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ὀρι-

21. Vermaseren, *CCCA* II 96-97 ἀρ. 316-320.

22. Ἰ. Δραγάτσης, *ΑΔ* 5, 1889, 46. Ὅπως μὲ διαβεβαίωσε ὁ ἀρχαιολόγος δρ. Γ. Σταϊνχάουερ, στὴν ὁδὸ Ζαΐμη τῆς περιοχῆς τῆς Πειραικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀρ-

χαῖο λατομεῖο, δὲν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος παρὰ μόνον ἕνα τμήμα τοῦ τείχους τοῦ Κόνωνος.

23. Δραγάτσης ὁ.π.

σμένα είχαν μετακινηθεῖ καὶ τοποθετηθεῖ ἄλλοι σὲ δευτέρη χρῆση κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε τότε καὶ σὲ ἄλλες περιοχές²⁴. Γιὰ τὸν Πειραιᾶ ἐξάλλου ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἀκόμη καὶ στὰ νεότερα χρόνια συνήθιζαν νὰ ἐντοιχίζουν στὴν πρόσοψη τῶν σπιτιῶν κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος, κομμάτια ἀναγλύφων ἢ ἀκέραια ἔργα τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς²⁵. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὴν ἐπιτύμβια στήλη τῆς Κάλλωνος, ἡ ὁποία ἦταν ἐντοιχισμένη πάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ θύρα τῆς «οἰκίας Αὐγέρη Τζελέπη», ὅπως ἀναφέρει ὁ Α. Conze στὸ μνημειῶδες ἔργο του²⁶.

Ὡς προερχόμενο ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ἔχει περάσει στὴν ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία καὶ τὸ πολυσυζητημένο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸ Βερολίνο (εἰκ. 1)²⁷. Ἀνάμεσα στὰ πειραιῶν μνημεῖα τῆς Κυβέλης, ἔργα χειρωνακτικὰ στὸ σύνολό τους, τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Βερολίνου εἶναι μοναδικὸ γιὰ τὴν τέχνη καὶ γιὰ τὴν ιδιότυπη παράσταση. Ἡ ἔρευνα βέβαια ποτὲ κατὰ τὸ παρελθὸν δὲν ἀσχολήθηκε ἀποκλειστικὰ μὲ τὶς συνθήκες ἀνεύρεσής του, ἀλλὰ ὁ γράφων τὴν παροῦσα μελέτη διατηρεῖ ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀκριβὴ προέλευση τοῦ ἀριστουργηματικοῦ γλυπτοῦ. Ὅπως ἔχει λησμονηθεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Alexander Conze, ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχικὴ δημοσίευση τοῦ ἀναγλύφου σημειώνει τὴν προέλευσή του: «Aus Athen»²⁸. Πάντως οἱ μεταγενέστεροι ἐρευνητὲς θεωροῦν, φαίνεται, ὅτι τὸ ἀνάγλυφο βρέθηκε στὸν Πειραιᾶ, στηριγμένοι προφανῶς στὴ γνωστὴ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα σχετικὴ πληροφορία, τὴν ὁποία παραθέτει καὶ ὁ C. Blümel στὸν κατάλογο γλυπτῶν τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου: «Im Piraeus von Curtius 1877 für Berlin erworben»²⁹. Τὴ μαρτυρία αὐτὴ δὲν ἔχουμε λόγους νὰ ἀμφισβητοῦμε. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι τὸ γλυπτὸ ἀγοράστηκε στὸν Πειραιᾶ δὲν ἀποτελεῖ κατὰ τὴ γνώμη μας ἀδιάψευστο τεκμήριο καὶ γιὰ τὸν τόπο προέλευσής του. Ἐπομένως ἡ σύνδεσή του μὲ τὸ πειραιῶν Μητρώο, ἡ ὁποία συνήθως ὑπονοεῖται, ὅταν δὲν ἀναφέρεται κατηγορηματικά, φαίνεται μᾶλλον παρακινδυνευμένη, ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη ὅτι κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἀγοράστηκε τὸ ἀνάγλυφο ὁ Πειραιᾶς ἦταν τόπος ἐμπορίου ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ἀρχαιολογικοὶ θησαυροὶ ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, ἀκόμη καὶ ἀπομακρυσμένες, πωλοῦνταν συστηματικὰ ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους καὶ ἐξάγονταν στὸ ἐξωτερικὸ μὲ ἀποτελεσματὸ νὰ πλουτίσουν τὰ μεγάλα μουσεῖα τῆς Εὐρώπης.

Γιὰ τοὺς ναῖσκους καὶ τὰ ἄλλα γλυπτὰ τῆς Κυβέλης ποὺ βρέθηκαν στὸν Πειραιᾶ θὰ κερδίζαμε ἐνδεχομένως χρήσιμες πληροφορίες, ἂν εἶχαμε στὴ διάθεσή μας τὸν χειρόγραφο κατάλογο τοῦ Ἰακώβου Χ. Δραγάτη, στὸν ὁποῖο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Μελετόπουλος, «μετὰ πάσης ἐπιμελείας ἀναγράφεται καὶ ὁ τόπος εὐρέσεως ἐκάστου ἀντικειμένου»³⁰. Στὸν καθηγητὴ τοῦ γυμνασίου Ἰάκ. Χ. Δραγάτη (1853-1935), γνωστὸ μελετητὴ τῶν μνημείων τοῦ Πειραιᾶ, ἡ ἔν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία εἶχε ἀναθέσει ἐπανειλημμένα τὴ διενέργεια ἀνασκαφί-

24. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ ἀνεύρεση ἀρχαίων ἀναγλύφων τοῦ τύπου τῶν «ἀφηρωισμένων νεκρῶν» μέσα σὲ στρῶμα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς στὴ Σπάρτη (ΑΔ 28, 1973, Β1, 166). Πρβ. C. M. Stibbe, *Beobachtungen zur Topographie der antiken Sparta*, *BaBesch* 64, 1989, 92 σημ. 129.

25. Svoronos, *Nat. Mus.* III 624, 626.

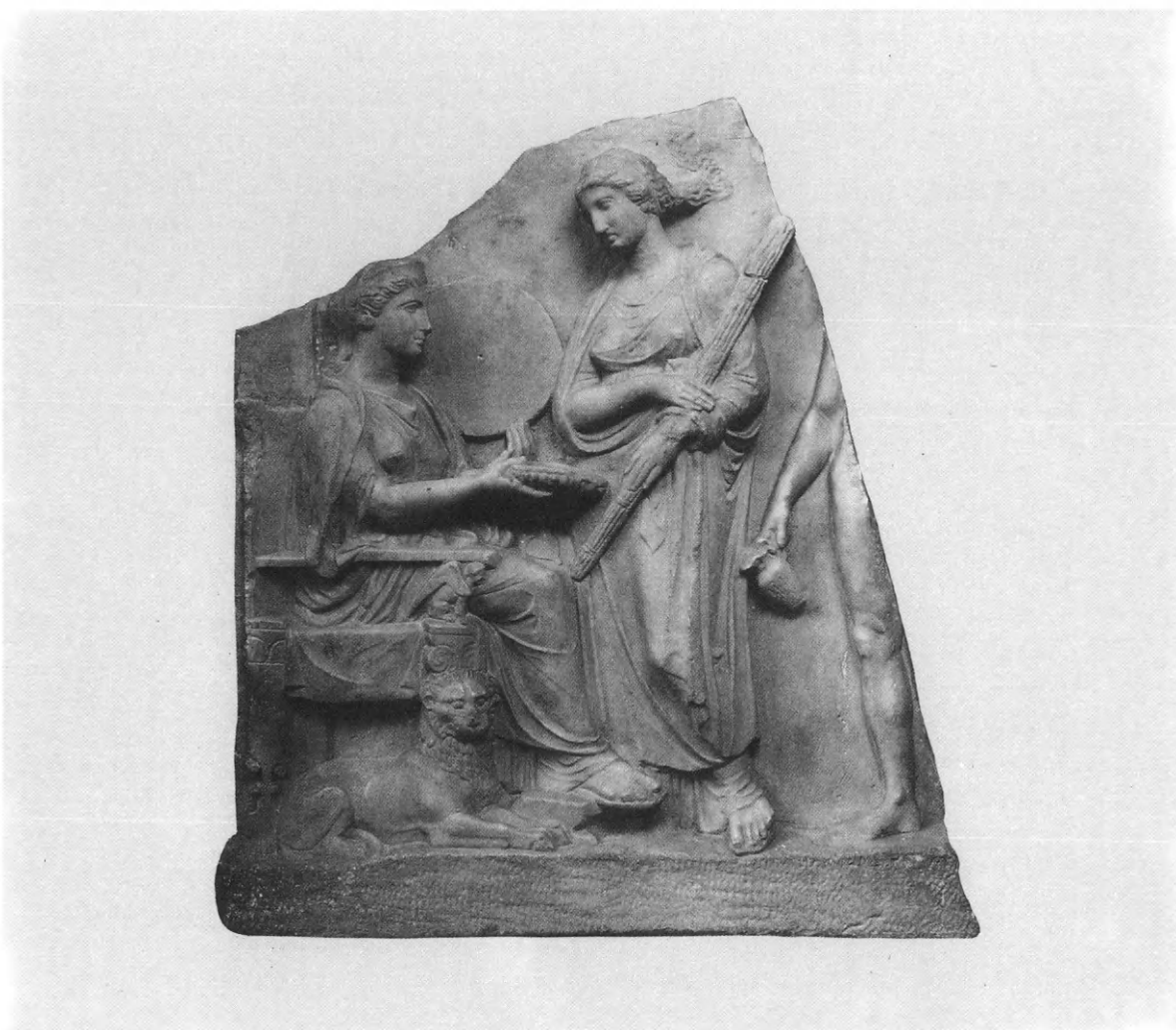
26. Conze IV 87, ἀρ. 2077. Πρβ. E. J. Walters, *Attic Grave Reliefs that Represent Women in the Dress of Isis*, *Hesperia Suppl.* 22 (1988) 38 πίν. 13.

27. Βερολίνο, Staatl. Mus. SK 106: Blümel, *Kat. Berlin III* πίν. 84. Vermaseren, *CCCA II* 93 ἀρ. 310 (μὲ παλιότερη βιβλιογραφία). Naumann, *Kybele* 312 ἀρ. 135, πίν. 25,1.

28. A. Conze, *AZ* 38, 1880, 1.

29. Blümel, *Klass. Skulpt. Berlin* 73 κέ. ἀρ. 86, εἰκ. 118.

30. Ἰ. Ἀ. Μελετόπουλος, Αἱ ἀρχαιότητες τοῦ λιμένος Πειραιῶς, *Πολέμων* 4, 1949/1951, 132. Ἡ προσπάθειά μου γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ χειρόγραφου καταλόγου τοῦ Δραγάτη ἔμεινε χωρὶς ἀποτέλεσμα.

Εἰκ. 1. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο (Βερολίνο, Staatliche Museen SK 106).

κῶν ἐρευνῶν σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς πόλης³¹. Τὰ εὐρήματά του εἶναι πολυάριθμα καὶ σημαντικά. Καὶ δὲν ἀποκλείεται στίς ἀνασκαφὲς τοῦ Δραγάτση νὰ ἀποκαλύφθηκαν καὶ γλυπτὰ ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν Κυβέλη καὶ τὴ λατρεία της. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχει πρὸς τὸ παρὸν ἐπιβεβαιωθεῖ. Ἔτσι οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ περισσότερα παλιὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς προέρχονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου, ποὺ ἄρχισε νὰ συντάσσει στὰ 1912 ὁ Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Κ. Κουρουνιώτης.

31. Γιὰ τὸν Ἰάκ. Δραγάτση καὶ τὴ δραστηριότητά του ὡς ἐπόπτη τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸν Πειραιᾶ, βλ. Β. Χ. Πετράκου,

Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της, 1837-1987 (1987) 61-62 καὶ σποράδικά.

II. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΚΥΒΕΛΗΣ

1. Ναῖσκοι

Σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀναγλύφων τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ εἰκονίζουν τὴ θεὰ καθιστὴ μέσα σὲ ναῖσκο (aedicula). Γλυπτὰ αὐτοῦ τοῦ τύπου ποὺ διαδόθηκε σὲ ὅλη τὴν Ἀττικὴ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, κυρίως ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα ἕως καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊοκρατίας, συνδέονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ θεὰ Μητέρα.

Κατὰ τὸν Α. v. Salis οἱ λίθινοι ναῖσκοι, συνήθως ἀπὸ μάρμαρο ἢ πωρόλιθο, ἀποδίδουν σὲ μικρογραφία τὰ λαξευτὰ στοὺς βράχους τῆς Φρυγίας μνημεῖα τῆς Κυβέλης, ἢ ὅποια λατρευόταν καὶ ὡς θεότητες τῶν βουνῶν (*ὄρεϊα μήτηρ*)³². Ἐκεῖνο τὸ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο ποὺ περιβάλλει τὴ μορφή τῆς θεᾶς στὶς πολυσήμαντες ἀπεικονίσεις τῆς ἀπὸ τοὺς λιθοξόους τῆς Φρυγίας, ὅπως μαρτυροῦν σωζόμενα ἀνάγλυφα ἔργα³³, παρέμεινε στοιχεῖο ἀναπόσπαστο τῆς εἰκονογραφίας τῆς, ὅταν ἡ *φρυγία θεὸς* ἢ *δινδυμὴν μήτηρ* (ἀπὸ τὸ ὄρος Δίνδυμο³⁴ τῆς μικρασιατικῆς Γαλατίας) μετανάστευσε στὴν Ἰωνία καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπου τὸ πλαίσιο αὐτὸ μεταμορφώθηκε σὲ ἀνεξάρτητο ναῖσκο μὲ πλήρη τὴν τρίτη διάσταση. Ἔτσι ἐκφράστηκε στὴν ἑλληνικὴ λιθογλυπτικὴ τέχνη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ κιόλας περίοδο ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῆς εἰκονιζόμενης θεότητας, δηλαδὴ τῆς θεᾶς Μητέρας.

Οἱ στενὲς πλευρὲς τοῦ ναῖσκου διαμορφώνονται σὲ παραστάδες μὲ ἀνάγλυφα ἐπίκρανα, ἐξώγλυφα συνήθως ἢ πρόστυπα, ἐνῶ ἡ στέγη τοῦ ἔχει σχῆμα ἀετώματος μὲ χαμηλὸ τύμπανο καὶ τρία ὑποτυπώδη ἀκρωτήρια (ἓνα στὸ κέντρο καὶ δύο γωνιακά). Ἀπλὸ ἐπιστύλιο, ποὺ τὸ πάχος τοῦ ποικίλλει στὰ διάφορα ἔργα, συνδέει κατὰ κανόνα τὶς πλευρικὲς παραστάδες μὲ τὴν ἀετωματικὴ ἐπίστεψη. Αὐτὸς ὁ τύπος φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τῶν ἀρχαϊκῶν ναῖσκων τῆς Κυβέλης οἱ ὅποιοι, ὅπως πιστεύεται, ἀπεικονίζουν τὴ θεὰ ἔνθρονη στὸν οἶκο τῆς. Τέτοια μνημεῖα ἔχουν βρεθεῖ σὲ διάφορες περιοχές τῆς Ἰωνίας καὶ τοῦ νησιωτικοῦ γειωγραφικοῦ χώρου³⁵. Οἱ ναῖσκοι τῶν κλασικῶν χρόνων, πολυάριθμοι σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἀττικὴ, θεωρήθηκαν ἀπομιμήσεις τοῦ μνημειακοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ, ὅτι ἀποδίδουν δηλαδὴ τὸν σηκὸ μὲ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς τιμωμένης θεότητας σὲ μικρογραφία. Ὅμως τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τοῦ ναῖσκου τῆς θεᾶς φαίνεται νὰ ἔχει ἀνατολικοῖωνικὴ προέλευση. Μία τέτοια ὑπόθεση ἐνισχύεται σημαντικὰ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ σωζόμενα ἔργα, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ ὕστεροαρχαϊκὸς

32. Α. v. Salis, *JdI* 28, 1913, 21. Διαφορετικὴ ἄποψη διατύπωσε ὁ V. K. Müller, *AM* 43, 1918, 159-161. Ὁ τελευταῖος παρατηρεῖ ὅτι τὸ ναῖσκόμορφο ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τῆς θεᾶς ἀνταποκρίνεται στὴν οὐσία τῆς ποὺ ἀπαιτεῖ «ein Abgeschlossensein gegen dem freien Raum». Πρβ. G. Hornbostel - Hüttner, *Studien zur römischen Nischenarchitektur* (1979) 25 κέ., καὶ τελευταῖα M. Weber, *Baldachine und Statuenschreine* (1990) 61-62.

33. M. J. Mellink, Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschr. K. Bittel* (1983) 349 κέ., πίν. 70-73. F. Prayon, *Phrygische Plastik* (1987) 52, 71 κέ. ἀρ. κατ. 15, 26, 27, πίν. 5c, 9a-b. Ὁ F. Isik, *Die Entstehung der*

frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf die ionische Plastik, *ÖJh* 57, 1986-87 (Beibl.) 41-107, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν καθιερωμένη ἄποψη προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι ἡ εἰκονογραφία τῆς φρυγικῆς μεγάλης Μητέρας δημιουργήθηκε ὑπὸ τὴν ἐπίδραση ὕστεροχιτιτικῶν μνημείων.

34. Στράβ. XII 5, 3: ἔστι δὲ καὶ ὄρος ὑπερκείμενον τῆς πόλεως (ἐννοεῖ τὴν Πειραιεὶν) τὸ Δίνδυμον, ἀφ' οὗ ἡ Δινδυμηνή, καθάπερ ἀπὸ τῶν Κυβέλων ἢ Κυβέλης.

35. Συγκεντρωμένα παραδείγματα ἀρχαϊκῶν ναῖσκων ἀπὸ τὴ Μίλητο, τὴν Κύμη, τὴ Χίο καὶ τὶς Ἐρυθρὲς βλ. E. Langlotz, *Studien zur nordostgriechischen Kunst* (1975) 163 πίν. 60.

ναῖσκος ZV 1636 τοῦ Μουσείου τῆς Δρέσδης³⁶ — ἔργο μὲ ἐμφανὲ τὰ γνωρίσματα τῆς μικρᾶσιατικῆς καλλιτεχνικῆς παράδοσης στὴν πλαστικὴ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων³⁷ —, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τὴ μορφή ναόσχημης κατασκευῆς μὲ ἰωνικὰ στοιχεῖα³⁸.

Ἀνάλογες ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις εἶχαν διατυπωθεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν γιὰ μιὰ σημαντικὴ κατηγορία ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων μὲ ἀρχιτεκτονικὴ πλαισίωση³⁹. Πρέπει ὥστόσο νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι οἱ ναῖσκοι τῆς Κυβέλης διαφέρουν ριζικὰ ἀπὸ τὰ ἀττικὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τῶν κλασικῶν χρόνων — αὐτὰ ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἔρευνα μὲ τὴ συμβατικὴ ὀνομασία «ναῖσκόμορφα» ἢ «ναῖδιόσχημα» — σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν τυπολογία καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα⁴⁰.

Οἱ ναῖσκοι μὲ τὰ διαφορετικοῦ βάθους ἐπίπεδα καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ ἀετωματικὴ ἀπόληξη ἀποτελοῦν ἀρχιτεκτονήματα μικροῦ μεγέθους, ποὺ ἐπιβάλλονται περισσότερο μὲ τὴν πλαστικότητά τους. Στοιχεῖα ἀρχιτεκτονικὰ ἀπαντοῦν καὶ στὰ ναῖσκόμορφα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα: οἱ πλευρικὲς παραστάδες, τὸ ἐπιστύλιο, καὶ τὸ ἀπλὸ ὀριζόντιο γεῖσο μὲ τοὺς ἀκροκεράμους του. Αὐτὸ τὸ πλαίσιο ποὺ περιβάλλει τὴν ὀρθογώνια πλάκα μὲ τὴν ἀνάγλυφη — πολυπρόσωπη κατὰ κανόνα — παράσταση δὲν ἔχει ἀπλῶς διακοσμητικὸ χαρακτήρα. Ἐτσι ὅπως δένει σὲ μιὰ ἐνότητα τὰ στοιχεῖα τῆς εἰκόνας, τονίζοντας τὸ βάθος τῆς, ἀποτελεῖ βασικὸ μορφολογικὸ γνώρισμα αὐτῆς τῆς ομάδας κλασικῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων, στὰ ὁποῖα ἡ ἐντύπωση τοῦ μικροῦ ἀρχιτεκτονήματος ποὺ δημιουργοῦν οἱ ναῖσκοι τῆς Κυβέλης ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν ιδέα τοῦ στενόμακρου ἀναθηματικοῦ πίνακα.

Ἡ ἀπεικόνιση λατρευτῶν — στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων, ἰδίως κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα⁴¹ — λείπει ὁλότελα ἀπὸ τοὺς ναῖσκους τῆς Κυβέλης. Καὶ ἡ ἀπουσία αὐτῶν τῶν μορφῶν, ἂν καὶ ἐπιβεβλημένη κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὴν ἔλλειψη χώρου, δὲν μπορεῖ ὥστόσο νὰ ἐξηγηθεῖ παρὰ μόνο ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ νοηματικοῦ περιεχομένου τῶν ναῖσκων, ποὺ ὑπαγόρευσε ἄλλωστε καὶ τὴ συγκεκριμένη τεκτονικὴ τους διαμόρφωση, διαφοροποιώντας τους ἀπὸ τὴν πολυάριθμὴ ομάδα τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων. Ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα ὑπάρχουν βέβαια καὶ περιπτώσεις ποὺ οἱ εἰκονιζόμενες θεϊκὲς μορφές, στραμμένες πρὸς τὸν θεατὴ, κυριαρχοῦν στὸν κάμπο τῆς πλάκας, χωρὶς τὴν παρουσία λατρευτῶν: ἀναφέρομαι σὲ ὑστεροκλασικὰ ἀνάγλυφα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ ναῖσκόμορφο τοῦ Ἀσκλη-

36. G. Treu, AA 1898, 52-53 εἰκ. 1. H. Protzmann, *Griechische Skulpturen und Fragmente. Staatliche Kunstsammlungen Dresden* (1989) 11 ἀρ. 2.

37. Πρβ. τοὺς ναῖσκους ἀπὸ τὴ Μίλητο: V. v. Graeve, *Neue archaische Skulpturenfundes aus Milet, Archaische und klassische griechische Plastik, Akten Intern. Kolloquiums 22-25 Apr. 1985, DAI Athen* (1986) 21 κέ., πίν. 6, 1-2. Πρβ. ἀκόμη τὴν ἰδιότυπη ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση δύο ἀρχαϊκῶν ναῖσκων τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὴ Σάρδεις: τελευταῖα Th. G. Schatner, *Griechische Hausmodelle. Untersuchungen zur frühgriechischen Architektur*, 15. Beih. AM (1990) 213 πίν. 23.

38. Πρβ. Naumann, *Kybele* 137. Σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τοῦ ναῖσκου βλ. καὶ Λ. Μαραγκοῦ: *Archaische und klassische griechische Plastik, Akten Intern. Kolloquiums 22-25 Apr. 1985, DAI Athen* (1986) 126.

39. Βλ. Neumann, *Weihreliefs* 50-51 (μὲ παλιότερη βιβλιογραφία).

40. Γιὰ τὴν τυπολογία τῶν κλασικῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων βλ. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (1960) 33 κέ. Ζητήματα ἀρχιτεκτονικῆς ἄρθρωσης καὶ εἰκονογραφίας πραγματεύεται σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο καὶ ὁ Neumann, *Weihreliefs* 42 κέ.

41. Βλ. G. Rodenwaldt, *Das Relief bei den Griechen* (1923) 73: «Das beliebteste Motiv der Weihreliefs wurde im vierten Jahrh. die Verehrung der Gottheiten denen das Relief geweiht wurde». U. Hausmann, *Kunst und Heilium. Untersuchungen zu den griechischen Asklepiosreliefs* (1948) 64. Πρβ. R. Thönges-Stringaris, AM 80, 1965, 58: «Der Votivcharakter wird besonders in Attika seit dem 4. Jahrh. v. Chr. durch den Adorantenzug».

πιού καὶ τῆς Ὑγείας στὴ Συλλογὴ Melchett⁴². Ἡ κατὰ μέτωπο ἀπόδοση τῶν δύο θεοτήτων στὸ ἀνάγλυφο Melchett δημιουργεῖ μία σύνθεση μὲ ἐπίσημο καὶ ἐπιδεικτικὸ χαρακτήρα. Ἀνάλογη αὐστηρότητα, ἱερατικὴ θὰ ἔλεγα, παρουσιάζει ἡ ἔνθρονη Κυβέλη τῶν ναῖσκων. Ὡστόσο ἡ τυπικὴ ἀπεικόνισή της κατενώπιον, ποὺ στὴν περίπτωσή τῶν ναῖσκων δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα διαφορετικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ σχέση τῆς μορφῆς μὲ τὸν χῶρο, δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς κριτήριον χρονολόγησής αὐτῶν τῶν μνημείων. Καὶ τοῦτο διότι ἡ εἰκονιζόμενη κατὰ μέτωπο καθιστὴ θεὰ τῶν ἀττικῶν ναῖσκων τοῦ 4ου αἰῶνα δὲν ἀντιπροσωπεύει κάποια ἐξελικτικὴ βαθμίδα στὴν παράστασή τῆς Κυβέλης, μὰ ἀλλαγὴ δηλαδὴ ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνη ποὺ παρατηρεῖται στὶς μορφές τῶν ἀναγλύφων κατὰ τὴν ὑστεροκλασικὴ περίοδο, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια — ὡς πρὸς τὸ γενικὸ σχῆμα — ἐνὸς εἰκονογραφικοῦ τύπου ποὺ διαμορφώνεται στὰ ἀρχαῖα χρόνια, γύρω στὸν 6ο π.Χ. αἰ., καὶ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀνατολικοῖωνικὴ εἰκαστικὴ παράδοσιν⁴³.

Τὴν καθιστὴ Κυβέλη τῶν ναῖσκων πλαισιώνουν σὲ ἄρκετὰ ἔργα δύο μικρότερες μορφές — μία ἀνδρική καὶ μία γυναικεία — ποὺ εἰκονίζονται πρόστυπες στὶς παραστάδες⁴⁴. Ἡ ἀνδρική νεανικὴ μορφή, ντυμένη μὲ χλαμύδα, κρατᾷ μία πρόχου· ἡ γυναικεία, συνήθως μὲ πέπλο καὶ σπανιότερα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, κρατᾷ δύο μακριές λαμπάδες. Ἡ ταύτισή τους, ποὺ ἀπασχόλησε τὴν ἔρευνα ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα, ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ παραμένει αἰνιγματική, καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὴ λατρευτικὴ παράδοσι τῆς Κυβέλης ἀκαθόριστη.

Στὰ ναῖσκόμορφα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα — εἶδος ποὺ ἤκμασε στὴν Ἀττικὴ τοῦ 4ου αἰῶνα — δὲν ἐμφανίζονται ἀντίστοιχες μορφές. Καὶ μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν οἱ λιθοξόοι τῶν ναῖσκων ἐπηρεάστηκαν στὴν εἰκονογράφηση τῶν παραστάδων ἀπὸ μνημεῖα ἄλλων περιοχῶν⁴⁵. Τὸ γνωστὸ ἀττικὸ ἀνάγλυφο τῆς Κυβέλης στὸ Βερολίνο⁴⁶ (εἰκ. 1) ἀποτελεῖ ἰδιάζουσα περίπτωσι γιὰ τὸν τρόπο ἀπεικόνισής τῶν μορφῶν (τοῦ νεανία καὶ τῆς κόρης) οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευτοῦν ὡς πρόπολοι τῆς θεᾶς Μητέρας, ἔτσι ὅπως τὴν παραστέκουν καθιστὴ στὸν θρόνον της. Μία τέτοια ἐρμηνεία συνεπικουρεῖται βέβαια καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία μιᾶς τρίτης μορφῆς, ἡ ὁποία παριστάνεται σπανιότερα στὶς παραστάδες τῶν ναῖσκων, ἀναγνωρίζεται ὅμως χωρὶς ἐπιφυλάξεις. Πρόκειται γιὰ τὸν τεραστώπιον Πάνα, ποὺ ἡ φιλολογικὴ παράδοσι τὸν χαρακτηρίζει ὅπαδὸ τῆς Μεγάλης Μητέρας. Στὴν ἀριστερὴν παραστάδα τοῦ ναῖσκου B12 (εἰκ. 10) ὁ τραγοπόδης θεὸς ἔχει πάρει τὴ θέσιν τοῦ χλαμυδοφόρου νεανία. Στούς ναῖσκους B12 καὶ B17 ὁ Πάνας εἰκονίζεται σὲ ὄρθια στάση πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ στὴ δεξιὰ παραστάδα τοῦ δίδυμου ναῖσκου B26 (εἰκ. 17) τὸν ἔχουν παραστήσει νὰ κάθεται ὀκλαδόν. Ἡ εἰκονογραφικὴ παρουσία του σὲ ἀνάγλυφα τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς⁴⁷ ἐπιβεβαιώνει, παράλληλα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν γραπτῶν πηγῶν⁴⁸,

42. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* 69 κέ. εἰκ. 38. Neumann, *Weihreliefs* 75 πίν. 48a.

43. E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens* (1961) 240-243.

44. Ναῖσκοι Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ μὲ πρόστυπες μορφές στὶς παραστάδες: B1, B5, B7, B12, B14, B16, B17, B21, B26.

45. Συμπληρωματικὲς μορφές ἐμφανίζονται καὶ στὰ πλαίσια φρυγικῶν λατρευτικῶν ἀναγλύφων τῆς Κυβέλης, ὅπως π.χ. ὁ φτερωτὸς δαίμονας σὲ ἀπότμημα ἀνάγλυφης στήλης ἀπὸ τὸ Etlik στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀγκυρας. Naumann, *Kybele* 295 ἀρ. 20, πίν. 5,4. F.

Prayon, *Phrygische Plastik* (1987) 71 κέ. ἀρ. 27, πίν. 9b. F. Isik, *ÖJh* 57, 1986-87 (Beibl.) 78-79, εἰκ. 23.

46. Βλ. σημ. 27.

47. Πρβ. π.χ. ἕναν βωμίσκο ρωμαϊκῶν χρόνων μὲ διπλὴν παράστασι τοῦ Πάνα, ποὺ ἦταν ἀνάθημα στὴ θεὰ Μητέρα σύμφωνα μὲ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή του (*IG* II² 4773): F. T. van Straten, *BaBesch* 51, 1976, 9 εἰκ. 18. Vermaseren, *CCCA* II 48 ἀρ. 180, πίν. 35. Πρβ. ἐπίσης τὸ ἀνάγλυφο Ἐθν. Μουσ. 3942, παρακάτω σημ. 56.

48. Farnell, *Cults* 379 κέ. P. Borgeaud, *Recherches sur le dieu Pan* (1979) 156 κέ.

τῇ στενῇ σχέσῃ τῆς ὁρείας μητρὸς μὲ τὶς θεότητες ποὺ λατρεύονταν στὰ σπηλαιώδη ἄντρα⁴⁹.

Σὲ μερικὰ μνημεῖα, ὅπως στὸν ναῖσκο Β5, ὁ νεανίας ἐμφανίζεται νὰ κρατάει καὶ ἄλλο ἀντικείμενο, ὄχι πάντα εὐδιάκριτο, ταυτιζόμενο συνήθως μὲ κηρύκειο, ἐνῶ ἡ κόρη παριστάνεται συχνότερα μὲ δύο δάδες. Ἡ στερεότυπη ἀπεικόνιση αὐτῶν τῶν συνοδῶν τῆς Κυβέλης σὲ ὀρισμένες θέσεις (παραστάδες) τῶν ναϊσκῶν, καὶ κυρίως τὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦν, παρακινοῦν στὴν ταύτιση τῶν δύο μορφῶν μὲ συγκεκριμένες θεότητες. Ἐτσι στὴν ἀνδρική μορφή οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς ἀναγνωρίζουν τὸν Ἑρμῆ, ἐνῶ γιὰ τὴ δαδοφόρο γυναικεία ἔχουν προταθεῖ διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες: πολλοὶ πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἑκάτη· ἄλλοι ὅμως συνδέουν τὴ μορφή μὲ τὴν Κόρη ἢ τὴν ταυτίζουν μὲ ἄλλες θεότητες⁵⁰.

Ἄν δεχθοῦμε τὴν ταύτιση τοῦ νεανία μὲ τὸν Ἑρμῆ, τότε ἐνισχύεται καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς δαδοφόρου ὡς Ἑκάτης, ἀφοῦ ἡ τελευταία ὡς Ἐνοδία, κατεξοχὴν χθόνια θεότητα τῶν δρόμων καὶ τῆς νύχτας⁵¹, σχετιζόταν μὲ τὸν Ἑρμῆ, ποὺ μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ συντρόφου τῶν ὁδοιπόρων, τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ταξιδιωτῶν ἀποκαλοῦνταν ἐπίσης Ἐνόδιος⁵². Τὶς δύο θεότητες συνδέουν ἐξἄλλου τὰ πολυάριθμα Ἑκάτια καὶ Ἑρμήδια ποὺ τὰ τοποθετοῦσαν στὶς ἐξώθυρες τῶν οἰκῶν, στὰ πρόπυλα καὶ στοὺς δρόμους⁵³. Ἀλλὰ τὴ συγγενικὴ ὑπόσταση τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἑκάτης ἀποκαλύπτουν περισσότερο οἱ παραπληρωματικὲς μορφὲς ἐνὸς ἀναθηματικοῦ γλυπτοῦ τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας. Πρόκειται γιὰ τὸ περίφημο ἀνάγλυφο 1377 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου — ἔργο μοναδικὸ τῆς ἀττικῆς γλυπτικῆς τῶν κλασικῶν χρόνων, ὄχι ἀσφαλῶς γιὰ τὸ πλῆθος τῶν εἰκονιζόμενων μορφῶν καὶ τὴν ἀπόδοσή τους σὲ τρία ἐπίπεδα, ἀλλὰ γιὰ τὸ σχῆμα μὲ τὸν περίεργο συνδυασμὸ δύο διαφορετικῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων⁵⁴. Τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ ναϊσκόμορφου ἀναγλύφου, χωριστὰ διαμορφωμένο ἀπὸ τὸ ἴδιο κομμάτι μαρμάρου, ἀποδίδει τὴν πλάγια ὄψη ἐνὸς τρισδιάστατου πρόστυλου ναῖσκου μὲ χαμηλὸ ἀέτωμα καὶ ἕναν ὀλόγλυφο ραβδωτὸ κιονίσκο. Τὸ μικρὸ τοῦτο ἀρχιτεκτόνημα, ἂν καὶ παραλλάσσει τυπολογικὰ ἀπὸ τοὺς ναῖσκους τῆς Κυβέλης, θὰ μπορούσε ὥστόσο νὰ παραβληθεῖ μὲ αὐτοὺς ὡς τὸ ἀντιπροσωπευτικότερο δείγμα περίοπτου ναῖσκου ἀπὸ τὴν πολυάριθμη ὁμάδα τῶν κλασικῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων τῆς Ἀττικῆς. Ἀλλὰ τὸ ἀνάγλυφο 1377 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση τόσο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ του διαμόρφωση, καθὼς συνδυάζει ἀνάγλυφο μὲ ὀριζόντιο γεῖσο καὶ ναῖσκο μὲ ἀέτωμα, ὅσο καὶ γιὰ τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα του. Στὶς πλαϊνὲς πλευρὲς του ἔχουν ἀπεικονιστεῖ πρόστυπες δύο μορφές: ἀριστερά, στὴν πλάτη τοῦ ναῖσκου, ἡ Ἑκάτη μὲ πόλο καὶ δύο λαμπάδες· δεξιὰ ἐρμαϊκὴ στήλη παγωνοφόρου. Σχετικὰ μὲ αὐτὲς τὶς δύο πρόστυπες μορφὲς ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἀπεικονίζουν πιθανὸν τοὺς δύο θεικοὺς φύλακες τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἱεροῦ⁵⁵. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἐλέγχεται βέβαια ὡς ὑποθετικὴ, ἀφοῦ οἱ ἐνδείξεις εἶναι

49. Βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία ἀπὸ τὴν Reeder, *Mother of the Gods* 429 σημ. 13.

50. A. Conze, *AZ* 38, 1880, 1 κέ. M. J. Vermaseren, *Kybele und Merkur, Studien zur Religion und Kultur Kleinasien, Festschrift F. K. Dörner* (1978) 960 κέ. Naumann, *Kybele* 175 κέ. (μὲ τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία). Reeder, *Mother of the Gods* 430-432.

51. Εὐρ. *Ἰων* 1048: *Εἰνοδία θύγατερ Δάματρος, ἡ τῶν νυκτιπόλων ἐφόδων ἀνάσσεις καὶ μεθαμερίων*. Στὴν εὐριπίδεια τραγωδία ἡ Ἐνοδία χαρακτηρίζεται θυγάτερ τῆς Δήμητρας, ἡ ὁποία στὴν Ἀττικὴ τοῦ 5ου αἰῶνα εἶχε πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα στὴ λατρεία της μὲ τὴ θεὰ

Μητέρα. Πρβ. L. E. Roller, *The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult*, *JHS* 111, 1991, 140-142.

52. Jessen, *RE* V2 2635 λ. *Enodios*. M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung* (1906) 391.

53. R. Lullies, *Die Typen der griechischen Herme* (1931) 50 κέ. H. Wrede, *Die antike Herme* (1986).

54. Svoronos, *Nat. Mus.* II 294 ἀρ. 74, πίν. 48a-b. Neumann, *Weihreliefs* 51 πίν. 29. E. Simon, *Hekate in Athen*, *AM* 100, 1985, 280 πίν. 53, 1-2.

55. Αὐτόθι 280.

ἐλάχιστες. Πρέπει ὥστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ Ἑρμῆδιο καὶ ἡ Ἑκάτη ὡς παραπληρωματικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς πολυπρόσωπης παράστασης τοῦ ἀναγλύφου ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς μορφές τῶν παραστάδων τῶν ναῖσκων. Καὶ αὕτη ἡ ἀντιστοιχία ἔχει ἴσως ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν προβληματικὴ ἐρμηνεῖα τῶν συνοδῶν τῆς Κυβέλης. Ἄν λοιπὸν δὲν ἀποτελεῖ τυχαία σύμπτωση ἡ παρουσία τῆς δαδοφόρου Ἑκάτης ὡς παραπληρωματικῆς μορφῆς σὲ μνημεῖα ποὺ ἔχουν τὸν τύπο μικροῦ ἀρχιτεκτονήματος, ὅπως τὸ ἀναθηματικὸ γλυπτὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ οἱ ναῖσκοι τῆς Κυβέλης, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἀπεικόνισή της σχετίζεται μὲ συγκεκριμένη ιδιότητα τῆς θεᾶς.

Ἡ Ἑκάτη συνδέεται στενὰ μὲ τὴ μυστηριακὴ λατρεία καὶ τὴ χθόνια ὑπόσταση τῆς θεᾶς Μητέρας καὶ γι' αὐτὸ ἐμφανίζεται σὲ παραστάσεις τῆς Κυβέλης μὲ λατρευτικὸ περιεχόμενο⁵⁶. Ἡ συχνὴ ὅμως παρουσία της στὶς παραστάδες τῶν ναῖσκων μπορεῖ παράλληλα νὰ ἀποτελεῖ καὶ ὑπαινιγμὸ στὴν ιδιότητά της ὡς φύλακα τοῦ οἴκου, ποὺ λατρευόταν — ὅπως καὶ ὁ Ἑρμῆς μὲ τὴν προσωνομία Προπύλαιος —, κοντὰ στὶς παραστάδες ἢ ἐπὶ τῶν σταθμῶν τῶν θυρῶν, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἔμμεσα ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση⁵⁷.

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Πειραιᾶ ὑπάρχει σήμερα στὴ διάθεση τῶν ἐρευνητῶν καὶ ἓνας διπλὸς ναῖσκος, ὁ B26 — ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου Πειραιᾶ πρὶν ἀπὸ μιὰ δωδεκαετία περίπου —, στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε παραπάνω. Πρόκειται γιὰ δύο σύμφυτους πανομοιότυπους ναῖσκους, λαξευμένους στὸ ἴδιο κομμάτι λευκοῦ μαρμάρου. Ἀρκετὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ (κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα) εἰκονίζουν στὴν ἀριστερὴ ὀρθογώνια κόγχη τὴ θεὰ μὲ σκῆπτρο καὶ ἓνα λεοντάρι στὰ δεξιὰ της· στὴ δεξιὰ κόγχη τὴ θεὰ μὲ τύμπανο καὶ ἓνα λεονταράκι νὰ κάθεται στὰ γόνατά της⁵⁸. Ὁ διπλὸς ναῖσκος τοῦ Πειραιᾶ, ἔργο χειρωνακτικὸ, ἐξαρτημένο ἀπὸ καλύτερα πρότυπα, δὲν διαφέρει ἀπὸ τὰ ἄλλα ὁμοιογενῆ γλυπτὰ ὡς πρὸς τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα. Ὅμως κάποια προχειρότητα στὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν κάνει δυσδιάκριτο τὸ ἀντικείμενο μὲ τὸ μακρὸν στέλεχος ποὺ κρατᾷ στὸ σηκωμένο δεξιὸ χέρι της ἡ θεὰ τοῦ ἀριστεροῦ ναῖσκου. Καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ πρόθεση τοῦ μαρμαρογλύπτη, ἂν δηλαδὴ ὁ τεχνίτης τοῦ ἔργου ἤθελε νὰ παραστήσει τὴ θεὰ μὲ σκῆπτρο, ὅπως σὲ πολλὰς ἀπεικονίσεις της, ἢ νὰ κρατᾷ δάδα ἀντὶ γιὰ σκῆπτρο. Τὰ δύο ἀντικείμενα χρησιμεύουν ὡς attributa γυναικείων μορφῶν⁵⁹, προσιδιάζουν ὅμως περισσότερο στὶς ἐλευσινιακὲς θεότητες⁶⁰, μὲ τὶς ὁποῖες σχετίζεται ἡ θεὰ Μητέρα. Γιὰ τὴ θεὰ τοῦ ἀριστεροῦ ναῖσκου νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀπεικόνισή της καθιστῆς καὶ ὄχι σὲ ὄρθια στάση ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἐνισχυτικὸ γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα της ὡς σκηπτούχου.

56. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς Κυβέλης (Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 3942) ἀπὸ τὴ Λειβαδιά, ὅπου παριστάνονται θεϊκὲς μορφὲς μαζί μὲ λατρευτὲς σὲ σκηνὴ μύησης. Ἡ δαδοφόρος μορφή πλάι στὸν Πάνα ταυτίζεται μὲ τὴν Ἑκάτη. Naumann, *Kybele* 342 ἀρ. 422, πίν. 28,1 (βιβλ.). Ἄλ. Γ. Μάντης, *Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἱερείων καὶ τῶν ἱερέων στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη* (1990) 35-36 πίν. 9α.

57. Ἀριστοφ. *Σφήκες* 804: ὥσπερ Ἑκάταιον, πανταχοῦ πρὸ τῶν θυρῶν. Σχόλιο 35/36α στὶς *Φαρμακεύτριες* τοῦ Θεοκρίτου: ...ἰδρύοντο δὲ αὐτήν (τὴν Ἑκάτην) καὶ πρὸ τῶν θυρῶν.

58. Naumann, *Kybele* 188-190. G. Sfameni - Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis* (1985) 51-52 (ὅπου συγκεντρωμένα παραδείγματα διπλῶν ναῖσκων μὲ βιβλιογραφία). Στὰ μνημεῖα ποὺ ἀναφέρει στὴν ὑποσημείωση 103 ἃς προστεθεῖ καὶ ὁ ναῖσκος 3592 τοῦ Μουσείου Πειραιᾶ, ὁ ὁποῖος δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν παρούσα μελέτη.

59. Πρβ. Reeder, *Mother of the Gods* 431.

60. Πρβ. K. Reber, *Ein silbernes Kybelerelief aus Eretia*, *AntK* 26, 1983, 79. Μὲ παρόμοιο τρόπο κρατᾷ δάδα ἡ Κόρη τοῦ ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου 5115 τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας: O. Kern, *AM* 17, 1892, 131 πίν. 7. Meyer, *Urkundenreliefs* 298 A117, πίν. 38.1.

Σχετικὰ μὲ τὸ βαθύτερο νοηματικὸ περιεχόμενο τῶν δύο γυναικείων μορφῶν ποὺ εἰκονίζονται στοὺς διπλοὺς ναῖσκους, ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει καταλήξει ἀκόμη σὲ ἀσφαλὴ συμπεράσματα⁶¹. Ὅρισμένες πτυχὲς τοῦ προβλήματος μποροῦν νὰ δια φωτίσουν ἐνδεχομένως κάποιες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες συμπτωματικὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ καὶ πιθανότατα ἀπὸ τὸ τοπικὸ Μητρώο. Πρόκειται γιὰ δύο τιμητικὰ ψηφίσματα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων⁶², τὰ ὁποῖα, κατὰ τρόπο ποὺ προκαλεῖ εὐλόγα ἐρωτήματα, ἀναφέρουν τὰς θεὰς καὶ ὄχι «τὴν θεόν». Μὲ τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ δύο ψηφίσματα (IG II² 1315) οἱ ὀργεῶνες — τῆς Κυβέλης προφανῶς — ἐπαινοῦν δημόσια μιὰ ἰέρεια, τὴν Κράτεια, ἐπειδὴ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸν ἐνιαυτὸν καλῶς καὶ εὐσεβῶς διετέλεσεν θεραπεύουσα τὰς θεὰς. Τὸ πρόβλημα ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς ἐρευνητὲς — θρησκευτολόγους κυρίως — ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα. Ὁ P. Foucart εἶχε διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ δύο θεὲς εἶναι ἡ Κυβέλη καὶ ἡ Ἀφροδίτη Οὐρανία, ἡ φοινικικὴ Ἀστάρτη δηλαδή, μιὰ θεότητα μὲ βέβαιη ἀνατολίτικη προέλευση⁶³. Τὴ δυσκολία ποὺ δημιουργεῖ ὁ πληθυντικός (τὰς θεὰς) τῶν πειραικῶν ψηφισμάτων θὰ ἐπισημάνει ἀργότερα καὶ ὁ W. S. Ferguson. Ὁ τελευταῖος, στὴν προσπάθειά του νὰ συσχετίσει τὴ μαρτυρία τῶν ὀργεωνικῶν ψηφισμάτων μὲ τυχὸν ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, παρατηρεῖ ὅτι στὸν Πειραιᾶ δὲν εἶχε — τότε ἀκόμη — ἀποκαλυφθεῖ οὔτε ἓνας ναῖσκος μὲ διπλὴ ἀπεικόνιση τῆς Μητέρας τῶν θεῶν· θεώρησε ὅμως δυνατό «that a second minor female divinity was associated with the Mother of the Gods in this cult»⁶⁴. Ἡ δευτέρη αὐτὴ θεότητα θὰ μπορούσε νὰ εἶναι, ὅπως ἔχει ἄλλωστε προταθεῖ⁶⁵, ἡ Ἀρτεμις Νάνα, γιὰ τὴ λατρεία τῆς ὁποίας στὸν Πειραιᾶ μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή IG II² 4696, γνωστὴ στὴν ἔρευνα ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα⁶⁶. Μὲ τὴν Κυβέλη συνδέονταν ὅμως καὶ ἄλλες γυναικεῖες θεότητες, ὅπως οἱ ἐλευσινιακὲς καὶ ἡ Ἀγαθὴ Τύχη, γεγονὸς ποὺ περιπλέκει ἀκόμη περισσότερο τὸ ζήτημα. Σήμερα ὅλοι σχεδὸν οἱ ἐρευνητὲς συμφωνοῦν ὅτι οἱ αἰνιγματικὲς «θεὲς» τῶν ψηφισματικῶν ἐπιγραφῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀπεικονιστεῖ σχεδὸν πανομοιότυπες, μὲ ἀσήμαντες παραλλαγές, στοὺς διπλοὺς ναῖσκους, δὲν εἶναι παρὰ δύο διαφορετικὲς ὑποστάσεις τῆς θεᾶς Μητέρας. Μία περαιτέρω ἀνάλυση τοῦ ὅλου θέματος, ἂν καὶ εἶναι ἀπαραίτητη, ξεπερνᾷ ὥστόσο τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἐργασίας καὶ τὸ θέμα μένει νὰ διερευνηθεῖ ἀπὸ ἄποψη καθαρὰ θρησκευτολογικῇ.

2. Καθιστὰ ἀγαλματίδια

Τὰ ἀγαλματίδια τῆς ἔνθρονης Κυβέλης ἀποδίδουν τὴ μορφή τῆς θεᾶς ὅπως παριστάνεται στοὺς ναῖσκους μὲ ὁρισμένες παραλλαγές τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀπεικόνιση ἢ τὴν ἀπουσία τῶν συνοδευτικῶν συμβόλων της, δηλαδή τοῦ τυμπάνου καὶ τοῦ μικροῦ λεονταριοῦ στὰ γόνατά της. Ἀπὸ τὸν καθιερωμένο τύπο διαφοροποιοῦνται τὰ ἀγαλματίδια τοῦ Πειραιᾶ Γ9 (χωρὶς τύμπανο) καὶ Γ15 (χωρὶς τὸ λεοντάρι). Ἡ βασικὴ ὅμως διαφορὰ τῶν ἀγαλματιδίων ἀπὸ τοὺς ναῖσκους ἔγκειται στὴν ἀπουσία τοῦ ναῖσκου. Ἡ παράλειψη αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρεῖται αὐτονόητη στὴν περίπτωση τῆς Κυβέλης, ἀφοῦ τὸ ἀρχι-

61. Πρβ. A. Peschlow - Pindokat, *JdI* 87, 1972, 125 σημ. 258.

62. IG II² 1315 καὶ 1329. Πρβ. Vermaseren, *CCCA* II 75 ἀρ. 262, σ. 80 ἀρ. 265.

63. P. Foucart, *Des associations religieuses chez les grecs. Thiasos, Eranes, Orgeons* (1873) 99 κέ. Πρβ. S.

Lattimore, *Double Cybele*, *AJA* 84, 1980, 220. *SEG* XXXVI 327.

64. W. Scott - Ferguson, *The Attic Orgeones*, *Harvard TheolR* 37, 1944, 138.

65. Sfameni - Gasparro ὁ.π. (σημ. 58) 51.

66. D. Comparetti, *AdI* 34, 1862, 38 κέ.

τεκτονικὸ πλᾶισιο ἔχει οὐσιαστικὴ σχέση μετὰ τὴν ὑπόστασιν τῆς συγκεκριμένης θεότητας. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανὸν πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀγαλματίδια νὰ ἀνῆκαν σὲ ναῖσκους, χωριστὰ δουλεμένους ἀπὸ τὸ ἴδιον ἢ διαφορετικὸ ὕλικό, ἢ νὰ προορίζονταν γιὰ ἄλλες συναφεῖς χρήσεις. Ἀπὸ περιοχὴ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας προέρχεται ἓνα πρῶμο κλασικὸ ἀγαλμάτιο μαζὶ μετὸν ναῖσκο του, ποὺ ἐκτίθενται σήμερον στὸ Museo Civico di Potenza⁶⁷. Ἀσφαλέστερον παράδειγμα τέτοιου συνδυασμοῦ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀποτελοῦν ὁ ναῖσκος καὶ τὸ ἀγαλμάτιο καθιστῆς Κυβέλης, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν μαζὶ τὸ 1978 στὶς ἀνασκαφὰς τοῦ ἀθηναϊκοῦ Κεραμεικοῦ⁶⁸. Τὰ δύο ἀντικείμενα φαίνεται νὰ συνανήκουν, καὶ ἔτσι τὸ εὔρημα τοῦ Κεραμεικοῦ ἀποκτᾷ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν πολυάριθμων καθιστῶν ἀγαλματιδίων τῆς Κυβέλης.

Μὲ ἔνθετο ἀγαλμάτιο συνδυάζονταν πιθανότατα καὶ οἱ μαρμάρινοι «οἰκίσκοι» τῆς Θάσου⁶⁹, οἱ ὁποῖοι, ὡς ἀναθήματα στὴ θεὰ Μητέρα, συγγενεύουν περισσότερο μετὰ τοὺς ναῖσκους τῆς. Ἐπειδὴ ὅμως κανένας ἀπὸ τοὺς οἰκίσκους δὲν σώζει ἀνάγλυφον παράστασιν τῆς Κυβέλης, ἔχουν ὑποθέσει ὅτι στὴν ὀρθογώνια κόγχη τοὺς τοποθετοῦνταν ἔνθετο ἀγαλμάτιο τῆς θεότητος⁷⁰.

Τὴν καθιστὴ Κυβέλη σὲ θρόνον μετὰ ἐρεισίνωτο εἰκονίζον ἐπίσης τρία, μεγαλύτερα σὲ μέγεθος, ἀγαλμάτια τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ: τὸ ἀδημοσίευτο ἀγαλμάτιο Γ18 μετὰ ἓνα λεονταράκι στὰ σκέλη τῆς, καὶ τὰ ἀγαλμάτια Γ17 καὶ Γ19 μετὰ ἓνα λεοντάρι πλάι τῆς. Ὁ ἀγαλματικὸς τύπος τῆς καθιστῆς θεᾶς, ποὺ συμπληρώνεται μετὰ ἓνα λεοντάρι ἡμικαθιστὸ πλάι στὸν θρόνον τῆς, ἀνάγεται στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Χαρακτηριστικὸ πρῶμο παράδειγμα τοῦ τύπου ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν ὄμιλον δίνει τὸ ἀγαλματὶ ἀρ. 600 τοῦ Μουσείου Σπάρτης⁷¹, ποὺ χρονολογεῖται στὸ γ' τέταρτον τοῦ β. π. Χ. αἰ. Αὐτὸς ὁ τύπος ἀγαλματίου τῆς θεᾶς ποὺ κάθεται σὲ θρόνον μετὰ ἐρεισίνωτο ὅχι μόνον ἐξελίχθηκε στὴν περιοχὴ τῆς Ἰωνίας, ἀλλὰ ἐπηρέασε ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ τὰ ἔργα τῶν λιθοξόων τῆς γειτονικῆς Φρυγίας, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ καθιστὸ ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὸ Takmaköy⁷² (χωρὶς κοντὰ στὸ Eskişehir) ποὺ ἡ Naumann⁷³ κατατάσσει στὴν ὁμάδα τῶν φρυγῶνικων ἔργων.

3. Ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ναῖσκους καὶ τὰ ἀγαλματίδια τῆς ἔνθρονος Κυβέλης, τὴ διάδοσιν τῆς λατρείας τῆς στὸν Πειραιᾶ μαρτυροῦν καὶ ἄλλα ἔργα γλυπτικῆς, ποὺ τυπολογικὰ ἐντάσσονται στὴν κατηγορίαν τῶν ἀττικῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων. Δύο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἐνεπίγραφα: τὸ ἀνάγλυφον Α1 (εἰκ. 2), τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ δὲν σώζεται ἀκέραιον, ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα του, καὶ ἡ ἀνάγλυφον στήλη Α2 (εἰκ. 3), ὅπου εἰκονίζεται ἡ

67. M. Sestieri - Bertarelli, *Il Museo Archeol. prov. di Potenza* (1957) 41 πίν. 73. Naumann, *Kybele* 143, 307 ἀρ. 110 (βιβλ.).

68. Μουσεῖον Κεραμεικοῦ ἀρ. 1452, 1453: Vermaseren, *CCCA* II 67 ἀρ. 253, πίν. 59.

69. F. Salviat, *Stèles et naïskoi de Cybèle à Thasos*, *BCH* 88, 1964, 247 κέ. εἰκ. 12, 13. Vermaseren, *CCCA* II 175 ἀρ. 546-547, πίν. 167.

70. Naumann, *Kybele* 146.

71. M. N. Tod - A. J. B. Wace, *A Catalogue of the Spartan Museum* (1906) 194-195 εἰκ. 69. J. de La Genière, *Le culte de la Mère des dieux dans le Péloponnèse*, *CRAI* 1986, 35 κέ. εἰκ. 5.

72. Naumann, *Kybele* ἀρ. 47, πίν. 15. J. de La Genière, *De la Phrygie à Locres Epizéphyriennes. Les chemins de Cybèle*, *MEFRA* 97, 1985, II, 701 κέ.

73. Naumann, *Kybele* 122.

φρυγική θεὰ μαζί με τὸν πάρεδρό της, τὸν Ἄττη. Ἡ ἐνεπίγραφη στήλη Α2, σήμερα στὸ Βερολίνο⁷⁴, παραλλάσσει τυπολογικὰ ἀπὸ τὰ ναῖσκόμορφα ἀττικά ἀνάγλυφα τῶν κλασικῶν χρόνων, καθὼς ἀποδίδει σὲ μικρότερο μέγεθος τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο στενόμακρων ψηφισματικῶν στηλῶν με ἀνάγλυφο χῶρισμα στὸ ἐπάνω μέρος⁷⁵. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ πιθανὸν νὰ ὀφείλεται καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀνάθημα τῆς Τιμοθέας (τὸ ὄνομα τῆς ἀναθέτριας) ἔγινε *κατὰ πρόσταγμα*⁷⁶, σύμφωνα με τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή (IG II² 4671). Ἐτσι συνδυάστηκε στὸν κορμὸ τῆς στήλης ἡ ἀνάγλυφη παράσταση ἐπάνω, σὲ χωριστὸ πλαίσιο, με τὴν εὐανάγνωστη ἐπιγραφή τῶν πέντε στίχων στὴ μέση.

Ἀπὸ τὸν καθιερωμένο εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Κυβέλης, ποὺ παραδίδουν οἱ ναῖσκοι τοῦ 4ου αἰῶνα, ἡ Ἀγδιστις⁷⁷ τῆς στήλης Α2 — δηλαδὴ ἡ Κυβέλη με ἄλλο φρυγικὸ ὄνομα — διαφοροποιεῖται κυρίως με τὴ στάση καὶ τὴν ἐνδυμασίᾳ της. Ἀπεικονίζεται ἐδῶ σὲ ὄρθια στάση, ντυμένη με χιτῶνα καὶ πέπλο ζωσμένο πάνω ἀπὸ τὸ μακρὸν ἀπόπτυγμα⁷⁸. Ἐνα ἐπιπλέον ἀξιοπρόσεκτο στοιχεῖο τῆς ἐνδυμασίας της με ἀνατολίτικη προέλευση ἀποτελεῖ ἡ καλύπτρα (velum), ποὺ σκεπάζει τὸ κεφάλι (capite velato) πέφτοντας πίσω χαμηλὰ στὸ σῶμα της⁷⁹. Ἡ θεὰ κρατᾷ τὸ τύμπανο, ἀλλὰ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὸ λεοντάρι της, τὸ χαρακτηριστικὸ σύμβολο τῆς Κυβέλης στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ποὺ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ παραλήφθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς λατρευτὲς της στὴ Φρυγία, ὅταν ἡ ἀνατολικὴ θεὰ Μητέρα, ἐξελληνισμένη, ξαναγύρισε στὴν κοιτίδα τῆς λατρείας της⁸⁰.

Τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ προσφέρει ἡ στήλη Α2 εἶναι, νομίζω, ἐνδεικτικὰ γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας τῆς Κυβέλης στὸν Πειραιᾶ, ὅπου ἡ θεὰ Μητέρα φαίνεται ὅτι διατηροῦσε τὴ βαρβαρικὴ της μορφή, συνοδευόμενη πιθανότατα ἀπὸ τὸν Ἄττη⁸¹.

Με τὴν Κυβέλη τῆς στήλης Α2 συγγενεῦει τυπολογικὰ, ντυμένη κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ γυναικεῖα θεότητα ἐνὸς γνωστοῦ στὴν ἔρευνα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου τῆς συλλογῆς γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Πειραιᾶ. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐνεπίγραφο ἀνάγλυφο ΜΠ 211, ἀνάθημα τοῦ Πυθόνικου στὴν Ἀγαθὴ Θεό, σύμφωνα με τὴν εὐδιάκριτη ἐπιγραφή⁸² ποὺ εἶναι χαραγμένη ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση (εἰκ. 4). Ὅρθια στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς εἰκονιζόμενης

74. Nilsson, *GGR*² II 642 πίν. 10.2. Vermaseren, *CCCA* II 92 ἀρ. 308, πίν. 78. *LIMC* III (1986) 41 ἀρ. 416 λ. *Attis* (M. J. Vermaseren).

75. Ἡ Meyer, *Urkundenreliefs* 75-76 σημ. 469 ἀναφέρει τὴ στήλη τοῦ Βερολίνου μεταξὺ τῶν ἐλάχιστων σταθερὰ χρονολογημένων μνημείων τοῦ ὕστερου 4ου αἰῶνα, τὰ ὁποῖα, ὅπως παρατηρεῖ, «verschiedenen Gattungen angehören und sich in Funktion, Format und Qualität unterscheiden». Τὴ στήλη χρονολογεῖ στὸ 292.

76. Γιὰ ἀνάλογες ἐκφράσεις σὲ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὰς ποὺ δηλώνουν ὅτι ἡ ἀφιέρωση ἔχει γίνεи ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τῆς θεότητος βλ. F. T. van Straten, *BaBesch* 51, 1976, 12-14.

77. Γιὰ τὸ ὄνομα Ἀγδιστις βλ. τελευταῖα Sfameni - Gasparro δ.π. (σημ. 58) 34-37, ὅπου συγκεντρωμένες μαρτυρίες ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς καὶ ἐπιγραφὰς.

78. Με πέπλο ζωσμένο πάνω ἀπὸ τὸ ἀπόπτυγμα εἰκονίζεται συνήθως ἡ Ἀθηνᾶ σὲ ψηφισματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 4ου καὶ πρώιμου 3ου π.Χ. αἰῶνα, ὅπως π.χ. στὸ ἀνάγλυφο 2985 τοῦ Ἐθν. Μουσείου ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀ-

κρόπολη: Meyer, *Urkundenreliefs* 296 A109, πίν. 32,1. Πρβ. τὴν ἀμφίεση τῆς Ἀθηνᾶς στὸ ἀνάγλυφο Ἐθν. Μουσ. 1473: αὐτόθι 303 A136, πίν. 41,1.

79. Στὰ μνημεῖα τῆς Φρυγίας ἡ Κυβέλη «trägt einen langen Schleiermantel, der über den Polos gezogen ist und bis zu den Waden reicht» (Naumann, *Kybele* 49). M. J. Mellink δ.π. (σημ. 33) 355. Πρβ. F. Prayon, *Phrygische Plastik* 74. Με καλύπτρα στὸ κεφάλι εἰκονίζεται ἡ θεὰ καὶ σὲ ἄλλα ἀττικά ἀνάγλυφα. Πρβ. τὴν Κυβέλη τοῦ ἀναγλύφου 1550 τοῦ Ἐθν. Μουσείου: Svoronos, *Nat. Mus.* III 623 ἀρ. 272, πίν. 117. Vermaseren, *CCCA* II 100 ἀρ. 334, πίν. 90.

80. Βλ. σχετικὰ L. E. Roller, *JHS* 111, 1991, 128-143.

81. Ἡ ὀργάνωση Ἀττιδεῶν στὸν Πειραιᾶ, σύμφωνα με ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, ὑποδηλώνει τὴν παρουσία τοῦ Ἀττι στὴ λατρεία τῶν ὀργεῶνων τῆς θεᾶς Μητέρας. IG II² 1315. Nilsson, *GGR*² II 641 κέ. Sfameni - Gasparro δ.π. (σημ. 58) 49-50.

82. IG II² 4589.

παράστασης με τὸ ἄβαθο πλαίσιο, ἡ Ἀγαθὴ Θεὸς δέχεται τὸν λατρευτικὸ χαιρετισμὸ ἱματιοφόρου ἄνδρα (τοῦ Πυθόνικου), ποὺ ἔρχεται πρὸς τὸ μέρος της ἀπὸ τὰ ἀριστερά. Πίσω του ἀκολουθεῖ μία γυναίκα τυλιγμένη στὸ ἱμάτιό της. Ἐνα ἀνθρώπινο σκέλος, ἐπάνω ἀριστερά, μαρτυρεῖ τὴν ἀφορμὴ τοῦ ἀφιερώματος: ὁ Πυθόνικος εὐχαριστεῖ τὴ θεὰ γιὰ τὴ θεραπεία τοῦ ποδιοῦ του. Ἡ θεὰ με πόλο στὸ κεφάλι, ποὺ τὸν σκεπάζει καλύπτρα, κρατάει στὸ δεξι χέρι φιάλη ὁμφαλωτὴ καὶ στὸ ἀριστερὸ μεγάλο κέρας ἀφθονίας.

Γυναικεία θεότητα με τὴν προσωνομία Ἀγαθὴ Θεὸς ὡς ἐπίσημη ὀνομασία, δὲν ἀναφέρεται ἀνάμεσα στὶς ἑλληνικὲς θεότητες, ὅπως ἤδη παρατήρησε ὁ Α. Greifenhagen στὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ γλυπτοῦ⁸³. Καὶ ὁ ἴδιος δὲν δίστασε νὰ ταυτίσει τὴν τιμώμενη θεότητα τοῦ ἀναγλύφου με τὴ θεὰ Τύχη. Βέβαια τὸ ἐπίθετο «ἀγαθὸς» ποὺ συνοδεύει τὸ ὄνομα τῆς Τύχης, καθὼς καὶ τὰ ἀντικείμενα (φιάλη καὶ κέρας)⁸⁴ με τὰ ὁποῖα εἰκονίζεται ἡ Ἀγαθὴ Θεός, κάνουν πολὺ πιθανὴ τὴν ἄποψη τοῦ Greifenhagen. Στὸν Πειραιᾶ μαρτυρεῖται ἄλλωστε λατρεία τῆς Ἀγαθῆς Τύχης⁸⁵, ἂν καὶ ἡ θέση τοῦ τεμένους της δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ. Κρίνοντας λοιπὸν με βάση τὶς ιδιότητες τῆς Ἀγαθῆς Τύχης, ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς θεώρησε πολὺ πιθανή, ἀλλὰ ὄχι βέβαιη, τὴν προέλευση τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιᾶ. Ἀναφερόμενοι ὅμως στὴν Ἀγαθὴ Τύχη δὲν μποροῦμε νὰ παραβλέψουμε τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ πολλὲς περιοχὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἰδιαίτερα στὶς ἀνατολικοῖωνικὲς, ἡ Ἀγαθὴ Τύχη εἶχε συνδεθεῖ καὶ με τὴ λατρεία τῆς Κυβέλης, ὅπως ἐπανειλημμένα ἔχει τονιστεῖ⁸⁶. Μένει ἀνεξήγητο ὅτι ὁ Greifenhagen ἀπέφυγε, ἢ παρέλειψε, νὰ κάνει αὐτὸν τὸν συσχετισμὸ κατὰ τὴν παρουσίαση τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἀγαθῆς Θεοῦ, παρότι τὴν περίοδο ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ σχετικὸ μελέτημά του (1937) ὑπῆρχαν ἤδη σοβαρὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸ Μητρῶο καὶ τὴ λατρεία τῆς Κυβέλης στὸν Πειραιᾶ⁸⁷. Ὅσο γιὰ τὴ θεραπευτικὴ ιδιότητα τῆς θεᾶς τοῦ ἀναγλύφου πιστεύουμε ὅτι δὲν ἀποκλείει, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐνισχύει τὴν πιθανολογούμενη σχέση της με τὴν Κυβέλη, καθὼς μάλιστα καὶ ἡ τελευταία εἶχε πάρει ἐνδεχομένως τὸν χαρακτῆρα θεραπευτῆ θεοῦ· καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, σύμφωνα με σωζόμενες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, τιμῶνταν στὸν Πειραιᾶ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς της ὡς *εὐάντητος ἱατρεινῆς*⁸⁸. Ἐπομένως καὶ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Πυθόνικου, σύγχρονο περίπου με τὴ στήλη τῆς Τιμοθέας (γύρω στὸ 300 π.Χ.), εἶναι πιθανὸ νὰ σχετίζεται με τὴ λατρεία τῆς θεᾶς Μητέρας⁸⁹.

Στὴν ὁμάδα τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων με τὴ χαρακτηριστικὴ τεκτονικὴ πλαισίωση ἀπὸ δύο παραστάδες καὶ ἐπιστύλιο φαίνεται νὰ ἀνήκει καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου SK 106 — πρόκειται γιὰ ἀπότμημα — ποὺ σώζει μία ἀπὸ τὶς πρωιμότερες καὶ

83. A. Greifenhagen, *RM* 52, 1937, 238 κέ., πίν. 50,2. Hausmann δ.π. (σημ. 41) 122 ἀρ. 166.

84. Πρβ. R. Kabus - Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jahrh. v. Chr.* (1963) 33-38.

85. *IG* II/III² 1035, 14. Πρβ. R. Thönges - Stringaris, *AM* 80, 1965, 53· B. Forsén, *Gliederweihungen aus Piraëus*, *ZPE* 87, 1991, 173-175.

86. A. Furtwängler, *Die Sammlung Sabouroff. Kunst- und Denkmäler aus Griechenland* (1883-87) XXVII. *RE* VII A2 1680-1689 λ. *Tyche* (G. Herzog - Hauser). Τελευταία B. Ridgway, *Hellenistic Sculpture I* (1990) 233, 244.

87. H. Graillot, *Le culte de Cybèle, Mère des dieux à Rome et dans l'Empire romain* 507-508. Πρβ. τὸ ἀναθη-

ματικὸ ἀνάγλυφο Ἐθν. Μουσ. 1459 ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ (Svoronos, *Nat. Mus.* II 461 ἀρ. 157, πίν. 58), ὅπου μαζὶ με τὸν Δία Φίλιο καὶ τὴν Ἀγαθὴ Τύχη εἰκονίζεται καὶ μία τρίτη γυναικεία θεότητα, πιθανότατα ἡ Κυβέλη. Βλ. σχετικὰ καὶ Meyer, *Urkundenreliefs* 206 σημ. 1435.

88. *IG* II² 4714, 4759, 4760. Vermaseren, *CCCA* II 84 κέ. ἀρ. 273, 275, 276.

89. Πρβ. ἀνάλογη ὑπόθεση τοῦ L. E. Roller, *Hellenistic Epigraphic Texts from Gordion*, *AnatSt* 37, 1987, 103 κέ., γιὰ ἓνα λίθινο βάθρο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸ Γόρδιον ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή: ΑΓΑΘΗΣ ΤΥΧΗΣ. Γιὰ τὸ ἴδιο ἐνεπίγραφο ἀντικείμενο βλ. ἐπίσης Roller δ.π. (σημ. 80) 134, 140.

σημαντικότερες παραστάσεις τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὴν Ἀττική. Στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Βερολίνου ἀναφερθήκαμε ἤδη ἐπισημαίνοντας τὸ πρόβλημα σχετικὰ μὲ τὴν προέλευσή του⁹⁰ (εἰκ. 1). Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Α. Conze, τὶς ἐπιφυλάξεις μας γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ἑξοχου γλυπτοῦ ἀπὸ τὸ Μητρώο τοῦ Πειραιᾶ καθιστοῦν ἐντονότερες δύο ἐξίσου σημαντικὰ στοιχεῖα: ἡ ἰδιότυπη παράσταση καὶ ἡ πρώιμη χρονολόγησή του. Ἡ θεὰ Μητέρα ποὺ κάθεται μεγάλωπρεπα σὲ πλούσια διακοσμημένο θρόνο, κρατώντας φιάλη καὶ τύμπανο μὲ ἄνεση καὶ ἀρχοντιά, δὲν ἔχει τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζεται στοὺς ναῖσκους καὶ στὰ ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰώνα. Ὡς πρότυπο τῆς θεᾶς θεωρήθηκε ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Μητρώου στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, ἀλλὰ ὅπως κατέδειξε μὲ τὴ μελέτη τοῦ ὁ Γ. Ἰ. Δεσπίνης, ὁ τύπος τῆς ἐνθρονῆς Κυβέλης τοῦ ἀναγλύφου δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν ἀγορακρίτεια δημιουργία⁹¹.

Ἡ θεὰ τοῦ ἀναγλύφου παρουσιάζει ὀρισμένα κοινὰ τυπολογικὰ στοιχεῖα μὲ τὴν Κυβέλη ἐνὸς ἄττικου ἐρυθρόμορφου ἐλικωτοῦ κρατήρα στὸ Μουσεῖο τῆς Ferrara⁹². Ὁ κρατήρας ὅμως εἶναι ἔργο πρωιμότερο καὶ δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε ἀπὸ ποῦ ξεκινᾷ ἡ ἔμπνευση τοῦ ἀγγειογράφου⁹³. Ὁρθὰ παρατηρεῖ ὁ C. Blümel⁹⁴ ὅτι τὸ ἀνάγλυφο στὸ Βερολίνο πλησιάζει τεχνολογικὰ καὶ δὲν ἀπέχει πολὺ χρονολογικὰ ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀσκληπιοῦ 1338 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου⁹⁵, — ἔνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα ἀναθηματικά γλυπτά τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀσκληπείου. Μὲ τὴ λεπτὴ τέχνη καὶ μὲ τὸν πλοῦτο τῶν μοτίβων ξεχωρίζει ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ ἄλλα πειραιϊκὰ γλυπτά τῆς Κυβέλης, μοναδικὸ αὐτὸ ἀνάμεσα σὲ χειρωνακτικὰ ἔργα δεύτερης ποιότητος. Ἡ ἐντεχνη σύνθεση τῶν μορφῶν⁹⁶, ἡ ἐπιμελημένη λάξευση τῆς ἐπίπεδης μαρμάρινης πλάκας καὶ ἡ ἐπιμονὴ στὴν ἀπόδοση λεπτομερειῶν ἀπηχοῦν ζωγραφικὰ πρότυπα, καὶ κάνουν πιθανὴ τὴν εἰκασία ὅτι ὁ τεχνίτης τοῦ ἔργου ἐπηρεάστηκε ἀπὸ κάποιο ζωγραφιστὸ ξύλινο πίνακα.

Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησή του δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἀνάγλυφο ἀνήκει στὶς δημιουργίες τοῦ πρώιμου 4ου αἰώνα⁹⁷. Ἐπομένως καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ μένει ἀσυμβίβαστο μὲ ὅλα τὰ γνωστὰ πειραιϊκὰ γλυπτά τῆς Κυβέλης, δεδομένου ὅτι τὰ πρωιμότερα ἀπὸ αὐτά, ἐνεπίγραφα καὶ μὴ, ποὺ θεωροῦνται ἀναθήματα στὸ τοπικὸ Μητρώο, χρονολογοῦνται στὸ β' μιστὸ τοῦ αἰώνα. Ἀσφαλεῖς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, οἱ ὁποῖες νὰ ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ ἱεροῦ τῆς Κυβέλης ἢ τουλάχιστον τὴ διάδοση τῆς λατρείας της στὸν Πειραιᾶ κατὰ τὶς πρώτες

90. Βλ. βιβλ. σημ. 27.

91. Γ. Ἰ. Δεσπίνης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* 111 κέ.

92. Γιὰ τὸν κρατήρα βλ. Naumann, *Kybele* 312 ἀρ. 134, πίν. 24. L. E. Roller, *Foreign Cults in Greek Vase Painting, Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery in Copenhagen 1987* (1988) 506-516 (μὲ ἀπεικόνιση καὶ τῶν δύο ὄψεων τοῦ ἀγγείου).

93. Προδρομικὴ ἀπεικόνιση τῆς ἐνθρονῆς Κυβέλης τοῦ καλυκωτοῦ κρατήρα τῆς Ferrara μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ παράσταση τῆς θεᾶς σὲ ναῖσκο, ποὺ σώζεται ἐπάνω σὲ ἀρχαϊκὴ ἐτρουσκικὴ κύλικα στὸ Μόναχο: J. Sieveking-R. Hackl, *Die königliche Vasensammlung zu München* (1912) 138 ἀρ. 942, πίν. 41. E. Simon, *Kybele in Etrurien, Anadolu* 21, 1978/80 (*Festschrift Akurgal*, 1987) 29 κέ. εἰκ. 1-2.

94. Blümel, *Klass. Skulpt. Berlin* 74.

95. Svoronos, *Nat. Mus.* I 257 ἀρ. 35, πίν. 38,3. Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Κατάλογος Συλλογῆς Γλυπτῶν* (1967) 139.

96. Παρόμοια γενικὰ χαρακτηριστικὰ στὴ διάταξη τῶν μορφῶν παρουσιάζει τὸ ὕστερότερο ἄττικὸ ἀνάγλυφο 1778 τοῦ Ἐθν. Μουσείου ἀπὸ τὸν Ἰλισό — ἀφιέρωμα στὸν Δία Μειλίχιον —, ἔργο χειρωνακτικὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. μὲ σημαντικὲς ὁμως διαφορὲς στὸ μέγεθος καὶ τὴν πλαστικὴ διατύπωση τῶν εἰκονιζομένων. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο βλ. Möbius, *AM* 60/61, 1935/36, 247 κέ. πίν. 90. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* 80, εἰκ. 47. Reeder, *Mother of the Gods* 432 κέ. εἰκ. 8.

97. Πρβ. Süsserott, *Zeitbestimmung* 107. Blümel, *Klass. Skulpt. Berlin* 74.

δεκαετίες τοῦ 4ου αἰώνα, εἶναι μέχρι σήμερα ἀνύπαρκτες. Δὲν εἶναι δυνατόν ἐπομένως νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Βερολίνου «δίδει ὡς *terminum ante quem* διὰ τὴν ἱδρυσιν τοῦ ἱεροῦ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰῶνος»⁹⁸, ἐφόσον ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν βασίζεται σὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια. Οἱ συλλογισμοὶ ἐξάλλου ποὺ διατυπώσαμε παραπάνω φέρνουν στὴ σκέψη ὅτι τὸ ξεχωριστὸ αὐτὸ ἀττικὸ γλυπτὸ — ἔργο ἄγνωστης οὐσιαστικῆς προέλευσης — θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἀνάθημα σὲ κάποιο ἄλλο ἀττικὸ ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν θεῶν: στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, στὸ λεγόμενο «Μητρῶν τὸ ἐν Ἀγραις», στὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ Μοσχάτο, ἢ κάπου ἄλλου.

Μὲ τὴ λατρεία τῆς Κυβέλης ἔχει συνδέσει ἡ ἔρευνα καὶ δύο ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα σὲ μορφή σπηλιάς, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ καὶ σήμερα βρίσκονται στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου (Pergamonmuseum): τὸ ἀπότμημα SK 693⁹⁹ καὶ τὸ ἀκέραιο ἀνάγλυφο SK 690¹⁰⁰. Παρότι ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις ἀπὸ ἀνάγλυφα ἔργα, ποὺ μαρτυροῦν γιὰ τὴ λατρεία τῆς Κυβέλης στὰ ἄντρα μαζί μὲ τὶς κατεξοχὴν θεότητες τῶν σπηλαίων¹⁰¹, ἡ σχέση τῶν παραπάνω ἀναγλύφων μὲ τὴ θεὰ Μητέρα φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανη. Ἦδη ὁ Α. Furtwängler στὴν πρώτη μνεία τοῦ θραύσματος ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, τὸ 1878, ἔνα μόνις χρόνο πρὶν τὸ κομμάτι αὐτὸ πάρει τὸν δρόμο γιὰ τὸ ἐξωτερικόν, διακρίνοντας στὸ ὑπόλοιπο τῆς παράστασης «*die unzweifelhafte Rest eines grossen sitzenden Hundes*», εἶχε συσχετίσει τὸ γλυπτὸ μὲ τὴν Ἀρτεμῆ - Ἑκάτη¹⁰². Μὲ τὴν ἴδια γυναικεῖα θεότητα πρέπει, νομίζω, νὰ συνδέσουμε καὶ τὸ ἀκέραιο ἀνάγλυφο SK 690, διότι τὸ εἰκονιζόμενο ζῶο στὰ δεξιὰ τῆς γυναικεῖας μορφῆς, καθὼς καὶ τὸ ἄλλο ποὺ παριστάνεται στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σπηλαιόμορφου πλαισίου, δὲν μοιάζει μὲ λεοντάρ¹⁰³, ἀλλὰ ἀποδίδει τὰ χαρακτηριστικὰ σκύλου, ὅπως πολὺ σωστὰ εἶχε προσέξει καὶ τὸ ἀναφέρει ὁ Α. Conze σὲ μία συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ ἀναγλύφου¹⁰⁴. Ἡ γυναικεῖα θεότητα ἄλλωστε στὸ κέντρο τῆς πρωτότυπης σύνθεσης ἀποδίδει χωρὶς ἀμφιβολία κάποιον ἀγαλματικὸ τύπο, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν θυμίζει ἰδιαίτερα τὴν Κυβέλη. Ἡ ὄρθια θεὰ ἀνακαλεῖ μᾶλλον τὰ γνωστὰ ἀρχαῖστικὰ Ἑκάτεια τῶν κλασικῶν χρόνων¹⁰⁵, καὶ ὄχι τόσο τὴ φρυγικὴ θεὰ σὲ ὄρθια στάση, ντυμένη μὲ πέπλο ζωσμένο πάνω ἀπὸ τὸ μακρὸν ἀπόπτυγμα¹⁰⁶.

Ἀλλὰ ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ παρουσία τῆς Κυβέλης στὴν εἰκονογραφία τῶν σπηλαιόμορφων ἀναγλύφων τῆς Ἀττικῆς εἶναι ἀσυνήθιστη, τὴν ταύτιση τῆς τιμώμενης θεότητος τοῦ ἀναγλύφου SK 690 τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου μὲ τὴν Ἀρτεμῆ Ἑκάτη ἐνισχύει καὶ ἡ δαδοφόρος γυναικεῖα μορφή ποὺ ἀπεικονίζεται σὲ μικρότερο μέγεθος στὸ βάθος τῆς ἀνάγλυφης σπηλιάς. Ἡ δάδα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ *attributum* τόσο τῆς Ἑκάτης¹⁰⁷, ὅσο καὶ τῆς Ἀρτεμῆς¹⁰⁸ ὡς Φωσφόρου, Σελασφόρου κλπ. Ἐπομένως τὰ σπηλαιόμορφα ἀνάγλυφα

98. Ἰ. Χ. Παπαχριστοδούλου, ΑΕ 1973, 213.

99. Vermaseren, *CCCA* II 95 ἀρ. 314, πίν. 80. Blümel, *Klass. Skulpt. Berlin* 81 ἀρ. 95 (K 89) πίν. 129.

100. Vermaseren, *CCCA* II 93 ἀρ. 309, πίν. 79.

101. Furtwängler ὁ.π. (σημ. 86) XXVII. Naumann, *Kybele* 196 κέ.

102. Α. Furtwängler, *AM* 3, 1878, 195.

103. Vermaseren, *CCCA* II 93 ἀρ. 309.

104. Α. Conze, *AZ* 38, 1880, 5 (V).

105. Γιὰ τὴν τυπολογία τῶν Ἑκαταίων βλ. Th. Kraus, *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Klein-*

asien und Griechenland (1960) 84-128 (μὲ παραδείγματα). D. Willers, *Zu den Anfängen der archaischen Plastik in Griechenland*, 4. Beih. *AM* (1975) 48-52.

106. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου πρβ. Α. Peschlow - Pindokat, *JdI* 87, 1972, 124 σημ. 249.

107. Daremberg - Saglio III (1900) 45 λ. *Hecate*. Th. Kraus ὁ.π. 30, 41. Reeder, *Mother of the Gods* 431.

108. Daremberg - Saglio II (1892) 132 λ. *Diana*. S. Pingiatoglou, *Eileithyia* (1981) 86 σημ. 235. *LIMC* II 1 (1984) 618 λ. *Artemis* (L. Kahil).

πὺρ προαναφέρθηκαν δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχαν ἀνατεθεῖ στὴν Ἀρτεμη, ἡ ὁποία λατρευόταν στὸν Πειραιᾶ πιθανότατα καὶ μὲ τὴν ὑπόστασιν τῆς Ἑκάτης¹⁰⁹.

III. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΝΑΓΛΥΦΩΝ ΤΗΣ ΚΥΒΕΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ

Ὅπως ἤδη τονίστηκε στὸ πρῶτο κεφάλαιο αὐτῆς τῆς μελέτης, τὸ σύνολο τῶν ἀναγλύφων τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ δὲν προέρχεται ἀπὸ συστηματικὲς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες, καὶ ἐπομένως δὲν ἔχομε στὴ διάθεσὶς μας ἀνασκαφικὰ πορίσματα νὰ βοηθήσουν στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς χρονολόγησης. Γιὰ τὴ διακρίβωση λοιπὸν τῆς χρονολογίας αὐτῶν τῶν μνημείων στηριζόμαστε ἀναγκαστικὰ μόνον στὴν τυπολογικὴ ἐξέταση.

Πρὶν προχωρήσουμε ὅμως σὲ ἐπιμέρους θέματα, ὀφείλουμε νὰ διευκρινίσουμε ὅτι τὸ συγκεκριμένο ὕλικὸ παρουσιάζει μιὰ ἰδιομορφία σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν παρουσία φαινομένων ἐξέλιξης τοῦ τύπου τῆς ἔνθρονης Κυβέλης. Οἱ ἀνάγλυφες ἀπεικονίσεις τῆς καθιστῆς θεᾶς, ναῖσκοι καὶ ἀγαλματίδια δηλαδὴ, δὲν εἶναι παρὰ ἐλεύθερες μεταπλάσεις ἐνὸς κλασικοῦ ἀρχετύπου, τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε στὸν 4ο αἰῶνα. Καὶ καθὼς τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ ἐπαναλαμβάνεται μὲ μεγάλη πιστότητα καὶ χωρὶς μεταλλαγὲς μέσα σὲ χρονικὸ διάστημα πὺρ καλύπτει αἰῶνες, ἡ ἐπανάληψη αὐτὴ σὲ πολλὰς περιπτώσεις κάνει ἐξαιρετικὰ δύσκολη, ἂν ὅχι ἀδύνατη, τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τῶν γλυπτῶν τῆς Κυβέλης.

Σημαντικὸς ἀριθμὸς ναῖσκων καὶ ἀγαλματιδίων ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Πειραιᾶ χρονολογούνται ἀβίαστα γύρω στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα, στίς ἀρχὲς δηλαδὴ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Σ' αὐτὰ τὰ ἔργα συναριθμεῖται καὶ ὁ ναῖσκος Β5, γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ὁποῖου ἓνα ἐπιπλέον βοηθητικὸ στοιχεῖο προσφέρει κατὰ κάποιον τρόπο ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τῶν παραστάδων τοῦ (IG II² 4609). Περίπου σύγχρονοι μὲ τὸν προηγούμενο, οἱ ναῖσκοι Β2 καὶ Β11 ἀντιπροσωπεύουν, κατὰ τὴν ἄποψή μου, τὰ δύο πρωιμότερα παραδείγματα τοῦ τύπου ἀνάμεσα στὰ ὁμοιογενὴ γλυπτὰ τῆς Κυβέλης πὺρ ἔχουν συγκεντρωθεῖ μέχρι σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ· λίγο πρωιμότερος φαίνεται ὁ ναῖσκος Β2.

Ἄν καὶ ἡ συγγένεια τῶν ἔργων στὴν ἀπεικόνιση τῆς ἔνθρονης θεᾶς εἶναι ἀναντίρρητη, καθένα ἀπὸ αὐτὰ δίνει διαφορετικὴ ἐντύπωση. Ἡ καθιστὴ Κυβέλη, σὲ αὐστηρὴ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ μετωπικὴ τοποθέτηση, εἰκονίζεται ἄλλοῦ περισσότερο καὶ ἄλλοῦ λιγότερο μητροπρεπῆς. Στους ναῖσκους Β1, Β2, Β5, Β11, Β12 καὶ Β13 κάθεται μὲ μεγάλη ἄνεση σὲ χῶρο πλατύτερο — στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς χρονολογίας τοῦ τύπου. Ἄλλοῦ πάλι, ὅπως γιὰ παράδειγμα στους ναῖσκους Β9, Β10 καὶ Β14, ὁ ἐλεύθερος χῶρος γύρω τῆς εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτος, καὶ ἡ θεὰ κάθεται στενόχωρα στὴν ὀρθογώνια κόγχη, ἔτσι ὥστε τὸ τμήμα τοῦ ἱματίου τῆς πὺρ πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ μηρὸ νὰ ἐφάπτεται μὲ τὴν παραστάδα τοῦ ναῖσκου. Καὶ ἐνῶ ἡ Κυβέλη τῶν ναῖσκων Β1, Β5 καὶ Β6 ἐπιβάλλεται μὲ τὴν ἔκταση τοῦ σώματός τῆς, στους ναῖσκους Β7, Β8 καὶ Β14 παρουσιάζεται ψηλόλιγνη καὶ περισσότερο ἀποσαρκωμένη σὰν νὰ ἐπηρεάστηκαν οἱ τεχνίτες αὐτῶν τῶν μνημείων ἀπὸ τὸ σωματικὸ ἰδεῶδες σύγχρονων ἀγαλματικῶν τύπων, οἱ ὁποῖοι δικαιολογοῦν τὴ χαρακτηριστικὴ συγκριτικὴ ἔκφραση «corpora graciliora» τῆς ἀρχαίας παράδοσης.

109. Ἀνάθημα στὴν Ἑκάτῃ θεωρεῖ τὸ σπηλαιόμορφο ἀνάγλυφο στὸ Βερολίνο καὶ ἡ Μ. Carroll - Spillecke, *Landscape Depictions in Greek Relief Sculpture* (1985) 59 πίν. 10,1, ἐρμηνεύοντας τὴ δαδοφόρο γυναικεία μορφή

στὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου ὡς «an archaistic statue of the same goddess». Γιὰ τὴν Ἀρτεμη Ἑκάτῃ πρβ. Α. Παλαϊοκρασσᾶ, *Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας* (1991) 38-39 σημ. 38 καὶ σποραδικά.

Πολλές ομοιότητες στη γενική τους μορφή και διάταξη φανερώνουν τὰ μοτίβα τῶν ἐνδυμάτων της στὰ περισσότερα γλυπτά. Χιτώνας ζωσμένος ἀρκετὰ ψηλὰ στὴ μέση καὶ ἱμάτιο μὲ ἀναδιπλωμένη παρυφὴ γύρω ἀπὸ τὴν κοιλιά συνδυάζονται πολὺ συχνὰ στίς ἀπεικονίσεις γυναικείων μορφῶν, ὀρθίων ἢ καθιστῶν, οἱ ὁποῖες σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀποτελοῦν ἐπαναλήψεις ἢ παραλλαγές ἀγαλματικῶν τύπων τῶν κλασικῶν χρόνων¹¹⁰. Κοινὰ σὲ ναῖσκους καὶ ἀγαλματίδια τῆς θεᾶς εἶναι ἐπίσης δύο χαρακτηριστικὰ μοτίβα τοῦ χιτώνα: οἱ πτυχές κάτω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ ποὺ διατάσσονται σὲ σχῆμα V ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς, καὶ οἱ πυκνότερες κάθετες πτυχές κάτω ἀπὸ τὸ ψηλὸ ζώσιμο. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ποὺ θυμίζουν ἀντίστοιχες σχηματοποιημένες μορφές τοῦ ζωσμένου χιτώνα γυναικείων θεοτήτων, ὅπως τῆς Ὑγείας σὲ ἀττικά ἀναθηματικά ἀνάγλυφα τοῦ ὕστερου 4ου αἰώνα¹¹¹, ἀναγνωρίζονται εὐκολότερα στίς καθιστὲς Κυβέλες Β7, Β9, Γ1 καὶ Γ2.

Ἐνδεικτικὴ ὡς πρὸς τὶς διαφορὲς στὴ διατύπωση λεπτομερειῶν τῆς πτύχωσης εἶναι ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση, ποὺ ἀφορᾷ δύο ἀπὸ τὰ πρωιμότερα, σχεδὸν σύγχρονα, ἔργα: ἡ πτυχολογία τῆς θεᾶς τοῦ ναῖσκου Β11, ὅπου κυριαρχεῖ ἀναλυτικότερη ἐπεξεργασία στὴν ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων, φαίνεται περισσότερο ἀνήσυχη. Ἀντίθετα στὴν Κυβέλη τοῦ ναῖσκου Β2, ὅπου οἱ πτυχές τοῦ χιτώνα καὶ τοῦ ἱματίου εἶναι μαλακότερες, ἡ ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπλότητα ποὺ συναντοῦμε στὰ περισσότερα ἀνάγλυφα αὐτῆς τῆς κατηγορίας¹¹².

Μία ἄλλη ὁμάδα ναῖσκων καὶ καθιστῶν ἀγαλμάτων τῆς θεᾶς εἰκονίζουν σαφῶς τὴ μορφή της στὸν τύπο ποὺ ἀνάγεται στὸν 4ο π.Χ. αἰ., ὕστεροῦν ὅμως σημαντικὰ σὲ ποιότητα ἐργασίας. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἔργα ἄψυχα, χειρωνακτικά, ποὺ τὰ ἐργάστηκαν ἀπλοὶ λιθογλύπτες μὲ κάπως τραχὺ σμίλημα τοῦ μαρμάρου. Ἡ κακὴ ποιότητα τῶν περισσοτέρων δυσχεραίνει ἐπίσης τὴν ἀπόλυτη χρονολόγησή τους, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ἄλλωστε γιὰ πανομοιότυπα γλυπτά τῆς Κυβέλης ἀπὸ ἄλλες περιοχές¹¹³. Σὲ μερικὰ ἔργα διακρίνεται ἐπιμελημένη πτύχωση· ἐνῶ σὲ ἄλλα παρατηρεῖται σκληρότερη καὶ ξηρότερη ἀπόδοση τῶν πτυχῶν. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ χιτώνα στὸν λαιμὸ παραλλάσσει στὰ διάφορα ἔργα. Τὸ κόψιμό του εἶναι συνήθως τριγωνικό¹¹⁴, ἀλλὰ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις παρουσιάζει σχῆμα στρογγυλὸ¹¹⁵. Ἡ τριγωνικὴ διάταξη τῶν πτυχῶν τοῦ χιτώνα ἀνάμεσα στὰ στήθη — ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα γνωρίσματα τοῦ ἀγορακρίτειου τύπου — συναντᾶται μὲ κάποιες παραλλαγές καὶ ἀπλουστεύσεις καὶ σὲ μεταγενέστερα ἀνάγλυφα καὶ ἀγάλματα τῆς θεᾶς, ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀντιγραφικὴ παράδοση τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων¹¹⁶.

110. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τῆς Meyer, *Urkundenre-liefs* 228 (μὲ παραδείγματα).

111. Πρβ. τὴν Ὑγεία τοῦ ἀναγλύφου ΜΑ 755 στὸ Λοῦβρο: Süsserott, *Zeitbestimmung* 123 πίν. 25,4. Neumann, *Weihreliefs* 54 πίν. 44b. Πρβ. ἐπίσης τὴν Ὑγεία στὸ νεότερο ἀνάγλυφο Ἐθν. Μουσ. 1330: Svoronos, *Nat. Mus.* I 245 ἀρ. 27, πίν. 35,3. Ὁ Süsserott ὅ.π. 123, πίν. 25,3 συγκρίνει τὴν Ὑγεία τοῦ ἀναγλύφου μὲ τὴ λεγόμενη Θέμιδα τοῦ Χαιρεστράτου ἀπὸ τὸν Ραμνούντα.

112. Στὴν πτυχολογία τῆς Κυβέλης τῶν ναῖσκων καὶ τῶν καθιστῶν ἀγαλμάτων ταιριάζει ὁ χαρακτηρισμὸς «nüchterne Faltengebung», ποὺ χρησιμοποιεῖ στὴν περιγραφὴ ἔργων τοῦ ὕστερου 4ου αἰώνα ἡ R. Kabus-Preiss-hofen, *Die hellenistische Plastik der Insel Kos*, 14. Beih.

AM (1989) 86.

113. Πρβ. E. Harrison, *The Athenian Agora* XI (1965) 88. Πρβ. ἀνάλογες παρατηρήσεις τοῦ R. Horn, *Samos* XII. *Hellenistische Bildwerke auf Samos* (1972) 36, 122. Ἡ Naumann, *Kybele* 181 γράφει ἐπίσης ὅτι ὁ τύπος ποὺ δημιουργεῖται στὴν ὕστεροκλασικὴ ἐποχὴ «bleibt mit geringen Abweichungen und Varianten das verbindliche Kybelebild bis in die Spätantike».

114. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴ θεὰ τοῦ ναῖσκου Β2 καὶ τὸ ἀγάλματιο Γ2.

115. Ὅπως π.χ. στίς Κυβέλες τῶν ναῖσκων Β7 καὶ Β17.

116. Πρβ. τὶς ἀντίστοιχες πτυχές τοῦ ἀγάλματος τῆς Κυβέλης τῆς Λιβαδειᾶς (Μουσ. Χαιρώνειας ἀρ. 10): Γ.

Μία ἀκόμη διαφορὰ παρατηρεῖται στὸ τμήμα τοῦ χιτώνα ποὺ διακρίνεται ἀνάμεσα στὸ ζώσιμο καὶ τὴν ἀναδιπλωμένη παρυφή τοῦ ἱματίου ἐπάνω στὰ σκέλη τῆς καθιστῆς μορφῆς: ὅταν τὸ ζώσιμο εἶναι ψηλὰ τοποθετημένο ἀφήνει νὰ φαίνεται μεγαλύτερο τμήμα ἀπὸ τὸν χιτώνα στὸ ὕψος τῆς κοιλιακῆς χώρας, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὰ καθιστὰ ἀγαλματίδια Γ4 καὶ Γ8.

Στὸν ἴδιο τύπο — μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ψηλὸ ζώσιμο καὶ τὸ στρογγυλὸ κόψιμο τοῦ χιτώνα στὸν λαιμὸ — ἀποδίδεται καθιστὴ κατενώπιον ἡ Κυβέλη στὸ ἀνάγλυφο τῆς ἱερείας Στρατονίκης ἀπὸ τὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας¹¹⁷. Γιὰ τὴν προβληματικὴ χρονολόγηση τοῦ τελευταίου — παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν προέλευσή του¹¹⁸ — τὸ ἔτος 104 π.Χ. ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε ἓνα ὄριο *post quem*. Μερικὰ κοινὰ τυπολογικὰ στοιχεῖα ποὺ συνοψίζονται κυρίως στὴν ὁμοιότητα ὀρισμένων μοτίβων τῆς ἐνδυμασίας συνδέουν τὴν Κυβέλη τοῦ μικρασιατικοῦ ἀναγλύφου μὲ κάποια χειρωνακτικὰ ἔργα ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, ὅπως τὰ γλυπτὰ Β17, Β20, Γ11 καὶ Γ13. Συγγενικὴ στὴ δομὴ τοῦ σώματος μὲ τὰ τελευταῖα εἶναι ἐπίσης ἡ Κυβέλη Γ12, τὰ ἐνδύματα τῆς ὁποίας, παρὰ τὴ συνοπτικὴ διατύπωση, παρουσιάζουν μοτίβα ποὺ χαρακτηρίζουν ὕστεροελληνιστικὰ ἔργα¹¹⁹. Ἀλλὰ γιὰ τὰ χειρωνακτικὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ διστάζουμε νὰ προτείνουμε ἀκριβέστερη χρονολόγηση ἔχοντας ὡς μοναδικὸ κριτήριό κάποιες τυπολογικὲς ὁμοιότητες.

Ἐλεύθερη μετάπλαση τοῦ κλασικοῦ ἀρχετύπου ἀποτελεῖ καὶ τὸ καθιστὸ ἀγαλμάτιο Γ15, παρόμοιο στὴ γενικὴ του μορφή μὲ τὰ ἄλλα ἀγαλμάτια τῆς θεᾶς, ἀλλὰ μὲ κάποιες παραλλαγές στὴ διατύπωση βασικῶν λεπτομερειῶν, ἐνδεικτικὲς γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς χρονικῆς βαθμίδας στὴν ὁποία ἀνήκει. Τὴ διαφορὰ τοῦ ἀπὸ τὸν καθιερωμένο τύπο τῆς καθιστῆς Κυβέλης κάνει ἄμεσα αἰσθητὴ ἡ ἀπουσία τοῦ λεονταριοῦ, ποὺ συνοδεύει τὴ θεὰ Μητέρα ὡς χαρακτηριστικὸ συμπλήρωμα σὲ ὅλες τὶς ἀπεικονίσεις της. Ἡ παράλειψη αὐτὴ, ἄσχετη προφανῶς μὲ κάποιο κλασικὸ ἀρχέτυπο, ἐμφανίζεται ἀναμφισβήτητα σὲ μεταγενέστερη ἐποχή, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλες εἰκονογραφικὲς ἀλλαγές ποὺ συναντοῦμε σὲ μεταπλάσεις τοῦ ἴδιου τύπου. Διαφορετικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ διαδρομὴ τῶν πτυχῶν τοῦ χιτώνα ἀνάμεσα στὰ στήθη, καθὼς καὶ ἡ διάθεση τοῦ ἱματίου, ἔτσι ποὺ περιβάλλει ἀσφυκτικὰ τὰ σκέλη. Ἡ κυματιστὴ γραμμὴ τῆς παρυφῆς τοῦ πάνω ἀπὸ τὰ πόδια, σιγμοειδῆς σὲ ἔργα σαφῶς προγενέστερα, ὅπως π.χ. οἱ ναῖσκοι Β2 καὶ Β11, καταντᾷ σχεδὸν εὐθεῖα στὸ ἱμάτιο τῆς Κυβέλης Γ15. Μὲ ὅμοιο τρόπο εἶναι διευθετημένο τὸ ἱμάτιο πάνω στὰ σκέλη τῆς Κυβέλης τοῦ ναῖσκου Β19, ἔργου χειρωνακτικοῦ ἀπὸ τὰ μετριοτέρα σὲ ἐκτέλεση πειραϊκὰ ἀνάγλυφα τῆς θεᾶς. Μὲ βάση τὶς διαφορὲς ποὺ προαναφέρθηκαν καθορίζεται μὲ σχετικὴ βεβαιότητα ἡ χρονολόγηση τῆς Κυβέλης Γ15 στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο (1ος π.Χ. αἰ.). Ἡ σύγκριση τοῦ ἀγαλματίου Γ15 (εἰκ. 21) μὲ ἓνα προγενέστερο ἔργο αὐτοῦ τοῦ τύπου, τὴν Κυβέλη Γ4 (εἰκ. 18), εἶναι πολὺ διδακτικὴ, διότι γίνονται ἐμφανέστερες οἱ διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ὡς συνέπεια τῆς χρονικῆς ἀπόστασης ἀνάμεσα στὰ πρῶιμα ἀγαλμάτια τοῦ 4ου αἰῶνα καὶ τὶς μεταγενέστερες μεταπλάσεις τοῦ τύπου.

Ἡ ἔλλειψη ἀνασκαφικῶν ἐνδείξεων ποὺ συνοδεύει τὸ συγκεκριμένο ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ

¹¹⁷ Ἰ. Δεσπίνης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* 112 κέ. πίν. 100-103. Vermaseren, *CCCA* II 133 ἀρ. 433, πίν. 128.

¹¹⁸ Ἀθήνα, Ἐθν. Μουσ. 1485. Svoronos, *Nat. Mus.* III 619 ἀρ. 258, πίν. 112. Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Κατάλογος Συλλογῆς Γλυπτῶν* 183 ἀρ. 1485. Pfuhl - Möbius II πίν. 332.

¹¹⁹ Βλ. σχετικὰ Vermaseren, *CCCA* I (1987) 81 ἀρ.

252, πίν. 51 (μὲ βιβλ.)· Th. Corsten, *IstMitt* 37, 1987, 191-193.

¹¹⁹ Γιὰ τὸ ψηλὸ ζώσιμο πρβ. τὴν ἐνθρονὴ Κυβέλη στὴ Βοστώνη (M. Comstock - C. Vermeule, *Sculpture in Stone. The Greek Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts Boston* [1976] 59 ἀρ. 92) καὶ τὸ ὕστεροελληνιστικὸ γυναικεῖο ἀγαλμα Μουσ. Ρόδου 4683 (Kabus - Preishshofen ὁ.π. (σημ. 112) ἀρ. 66, πίν. 70, 1-2).

ἀπὸ τὸν Πειραιά, ὅχι μόνο δυσχεραίνει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς χρονολόγησής, ἀλλὰ περιορίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὶς δυνατότητες γιὰ μία πληρέστερη ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν πλαστικῶν ἔργων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ναῖσκοι καὶ τὰ ἀγαλμάτια τῆς Κυβέλης χρησιμοποιοῦνταν γιὰ λατρευτικούς σκοπούς. Συχνὰ μάλιστα ἡ παρουσία τους σὲ ἕναν τόπο παρακινεῖ πολλοὺς ἐρευνητὲς στὴν ἀναζήτηση ἱεροῦ τῆς θεᾶς Μητέρας.

Γιὰ τὸν Πειραιά εἶναι διαπιστωμένο ὅτι εἶχε δικό του Μητῶο¹²⁰, τὸ ὁποῖο, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς σωζόμενες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, πρέπει νὰ ἦταν στὴν ἀκμὴ τῆς λειτουργίας του κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Εἶναι λογικὸ λοιπὸν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις νὰ συσχετίζονται μὲ τὸ τοπικὸ ἱερὸ τῆς Κυβέλης καὶ νὰ θεωροῦνται ἀναθήματα σ' αὐτὸ τὰ ἀνάγλυφα μὲ παράσταση τῆς θεᾶς ποὺ ἀνευρίσκονται κατὰ καιροὺς στὴν περιοχή τοῦ Πειραιᾶ, καὶ ἰδιαίτερα οἱ ναῖσκοι καὶ τὰ πολυάριθμα καθιστὰ ἀγαλμάτια. Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ ὁποιοδήποτε συσχετισμὸ ὁ μελετητὴς αὐτοῦ τοῦ ὕλικου δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιπαρέρχεται τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα, στίς γαλλικὲς ἀνασκαφὰς τοῦ 1855 δὲν ἀποκαλύφθηκαν παρὰ ἐλάχιστα μόνο γλυπτὰ τῆς Κυβέλης¹²¹ — ἂν δὲν ἀποτελοῦν εἰκασίες οἱ πληροφορίες τῆς παλιότερης βιβλιογραφίας —, ἐνῶ τὰ περισσότερα βρέθηκαν τυχαῖα σὲ διαφορετικὰ σημεῖα τῆς πόλης. Αὐτὴ ἡ διασπορὰ τοῦ ὕλικου εἶναι βέβαια ἐνδεικτικὴ, θέτει ὥστόσο ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν κοινὴ ἄποψη ὅτι οἱ ναῖσκοι καὶ τὰ ἀγαλμάτια χρησιμοποιοῦνταν ἀποκλειστικὰ ὡς ἀναθήματα στὰ Μητῶα καὶ γεννᾷ τὸ εὐλογὸ ἐρώτημα μήπως ὡς λατρευτικὰ ἀντικείμενα εἶχαν παράλληλα καὶ κάποιον ἄλλον προορισμό.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀναθηματικὴ χρῆση τῶν ναῖσκων τῆς θεᾶς, ἡ ἀνέυρεση τέτοιων γλυπτῶν στίς ἀνασκαφὰς τοῦ Μητῶου τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς¹²² — γιὰ νὰ μνημονεύσω μία χαρακτηριστικὴ περίπτωση — ἀποτελεῖ μαρτυρία ἀδιαμφισβήτητη. Τὴ χρῆση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνουν ἐξάλλου καὶ δύο ἐνεπίγραφα πειραικὰ γλυπτὰ τῶν ὕστερων κλασικῶν χρόνων: ὁ ναῖσκος Β5 καὶ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο Α1 (εἰκ. 2). Ὁ ἀναθηματικὸς προορισμὸς τοῦ ναῖσκου προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τῶν παραστάδων του: ΜΑΝΗΣ ΚΑΙ ΜΙΚΑ ΜΗΤΡΙ ΘΕΩΝ — μοναδικὴ μέχρι σήμερα γνωστὴ περίπτωση ἀφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς σὲ ναῖσκο τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πειραιά.

Τὸ δεύτερο ἐνεπίγραφο γλυπτὸ, τὸ ὁποῖο μνημονεύσαμε ἤδη σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ἀνήκει στὴ μεγάλη κατηγορία τῶν ἀττικῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων τοῦ 4ου αἰῶνα, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν τεκτονικὴ μορφή του καὶ τὰ σωζόμενα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα. Τὸν προορισμὸ του φανερῶνει ἐξάλλου τὸ ὑπόλοιπο ἐπιγραφῆς στὸ ἐπιστύλιο: - ΚΡΑΤΟ(Υ)Σ ΜΗΤΡΙ ΘΕΩΝ ΑΝΕΘΕΣΑΝ. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἐνδιαφέρει περισσότερο τὴν ἐρευνά μας εἶναι ἡ ἀσυνήθιστη παράσταση τοῦ ἀναγλύφου, ἡ ὁποία, ἂν καὶ ἀποσπασματικὴ, προσφέρει πάντως πολύτιμη ἐνδειξη γιὰ τὴ χρῆση τῶν ναῖσκων τῆς Κυβέλης.

Στὸ ἀνάγλυφο Α1 ἀπεικονίζεται «ἐπὶ γῆς ἰδρυμένη», χαμηλὴ στρογγυλοειδὴς ἐσχάρα¹²³ καὶ πλάι σ' αὐτὴν διακρίνεται, σχηματικὰ ἀποδομένος, ναῖσκος Κυβέλης. Στὴν ἄκρη δεξιᾶ, στραμμένος πρὸς τὴν ἐσχάρα, στέκεται μπροστὰ της ὄριμος ἄνδρας, πωγωνοφόρος, ντυμένος μόνο μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει γυμνὸ τὸ στῆθος. Ὁ εἰκονιζόμενος θνητὸς ἔχει ἀνασηκωμένο τὸ δεξιὸ του χέρι στὸ γνωστὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τοῦ «σεβίζειν».

120. Γιὰ τὸ Μητῶο τοῦ Πειραιᾶ βλ. σ. 24.

121. Βλ. σ. 24 κέ.

122. Βλ. T. L. Shear, *Hesperia* 4, 1935, 401. H. Thompson - R. E. Wycherley, *The Athenian Agora* XIV

(1972) 31. J. M. Camp, *The Athenian Agora* (1986) 91-93.

123. Γιὰ τὴν ἐσχάρα σὲ ἀνάγλυφα βλ. F. van Straten, *BaBesch* 49, 1974, 187 κέ. (βιβλ.).

Στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ ἀναγλύφου, μέσα ἀπὸ ἓνα χώρισμα ποὺ ὀρίζεται μὲ ἀκατέργαστη ἀναγλυφικὴ προεξοχή¹²⁴, προβάλλουν οἱ κεφαλὲς πέντε μορφῶν σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ προχειρότητα τῆς ἐργασίας στὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν, ἀπὸ ἀμέλεια ἢ ἀδεξιότητα τοῦ γλύπτη, κάνει προβληματικὴ τὴν ἀναγνώρισή τους. Ὁ Ο. Walter στὴν ἀρχικὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου ταύτισε τὶς μορφὲς αὐτὲς μὲ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς μεγάλης Μητέρας, δηλαδὴ τὶς Νύμφες καὶ τοὺς Κουρήτες¹²⁵. Τὴν ταύτιση αὐτὴ ἐνισχύουν οἱ εὐδιάκριτες παραστάσεις παρόμοιων μορφῶν σὲ ἓνα ἀνάγλυφο πλακίδιο, καμωμένο μὲ μήτρα, ὅπου εἰκονίζεται ἡ Κυβέλη¹²⁶, καθὼς καὶ σὲ μία χάλκινη μήτρα ἐλληνιστικῶν χρόνων ποὺ δημοσίευσε πρόσφατα ἡ E. D. Reeder¹²⁷. Τὰ δύο μικροαντικείμενα παρέχουν ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, σχετικὰ μὲ τὴν εἰκονογραφία τῆς Κυβέλης. Εἰδικότερα ὅμως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς μορφὲς τῶν ὁπλιτῶν μὲ κράνη, δόρατα καὶ ἀσπίδες, ποὺ πλαισιώνουν καὶ στὰ δύο ἔργα τὴν κύρια παράσταση τῆς θεᾶς, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ Κουρήτες. Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαπίστωση, ἡ ἐρμηνεία τῶν πέντε ὁμοιότυπων μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου Α1 δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση καὶ θεωρῶ ἐπιτυχημένο τὸν συσχετισμὸ τῆς Reeder, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει στὸ ἐνεπίγραφο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ μία ἀπὸ τὶς πρωιμότερες ἀπεικονίσεις τῶν ὁπαδῶν τῆς Κυβέλης¹²⁸.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς παράστασης τοῦ ἀναγλύφου αἰνιγματικὴ εἶναι ἡ ταύτιση τῆς ὀρθῆς ἀνδρικής μορφῆς τοῦ ἱματιοφόρου ἱκέτη, ποὺ «σεβίζει» μπροστὰ στὴ χαμηλὴ ἐσχάρα. Ἄν ἀνατρέξουμε στὴν εἰκονογραφία τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων τῆς Ἀττικῆς, ἰδιαίτερα ἐκείνων τοῦ 4ου αἰῶνα, θὰ συναντήσουμε ἄφθονα συγγενικὰ παράλληλα τῆς μορφῆς τοῦ πωγωνοφόρου ἱκέτη¹²⁹, ὥστε, χωρὶς ἐπιφυλάξεις, νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος ἄνδρας παριστάνει ἓναν ἀναθέτη. Βέβαια ὁ ρηματικὸς τύπος ἀνέθεσαν τῆς ἀφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς μαρτυρεῖ ὅτι τὸ γλυπτὸ ἀφιέρωσαν περισσότεροι ἀπὸ ἓναν ἀναθέτες. Ἀλλὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει, διότι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν συμβατικὸ χαρακτήρα πολλῶν παραστάσεων, ὑπάρχουν περιπτώσεις παρόμοιων ἐνεπίγραφων ἔργων ὅπου τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς ἀνάγλυφης παράστασης δὲν συμβιβάζονται μὲ τὶς ἐπιγραφικὲς ἐνδείξεις¹³⁰. Ἴσως αὐτὴ ἡ ἀσυμφωνία νὰ ὁδήγησε τὸν Ο. Walter στὴ δελεαστικὴ ὑπόθεση ὅτι ὁ «σεβίζων» ἱματιοφόρος ἐνήλικας εἰκονίζει κάποιον μητραγύρτη¹³¹.

Ἀναφέρεται ὅτι οἱ μητραγύρτες περιέρχονταν τὴν ὑπαιθρο ἀσκώντας θρησκευτικὴ προπαγάνδα μὲ σκοπὸ νὰ ἀπλωθεῖ στὴν Ἑλλάδα ἡ λατρεία τῆς φρυγικῆς θεᾶς Μητέρας, ἡ ὁποία ἔγινε ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ στὰ λαϊκὰ στρώματα. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Ἑλληνες εἶχαν σὲ ξεχωριστὴ ὑπόληψη τὶς ἀνατολίτικες θεότητες¹³². Μὲ κάποιον μητραγύρτη συνδέουν ἐξάλλου

124. Παρόμοια χωρίσματα μὲ ἀνάγλυφες μορφές, συνήθως σὲ κατατομή, παρατηροῦνται καὶ σὲ ἄλλα πειραϊκὰ ἀνάγλυφα, ὅπως π.χ. στὸ ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο 462 τῆς Γλυπτοθήκης στὴν Κοπεγχάγη ἀπὸ τὸ Βενδίδειο τοῦ Πειραιᾶ: G. Lippold, *Antike Skulpturen der Glyptothek Ny Carlsberg* (1924) 17 εἰκ. 15. Πρβ. Meyer, *Urkundenreliefs* 223.

125. Ο. Walter, *Κουρητικὴ Τριάς*, *ÖJh* 31, 1939, 53 κέ.

126. Κάιρο, Αἰγυπτιακὸ Μουσεῖο Ἀρχαιοτήτων 26.6.20: M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis* (1977) πίν. 71. Ὁ C. Picard, *Mon Piot* 49, 1957, 51, 65, τὸ χρονολογεῖ στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Βλ. καὶ Ch. Long, *The Twelve Gods of Greece and Rome* (1987) 227 κέ.

127. Μητροπ. Μουσεῖο Ν. Ὑόρκης 20.2.24: Reeder,

Mother of the Gods 423 κέ. εἰκ. 1-4.

128. Αὐτόθι 434.

129. Πρβ. τὸν ἱματιοφόρο ἱκέτη ποὺ «σεβίζει» στὸ ἀνάγλυφο 1431 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου: Svoronos, *Nat. Mus.* II 435 ἀρ. 130, πίν. 70. Neumann, *Weihreliefs* πίν. 46b.

130. Τὸ ἀνάγλυφο-ἀφιέρωμα τῆς Ἀριστάρχης στὸν Δία Μελίχιο, Ἐθν. Μουσ. 1431 (βλ. σημ. 129), ὅπου εἰκονίζεται ὅλη ἡ οἰκογένεια τῆς ἀναθέτριας, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα.

131. Walter ὁ.π. (σημ. 125) 55 σημ. 10.

132. Γιὰ τὴ διάδοση ξένων λατρειῶν στὴν Ἀττικὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ μαρτυρία τοῦ Στράβωνα (X 3, 18): Ἀθηναῖοι δ' ὥσπερ περὶ τὰ ἄλλα φιλοξενοῦντες δια-

τὴν ἱδρυση τοῦ Μητρώου στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας¹³³ οἱ λεξικογράφοι τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Ἐνας μάλιστα ἀπὸ τοὺς τελευταίους, ὁ Πολυδεύκης (3, 11), δίνει τὴν ἀκόλουθη ἐνδιαφέρουσα ἐπεξήγηση: *Ἐλέγετο δέ τι καὶ μητρῶν Ἀθήνησι τὸ τῆς φρυγίας θεοῦ ἱερόν· καὶ μητριάζειν τὸ ταῦτα τελεῖν ἢ ἐπ' αὐτῷ ἀγείρειν, καὶ μητραγύρτης ὁ τελεστής*. Πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας ὅμως οἱ εἰδήσεις τῶν γραπτῶν πηγῶν γιὰ τοὺς μητραγύρτες εἶναι ἐλάχιστες. Καὶ ὅπωςδήποτε εἶναι ἀβέβαιη ἡ σχέση τους μὲ τὴν ἐπίσημη λατρεία, καθὼς τὰ ἄτομα αὐτά — οἱ ἐπαιτοῦντες ἱερεῖς τῆς Κυβέλης — ἀνῆκαν, φαίνεται, στὰ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα (*infimum genus*). Ἄλλωστε κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ., τὴν περίοδο δηλαδὴ ποὺ ἀνατέθηκε στὴ θεὰ τὸ ἀνάγλυφο Α1, ἡ δραστηριότητα τῶν μητραγυρτῶν στὰ πλαίσια θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων θεωροῦνταν ἐπονείδιστη¹³⁴, ὅπως συνάγεται ἔμμεσα ἀπὸ τὶς σχετικὲς φιλολογικὲς μαρτυρίες. Δὲν διαθέτουμε ἐπομένως σοβαρὰ ἐρείσματα, ὥστε νὰ ταυτίσουμε τὸν εἰκονιζόμενο ἀναθέτη τοῦ πειραϊκοῦ ἀναγλύφου μὲ κάποιον μητραγύρτη.

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ναῖσκου πλάι στὴν ἐσχάρα ἔχει συμβατικὸ νόημα, καὶ ὑποδηλώνει προφανῶς ὅ,τι καὶ οἱ ὀρθογώνιοι πίνακες μὲ τὴ στήλη τους, ποὺ συχνὰ εἰκονίζονται, δίπλα σὲ βωμὸ συνήθως, στὸ βάθος τῆς παράστασης ἀττικῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων. Ὁ Ο. Walter διακρίνει στὸν ναῖσκο τὸ ἀνάθημα τοῦ ἀφιερωτῆ (ἢ τῶν ἀφιερωτῶν). Τὸν θεωρεῖ δηλαδὴ κατὰ ἀνάλογο μὲ τὴν ἀναθηματικὴ πλάκα πάνω σὲ ψηλὴ στήλη, ἡ ὁποία συμπληρώνει τὴν παράσταση στὸ πολυσυζητημένο ἀνάγλυφο τοῦ Ἀρχίνου ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειον τοῦ Ὠρωποῦ¹³⁵. Τὸ εἰκονιζόμενο ἀνάθημα μὲ τὴ στήλη του στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀρχίνου μπορεῖ πράγματι νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀπεικόνιση ἀναθήματος. Θὰ μπορούσε ὥστόσο νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι ἡ ἔρμηνεία τοῦ Walter γιὰ τὸν ναῖσκο ποὺ παριστάνεται στὸ ἀνάγλυφο Α1¹³⁶ δὲν ἰσχύει γιὰ κάθε παρόμοια παράσταση μὲ ἀνάλογα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα¹³⁷.

Φαίνεται πάντως ὅτι οἱ ναῖσκοι τῆς Κυβέλης δὲν χρησίμευαν κατὰ ἀποκλειστικότητα ὡς ἀναθήματα στὰ ἱερὰ τῆς θεᾶς Μητέρας· καὶ ἴσως δὲν σχετίζονταν πάντα μὲ τὴ λειτουργία τοῦ ἀφιερώματος. Ὁ ἀσυνήθιστος μέγας ἀριθμὸς ναῖσκων καὶ ἀγαλματίων τῆς συγκεκριμένης θεότητας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις γιὰ τὴν προέλευσή τους, καθὼς καὶ ἡ παράλληλη ἀνάθεση στὰ Μητρῶα ναῖσκόμορφων ἀναγλύφων τοῦ γνωστοῦ τύπου, στὰ ὁποῖα ἡ θεὰ ἀπεικονίζεται μαζί μὲ λατρευτές¹³⁸, ἐπιτρέπουν τὴν εἰκασία ὅτι τὰ ἰδιότυπα αὐτὰ ἔργα τῶν ἀπλῶν μαρμαρογλύφων εἶχαν καὶ ἄλλον προορισμό.

τελοῦσιν, οὕτω καὶ περὶ τοὺς θεούς. Πολλὰ γὰρ τῶν ξενικῶν ἱερῶν παρεδέξαντο, ὥστε καὶ ἐκωμωδήθησαν· καὶ δὴ καὶ τὰ Θράκια καὶ τὰ Φρύγια.

133. Nilsson, *GGR* I² 725 κέ. Βλ. ἐπίσης Ν. Frapicini, *L'arrivo di Cibele in Attica*, *PP* 42, 1987, 12 κέ. καὶ τελευταῖα Ε. D. Francis, *Image and Idea in Fifth-Century Greece* (1990) 112-114.

134. Βλ. σχετικὰ F. Bömer, *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom*. IV, *AbhMainz* 10, 1963, 870 κέ. Πρβ. W. Burkert, *Ancient Mystery Cults* (1987) 35.

135. Ἀθήνα, Ἐθν. Μουσ. 3369: U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* 19 εἰκ. 8. M. Guarducci, *Epigraphia Graeca* III (1974) 31-32 εἰκ. 13. Neumann, *Weihreliefs* 51 πίν. 28. Πρβ. A. Krug, *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike* (1985) 154 κέ. εἰκ. 70.

136. Walter ὁ.π. (σημ. 125) 55.

137. Τὸ ἀνάγλυφο μὲ πλαίσιο πάνω σὲ στήλη, ποὺ εἰκονίζεται πίσω ἀπὸ χαμηλὸ βωμὸ στὸ βάθος τοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου Ἐθν. Μουσ. 1383 (Süsserott, *Zeitbestimmung* 120 πίν. 22,5), δηλώνει πιθανότατα τὸ τέμενος τῆς θεότητας καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς «wiedergegebene Weihgabe». Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ὀρθογώνιο πίνακα χωρὶς πλαίσιο σὲ ἓνα ἄλλο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειον τοῦ Ὠρωποῦ στὸ Βερολίνο (Blümel, *Klass. Skulpt. Berlin* 72 ἀρ. 85, πίν. 121).

138. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο Μουσ. Θεβῶν 25041. Στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ ἀναγλύφου παριστάνεται καθιστὴ κατενώπιον ἡ Κυβέλη, ὅπως ἀπεικονίζεται στοὺς ναῖσκους, ἐνῶ ἀπὸ ἀριστερὰ ἔρχονται πρὸς τὴ θεὰ δύο «σεβίζοντες» προσκυ-

Ἐχοντας ὑπόψη τὸν χαρακτηριστικὸ ὅρο «Andachtsbilder» («εἰκόνες προσευχῆς»), ποὺ εἶχε χρησιμοποήσει ὁ Ernst Buschor¹³⁹ γιὰ τὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα τοῦ 5ου αἰῶνα χωρὶς λατρευτές, θὰ ἔλεγα ὅτι οἱ ναῖσκοι τῆς Κυβέλης κατέχουν μία θέση μεταξὺ ἀναθήματος καὶ λατρευτικοῦ ἀγάλματος. Ἦταν δηλαδὴ καὶ προσφορὲς τῶν πιστῶν στὰ Μητρῶα, τοὺς χρησιμοποιοῦσαν ὅμως καὶ ὡς «εἰκόνες» τῆς Κυβέλης γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν παρουσία τῆς ἀνάμεσά τους. Προορίζονταν ἐπομένως γιὰ συναφεῖς ἀλλὰ ὅπωςδήποτε διαφορετικὲς χρήσεις, καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀποτελοῦν χωριστὴ ὁμάδα μνημείων τῆς ἀρχαίας λαϊκῆς θρησκείας, ὄχι ταυτόσημη μὲ τὴν ἐξίσου πολυάριθμη τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων ποὺ ἔχουν ὡς κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἰκονογραφίας τους τὴν ἀπεικόνιση θεοτήτων μαζὶ μὲ θνητὲς μορφές, τοὺς ἀναθέτες.

Οἱ ναῖσκοι τῆς Κυβέλης συγγενεύουν περισσότερο μὲ τὰ λεγόμενα Ἑκάταια ἢ Ἑκάτεια¹⁴⁰. Αὐτὸν τὸν συσχετισμὸ ὑπαγορεύει ἐπιπλέον ἓνα ἐξωτερικὸ στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει καὶ τὶς δύο ὁμάδες: ἡ ἐπίμονη ἐπανάληψη συγκεκριμένων ἀγαλματικῶν τύπων ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἕως καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο. Τόσο οἱ καθιστὲς Κυβέλες ὅσο καὶ τὰ Ἑκάταια, ἂν καὶ ἔργα μικροῦ μεγέθους κυρίως, ἀντιπροσωπεύουν μνημειακοὺς τύπους τῶν κλασικῶν χρόνων, ἐπαναλαμβάνοντας τὸ γενικὸ σχῆμα τους¹⁴¹. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ προηγήθηκαν μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀναζήτησι τοιχείων γιὰ τὸν προορισμὸ τῶν ναῖσκων τῆς Κυβέλης ἰσχύουν ἀναλογικὰ καὶ γιὰ τὴ συγγενικὴ ὁμάδα τῶν Ἑκαταίων. Ἀνάγλυφα μὲ παράσταση τῆς Ἑκάτης, ναῖσκόμορφα εἴτε σπηλαιόμορφα, ὅπως ἐκεῖνο στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου (SK 690) γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω¹⁴², προορίζονταν ἀποκλειστικὰ γιὰ ἀναθήματα. Τὰ τρίμορφα Ἑκάταια ὅμως δὲν ἀφιερώνονταν μόνον σὲ ἱερά, ἀλλὰ ἐξυπηρετοῦσαν καὶ ἄλλες θρησκευτικὲς ἀνάγκες. Τὴ λατρευτικὴ χρῆσι τῶν Ἑκαταίων στὴν κλασικὴ Ἀθήνα ὑποδηλώνουν παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα, ὅπως ἐκείνη τῆς οἰνοχόης 71.7-22.1 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, στὴν ὁποία εἰκονίζεται Ἑκάταιο τοποθετημένο πλάι σὲ κυκλικὸ βωμίσκο¹⁴³. Ἑκάταια τοποθετοῦσαν καὶ στὴν εἴσοδο τῶν σπιτιῶν, σύμφωνα μὲ γραπτὲς μαρτυρίες¹⁴⁴. Καὶ ἡ ἀνεύρεση ἀγαλματιδίων αὐτοῦ τοῦ τύπου στὶς ἀνασκαφὲς οἰκιῶν τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἐπιμαρτυρεῖ τὴ χρῆσι τους στὴν οἰκιακὴ λατρεία, τὴν ὁποία εἶχε ὑποθέσει παλιότερα ὁ Th. Kraus¹⁴⁵.

Ὁ θεσμὸς τῆς οἰκιακῆς λατρείας παραλλάσσει κατὰ τόπους καὶ ἔχει ὅπωςδήποτε στενὴ σχέση μὲ τὶς κατεξοχὴν τοπικὲς λατρεῖες. Τὴν ἄσκηση κατ' οἶκον λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων καὶ στὴν πόλιν τοῦ Πειραιᾶ ὑποδηλώνει ἔμμεσα ἡ πολλαπλὰ μαρτυρημένη χθόνια λατρεία τοῦ Διὸς Μειλιχίου¹⁴⁶ καὶ τοῦ Διὸς Φιλίου¹⁴⁷, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνταν προστάτες τοῦ σπιτιοῦ καὶ

νητές. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο βλ. W. Schild-Xenidou, *Boiotische Grab- und Weihreliefs* (1972) 72 ἀρ. 84. Vermaeren, *CCCA* II 130 ἀρ. 426, πίν. 126. A. Schachter, *Cults of Boiotia*, II. *Herakles to Poseidon* (1986) 137-138. Μὲ λατρευτὲς εἰκονίζεται ἡ Κυβέλη σὲ ἀσημένιο ἐπιχρυσωμένο πλακίδιο τοῦ Μουσ. Κομοτηνῆς: *AJA* 81, 1987, 423 κέ., Ἀ. Βαβρίτσας, *Πρακτικὰ Συμποσίου γιὰ τὴ Θράκη*, 1985 (1988) 86 εἰκ. 19.

139. E. Buschor, *AM* 53, 1928, 50.

140. Τελευταῖα M. A. Zagdoun, *La sculpture archaïsante dans l'art hellénistique et dans l'art romain du Haut-Empire* (1989) 150 κέ.

141. Πρβ. E. Harrison, *The Athenian Agora* XI 86 κέ. E. Simon, *AM* 100, 1985, 273 σημ. 11.

142. Βλ. σ. 38.

143. E. Simon, *AM* 100, 1985, 282-284 εἰκ. 1.

144. Βλ. σ. 32 καὶ σημ. 57.

145. *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland* 153 «bei den allermeisten der Hekatehermen handelt es sich wohl um private Kultmaler vor den Häusern».

146. Βλ. τὶς ἐπιγραφὲς *IG* II² 4617-4620. Γιὰ τὴ λατρεία βλ. ἐπίσης Cook, *Zeus* II² 1104 κέ. H. Sjövall, *Zeus im altgriechischen Hauskult* (1931) 75 κέ. H. Schwabl, *RE* Suppl. XV (1978) 1077 λ. *Zeus*.

147. Βλ. τὶς πειραϊκὲς ἐπιγραφὲς *IG* II² 4624-4625 καὶ 4845-4846. Πρβ. τὸ πειραϊκὸ ἀνάγλυφο στὴν Κοπεγ-χάγη, Ny Carlsberg Glyptotek 1558, ἀνάθημα στὸν Δία

συχνὰ ἀπεικονίζονταν συμβολικὰ μὲ τὴ μορφή φιδιοῦ¹⁴⁸. Μὲ τὴν οἰκιακὴ λατρεία συνδέονταν ἐπίσης μικροὶ βωμοὶ ποὺ ἱδρύονταν στὶς αὐλὲς τῶν σπιτιῶν ἀπὸ τὸν πρῶμο 4ο αἰ.¹⁴⁹ Τὰ δεδομένα αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γνωστὴ ιδιότητα — μία ἀπὸ τὶς πολλὲς — τῆς Κυβέλης ὡς προστάτριας τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου, ὁδηγοῦν στὴ σκέψη μήπως ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς ναῖσκους καὶ τὰ καθιστὰ ἀγαλματίδια τῆς θεᾶς σχετίζονταν μὲ τὴν οἰκιακὴ λατρεία¹⁵⁰. Βέβαια, ὅπως ἐπανειλημμένα ἔχει τονιστεῖ, οἱ Κυβέλες τοῦ Πειραιᾶ δὲν προέρχονται ἀπὸ συστηματικὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες, καὶ συνεπῶς δὲν διαθέτουμε ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ περιβάλλον καὶ τὶς χρήσεις αὐτῶν τῶν χειρωνακτικῶν ἔργων. Ἡ σύνδεσή τους λοιπὸν μὲ τὴν οἰκιακὴ λατρεία εἶναι μία ἀπλὴ ὑπόθεση, τὴν ὁποία στηρίζουν σοβαρὲς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Πήλινα εἰδώλια ἔνθρονης Κυβέλης ἔχουν βρεθεῖ σὲ σπίτια τῆς Πριήνης¹⁵¹, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Κυβέλης Α 4144 τοῦ Μουσείου τῆς Δήλου προέρχεται ἀπὸ τὴν περίστυλὴ αὐλὴ τῆς οἰκίας τοῦ Διονύσου¹⁵². Στὴν Ὀλβία τοῦ Εὐξείνου Πόντου, παλιὰ ἀποικία τῶν Μιλησίων, βρέθηκε ἐπίσης μέσα σὲ σπίτι τῆς ὑστεροελληνιστικῆς περιόδου ἓνα ἄγαλμα τῆς Κυβέλης μαζί μὲ μικρὸ βωμό¹⁵³. Παρόμοιες ἐνδείξεις ὑπάρχουν καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Φρυγίας, τὴν κοιτίδα τῆς λατρείας τῆς θεᾶς Μητέρας. Ὁ R. S. Young, ἐκθέτοντας τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν ποὺ διεξήγαγε στὸ Γόρδιο τὸ 1963, ἔκανε γνωστὸ στὴν ἔρευνα ἓνα μαρμάρينو ἀγαλμάτιο τῆς Κυβέλης, τὸ ὁποῖο δὲν διαφέρει τυπολογικὰ ἀπὸ τὰ ὁμοιογενῆ ἀγαλμάτια τῆς ἀττικῆς γλυπτικῆς παράδοσης¹⁵⁴. Ἡ καθιστὴ Κυβέλη βρέθηκε σὲ μικρὴ οἰκία τοῦ 3ου ἢ τοῦ πρῶμου 2ου π.Χ. αἰῶνα μαζί μὲ ἄλλα τελετουργικὰ ἀντικείμενα. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ εὐρήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ ἀνασκαφέα «their scale perhaps indicates a domestic rather than a public or official cult»¹⁵⁵. Νεότερες ἀνασκαφὲς σὲ ὑστεροελληνιστικὰ οἰκήματα τῆς ἴδιας περιοχῆς ἀποκάλυψαν ἐξάλλου καὶ εἰδώλια τῆς Κυβέλης — ἀδημοσίευτα ἀκόμη —, τὰ ὁποία κατὰ τὶς ἐκτιμήσεις τῶν εἰδικῶν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν σχέση μὲ οἰκιακὴ λατρεία¹⁵⁶.

Ἀπομένει τέλος νὰ ἀναφερθεῖ μία ἀξιοπρόσεκτη τεχνικὴ λεπτομέρεια: ὅτι δηλαδὴ στὸ πέλμα τῶν ναῖσκων Β9, Β21, Β24 καὶ τῆς καθιστῆς Κυβέλης Γ16 ὑπάρχει κυκλικὸς τὸρμος μικρῶν διαστάσεων, ἀνοιγμένος προφανῶς γιὰ τὴ στερέωση τῶν γλυπτῶν. Ὅμοιοι τὸρμοι ποὺ

Φίλιο: U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* 29 εἰκ. 14. R. Thönges - Stringaris, *AM* 80, 1965, 80 ἀρ. 84.

148. Ὅπως λ.χ. σὲ δύο ἀνάγλυφα στὸ Βερολίνο (SK 90 καὶ SK 91), εὐρήματα τοῦ περασμένου αἰῶνα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ζέας: Blümel, *Klass. Skulpt. Berlin* 75 ἀρ. 87-88, πίν. 119, 122. Πρβ. M. P. Nilsson, *Roman and Greek Domestic Cult*, *OpRom* 1, 1954, 79.

149. C. Yavis, *Greek Altars* (1949) 175 κέ. Γιὰ τὸν Πειραιᾶ πρβ. W. Hoepfner und E. L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland* (1986) 15.

150. Πρβ. A. Milchhöfer, *Die Museen Athens* 22. E. Simon, *Griechische Muttergottheiten. Matronen und verwandte Gottheiten*, 44. Beih. *BJb* (1987) 159.

151. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὸ εἰδώλιο τῆς καθιστῆς Κυβέλης καὶ τὸν πήλινο βωμίσκο ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Πριήνης στὸν «οἶκο» τοῦ ἴδιου σπι-

τιοῦ (Haus 17): Th. Wiegand - H. Schrader, *Priene* (1904) 331 εἰκ. 367 (Kybele), 362 εἰκ. 452 (Räucheraltar). Πρβ. J. Raeder, *Priene. Funde aus einer griechischen Stadt* (1983) 16, 37 ἀρ. 44, 57.

152. J. Marcadé, *Au Musée de Délos* (1969) πίν. 53. Γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ λατρεία τῆς Κυβέλης πρβ. Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque Hellénistique et à l'époque Impériale* (1970) 435.

153. Πρβ. M. P. Nilsson, *Roman and Greek Domestic Cult*, *OpRom* 1, 1954, 80.

154. R. S. Young, *AJA* 68, 1964, 280 πίν. 83,3. Γιὰ τὸ καθιστὸ ἀγαλματίδιο ἀπὸ τὸ Γόρδιο βλ. καὶ L. E. Roller, *Phrygian Myth and Cult*, *Source VII*, 3/4, 1988, 47 εἰκ. 5.

155. R. S. Young ὁ.π. 280.

156. K. DeVries, *AJA* 94, 1990, 404-405.

διαθέτουν παρεμφερῆ ἀγαλμάτια τῆς Κυβέλης, προερχόμενα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές οἰκῶν στὴ Δῆλο, θεωρήθηκαν ὅτι προορίζονταν γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἀγαλμάτων σὲ κόγχες¹⁵⁷. Μήπως σὲ κόγχες ιδιωτικῶν οἰκημάτων γιὰ τὴν ἄσκηση λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων κατ' οἶκον; Τὸ ζήτημα μένει ἀκόμη νὰ διερευνηθεῖ.

IV. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΛΑΤΡΕΥΤΕΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΛΗΣ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ

Τὸ ἱερὸ τέμενος τῆς Κυβέλης στὸν Πειραιᾶ, γνωστὸ μόνο ἀπὸ τὶς σωζόμενες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, θεωρήθηκε ἀπὸ τὴν παλιότερη ἔρευνα ιδιωτικὸ Μητρῶο, ποὺ λειτουργοῦσε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία ἐνὸς ὀργεωνικοῦ σωματείου¹⁵⁸. Ξένοι ἄποικοι ἀπὸ διάφορες, ἀνατολικές κυρίως, περιοχές τοῦ ἀρχαίου κόσμου διέδωσαν, κατὰ τὴ λεγόμενη κλασικὴ ἐποχή, μαζί μὲ ἄλλες λατρεῖες καὶ τὴ λατρεία τῆς Μεγάλης Μητέρας ἀπὸ τὴ φρυγικὴ Πεσσινούντα¹⁵⁹. Τὰ ἄτομα αὐτὰ εἶχαν συστήσει ὁμάδες, τοὺς *θιάσους*¹⁶⁰ — ὁ ὅρος ἐπικράτησε ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς διονυσιακῆς λατρείας —, οἱ ὅποιοι εἶχαν ὡς ἀποστολὴ τὴ λατρεία κάποιας θεότητας ἢ κάποιου ἥρωα. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ *θιασῶτες*¹⁶¹ ὀνομάζονταν *ὀργεῶνες*¹⁶². Στὸν Πειραιᾶ, ὅπου ζοῦσαν πολλοὶ μέτοικοι, ὑπῆρχαν πολυάριθμα ὀργεωνικὰ σωματεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων παλιότερο φαίνεται ὅτι ἦταν ἐκεῖνο τῶν Θρακῶν μετοίκων ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Βενδίδος, μιᾶς ἄλλης ξενόφερτης γυναικείας θεότητας¹⁶³.

Οἱ πρωιμότερες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε ἕως σήμερα γιὰ τοὺς θιασῶτες τῆς Κυβέλης στὸν Πειραιᾶ ἀνάγονται στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Τὴν περίοδο ἐκείνη χορηγήθηκε στὸ κοινὸ τῶν θιασῶτων τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκτήσουν ἀκίνητα (*ἐγκτησις*), ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τεμένους τῆς θεᾶς καὶ ἐνὸς ἐντευκτηρίου (*οἶκος*) γιὰ τὸ ἱερατεῖο ἢ τοὺς θιασῶτες, ποὺ μνημονεύουν τὰ σχετικὰ ψήφισμα¹⁶⁴. Ἡ λατρεία τῆς ὁμῶς εἶχε ἤδη διαδοθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ἐνεπίγραφα ἀναθηματικά γλυπτὰ καὶ μαρτυ-

157. M. Kreeb, *Untersuchungen zur figürlichen Ausstattung delischer Privathäuser* (1988) 43 κέ.

158. W. S. Ferguson, *The Attic Orgeones*, *HarvTheolR* 37, 1944, 107 κέ.

159. Γιὰ τὴ διάδοση ξένων λατρειῶν στὸν Πειραιᾶ βλ. F. Bömer, *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom* III (1990) 81, 236 κέ. Πρβ. G. Showerman, *The Great Mother of the Gods*² (1969) 73 κέ.

160. W. Burkert, *Ancient Mystery Cults* 32 κέ.

161. Σὲ ἐπιγραφὴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπαντοῦν ἐπίσης οἱ τύποι «θιασίται» καὶ «θιασίτιδες». Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς ἀναθηματικῆς στήλης Ἐθν. Μουσ. 1485 (βλ. σημ. 117).

162. Ἡσύχιος λ. *ὀργεῶνες*: *μύσται, ἱεροφάνται, ἱερεῖς*. Πρβ. τὸ πειραικὸ ψήφισμα *IG* II² 1316, ὅπου χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ δύο ὀνομασίες (Vermaseren, *CCCA* II 71 ἀρ. 259). Γιὰ τὴ διάκριση θιασῶτων - ὀργεῶνων βλ. τελευταῖα J. Ferguson, *Among the Gods. An archaeological Exploration of Ancient Greek Religion* (1989)

144 κέ.

163. G. Hartwig, *Bendis* (1897) 12-17. W. Judeich, *Topographie von Athen*² (1931) 453-454. Ν. Παππαδάκης, Ἱερὸς νόμος Βενδιδίων, *ΑΕ* 1937, Γ, 808 κέ. Πρβ. S. Karusu, *AM* 69/70, 1954/55, 75· R. R. Simms, *Ancient World* 18, 1988, 59-76.

164. *IG* II² 1273. Πρβ. W. S. Ferguson, *The Attic Orgeones*, *HarvTheolR* 37, 1944, 107 κέ. Nilsson, *GGR* II² 121. Μὲ τὸν ὅρο *οἶκος* ποὺ ἀναφέρεται στὸ ψήφισμα *IG* II² 1273, νοεῖται πιθανότατα ἓνα εἶδος ἐντευκτηρίου στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ, δηλαδὴ τοῦ Μητρῶου, προορισμένου γιὰ τὰ μέλη τοῦ θιάσου. Πρβ. τὴ φράση τοῦ Πολυδεύκη (VI 8): *τοὺς τῶν θιασῶτων οἶκους*. Ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοση εἶναι γνωστὴ ἐπίσης ἡ ὀνομασία *θιασῶνες* ποὺ σημαίνει *οἶκοι ἐν οἷς συνίοντες δειπνοῦσιν οἱ θιάσοι* (Ἡσύχ.). Μία χαρακτηριστικὴ ἀνάγλυφη παράσταση συμποσίου θιασῶτων διακρίνεται στὴν ἐνεπίγραφη ἀναθηματικὴ στήλη 1485 τοῦ Ἐθν. Μουσείου ἀπὸ τὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας. Γιὰ τὴ στήλη βλ. σημ. 117 καὶ 118· Πρβ. F. Ghedini, *AM* 103, 1988, 193-202.

ρεῖται ἔμμεσα ἀπὸ ἓνα ἐπιτύμβιο πού βρέθηκε στὸν Πειραιᾶ καὶ χρονολογεῖται στὰ μέσα περίπου τοῦ αἰώνα. Πρόκειται γιὰ τὴ στήλη τῆς Χαιρεστράτης¹⁶⁵, ἡ ὁποία διετελέσε ἱέρεια τῆς Κυβέλης, *Μητρὸς παντοτέκνου πρόπολος*, ὅπως τὴν ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ τὸ ἐπίγραμμα τῆς στήλης ἐπισημαίνοντας ἔτσι τὴν ιδιότητά της.

Τὴν παρουσία ξένων παροίκων στὴν πόλη τοῦ Πειραιᾶ καὶ τὴ συμμετοχή τους στὸ «κοινὸ τῶν ὀργεῶνων» τῆς Κυβέλης ἐπιβεβαιώνουν ἐξάλλου κάποια ξενικὰ ὀνόματα προσώπων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται σὲ διάφορες ἐπιγραφές. Ἐνδιαφέρουσα περίπτωση ἐνεπίγραφου ἀναθήματος στὴ θεὰ ἀποτελεῖ ὁ ναῖσκος Β5 μὲ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή IG II² 4609. Ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων χωρὶς πατρωνυμικὸ δηλώνει ἔμμεσα τὴν κοινωνικὴ τάξη τῶν ἀναθετῶν τοῦ ναῖσκου. Τὸ ξενικὸ ὄνομα *Μάνης*, πού ἦταν πολὺ κοινὸ στὴ Φρυγία καὶ τὴ Λυδία¹⁶⁶, τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ ἄλλες ἀττικὲς ἐπιγραφές τοῦ 4ου αἰώνα: Ἐνας Μάνης περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στοὺς *πλυνῆς*, οἱ ὁποῖοι ἀνέθεσαν σὲ παρλίσιο ἱερὸ τῆς Ἀγρας, γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα, τὸ ἐνεπίγραφο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Βερολίνου SK 87¹⁶⁷, ἐνῶ ἀπὸ ἄλλη ἐπιγραφή, πού βρέθηκε στὴν Καμάριζα (περιοχὴ ἀρχαίου Λαυρίου)¹⁶⁸, κερδίζουμε μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ διάδοση τοῦ ὀνόματος στὴν Ἀττικὴ. Τὸ γεγονὸς πάντως ὅτι καὶ στίς τρεῖς ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφές πού προαναφέρθηκαν τὸ συγκεκριμένο ὄνομα δὲν συνοδεύεται ἀπὸ κάποιο πατρωνυμικὸ ἢ δημοτικὸ δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ τυχαία σύμπτωση, ἀλλὰ ὑποδηλώνει ὅτι πρόκειται γιὰ ὄνομα ξένων (μετοίκων, δούλων)¹⁶⁹. Θὰ ἦταν μέτοικος λοιπὸν ὁ ἀναθέτης τοῦ ναῖσκου Β5, ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἐγκατεστημένους στὸν Πειραιᾶ κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, οἱ ὁποῖοι μετέφεραν καὶ διατήρησαν πολλὰ ἀπὸ τὶς προγονικὲς λατρεῖες τῶν τόπων καταγωγῆς τους. Σ' αὐτοὺς ἀνῆκε πιθανότατα καὶ ἡ Τιμοθέα, ἡ ἀναθέτρια τῆς ἐνεπίγραφης ἀνάγλυφης στήλης Α2, ὅπου ἡ Κυβέλη ἀναφέρεται μὲ τὸ φρυγικὸ ὄνομα Ἀνγδιστις¹⁷⁰.

Στὸ τιμητικὸ ψήφισμα IG II² 1273 μνημονεύεται ἓνας ἱερέας τοῦ πειραιικοῦ Μητρώου, ὁ *Κεφαλίων Ἡρακλεώτης*. Ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Κεφαλίων θὰ ἀνῆκε σὲ κάποια ὁμάδα ἀποίκων ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια τοῦ Εὐξείνου Πόντου, πού ἔφυγαν ἀπὸ τὴν πατρίδα τους καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὸν Πειραιᾶ¹⁷¹. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ὁ Ἡρακλεώτης ἱερέας τῆς Κυβέλης νὰ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια, τὴν πρωτεύουσα τῶν Σίντων¹⁷², οἱ ὁποῖοι εἶχαν καὶ σχέσεις μὲ πολιτισμοὺς τῆς Φρυγίας. Αὐτὸς ὁ συσχετισμὸς θὰ εἶχε ὁπωσδήποτε κάποια σημασία καὶ γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς λατρευτικῆς παράδοσης τῆς Μητέρας τῶν

165. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη βρίσκεται σήμερὰ στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ μὲ ἀριθμὸ 3627. Βλ. Ch. W. Clairmont, *Gravestone and Epigram* (1970) 97-98 πίν. 13 (μὲ τὴν προηγούμενη βιβλ.) καὶ τελευταῖα Μάντης ὁ.π. (σημ. 56) 46-48 πίν. 13α.

166. Svoronos, *Nat. Mus.* III 624. L. E. Roller, *Hellenistic Epigraphic Texts from Gordion*, *AnatSt* 37, 1987, 109.

167. Blümel, *Klass. Skulpt. Berlin* 77 ἀρ. 90, πίν. 123-124. Neumann, *Weihreliefs* 74 πίν. 47b.

168. IG II² 4633: *Μάνης Ἀρτέμιδι εὐξάμενος ἀνέθηκεν*.

169. Πρβ. S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion*² (1979) 189, Neumann, *Weihreliefs* 74. Ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος ἡ ἐπιγραφή IG II²

8518 (μέσα 4ου π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ: *Μάνης Μυσός/Μανία Ἐφεσία*.

170. Naumann, *Kybele* 240-242.

171. H. Pope, *Foreigners in Attic Inscriptions* (1947) 55. Τὴν παρουσία ἀποίκων ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια τοῦ Εὐξείνου Πόντου στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. μαρτυροῦν καὶ ἄλλα μνημεῖα, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ ταφικὸς περίβολος τῶν Ἡρακλεωτῶν ἀδελφῶν Ἀγάθωνος καὶ Σωσικράτους στὸν ἀθηναϊκὸ Κεραμεικὸ: A. Brueckner, *Der Friedhof am Eridanos bei der Hagia Triada zu Athen* (1909) 64 κέ.

172. Γιὰ τὴν πόλη καὶ τὴν περιοχὴ της βλ. τελευταῖα Ν. Κ. Μουτσόπουλου, Ἡράκλεια Σιντική, *Φίλια Ἐπη Δ* (1990) 135-207.

θεῶν, ἂν ἦταν ἀπόλυτα ἐξακριβωμένη ἢ ἀξιοπιστία τῆς μαρτυρίας τοῦ γεωγράφου Στράβωνα (X 3, 16), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι: *ὥσπερ οἱ Φρύγες Θρακῶν ἄποικοί εἰσιν, οὕτω καὶ τὰ ἱερὰ ἐκεῖθεν μετενηνέχθαι*.

Στὸ ἴδιο ψήφισμα μνημονεύεται ἐπίσης κάποιο μέλος τοῦ κοινοῦ τῶν θιασωτῶν μὲ τὸ ὄνομα *Λεύκων*, ἀλλὰ χωρὶς ἐθνικὸ ἢ πατρωνυμικό. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Ἑργασίωνος, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ἐπιμελητὲς τοῦ Μητρώου κατὰ τὸ ψήφισμα IG II² 1327. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ μετοίκους, ἂν καὶ ἡ ἀπουσία δημοτικοῦ ἢ ἐθνικοῦ δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλὴ ἀπόδειξη¹⁷³. Γιὰ τὸ ὄνομα *Λεύκων*¹⁷⁴ καὶ τὴν προέλευσή του δὲν εἶναι ἴσως περιττὸ νὰ θυμίσουμε τὸν ὁμώνυμο βασιλιὰ τοῦ Κιμμέριου Βοσπόρου ποὺ μνημονεύεται στὸ γνωστὸ ψήφισμα τοῦ 347/46 π.Χ.¹⁷⁵

Θίξαμε τὸ ζήτημα τῶν ὀργεῶνων τῆς θεᾶς, διότι ἀπὸ αὐτοὺς κυρίως ἀσκοῦνταν οἱ διάφορες ἐκδηλώσεις ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴ λατρεία της καὶ τὸ τοπικὸ Μητρώο¹⁷⁶. Τὰ περισσότερα ἴσως ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ κοινοῦ ἦταν ξένοι, χωρὶς πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα, ἐγκατεστημένοι στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ὡς μέτοικοι ἢ μὲ ἄλλη ιδιότητα. Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν καταγωγὴ ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς θιασῶτες ἢ ὀργεῶνες τῆς Κυβέλης (*Σωτήριχος Τροζήνιος, Κεφαλίων Ἡρακλεώτης, Μάνης, Τιμοθέα* κ.ἄ.) προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ τιμητικὰ ψηφίσματα. Στὰ κείμενα τῶν ψηφισμάτων μνημονεύονται συχνὰ καὶ ὀνόματα πολιτῶν, ἐνῶ, ὅπως παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, θὰ ὑπάρχουν ἐνδεχομένως καὶ περιπτώσεις μετοίκων ἢ δούλων, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται μὲ τὰ ὀνόματα τῶν κυρίων τους στὴ θέση τοῦ πατρωνυμικοῦ. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ ζήτημα, εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ θίασοι ποὺ ἔβρισκαν κατάλληλο ἔδαφος στὶς ἐμπορικὲς πόλεις, στὰ λιμάνια καὶ τὰ προάστια, καὶ ἤθελαν νὰ διατηρήσουν τὶς λατρεῖς θεοτήτων ποὺ ἀποκλείονταν ἀπὸ τὸ ἐπίσημο πάνθεο, ἀποτελοῦνταν γενικὰ ἀπὸ ἀνθρώπους κατώτερης καταγωγῆς, χωρὶς πολιτικὴ δύναμη¹⁷⁷. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ κοινωνικὰ στρώματα στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ἀντιπροσωπεύουν τὰ πολυάριθμα χειρωνακτικὰ γλυπτὰ τῆς Κυβέλης, δηλαδή οἱ ναῖσκοι καὶ τὰ καθιστὰ ἀγαλματίδια. Πρόκειται ἀναμφίβολα γιὰ βιοτεχνικὰ ἔργα, ποὺ δουλεύτηκαν μαζικὰ σὲ διαφορετικὰ ἐργαστήρια. Ὡς ὑλικά κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ μία συγκεκριμένη περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου παρουσιάζουν, παρὰ τὴν ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων ἀναφορικὰ μὲ τὶς συνθῆκες ἀνεύρεσής τους, σημαντικὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, διότι δὲν εἶναι μόνο ἔργα ἀπλῶν μαρμαρογλύφων, ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἀδεξιότητα τῶν τεχνιτῶν ποὺ τὰ κατασκεύασαν· εἶναι καὶ ταπεινὰ ἀναθήματα ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων, ποὺ φανερώνουν ἔμμεσα τὴν καταγωγὴ τους καὶ τὴν ὑποδεέστερη κοινωνικὴ τους θέση¹⁷⁸.

173. Πρβ. F. Bömer, Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom IV, *Abh-Mainz* 10, 1963, 867 κέ.

174. Πρβ. καὶ τὸ θηλυκὸ *Λεύκη* — ὄνομα δούλης προφανῶς — ποὺ ἀναφέρεται ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα τῶν ἀναθετῶν τοῦ ἀττικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἰλισοῦ. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο βλ. σημ. 167.

175. Ἀθῆνα, Ἐθν. Μουσ. 1471 (ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ):

Meyer, *Urkundenreliefs* 29 A88, πίν. 28,1 (μὲ βιβλ.).

176. Πρβ. Ferguson ὅ.π. (σημ. 164) 113: «The orgeons were the proprietors of the Metroon».

177. G. Glotz, *La cité grecque* (μετάφρ. Ἀ. Σακελλαρίου, *Ἡ ἐλληνικὴ «πόλις»*, MIET 1989, 34).

178. Γιὰ τὸ κοινωνικὸ status τῶν ἀναθετῶν τῶν ἀναγλύφων ἔργων στὴν περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς βλ. Neumann, *Weihreliefs* 69-75.

Εἰκ. 2. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ΑΙ (ΜΠ 1165).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΛΥΠΤΩΝ^{178α}

Α. Ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα

- ΑΙ Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο με ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο
ΜΠ 1165 (εἰκ. 2).
Ύψ. 53, μέγ. πλ. 42.

Σώζεται τὸ δεξιὸ τμῆμα τοῦ ἀναγλύφου. Στὸ ἐπιστύλιο τὸ ὑπόλοιπο ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς (IG II² 4563). Ἀναλυτικὴ περιγραφή τῆς εἰκονιζόμενης παράστασης βλ. παραπάνω σ. 42 κέ.
Γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

178α. Περιγράφονται συνοπτικὰ ὅλα τὰ γνωστὰ μαρμάρινα γλυπτὰ ποὺ εἰκονίζουν τὴν Κυβέλη καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν Πειραιά. Οἱ διαστάσεις δίνονται σὲ ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου. Τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία παρα-

θέτει στὸν κατάλογο τῶν ἔργων ὁ Μ. J. Vermaseren, CCCA II 68 κέ. Ἡ συντομογραφία ΜΠ δηλώνει τὸ Μουσεῖο Πειραιῶς.

Εἰκ. 3. Ἀναθηματικὴ στήλη Α2 (Βερολίνο, Staatliche Museen SK 1612). Εἰκ. 4. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο (ΜΠ 211).

O. Walter, *ÖJh* 31, 1939, 53 κέ. εἰκ. 22. Vermaseren, *CCCA* II 83 ἀρ. 270, πίν. 63. Naumann, *Kybele* 343 ἀρ. 425.

A2 Ἀναθηματικὴ στήλη, Βερολίνο, Staatl. Mus. SK 1612 (εἰκ. 3).

Ὑψ. 61.3, πλ. 30.

Ἡ Κυβέλη μὲ πέπλο καὶ καλύπτρα στέκεται πρὸς τὰ ἀριστερά, κρατώντας τύμπανο μὲ τὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι τῆς καὶ προτείνοντας μὲ τὸ

δεξιὸ μικρὸ ἄγγειο (:) στὸν Ἄττη, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται καθιστὸς σὲ χαμηλὸ βραχῶδες ἔξαρμα. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση στὸν κορμὸ τῆς στήλης ἡ ἐπιγραφή: ΑΝΓΔΙΣΤΕΙ/ΚΑΙ ΑΤΤΙΔΙ/ΤΙΜΟΘΕΑ/ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ/ΚΑΤΑ ΠΡΟΣΤΑΓΜΑ.

Γύρω στὸ 300 π.Χ.

Vermaseren, *CCCA* II 92 ἀρ. 308, πίν. 78. Naumann, *Kybele* 240-242 πίν. 40,1. G. Sfameni Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis* (1985) 25 σημ. 24.

Εἰκ. 5. Ναῖσκος B1 (Βερολίνο, Staatliche Museen SK 692).

Β. Ναῖσκοι

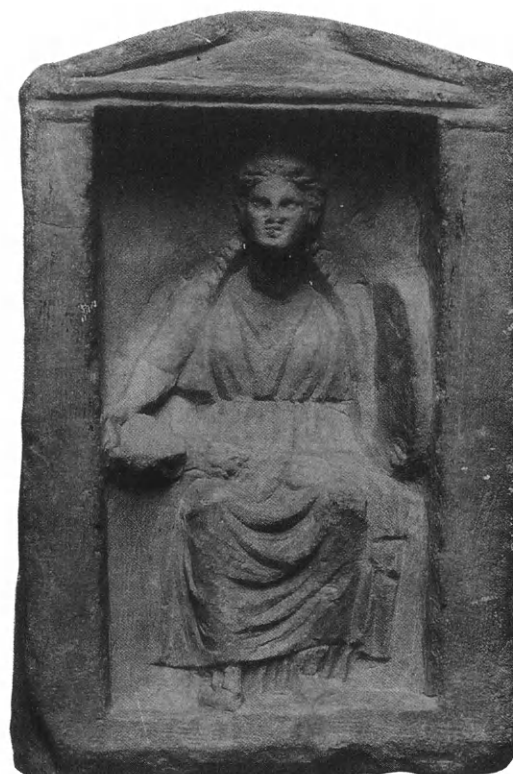
B1 Βερολίνο, Staatl. Mus. SK 692 (εἰκ. 5).

Ύψ. 50, πλ. 36, πάχ. 18.

Ἀκέραιος.

Τὸ ὀρθογώνιο ἄνοιγμα τοῦ ναῖσκου καλύπτει ἡ ἀνάγλυφη μορφή τῆς Κυβέλης. Κάθεται ἀπλόχωρα σὲ θρόνο, κατενώπιον, πατώντας σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο ὑποπόδιο. Στὸ κεφάλι φέρει πόλο καὶ εἶναι ντυμένη μὲ ζωσμένο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ἀπλωμένο στὰ σκέλη της. Ἐνα τμήμα του πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ διατρέχοντας λοξὰ — ὑποτίθεται — τὴν πλάτη τῆς μορφῆς ἀναδιπλώνεται κατὰ μήκος τῆς κοιλιᾶς, ἐνῶ ἡ ἄκρη του κρέμεται χαλαρῇ ἀπὸ τὸν

ἀριστερὸ μηρό. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι προτείνει ὀμφαλωτὴ φιάλη, ἐνῶ τὸ ἀριστερό, λυγισμένο, ἀγκαλιάζει τὸ τύμπανο ποῦ ἔχει ἀποδοθεῖ ὀλόγλυφο. Ἐπάνω στοὺς μηρούς της ἀναπαύεται μικρὸ λεοντάρει ἔχοντας στραμμένο πρὸς τὸν θεατὴ τὸ κεφάλι του μὲ τὴν ὑποτυπώδη δῆλωση τῆς χαίτης. Στὶς παραστάδες τοῦ ναῖσκου εἰκονίζονται πρόστυπες δύο ἀντικριστὲς μορφές: ἀριστερά, νεανίας μὲ κοντὸ χιτῶνα καὶ χλαμύδα ποῦ σκεπάζει τὸ ἀριστερό του χέρι· μὲ τὸ δεξιὸ κρατάει δυσδιάκριτο ἀντικείμενο, πιθανότατα πρόχου. Στὴ δεξιὰ παραστάδα, νεαρὴ γυναίκα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο κρατάει ὄρθριες δύο λαμπάδες. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Κυβέλης ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν τύπο 2a τῆς Naumann.

Εἰκ. 6. Ναῖσκος B3 (ΜΠ 2539). Εἰκ. 7. Ναῖσκος B4 (Βερολίνο, Staatliche Museen SK 694).

Β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.¹⁷⁹

Blümel, *Klass. Skulpt. Berlin* 80 ἀρ. 94, εἰκ. 128.
Vermaseren, *CCCA* II 94 ἀρ. 311, πίν. 79. Naumann, *Kybele* 319 ἀρ. 200.

B2 ΜΠ 1768.

Ύψ. 40, πλ. 24, πάχ. 11.

Συγκολλημένος. Ἡ πλάτη τοῦ ναῖσκου ἀδρὰ δουλεμένη με βελόνι.

Ἡ θεὰ κάθεται ἀπλόχωρα στὸν θρόνο της, πατώντας σὲ ὑποπόδιο ἀποδομένο με χαμηλὸ τραπεζοειδὲς ἔξαρμα. Ντυμένη με χιτῶνα ζωσμένο καὶ ἱμάτιο, ὅπως ἡ Κυβέλη τοῦ ναῖσκου B1, φέρει πόλο στὸ κεφάλι πλαισιωμένο ἀπὸ δύο ὀπές, οἱ ὁποῖες θὰ προορίζονταν γιὰ τὴ στερέωση μεταλλικοῦ στεφάνου. Κρατᾷ φιάλη με τὸ δεξί της χέρι, ἐνῶ

φέρνει τὸ ἀριστερὸ κάτω ἀπὸ τὸ τύμπανο, ποὺ ἐφάπτεται με τὴν παραστάδα τοῦ ναῖσκου. Στους μηρούς της κάθεται ἀναπαυτικὰ μικρὸ λεοντάρι.

Β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Vermaseren, *CCCA* II 90 ἀρ. 302, πίν. 74 (δὲν ἀναφέρει ἀριθμὸ εὐρετηρίου).

B3 ΜΠ 2539 (εἰκ. 6).

Ύψ. 25, πλ. 16.5, πάχ. 7.5-8 (κάτω).

Ἀκέραιος. Ἡ πλάτη τοῦ δουλεμένη με βελόνι.

Ἡ θεὰ εἰκονίζεται ὅπως στὸν ναῖσκο B1 με μερικὲς μικροδιαφορὲς στὶς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων.

Β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Ἰ. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ΑΕ* 1973, 213-214 πίν. 106β. Vermaseren, *CCCA* II 90 ἀρ. 304, πίν. 75.

179. Πρβ. τὴν καθιστὴ Δήμητρα στὰ ἀττικὰ ἀνάγλυφα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰῶνα, ὅπως π.χ. στὰ ψηφισματικά ἀνάγλυφα 5114 καὶ 5115 τοῦ Μουσείου Ἐλευ-

σίνας (I. Jucker, *AA* 1980, 462 εἰκ. 22· Meyer, *Urkundenreliefs* πίν. 38,1-2).

B4 Βερολίνο, Staatl. Mus. SK 694 (εἰκ. 7).

Ύψ. 27, πλ. 17.5, πάχ. 9.5.

Σχεδὸν ἀκέραιος μὲ μικροκακώσεις σὲ μερικὰ σημεῖα.

Στὴν πλάτη τοῦ ναῖσκου ἡ ἐπιγραφή IG II² 1626.

Ἡ ἔνθρονη θεὰ μὲ τὸ μικρὸ λεοντάρι στὰ γόνατά της ἔχει ἀποδοθεῖ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως ἡ Κυβέλη B1.

Τέλη 4ου - ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ.

Vermaseren, CCCA II 94 ἀρ. 312, πίν. 80. Naumann, *Kybele* 316 ἀρ. 165.

B5 Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 1554. Ύψ. 46, πλ. 30, πάχ. 12.

Σχεδὸν ἀκέραιος.

Στὶς παραστάδες ἡ ἐπιγραφή IG II² 4609. Τὸ ὑπολοιπὸ τμῆμα τῶν παραστάδων, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, καλύπτουν δύο ἀντικριστὲς μορφὲς χλαμυδοφόρου νεανία καὶ πεπλοφόρου κόρης, ἡ ὁποία κρατᾷ δύο λαμπάδες. Πρβ. τὶς ἀντίστοιχες μορφὲς τοῦ ναῖσκου B1. Ἡ θεὰ πατάει σὲ ὑποπόδιο καὶ ἔχει παρασταθεῖ ὅπως ἡ Κυβέλη B1.

Τέλη 4ου π.Χ. αἰ.

Vermaseren, CCCA II 82 ἀρ. 267, πίν. 61. Naumann, *Kybele* 318 ἀρ. 189.

B6 Βερολίνο, Staatl. Mus. 695 (εἰκ. 8).

Ύψ. 36.5, πλ. 17.5.

Σχεδὸν ἀκέραιος, μὲ ἔντονες κακώσεις.

Ἡ μορφή τῆς Κυβέλης καλύπτει ὅλο τὸ ὀρθογώνιο ἀνοιγμὰ τῆς κόγχης τοῦ ναῖσκου. Ντυμένη μὲ ζωσμένο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, κρατᾷ τύμπανο καὶ φιάλη, καὶ ἔχει στὰ γόνατά της μικρὸ λεοντάρι. Ἐνα δεῦτερο λεοντάρι σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο εἰκονίζεται ἡμικαθιστό, κατὰ μέτωπο, στὰ δεξιὰ της, κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸν χεῖρ μὲ τὴ φιάλη (Naumann, *Kybele*, τύπ. 2ar).

Τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Vermaseren, CCCA II 95 ἀρ. 313, πίν. 80. Naumann, *Kybele* 327 ἀρ. 272.

B7 Παρίσι, Λοῦβρο 2602.

Ύψ. 33, πλ. 25, πάχ. 5.5.

Σχεδὸν ἀκέραιος. Ἡ ἐπιφάνεια ἐλαφρὰ διαβρωμένη.

Τὸ γλυπτό μοῦ εἶναι γνωστὸ μόνο ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ M. J. Vermaseren. Ἡ ἔνθρονη θεὰ ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν τύπο τῆς Κυβέλης τοῦ ναῖσκου B1. Στὶς παραστάδες τοῦ ναῖσκου εἰκονίζονται πρόστυπες οἱ δύο ἀντικριστὲς μορφὲς ποὺ συναντοῦμε καὶ σὲ ἄλλα γλυπτὰ τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, ὅπως π.χ. στοὺς ναῖσκους B1 καὶ B5.

Χειρωνακτικὴ ἐργασία γύρω στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Vermaseren, CCCA II 97 ἀρ. 320, πίν. 84.

Εἰκ. 8. Ναῖσκος B6 (Βερολίνο, Staatliche Museen SK 695).

B8 Ἀθήνα, Ἐθν. Μουσ. 1541.

Ἀκέραιος ἀλλὰ ἔντονα διαβρωμένος.

Ἡ μορφή ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου τῆς Κυβέλης B1.

Χειρωνακτικὸ ἔργο τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Vermaseren, CCCA II 83 ἀρ. 268, πίν. 62.

B9 ΜΠ 171.

Ύψ. 35, πλ. 18, πάχ. 6-8.

Ἐντονες ἀποκρούσεις σὲ πολλὰ σημεῖα. Ἡ πίσω πλευρὰ ἀκατέργαστη.

Ἡ θεὰ, μὲ πόλο ποὺ ἐφάπτεται μὲ τὴν ὀροφή τοῦ ναῖσκου, πατάει σὲ ὑποπόδιο δουλεμένο παρόμοια μὲ ἐκεῖνο τοῦ ναῖσκου B1. Ντυμένη μὲ ζωσμένο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, προτείνει φιάλη μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ, ἐνῶ μὲ τὸ λυγισμένο στὸν ἀγκῶνα ἀριστερὸν θὰ κρατοῦσε σκῆπτρο, ὅπως εἰκάζεται ἀπὸ τὴ θέση τῶν δακτύλων. Μικρὸ λεοντάρι κάθεται ἀναπαυτικὰ ἐπάνω στὰ σκέλη της, ἐνῶ τὸ μπροστινὸ σῶμα δεῦτερου λεονταριοῦ προβάλλει, κατὰ μέτωπο, κάτω ἀπὸ τὴν προτεινόμενη φιάλη καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ. Πολλὰ μέτρια ἀπόδοση τοῦ εἰ-

Εἰκ. 9. Ναῖσκος B11 (ΜΠ 176).

κονογραφικοῦ τύπου τῆς Κυβέλης B11.

Β' μισδὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἱ.

Vermaseren, *CCCA* II 88 ἀρ. 292, πίν. 70.

B10 ΜΠ 173.

Ύψ. 33, πλ. 17, πάχ. 5-9.

Ἀκέραιος μὲ πολλὰς ἀποκρούσεις. Ἡ πίσω πλευρὰ ἀκατέργαστη. Τὸ πέλμα τοῦ δουλεμένο μὲ χοντρὸ βελόνι.

Ἡ μορφή ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν τύπο τῆς Κυβέλης τοῦ ναῖσκου B1.

Β' μισδὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἱ.

Vermaseren, *CCCA* II 89 ἀρ. 294, πίν. 71.

B11 ΜΠ 176 (εἰκ. 9).

Ύψ. 56, πλ. 32, πάχ. 15.

Σχεδὸν ἀκέραιος. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου ἀρκετὰ διαβρωμένη, παρουσιάζει ἀποκρούσεις σὲ πολλὰ σημεῖα. Λεῖπει κομμάτι ἀπὸ τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ

ἐπιστυλίου καὶ τὸ δεξιὸ ἀκρωτήριο τῆς ἀετωματικῆς ἐπίστευσης.

Ἡ Κυβέλη κάθεται σὲ θρόνο πατώντας σὲ χαμηλὸ ὑποπόδιο. Φέρει πόλο στὴν κεφαλὴ, ἐνῶ οἱ πλόκαμοι τῶν μαλλιῶν τῆς πέφτουν ἐπάνω στοὺς ὤμους. Ντυμένη μὲ ζωσμένο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, κρατᾷ φιᾶλή ὀμφαλωτὴ στὸ δεξιὸ τῆς χέρι, ἐνῶ στὴ σφιγμένη γροθιά τοῦ ἀριστεροῦ διακρίνεται ὀπή, ἡ ὁποία προοριζόταν προφανῶς γιὰ τὴν ἔνθεση μεταλλικοῦ σκῆπτρου.

Δύο πανομοιότυπες ὁπές γιὰ τὴ στερέωση μεταλλικοῦ ἀντικειμένου πλαισιώνουν τὴν κεφαλὴ στὸ ὕψος τοῦ πόλου. Στὰ δεξιὰ τῆς ἀπεικονίζεται, κατὰ μέτωπο, λεοντάρι μὲ πλούσια χαίτη. Ἐχει ἀποδοθεῖ μόνο τὸ μπροστινὸ τμήμα τοῦ ζώου μὲ τὰ σκέλη του σὲ ὄρθια στάση. Δεύτερο, μικρότερο σὲ μέγεθος, λεοντάρι κάθεται ἀναπαυτικὰ ἐπάνω στοὺς μηρούς τῆς, ἔχοντας στραμμένο τὸ κεφάλι του πρὸς τὸν θεατὴ.

Αὐτὸς ὁ τύπος Κυβέλης μὲ σκῆπτρο καὶ δύο λεοντάρια δὲν περιλαμβάνεται στὶς διαφορετικὲς παραλλαγές τοῦ τύπου τῆς ἑνθρονης θεᾶς Μητέρας, ποὺ ἔχει ξεχωρίσει ἡ Naumann, *Kybele* 180 κέ.

Τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἱ.

Vermaseren, *CCCA* II 89 ἀρ. 295, πίν. 72.

B12 ΜΠ 175 (εἰκ. 10).

Ύψ. 39.5, πλ. 26, πάχ. 16.

Ἀκέραιος, μὲ ἀποκρούσεις σὲ μερικὰ σημεῖα.

Ἡ θεὰ κάθεται ἀπλόχωρα καὶ πατάει σὲ ὑποπόδιο.

Ὁ πόλος στὴν κεφαλὴ τῆς ἐφάπτεται μὲ τὴν ὀροφή τοῦ ναῖσκου. Ντυμένη μὲ ζωσμένο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι προτείνει φιᾶλη· μὲ τὸ ἀριστερὸ θὰ κρατοῦσε σκῆπτρο, ἀλλὰ ὁ καρπὸς τῆς ἔχει ἀποκρουστεῖ. Ἀνήκει σὲ παρεμφερὴ τύπο μὲ τὴν Κυβέλη τοῦ ναῖσκου B9. Πρόστυπες μορφές στὶς παραστάδες: στὴ δεξιὰ, γυναικεῖα μορφή μὲ μακρὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο κρατᾷ ὄρθια λαμπάδα μὲ τὸ δεξιὸ τῆς· στὴν ἀριστερὴ παραστάδα ὁ Πάνας πρὸς τὰ δεξιὰ, τραγοπόδης, σὲ εὐρὸ διασκελισμό.

Τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἱ.

Vermaseren, *CCCA* II 86 ἀρ. 279, πίν. 66.

B13 ΜΠ 59.

Σωζ. ὕψ. 11.5, πλ. 16, πάχ. 7.

Ἐλλιπής, σώζεται μόνο τὸ κάτω τμήμα.

Διακρίνεται ἡ μορφή τῆς καθιστῆς Κυβέλης ἀπὸ τὴν ὁσφὺ καὶ κάτω, τὸ λεονταράκι στὰ γόνατά τῆς καὶ τὸ μπροστινὸ τμήμα δεύτερου λεονταριοῦ ποὺ διαγράφεται στὰ δεξιὰ τῆς μὲ τραχιὰ λάξευση τοῦ μαρμάρου.

Τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἱ. (.)

Vermaseren, *CCCA* II 90 ἀρ. 303, πίν. 74 (δὲν ἀναφέρει ἀριθμὸ εὐρετηρίου).

Εἰκ. 10. Ναῖσκος B12 (ΜΠ 175).

Εἰκ. 11. Ναῖσκος B14 (ΜΠ 3691).

B14 ΜΠ 3691 (εἰκ. 11).

Σωζ. ὕψ. 28, πλ. 25.5, πάχ. 17.

Ἀπότμημα (σώζεται τὸ κάτω τμήμα).

Διακρίνεται ἡ θεὰ ἀπὸ τῆ μέση καὶ κάτω, τμήμα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ποῦ κρατᾷ φιάλη, καὶ τοῦ τυμπάνου ποῦ κρατοῦσε μὲ τὸ ἄριστερό. Στὰ σκέλη της ἀναπαύεται λεονταράκι. Στὶς παραστάδες εἰκονίζονται πρόστυπες δύο ἀντιμέτωπες ὄρθιες μορφές: ἄριστερὰ χλαμυδοφόρος νεανίας, δεξιὰ δαδοφόρος κόρη.

Πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Ἀδημοσίευτος.

B15 ΜΠ 91.

Σωζ. ὕψ. 19, πλ. 13, πάχ. 7.

Λείπει τμήμα τῆς ἄριστερῆς παραστάδας καὶ τῆς αἰτωματικῆς ἐπίστεψης. Ἡ θεὰ ἀποδίδει τὸν τύπο τῆς Κυβέλης B1.

Χειρωνακτικὴ ἐργασία ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Vermaseren, CCCA II 87 ἀρ. 285, πίν. 68.

B16 ΜΠ 98 (εἰκ. 12).

Ὑψ. 27, πλ. 16, πάχ. 11.5.

Ἀκέραιος, μὲ ἀποκρούσεις κυρίως στὸ αἶτωμα.

Ὀπὴ στὸ πέλμα.

Ἡ μορφή τοῦ ναῖσκου ἀποδίδει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸν τύπο τῆς Κυβέλης μὲ πόλο στὴν κεφαλὴ, ντυμένης μὲ ζωσμένο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, καὶ μὲ μικρὸ λεοντάρι ποῦ ἀναπαύεται στὰ σκέλη της. Στὸ γλυπτὸ ὅμως αὐτὸ δὲν κρατᾷ φιάλη, οὔτε τὸ τύμπανο, ἀλλὰ ἔχει ἀκουμπισμένα τὰ χέρια της στὸ κεφάλι καὶ τὰ ὀπίσθια τοῦ μικροῦ λεονταριοῦ. Στὶς παραστάδες εἰκονίζονται πολὺ πρόστυπες δύο ἀντιμέτωπες μορφές: στὴν ἄριστερὴ πεπλοφόρος γυναίκα μὲ δύο λαμπάδες· στὴ δεξιὰ χλαμυδοφόρος νεανίας μὲ πρόχου στὸ δεξιὸ χέρι καὶ ραβδόσχημο ἀντικείμενο (κηρύκειο;) στὸ ἄριστερό. Ὁ εἰκονογραφικὸς αὐτὸς τύπος δὲν περιλαμβάνεται στὶς παραλλαγές τοῦ τύπου τῆς ἑνθρονῆς θεᾶς ποῦ ξεχώρισε ἡ Naumann, *Kybele* 180 κέ.

Πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Vermaseren, CCCA II 87 ἀρ. 288, πίν. 69.

B17 Ἀθήνα, Ἐθν. Μουσεῖο 1556.

Ὑψ. 52, πλ. 26.5, πάχ. 14.

Ἀποκρουμένος σὲ διάφορα σημεῖα.

Ἡ ἑνθρονη θεὰ στὸν γνωστὸ τύπο ποῦ παραδίδουν τὰ περισσότερα ὑστεροκλασικὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, δεσπόζει στὴν κόγχη τοῦ ναῖσκου, πλαισιωμένη ἑκατέρωθεν ἀπὸ δύο μικρότερες σὲ μέγεθος μορφές, οἱ ὁποῖες εἰκονίζονται ὄρθιες κατενώπιον: δεξιὰ τῆς ἀνδρική μορφή μὲ χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα· ἄριστερὰ πεπλοφόρος κόρη μὲ δύο δάδες. Στὰ σκέλη της ἀναπαύεται λεονταράκι καὶ στὸ δεξιὸ τῆς χέρι σώζεται τμήμα ἀπὸ τὴ φιάλη. Πρόστυπη

Εἰκ. 12. Ναῖσκος B16 (ΜΠ 98). Εἰκ. 13. Ναῖσκος B18 (ΜΠ 3284).

παράσταση ὀρθίου Πάνα πρὸς τὰ δεξιὰ διαγράφεται στὸ κάτω μέρος τῆς ἀριστερῆς παραστάδας. Τὸ ψηλὸ ζώσιμο τοῦ χιτῶνα καὶ ἡ διάθεση τοῦ ἱματίου, ἔτσι καθὼς περιβάλλει τὰ σκέλη τῆς θεᾶς, ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατάταξη τοῦ ναῖσκου στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Ἀπὸ τὰ ὕστερο-κλασικὰ ἔργα ἀποχωρίζει τὸν ναῖσκο ἡ παράσταση τῶν δύο συνοδῶν τῆς Κυβέλης, τοῦ νεανία καὶ τῆς κόρης, ποὺ εἰκονίζονται ἐδῶ σὰν μικρὰ ἀγάλματα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῖσκου καὶ ὄχι στὶς παραστάδες, ὅπως στὶς ἄλλες περιπτώσεις.

Ἡ ἐντύπωση ποὺ προκαλοῦν ὡς σύνολο τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ ναῖσκου ἐνισχύει τὴ χρονολόγησή του στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο.

Vermaseren, *CCCA* II 101 ἀρ. 339, πίν. 94 (ἀναφέρει ὡς τόπο προέλευσης τὴν Ἀθήνα). Naumann, *Kybele* 318 ἀρ. 190, πίν. 26, 2.

B18 ΜΠ 3284 (εἰκ. 13).

ῴψ. 28,5, πλ. 13,5, πάχ. 7.

Ἀκέραιος. Ρωγμὴ σὲ ὅλο τὸ ὕψος τοῦ ναῖσκου.

Ἡ θεὰ μὲ πόλο στὴν κεφαλὴ, φιάλη καὶ τύμπανο, καὶ τὸ μικρὸ λεοντάρι στὰ σκέλη της. Στηρίζει τὰ πόδια της σὲ ὑποπόδιο, δηλωμένο μὲ χαμηλὸ ἔξαρμα. Δύο διαμπερεῖς ὁπὲς ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς θὰ προορίζονταν γιὰ τὴν ἐνθεση μεταλλικοῦ στεφανίου. (Τύπος B1.)

Χειρωνακτικὸ ἔργο ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Ἀδημοσίευτος.

B19 ΜΠ 422 (εἰκ. 14).

ῴψ. 27, πλ. 18, πάχ. 6,5-13.

Ἀκέραιος. Ἡ ἐπιφάνεια διαβρωμένη μὲ ἀποκρούσεις σὲ μερικὰ σημεῖα.

Ἡ καθιστὴ θεὰ στὸν τύπο τῆς Κυβέλης B1.

Κακότεχνη ἐργασία ἀδέξιου μαρμαρογλύφου τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς περιόδου.

Vermaseren, *CCCA* II 89 ἀρ. 298, πίν. 73.

B20 Ἀθήνα, Ἐθν. Μουσ. 1547.

ῴψ. 21, πλ. 14, πάχ. 4.

Διαβρωμένος μὲ πολλὰς κακώσεις.

Ἡ καθιστὴ θεὰ παρουσιάζει τὰ βασικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου τῆς Κυβέλης B1.

Χειρωνακτικὸ γλυπτό, πιθανότατα ὕστεροελληνιστικό.

Vermaseren, *CCCA* II 83 ἀρ. 269, πίν. 62.

B21 ΜΠ 1767 (εἰκ. 15).

ῴψ. 48, πλ. 25, πάχ. 10.

Σχεδὸν ἀκέραιος. Λεῖπει κομμάτι στὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία.

Στὴν ἀριστερὴ παραστάδα ὑπάρχει κομμὸς ἀνοιγμένος. Ὅπῃ στὸ πέλμα.

Ἡ θεὰ τοῦ ναῖσκου ἔχει ὅλα τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου τῆς Κυβέλης B1. Στὶς παραστάδες παριστάνονται πρόστυπες δύο ἀντιμέτωπες μορφές: ἀριστερά, νεανίας μὲ κοντὸ χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα· δεξιὰ, πεπλοφόρος κόρη ποὺ κρατᾷ δύο

Εἰκ. 14. Ναῖσκος B19 (ΜΠ 422).

Εἰκ. 15. Ναῖσκος B21 (ΜΠ 1767).

λαμπάδες. Ὁ τεχνίτης τοῦ ναῖσκου διακατέχεται ἀπὸ μία ἀρχαῖζουσα διάθεση, ὅπως μαρτυροῦν οἱ εὐρεῖς ὅμοι, ἡ ἐγγραφή τῆς μορφῆς μέσα σὲ ἓνα ἰδεατὸ ὀρθογώνιο, καθὼς καὶ ἡ διακοσμητικὴ διάθεση στὴν ἀπόδοση τῆς πτύχωσης¹⁸⁰.

Τὴ χρονολόγηση τοῦ ναῖσκου στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ ἢ στὴν περίοδο τῶν Ἀντωνίνων ἐνισχύουν ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς κεφαλῆς, καὶ κυρίως ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν, ἔτσι καθὼς ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη τὴ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ κόμωση μὲ τὸ σκληρὸ καὶ ἄκαμπτο ρολὸ πού ἐπιστέφει τὸ μέτωπο. Τὸ πρόσωπο εἶναι στενόμακρο μὲ σχεδὸν τριγωνικὸ περίγραμμα. Οἱ γωνιώδεις ἀκμές του καὶ ἡ ἐπίθετη σὰν περούκα μάζα τῶν μαλλιῶν θυμίζουν τὶς μορφές τῶν Χαρίτων τοῦ ἀνάγλυφου πίνακα ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ¹⁸¹.

Χρονολογεῖται στὸν 2ο μ.Χ. αἰ.

Vermaseren, *CCCA* II 85 ἀρ. 278, πίν. 65.

B22 ΜΠ 58.

Σωζ. ὕψ. 18, πλ. 17.5, πάχ. 5.

Ἑλληνιστῆς. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ναῖσκου ἔχει ἀποκοπεῖ. Ἐντονες ἀποκρούσεις σὲ πολλὰ σημεῖα.

Τὰ σωζόμενα στοιχεῖα τῆς εἰκονιζόμενης ἀνάγλυφης μορφῆς ἐπιτρέπουν τὴν ἔνταξη τοῦ γλυπτοῦ στὴν ὁμάδα τῶν ἔργων τοῦ τύπου τῆς Κυβέλης B1. Κάποιες ὁμοιότητες τῆς μορφῆς μὲ τὴν Κυβέλη τοῦ ναῖσκου B21, ὅπως ἡ θέση τῶν ποδιῶν, οἱ διακοσμητικὲς πτυχές τοῦ χιτῶνα κάτω ἀπὸ τὸ ζώσιμο, ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου ἀνάμεσα στὰ σκέλη, συνηγοροῦν γιὰ μιὰ κατὰ προσέγγιση χρονολόγηση τοῦ ναῖσκου στὸν 2ο μ.Χ. αἰ.

Vermaseren, *CCCA* II 86 ἀρ. 281, πίν. 67.

B23 ΜΠ 423 (εἰκ. 16).

Ὑψ. 19, πλ. 14, πάχ. 7.5.

Ἐντονες ἀποκρούσεις σὲ πολλὰ σημεῖα. Ἀμελέστατη λάξευση.

Ἡ θεὰ προτείνει φιάλη μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀριστεροῦ εἶναι δυσδιάκριτη. Βάναυση εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ μικροῦ λεονταριοῦ, πού διαγράφεται ἐπάνω στὰ σκέλη τῆς καθιστῆς μορφῆς.

180. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Γ. Ἰ. Δεσπίνης, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον Β'* 220 κέ. γιὰ ἓνα εἰκονιστικὸ ἄγαλμα ἱερείας στὸ Μουσεῖο Μεσσήνης. Τοῦ ἴδιου, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* 31, 40 (τὸ χρονολογεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.).

181. Θ. Στεφανίδου - Τιβερίου, *Νεοαττικά: Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ* (1979) πίν. 20α-β.

Ἡ προχειρότητα τῆς ἐργασίας κάνει ἀβέβαιη τὴ χρονολόγηση τοῦ ναῖσκου. Ἑλληνιστικὴ ἢ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

Vermaseren, *CCCA* II 89 ἀρ. 299, πίν. 73.

B24 ΜΠ 172.

Ὑψ. 29, πλ. 18, πάχ. 7.

Διαβρωμένος μὲ πολλὰς ἀποκρούσεις. Ὅπῃ στὸ πέλμα.

Ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου διακρίνονται ἡ φιάλη ποὺ κρατᾷ στὸ δεξιὸν χεῖρ ἡ καθιστὴ θεὰ καὶ ἡ μορφὴ λεονταριοῦ πλάι στὸν δεξιὸν μηρὸ τῆς.

Προβληματικὴ ἡ χρονολόγηση τοῦ γλυπτοῦ ἀκόμη καὶ κατὰ προσέγγιση.

Vermaseren, *CCCA* II 88 ἀρ. 293, πίν. 71.

B25 Ἀπότμημα ναῖσκου, ΜΠ 88.

Σωζ. ὕψ. 14, πλ. 16, πάχ. 6.

Σώζεται τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ναῖσκου. Διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τῆς θεᾶς καὶ τμήμα τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Τὰ

Εἰκ. 16. Ναῖσκος B23 (ΜΠ 423).

Εἰκ. 17. Ναῖσκος B26 (ΜΠ 3592).

μαλλιά τῆς κυματιστὰ μὲ χωρίστρα στὸ μέσον. Φέρει εἶδος πόλου.

Πιθανότατα ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Vermaseren, *CCCA* II 86 ἀρ. 283, πίν. 68.

B26 Διπλὸς ναῖσκος, ΜΠ 3592 (εἰκ. 17).

Ὑψ. 23, πλ. 36, πάχ. 6.5.

Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο πανομοιότυπους, σύμφυτους ναῖσκους, ποὺ σώζονται σχεδὸν ἀκέραιοι. Ἡ πλάτη δουλεμένη μὲ βελόνι. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ λευκοῦ μαρμάρου στιλβωμένη.

Ἡ θεὰ τοῦ δεξιοῦ ναῖσκου ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν τύπο τῆς Κυβέλης Β1. Στὴν ἀριστερὴ παραστάδα του

πρόστυπη γυναικεία μορφή πρὸς τὰ ἀριστερά· στὴ δεξιὰ δυσδιάκριτη μορφή, πιθανότατα ὁ Πάνας. Ἡ θεὰ τοῦ ἀριστεροῦ ναῖσκου, ντυμένη κατὰ παρόμοιο τρόπο καὶ μὲ πόλο στὴν κεφαλὴ, κρατάει μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς δυσδιάκριτο ἀντικείμενο, πιθανότατα σκῆπτρο, ἐνῶ στὰ δεξιὰ τῆς στέκεται λεοντάρι. Ἀνήκει ἐπομένως σὲ διαφορετικὸ εἰκονογραφικὸ τύπο (Naumann, *Kybele*, τύπ. 2br). Πρόστυπες μορφὲς εἰκονίζονται καὶ στὶς παραστάδες τοῦ ἀριστεροῦ ναῖσκου: στὴν ἀριστερὴ παραστάδα διαγράφεται γυναικεία μορφή σὲ κατατομή, μὲ ποδιῆρες ἐνδυμα, στὸν τύπο τῆς δαδοφόρου πρὸς τὰ δεξιὰ· στὴ δεξιὰ νεανίας χλαμυδοφόρος στέκεται μὲ τὸ σῶμα κατενώπιον καὶ τὴν κεφαλὴ γυρισμένη πρὸς τὰ δεξιὰ, σὰν νὰ συνομιλεῖ μὲ τὴ γυναικεία μορφή τῆς διπλανῆς παραστάδας τοῦ ἄλλου ναῖσκου.
Ρωμαϊκῶν χρόνων.
Ἀδημοσίευτος.

Γ. Καθιστὰ ἀγαλμάτια

Γ1 ΜΠ 3672.

Ὑψ. 23, πλ. 12.5.

Ἀκέραιο.

Ἡ θεὰ κάθεται σὲ θρόνο μὲ ὀξυκόρυφο ἐρεισίνωτο. Στὴν κεφαλὴ φέρει πόλο καὶ εἶναι ντυμένη μὲ χειριδωτό, ζωσμένο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Τύπος Κυβέλης Β1.
Χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.
Ἀδημοσίευτο.

Γ2 ΜΠ 424.

Ὑψ. 17, πλ. 9.5.

Συγκολλημένο. Λεῖπει κομμάτι ἀπὸ τὸ ἐρεισίνωτο τοῦ θρόνου καὶ τὰ κάτω ἄκρα τῆς μορφῆς. Ἐπανάληψη τοῦ τύπου τῆς Κυβέλης Γ1.
Β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.
Vermaseren, *CCCA* II 90 ἀρ. 300, πίν. 74.

Γ3 Παρίσι, Λοῦβρο ΜΑ 2444.

Ὑψ. 33, πλ. 21.5.

Λεῖπει τὸ κεφάλι καὶ ὁ δεξιὸς βραχίονας ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα. Ἀποκρούσεις στὸ τύμπανο καὶ στὴ βάση τοῦ θρόνου.
Ἡ θεὰ εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς Κυβέλης Γ1.
Β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.
Vermaseren, *CCCA* II 96 ἀρ. 317, πίν. 82.

Γ4 ΜΠ 2540 (εἰκ. 18).

Ὑψ. 25, πλ. 17.

Λεῖπουν τὸ κεφάλι καὶ ὁ δεξιὸς βραχίονας ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα. Ἀποκρούσεις στὸ ἐρεισίνωτο τοῦ θρόνου καὶ στὸ τύμπανο.

Τυπολογικὰ συγγενεῦει μὲ τὸ ἀγαλμάτιο Γ1.

Β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Ἰ. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ΑΕ* 1973, 214, πίν. 106γ.
Vermaseren, *CCCA* II 91 ἀρ. 305, πίν. 75.

Γ5 Παρίσι, Λοῦβρο ΜΑ 2443.

Ὑψ. 33, πλ. 18.

Λεῖπουν ὁ δεξιὸς βραχίονας, καθὼς καὶ τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ ἀπὸ τὸν καρπὸ· ἐπίσης τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ ἡμικαθιστοῦ λεονταριοῦ.

Ἀπὸ τὴ θέση τοῦ σωζόμενου ἀριστεροῦ βραχίονα φαίνεται πὼς κρατοῦσε σκῆπτρο. Μὲ τὴ συμπλήρωση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὸν τύπο τῆς θεᾶς μὲ σκῆπτρο καὶ τὸ λεοντάρι ἡμικαθιστὸ στὰ δεξιὰ τῆς, ὅπως ἡ Κυβέλη τοῦ ἀριστεροῦ ναῖσκου Β26 (Naumann, *Kybele*, τύπ. 2br).

Πρώιμης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Vermaseren, *CCCA* II 96 ἀρ. 316, πίν. 82.

Γ6 ΜΠ 122.

Σωζ. ὕψ. 7.5, πλ. 5.5.

Λεῖπει τὸ κεφάλι καὶ ἡ ἄνω ἀπόληξη τοῦ ἐρεισίνωτου.

Ἡ θεὰ στὸν συνήθη τύπο μὲ λεονταράκι στὰ σκέλη τῆς.

Πρόχειρη ἐργασία, πιθανὸν ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.
Vermaseren, *CCCA* II 88 ἀρ. 291, πίν. 70.

Γ7 ΜΠ 92.

Σωζ. ὕψ. 17, πλ. 10.

Σώζεται ἀκέφαλο μὲ ἀποκρούσεις στὸν θρόνο καὶ στὸ τύμπανο.

Ἀδέξια ἀπόδοση τοῦ τύπου τῆς Κυβέλης Γ1.

Ἀβέβαιη ἡ χρονολόγηση στὴν ἐλληνιστικὴ ἢ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

Vermaseren, *CCCA* II 87 ἀρ. 286, πίν. 69.

Γ8 ΜΠ 60 (εἰκ. 19).

Σωζ. ὕψ. 12.5, πλ. 11.

Τὸ ἄνω καὶ κάτω τμήμα τοῦ ἀγαλματίου ἔχουν ἀποκρουστῆ.

Τυπολογικὰ σχετίζεται μὲ τὴν Κυβέλη Γ1, ἀλλὰ ἡ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τοῦ χιτῶνα ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ συνηθισμένη τριγωνικὴ διάταξη.

Πιθανὸν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Vermaseren, *CCCA* II 86 ἀρ. 282, πίν. 68.

Γ9 ΜΠ 174 (εἰκ. 20).

Σωζ. ὕψ. 25, πλ. 17.

Λεῖπει τὸ κεφάλι.

Ἡ θεὰ, ντυμένη μὲ ζωσμένο χειριδωτό χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, στηρίζει τὰ πόδια σὲ χαμηλὸ ὑποπόδιο. Μὲ τὸ δεξιὸ χερί προτείνει ὀμφαλωτὴ φιάλη, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ συγκρατεῖ τὸ ἀναδιπλωμένο τμήμα τοῦ ἱματίου τῆς ἐπάνω στὸν μηρό τῆς. Στὰ σκέλη τῆς

Εἰκ. 18. Ἀγαλμάτιο Γ4 (ΜΠ 2540). Εἰκ. 19. Ἀγαλμάτιο Γ8 (ΜΠ 60).

Εἰκ. 20. Ἀγαλμάτιο Γ9 (ΜΠ 174).

ἀναπαύεται μικρὸ λεοντάρι. Ἀσυνήθιστη παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς ἐνθρονης Κυβέλης — χαρακτηριστική ἡ ἀπουσία τυμπάνου καὶ σκήπτρου — ἡ ὁποία δὲν ἀναφέρεται στὶς περιπτώσεις ποὺ ξεχώρισε ἡ Naumann, *Kybele* 180 κέ.

Χειρωνακτική ἐργασία ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Vermaseren, *CCCA* II 85 ἀρ. 277 (ἀναφέρεται λανθασμένα μὲ ἀρ. εὐρ. 4), πίν. 63.

Γ10 ΜΠ 89.

Σωζ. ὕψ. 11, πλ. 10.

Λείπει τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἀγαλματίου. Ἀποκρούσεις σποραδικές.

Ἀπὸ τὰ σωζόμενα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα συνάγεται ὅτι ἡ θεὰ εἶχε ἀποδοθεῖ στὸν τύπο τῆς Κυβέλης Γ1.

Ἄτεχνο ἔργο μὲ φανερὴ προχειρότητα, περίπου σύγχρονο μὲ τὸ προηγούμενο.

Vermaseren, *CCCA* II 87 ἀρ. 284, πίν. 68.

Γ11 Sorrento, Ἰδιωτική Συλλογὴ P. Zancani-Montuoro.

Σωζ. ὕψ. 25.4, πλ. 16.5.

Λείπει τὸ κεφάλι.

Ἡ θεὰ στὸν τύπο τῆς Κυβέλης Γ1.

Vermaseren, *CCCA* II 97 ἀρ. 321, πίν. 85.

Γ12 ΜΠ 178.

Σωζ. ὕψ. 26, πλ. 15.

Λείπουν τὸ κεφάλι ἀπὸ τῆ ρίζα τοῦ λαιμοῦ, οἱ πῆ-
χεις τῶν χειρῶν καὶ μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸν θρό-
νο. Στὸν ἀριστερὸ βραχίονα διακρίνεται ὅπῃ συν-
δέσμου γιὰ τὴ στερέωση τοῦ πήχυ, ποὺ ἦταν
χωριστὰ δουλεμένος.

Χειρωνακτικὸ ἔργο τῆς ὕστεροελληνιστικῆς περιό-
δου.

Vermaseren, *CCCA* II 89 ἀρ. 296, πίν. 72.

Γ13 ΜΠ 93.

Σωζ. ὕψ. 12.5, πλ. 11.

Σώζεται ἀκέφαλο μὲ ἔντονες ἀποκρούσεις σὲ πολ-
λὰ σημεία.

Βάνανσο ἔργο, σύγχρονο μὲ τὸ προηγούμενο.

Vermaseren, *CCCA* II 87 ἀρ. 287, πίν. 69.

Γ14 ΜΠ 121.

Σωζ. ὕψ. 10.5, πλ. 8.

Σώζεται ἀκέφαλο μὲ μικροκακώσεις καὶ σὲ ἄλλα
σημεῖα.

Ἡ θεὰ παραλλάσσει ἀπὸ τὸν τύπο τῆς Κυβέλης
Γ1, καθὼς εἰκονίζεται χωρὶς τὸ τύμπανο. Ὡστόσο
ἡ θέση τοῦ ἀριστεροῦ χειροῦ υποδηλώνει ὅτι ὁ μαρ-
μαρογλύφος ἐπηρέαστηκε πιθανότατα ἀπὸ τὸν τύ-
πο τῆς Κυβέλης ποὺ κρατᾷ σκῆπτρο.

Ἡ προχειρότητα τῆς ἐργασίας δυσχεραίνει τὴ χρο-
νικὴ ἔνταξη τοῦ ἀγαλματιδίου στὴν ἑλληνιστικὴ ἢ
στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

Vermaseren, *CCCA* II 88 ἀρ. 290, πίν. 69.

Γ15 ΜΠ 373 (εἰκ. 21).

Ὑψ. 20, πλ. 12.5.

Συγκολλημένο. Ἀποκρούσεις στὸ ἐρεισίνωτο τοῦ
θρόνου (ἀριστερὴ ἀπόληξη), στὸ πρόσωπο καὶ στὸν
πλόκαμο ποὺ πέφτει στὸν ἀριστερὸ ὤμο.

Ἐπανάληψη τοῦ τύπου τῆς Κυβέλης Γ1. Τὸ καθι-
στὸ ἀγαλμάτιο ἀντιπροσωπεύει μία κλασικιστικὴ
ἀναθεώρηση τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου τῆς θεᾶς ποὺ
δημιουργήθηκε στὸν 4ο αἰώνα. Οἱ σχηματικὰ ἀπο-
δομένες ἐπᾶλληλες καμπύλες πτυχές (lunate cross-
folds) τοῦ χιτῶνα ἀνάμεσα στὰ στήθη θυμίζουν ὕστε-
ροελληνιστικὰ ἔργα¹⁸².

Γύρω στὸν 1ο π.Χ. αἰ.

Vermaseren, *CCCA* II 89 ἀρ. 297, πίν. 72.

Γ16 ΜΠ 95 (εἰκ. 22).

Σωζ. ὕψ. 39, πλ. 22.

Εἰκ. 21. Ἀγαλμάτιο Γ15 (ΜΠ 373).

Λείπουν τὸ κεφάλι, καθὼς καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ
ἐρεισίνωτο τοῦ θρόνου, τὸ τύμπανο, τοὺς βραχί-
νες καὶ τοὺς πλοκάμους τῆς θεᾶς, ποὺ πέφτουν σὲ
δύο σειρὲς μπροστὰ στοὺς ὤμους τῆς.

Στὸ πέλμα, ποὺ ἔχει δουλευτεῖ μὲ βελόνι, ὑπάρχει
ὁπῇ βάθους 5 ἐκ. Ἡ πλάτη τοῦ θρόνου εἶναι δου-
λεμένη μὲ θραπινάκι.

Ἀνήκει στὸν τύπο τῆς Κυβέλης Γ1. Ἡ θεὰ ἔχει
πολλὲς ὁμοιότητες στὴ διάταξη τῶν ἐνδυμάτων —
φορεῖ χειριδωτὸ ζωσμένο χιτῶνα μὲ ἀπόπτυγμα καὶ
ἱμάτιο — μὲ τὴν καθιστὴ γυναικεία θεότητα ποὺ
εἰκονίζει τὸ ἄγαλμα 3265 τοῦ Ἐθνικοῦ Μου-
σείου¹⁸³. Τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ ἀντίγραφο κλασι-

182. Ὅπως π.χ. οἱ πτυχές ἐνδὸς Ἑκαταίου ἀπὸ τὴν
Ἀγορά (E. Harrison, *The Athenian Agora* XI 99 ἀρ. 135,
πίν. 33).

183. M. Bieber, *AM* 37, 1912, 159 κέ., πίν. 11-12. Γιὰ
τὴ χρονολόγηση πρβ. Naumann, *Kybele* 310 ἀρ. 125.

Εἰκ. 22. Ἀγαλμάτιο Γ16 (ΜΠ 95). Εἰκ. 23. Ἀγαλμάτιο Γ17 (ΜΠ 177).

κοῦ ἀγάλματος τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ θεωρεῖται ἔργο τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, πιθανότατα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ συνηγοροῦν στὸν συσχετισμὸ τῆς Κυβέλης ΜΠ 95 μὲ τὴν ἑνθρονῆ θεὰ 3265 τοῦ Ἑθν. Μουσείου τὰ κυριότερα εἶναι: ὁ τύπος τοῦ ἐνδύματος, δηλαδὴ χιτῶνας μὲ ἀπόπτυγμα, τὸ κόψιμο τοῦ χιτῶνα στὸν λαιμό, οἱ πτυχώσεις ἀνάμεσα στὰ στήθη, καὶ ὁ τρόπος διάθεσης τοῦ ἱματίου.

Χειρωνακτικὸ γλυπτὸ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.

Vermaseren, CCCA II 86 ἀρ. 280, πίν. 67.

Γ17 ΜΠ 177 (εἰκ. 23).

Σωζ. ὕψ. 45, πλ. 29.

Σώζεται ἀκέφαλο. Λείπουν ἐπίσης τὰ χέρια ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν ἀγκῶνων. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου ἐντονα διαβρωμένη.

Στὰ δεξιὰ τῆς μορφῆς παραστέκει ἡμικαθιστὸ λεον-

τάρι. Ἡ θεὰ φορεῖ χιτῶνα μὲ χειρίδες καὶ ἀπόπτυγμα, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ Κυβέλη Γ16. Κατὰ παρόμοιο τρόπο εἶναι ἐπίσης διευθετημένο τὸ ἱμάτιό της, μὲ ἐπουσιώδεις παραλλαγές στὴ διατύπωση τῆς πτύχωσης.

1ος μ.Χ. αἰ.

Vermaseren, CCCA II 88 ἀρ. 289, πίν. 70.

Γ18 ΜΠ 4617 (εἰκ. 24).

Σωζ. ὕψ. 42, συνολ. πλ. 21, πάχ. 22.

Λείπουν τὸ κεφάλι καὶ οἱ πήχεις τῶν χειρῶν, ποὺ ἦταν ἐνθετοί. Δύο στρογγυλές ὀπές μὲ ὑπολείμματα σιδερένιων συνδέσμων γιὰ τὴ στερέωσή τους διατηροῦνται ἀκόμη στοὺς ἀγκῶνες. Μὲ σύνδεσμο ἐφαρμοζόταν ἐπίσης καὶ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι, ἐνθετο καὶ αὐτό, ὅπως δείχνει παρόμοια σωζόμενη ὀπή.

Ἡ θεὰ, ντυμένη μὲ ἄζωστο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο κατὰ

Εἰκ. 24. Ἀγαλμάτιο Γ18 (ΜΠ 4617). Εἰκ. 25. Ἀγαλμάτιο Γ19 (ΜΠ 1207).

τὰ κλασικὰ πρότυπα, στηρίζει τὰ πόδια της σὲ ὀρθογώνια προεξοχή τοῦ θρόνου της, διαμορφωμένη σὲ ὑποπόδιο. Μοναδικὸ attributum, ποὺ ὑπαγορεύει τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ τὴ θεὰ Μητέρα, εἶναι τὸ ἀνάγλυφο λεονταράκι στὰ σκέλη της. Κάθεται ἀναπαυτικά, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα μικρὰ λεοντάρια στοὺς ναῖσκους καὶ τὰ καθιστὰ ἀγαλμάτια τῆς Κυβέλης, μὲ μόνη τὴ διαφορὰ ὅτι στὸ ἄγαλμα αὐτὸ

δὲν ἔχει γυρισμένο τὸ κεφάλι πρὸς τὸν θεατὴ. Τὸ δεξιὸ χέρι τῆς θεᾶς πρέπει νὰ τὸ φανταστοῦμε λυγισμένο στὸν ἀγκῶνα νὰ κρατᾷ φιάλη. Κάπως ἀσυνήθιστη καὶ ἡ διατύπωση τῆς πτύωσης τοῦ χιτώνα της ἀνάμεσα στὰ στήθη, ἔρχεται σὰν μακρινὸς ἀπόηχος τῶν ὀριζόντιων κρεμαστῶν πτυχῶν ποὺ παρουσιάζουν γυναικεῖες μορφές σὲ ἀττικές ἐπιτάφιος στήλες τῶν κλασικῶν χρόνων¹⁸⁴. Κατὰ

184. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴ στήλη τοῦ Κτησίλεω καὶ

τῆς Θεανοῦς (Ἐθν. Μουσ. 3472) καὶ τὴ στήλη τῆς Φαι-

παρόμοιο τρόπο διατάσσονται οἱ πτυχές τοῦ χιτῶνα στὴν Κυβέλη Γ8, ὅπως καὶ σὲ γυναικεῖα ἀγάλματα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.¹⁸⁵

Ἡ ἀπόδοση τῶν μορφικῶν λεπτομερειῶν τοῦ ἀγάλματος κάνει πολὺ πιθανὴ τὴ χρονολόγησή του γύρω στὸν 1ο μ.Χ. αἰ.

Ἀδημοσίευτο. Γ. Σταϊνχάουερ, *ΑΔ* 36, 1981, Β1 (1988), 41.

Γ19 ΜΠ 1207 (εἰκ. 25).

Σωζ. ὕψ. 55, συνολ. πλ. 30.

Σώζεται ἐλλιπές. Λεῖπουν τὸ κεφάλι καὶ ὁ πῆχυς τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ποὺ ἦταν χωριστὰ δουλεμένος καὶ ἔνθετος, ὅπως δείχνει ὁ ἀνοιγμένος γιὰ τὴν ὑποδοχή του στρογγυλὸς τὸρμος. Χωριστὰ εἶχε δουλευτεῖ καὶ τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι ποὺ λείπει ἐπίσης.

Ἡ θεὰ φορεῖ χιτῶνα ζωσμένο, καὶ πάνω στὰ σκέλη της ἔχει ἀπλωμένο τὸ ἱμάτιο, τοῦ ὁποῖου ἓνα τμήμα πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο περιβάλλοντας ἀσφυ-

κτικὰ τὸν λυγισμένο ἀριστερὸ τῆς βραχίονα. Ἐχει ἀκουμπισμένη τὴν παλάμη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ στὸ κεφάλι τοῦ λεονταριοῦ, ποὺ παριστάνεται σὲ ἔξεργο ἀνάγλυφο στὸ πλάι τοῦ θρόνου, καθισμένο στὰ πίσω πόδια του. Ἡ χαίτη τοῦ ζώου, σχηματισμένη ἀπὸ ἀνάγλυφους βοστρύχους, διαταγμένους σὲ ἐπ'ἀλλήλες σειρές, συγγενεῖ τυπολογικὰ στὴ γενικὴ τῆς ἐμφάνιση μὲ τὴ χαίτη ἀρχαϊκῶν λεονταριῶν¹⁸⁶. Ἀνάμιξη ἀρχαϊστικῶν καὶ κλασικιστικῶν χαρακτηριστικῶν — στοιχεῖο τυπικὸ γιὰ τὴν ὑστεροελληνιστικὴ τέχνη τῆς Ἀττικῆς¹⁸⁷.

Ἡ βαρύτητα τῆς κυβικῆς κατασκευῆς του σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ λιτότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὶς μορφές τῶν ἐνδυμάτων μὲ τὴν ξερὴ καὶ σκληρὴ ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας, καὶ γενικὰ ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας ἐνισχύουν τὴ χρονολόγησή του στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ¹⁸⁸.

2ος μ.Χ. αἰ.

Vermaseren, *CCCA* II 90 ἀρ. 301 (δὲν ἀναφέρει ἀριθμὸ εὐρετηρίου).

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ

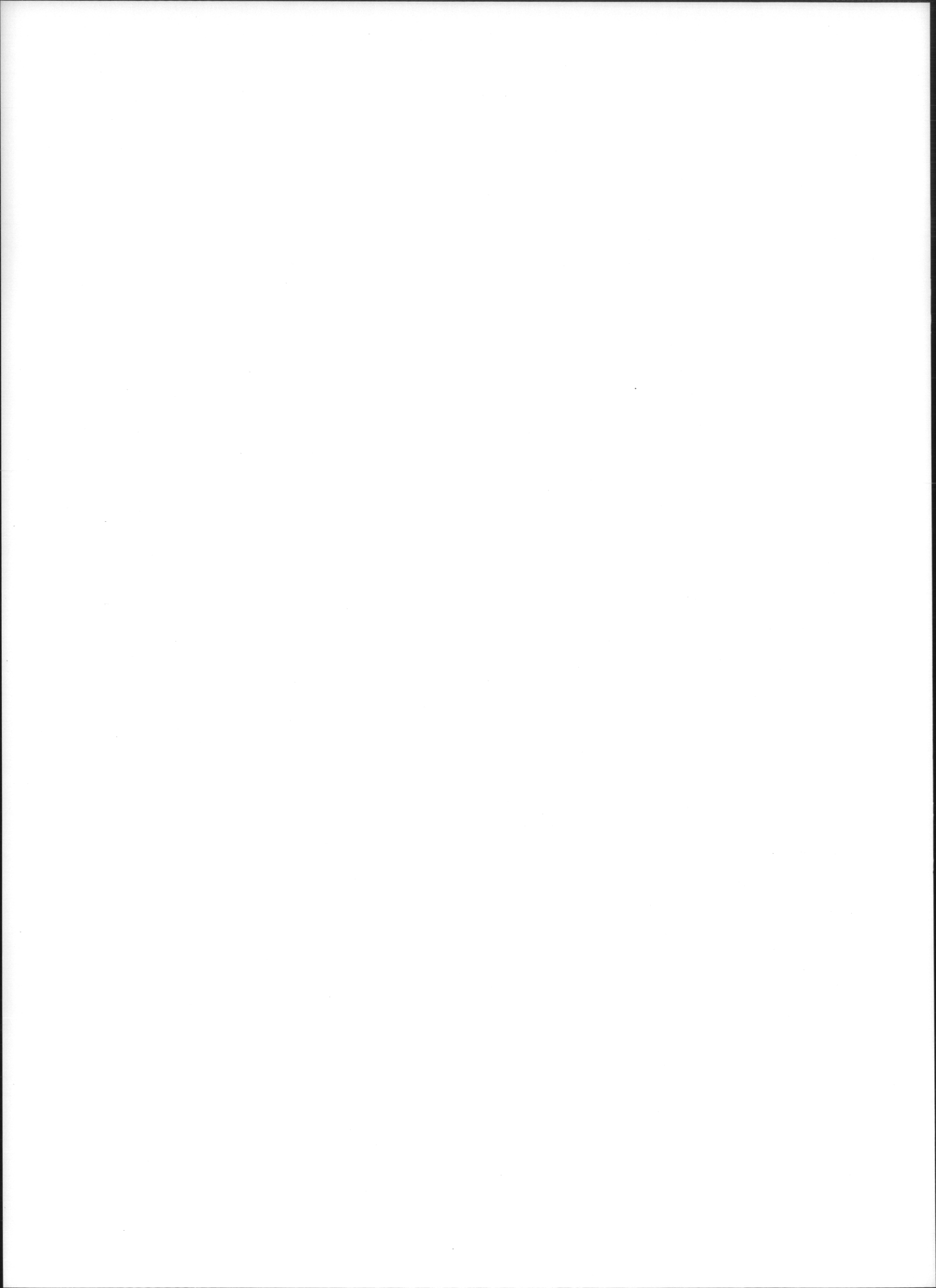
ναρέτης (Ἐθν. Μουσ. 724): H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs* (1931) πίν. 17-18, 22.

185. Πρβ. τὴν πτυχολογία γυναικείου κορμοῦ στὸ Βατικανό: G. Kaschnitz-Weinberg, *Sculture del Magazino del Museo Vaticano* (1937) ἀρ. 109 πίν. 29.

186. Πρβ. μὲ λεοντάρια ἀπὸ τὴν Ἀγορά: E. Harrison, *The Athenian Agora* XI ἀρ. κατ. 90-91 πίν. 12.

187. W. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs* (1959) 158.

188. Γιὰ τὸν τρόπο διάθεσης τοῦ ἱματίου στὸν ἀριστερὸ βραχίονα πρβ. τὴ δεξιὰ γυναικεῖα μορφή στὸ νεοαττικὸ ἀνάγλυφο μὲ παράσταση τῆς γέννησης τοῦ Διονύσου (2ος μ.Χ. αἰ.): G. Lippold, *Vatikan-Katalog* III 1 (1936) ἀρ. 493 πίν. 28.

A MYCENAEAN TOMB NEAR SELINIA AT SALAMIS*

Very little has come to light from the Early and Middle Bronze Age levels of Salamis; a few sherds have been recorded as coming from the slopes of the hills above the modern town of Salamis¹. The next phase appears to be the Myc. II, which has been known through pottery in private collections², a matter that makes the presence of this period questionable. Better established is the Myc. III; cemeteries³, isolated tombs⁴, and pottery from sites not identified⁵ cover all periods of Myc. III, including the Submycenaean⁶. Hardly any of these sites is published beyond the preliminary reports.

The chamber tomb under study is located at the site Limnionas, SE. of the village Ambelakia on the road to Selinia and at a distance of 1 km. from the town Salamis (Paloukia). The land on which the tomb was discovered belongs to P. Labrinides, based on the 1961 record of ownership. It is a smooth slope of gray lime base covered with dirt enough to sustain low-growing bushes. The setting is quite typical of chamber tomb cemeteries (fig. 1). The tomb was discovered accidentally and a rescue excavation followed, of which, however, nothing is visible today. The distance of the tomb from the present seashore is ca. 100 m. The following description of the excavation is based on the original report⁷ and the field notes provided to me by the excavator.

*The excavator, Dr. A. Andriomenou, entrusted me with the publication of the tomb's materials and kindly placed at my disposal her field notes, sketches and photographs of the tomb. I am indebted to her for giving me this opportunity. I also wish to express my thanks to the Director of the Second Ephoria of Prehistoric and Classical Antiquities of Attica, Dr. B. Petrakos, for granting me the appropriate permits, and the Director of the Piraeus Museum, Dr. G. Steinhauer, for making the museum facilities readily available to me. The graduate student L.T. Shuster made the pottery profiles and the students M. Lappin and C. Noordmans assisted me in the research and composition of the Catalog through a grant from the Undergraduate Research Opportunity Program of the University of Colorado.

I undertook the publication of the materials of the Se-

linia tomb in belief that it is important to see old excavations published. I also hope that this publication will contribute to a better understanding of the Mycenaean presence on the island of Salamis.

1. R. H. Simpson and O. T. P. K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age* I 205. *AA* 33, 1978, 51.

2. *CVA*, USA 4, pl. VIII₃. Squat alabastron of common Myc. II type. *AJA* 54, 1950, pls. I, V.

3. *AA* 20, 1965, 125, pls. 98-103.

4. *AE* 1916, 8; 1948-1949, 114, n. 4. *AJA* 54, 1950, 1-9, pls. I-VII. *AA* 17, 1961-1962, 39; 23, 1968, 113.

5. *Supra* not. 1. *CVA*, USA 4, pl. IX₂₋₅. *AA* 27, 1972, 179-35, 1980, 91.

6. *Supra* not. 1. *AM* 35, 1910, 17. D. Fimmen, *Das Kretisch-mykenische Kultur* 9.

7. *AA* 17, 1961-1962, 39.

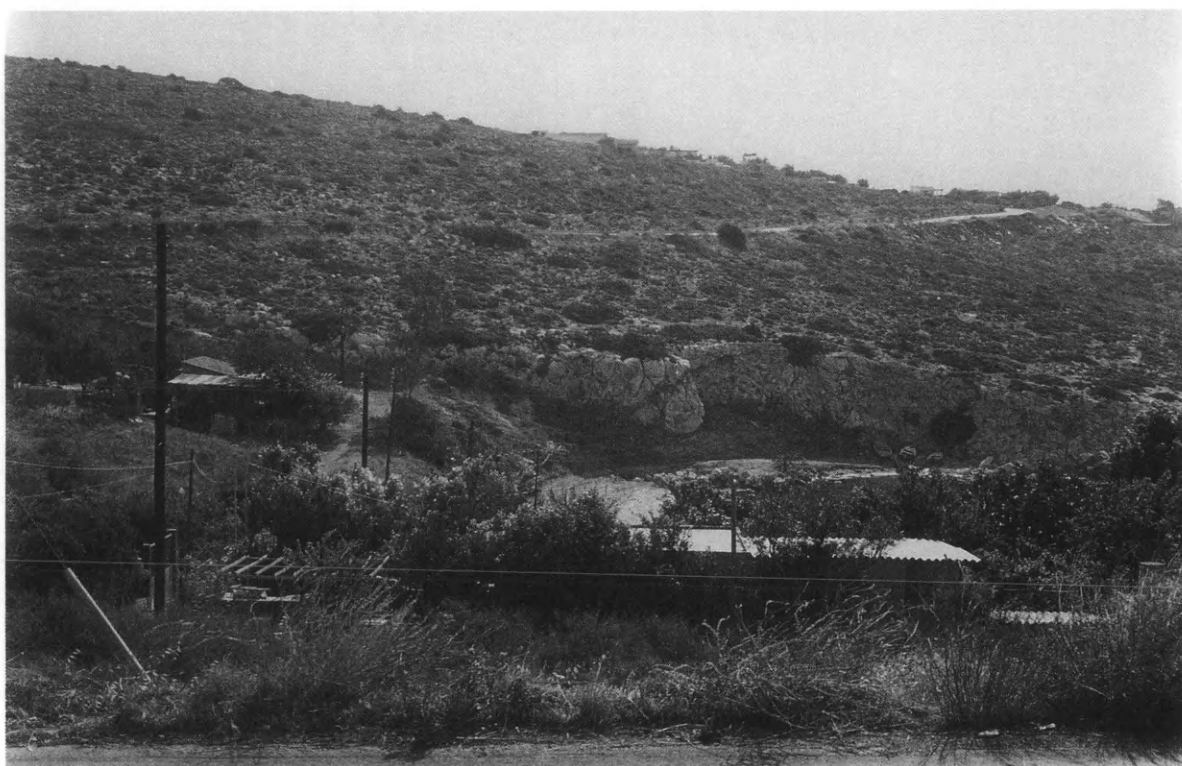

Fig. 1. The site of the Selinia tomb looking East.

The Excavation

The orientation of the tomb was E.-W., the dromos and its entrance being on the E. overlooking the sea. The dromos was 6.20 m. long and 1.30 m. wide at the E. end and 1.60 m. at the W. end by the doorway of the chamber (fig. 2a). The floor of the dromos was slanting and at its deeper point by the doorway had over 4 m. of deposit. The side walls were about 2 m. high and continued narrowing towards the top⁸. The rock into which the tomb was dug is described as soft poros, and the fill as red-brown dirt mixed with ferruginous elements characteristic of the local environment. Late Mycenaean sherds and possibly a Byzantine one were contained in the fill. Pottery was found at the depths between 0.40 m. and 3.80 m. and is described as coarse wares from large vessels, and finer wares from small cups. The latter was from the upper 0.40 m. Two sherds decorated with red bands were found at the 0.90 m. and a sherd from a large vase, which had two tangent circles with dots, was from the deposit 0.80-1.50 m. There is a sketch of this sherd in the field notes, but it was not located at the Piraeus Museum. A bronze pin (B41) came from the 2 m. depth, and a faience bead pendant (S46) from the 2.40 m. level, 1 m. E. of the front wall of the chamber above the entrance. A "small stone button" was found midway the

8. Fieldnotes, Sept. 13-15, 1961.

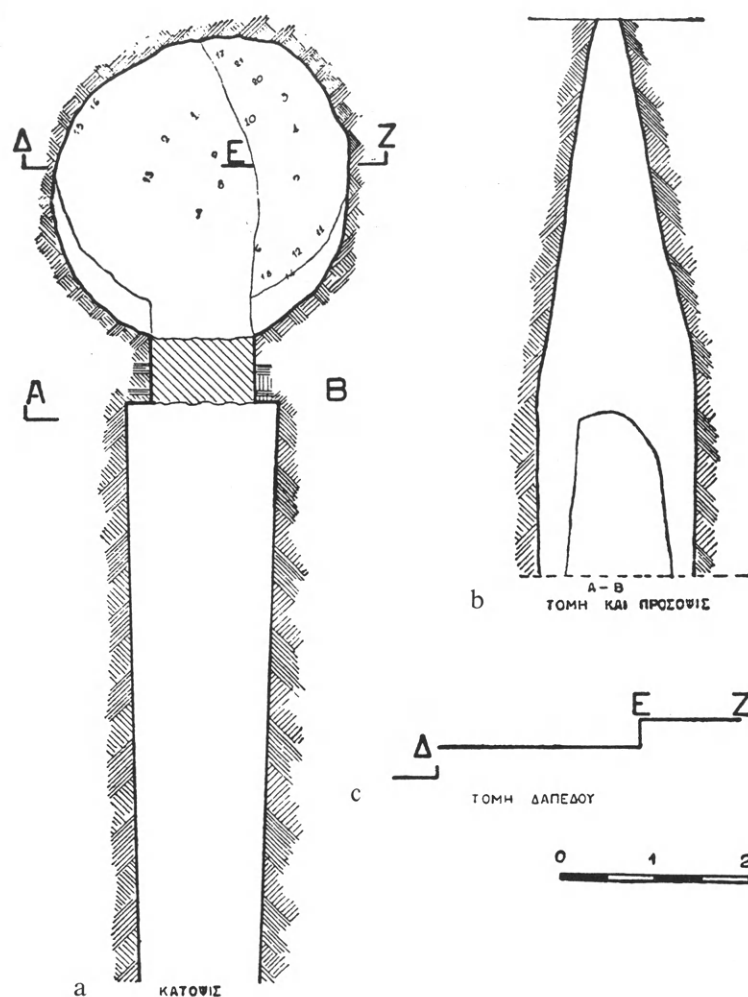

Fig. 2. a-c. Plan and Sections of the Selinia tomb (after A. Andriomenou, AA 17, 1961/62).

dromos at the 2.90 m. depth, and a faience bead (S45) at the 3.50 m. A “greenish bead” is also mentioned as part of the dromos finds outside the doorway⁹. This, too, was not found at the Piraeus Museum. The doorway had an irregular arch at the top, and was 1.72 m. high and 1.10 m. wide at the base and 0.54 m. at the top. The width of the front of the chamber tomb, on either side of the doorway, measured 0.38 m. to the N. and 0.42 m. to the S. (fig. 2b). The doorway was blocked with a stone wall. The door posts were 1.10 m. thick at the base and 0.70 m. at the higher part. The chamber was roughly ellipsoid; the maximum diameter from N. to S. was 3.10 m. and the minimum from E. to W. was 2.75 m. (fig. 2a). The preserved height of the chamber was ca. 2.50 m. At this point was evident the beginning of the formation of the dome,

9. Fieldnotes, Sept. 18, 1961. AA 17, 1961-1962, pl. 43a.

which had collapsed. Inside the doorway, on either side, the walls of the chamber were sloping, forming a 0.40 m. thick base. The floor was divided into two levels; the northern one-third, roughly, was higher by 0.30 m. (fig. 2c). Sherds started appearing in the debris of the fallen dome at the depth of 0.50 m. from the surface.

The chamber had three inhumations, placed directly on the floor, and one cremation contained in an artoschemon alabastron. For convenience, we labeled the inhumations A, B and C, and the cremation D. Inhumation A was alongside the S. side of the chamber with the head to the W. At least seven vases and a mirror were placed near burial A; three stirrup jars (P22, P23, P24), two piriform jars (P30, P32), one spouted bowl (P4), a juglet (P35), and a bronze mirror (B38). Burial B was alongside the West section of the tomb with the head to the North. Nine vases and a razor were found nearby; a jug (P34), a shallow semi-globular cup (P10), two undecorated kylikes (P12, P13), a long stem kylix (P15), two stirrup jars (P25, P26), a miniature spouted bowl (one of the two catalogued but not indicated which of them), a conical cup (one of the two catalogued), and a bronze razor (B40). Burial C was on the elevated N. section of the chamber with the head to the E. Five vases have been attributed to this burial; a jug (P33), a bell krateriskos (P21), a piriform jar (P31), and two kalathoi of a total of three. The cremation was at the NE. area of the tomb near the doorway and close to the head of burial C. The cremation¹⁰, contained in an artoschemon alabastron, was associated with the feeding bottle (P36), a conical cup, a bronze scale tray (B39), and a steatite button. A miniature spouted bowl, one of two catalogued, was located between burial C and the cremation (burial D). A stirrup jar (Salamis Museum BK1497) and a long stem kylix (P16) were around the center of the chamber. This comprises the general picture of the tomb based on the excavator's record, which also describes the tomb as not disturbed. There is no information given pertaining to the specifics of the condition and/or position of the skeletons, nor of the ages and sexes represented in the burial remains. The distribution of the vases, by numbers and shapes, and the other few offerings do not suggest any differentiation among the buried individuals, with the exception of the mirror which might indicate that burial A belonged to a woman. The types of the vases are commonly found in tombs of this period and it has been assumed that they contained perfumes or food. No indication as to any time lapse or chronological order, that might have been observed in regards to the burials, is given.

The cremation in the Selinia tomb is the only one that has been attested from the Myc. III period of the island, while two cremations have been reported from the Submycenaean cemetery at the city of Salamis¹¹. This practice has a long, though irregular, presence in the Greek burial customs, going back to Mesolithic times¹². For our purpose, only the Myc. III cremations are more relevant, and there is a considerable number of them indeed. The greater concentration appeared at Perati, where eighteen cremations were found within ten chamber tombs¹³. Vravron is the other site in Attica that has produced such evidence¹⁴. Rare cases are known from the

10. Ίακωβίδης 1969, 31-57. He discusses the history of cremations in Prehistoric Aegean.

11. Π. Καββαδίας, *Προϊστορική Ἀρχαιολογία* 310-311. C.G. Styrenius, *Op.Ath.* 4, 1963, 120-122.

12. T. Cullen, Mesolithic Cremation at Franchthi Cave,

Greece: Evidence and Implications, *AJA* 95, 1991, 305. K. Γαλλῆς, *AAA* 8, 1975, 241-258.

13. *Supra* not. 10.

14. *AA* 21, 1966, 99, pl. 96β.

Argolid, in Prosymna¹⁵, Thebes¹⁶, and the island of Naxos¹⁷. The history of the cremation practices on the island of Crete is quite rich and equally problematic¹⁸. The Selinia cremation has been doubted by the excavator as such. Her hesitation might have resulted from the rarity of cremations in general, and thus she hypothesized that the pieces of bones in the artoschemon alabastron and the ashes around it could have been the aftermath of a cleansing process through fire¹⁹. The use of a vase in the shape of alabastron for putting the remains of a cremation is not a suitable choice, but a cylindrical three-handled alabastron was used for the same purpose at Vravron. At any rate, there is no consistency in the types of vases within which cremation remains were placed. Quite often, on the other hand, such remains were placed directly on the floor of the chamber.

The chamber tomb was rather large in all its dimensions and comparable only to the largest known from the island of Salamis, that is, tomb E, which was excavated near the city of Salamis²⁰. Its shape is common among the Myc. III chamber tombs; certain similarities in size, shape of chamber, dromos, shape and blocking of the doorway can be seen in a broad number of tombs. As a brief reference and, by all means, not as a complete survey of the matter, I draw attention to comparable features shown in tombs from Attica, especially those from Perati²¹, Athens²², Voula²³, and Vravron²⁴, the Argolid²⁵, Achaea²⁶, Messenia²⁷ and Crete²⁸. In spite of the overall similarities, no two of these tombs are alike.

The finds listed below were originally housed at the Museum at Salamis and later transferred to the Museum at Piraeus, where they are today. The measurements and the description are based on the PM Catalog and our own observations. The bibliographical references indicate the closest parallels elsewhere.

CATALOG OF FINDS

Pottery

P1 (PM4023) Two-handled kalathos, mended; cylindrical, horizontal handles at the height of the rim; pronounced rim; body curves smoothly; outspreading base; yellowish-white clay. Fig. 3a.
Height 0.122 m. Rim diam. 0.234 m. Base diam. 0.116 m.
Myc. IIIB.
Holmberg 38, fig. 24.43. 'Ιακωβίδης 1969, pl. 97, Stubbings 38.

P2 (PM4027) Two-handled kalathos, mended and restored; convex-concave body; horizontal cylindrical handles; band rim with upward curve; brown-whitish clay. Fig. 3b.
Height 0.13 m. Rim diam. 0.238 m. Rim width 0.008 m. Base diam. 0.10 m.
Myc. IIIB.
Holmberg 13. *MP* 53, fig. 15 (300-301). Stubbings 38.

15. C. Blegen, *Prosymna* 143, 242, figs. 350-351.

16. *AA* 3, 1917, 163.

17. *AA* 16, 1960, 250. *ΠΑΕ* 1960, 335-337.

18. 'Ιακωβίδης 1969, 47-48. Summary of the long-standing cremation practices on the island of Crete.

19. *Supra* not. 18.

20. *AA* 20, 1965, 126.

21. *Supra* not. 10.

22. Παντελίδου, *Προϊστορικά Ἄθῃναι* pl. 32β.

23. *ΠΑΕ* 1954, 84.

24. *AA* 21, 1966, 98-100.

25. C. Blegen, *Prosymna*, tombs XXXIII, XXXIX. *Ἔργον* 1963, 80, fig. 79.

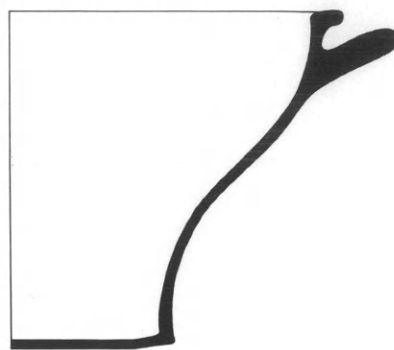
26. *Achaea* pls. 73, 87.

27. *PN* figs. 237-238.

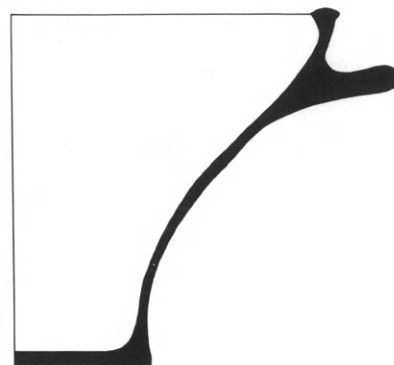
28. A brief account of the hundreds of chamber tombs at the island of Crete is given by K. Δαβάρας, *Guide to Cretan Antiquities* 48-49.

a

b

c

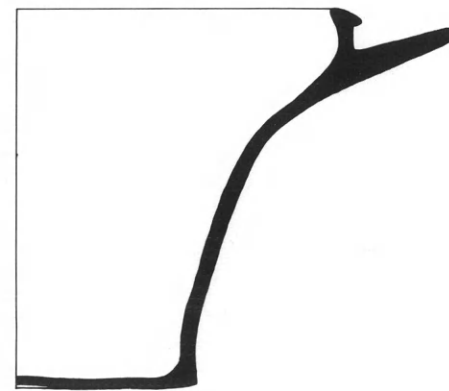

Fig. 3. a-c. Two handled kalathoi, Myc. IIIB.

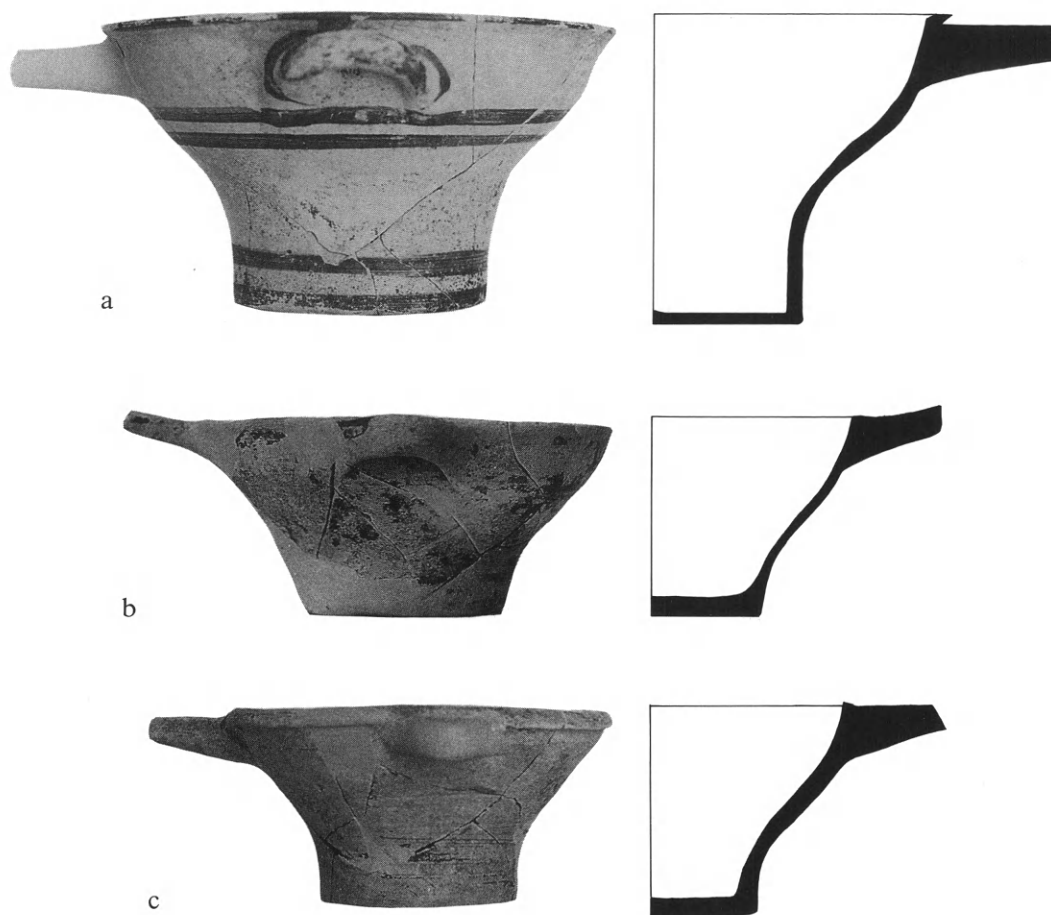

Fig. 4. a-c. Conical spouted bowls, Myc. IIIB.

P3 (PM4040) Two-handled kalathos, conical, convex-concave body, restored and mended; pronounced rim; protruding handle; flat base; pale brown clay. Fig. 3c. Height 0.132 m. Rim diam. 0.233 m. Base diam. 0.125 m. Myc. IIIB.

MDP 118, fig. 144.1. MP 53, fig. 15 (390). Stubbings 38.

P4 (PM4044) Conical bowl mended and restored; bridge spout; horizontal cylindrical handles; convex-concave body; white-brownish clay. Painted rim; two horizontal bands under the handle zone; two horizontal bands at lower part of body; traces of paint at the handles; brown paint. Fig. 4a.

Height 0.114 m. Rim diam. 0.217 m. Base diam. 0.107 m. Myc. IIIB.

MP fig. 15 (290, 300), fig. 69.64. Stubbings 38, fig. 16E.

P5 (PM4028) Convex-concave conical bowl, mended and restored; bridge spout; light brown clay; traces of painted band around rim; short vertical lines on rim; circle inside bottom of bowl; black to brown-red paint. Fig. 4b.

Height 0.075 m. Rim diam. 0.147 m. Base diam. 0.074 m. Myc. IIIB.

MP 53, fig. 15 (301). Stubbings 38.

P6 (PM4033) Conical, convex-concave bowl; pronounced rim; bridge spout; two cylindrical handles; yellowish clay; evidence of horizontal bands on lower section of body and rim; dark brown paint. Fig. 4c.

Height 0.078 m. Max. diam. 0.147 m. Base diam. 0.077 m.

Myc. IIIB.

MP 53, fig. 15 (222, 290, 300-301). Stubbings 38.

Fig. 5. a-b. Conical handless cups, Myc. IIIA2-B1. c. Conical cup, Myc. III. d. Semiglobular teacup, Myc. IIIB. e. Angular cup, Myc. IIIB.

P7 (PM4036) Conical cup, mended and restored; light brown-red clay. Fig. 5a.

Height 0.047 m. Rim diam. 0.118 m. Base diam. 0.034 m. Myc. IIIA-B.

MP 53, fig. 15 (204).

P8 (PM4037) Conical cup, mended and restored; light brown-red clay. Fig. 5b.

Height 0.048 m. Rim diam. 0.123 m. Base diam. 0.043 m. Myc. IIIA-B.

MP 53, fig. 15 (204). PN III fig. 260.1.

P9 (PM4034) Part of an open conical cup, five pieces; red clay. Fig. 5c.

Height 0.065 m. Chord 0.113 m.

Myc. III.

MP 53, fig. 15 (204).

P10 (PM4029) Squat teacup, restored and mended; thin rim without well-defined lip; rounded handle joins at rim and bottom of belly; short belly with sharp inward

curve to small base; light brown clay; slight evidence of dark paint on base. Fig. 5d.

Height 0.041 m. Rim diam. 0.10 m. Base diam. 0.037 m. Myc. IIIB.

MP 48, fig. 13 (220). PN III fig. 103.7. Stubbings 30, fig. 13A.

P11 (PM4049) Fragment of angular bowl or cup, mended and restored; band horizontal handle; pronounced rim; low ring base; reddish clay, yellowish slip. Fig. 5e. Height 0.049 m. Max. diam. 0.128 m.

MP 53, fig. 15 (295). Th.M. 670.

P12 (PM4017) High stemmed angular bowl kylix, mended and restored; one vertical band handle; light brown-yellow clay. Fig. 6a.

Height 0.106 m. Rim diam. 0.12 m. Base diam. 0.065 m. Myc. IIIA-B.

Έργον 1961, 58, fig. 59. MP 61, fig. 17 (267). Th.M. 669. Stubbings 26, fig. 10H.

Fig. 6. a-b. Angular kylikes, Myc. IIIA-B. c. Shallow bowl kylix, Myc. IIIA-IC.

P13 (PM4041) Angular bowl kylix without handles (?), restored and mended; short foot; light brown-white clay. Two vertical parallel grooves at the rim; possible potter's marks. Fig. 6b.

Height 0.09 m. Rim diam. 0.103 m. Base diam. 0.048 m. Myc. IIIA-B.

BSA 42, 1947, 31, fig. 104. MP 61, fig. 17 (267).

P14 (PM4035) Fragment of upper part of a kylix; vertical band handle. Red-gray clay; white-yellow slip. Fig. 6c. Height 0.05 m. Chord 0.085 m. Max. diam. 0.15 m. Myc. IIIA1C.

BSA 42, 1947, 26, fig. 10F, pl. 57-9. MP 60, fig. 16 (260).

P15 (PM4024) Long stemmed, two handled, "Zygouries type" kylix, mended and restored; pronounced rim;

cylindrical vertical handles; light brown clay; traces of paint on rim; painted handles; five thin bands where body meets stem; three thick horizontal bands on stem; three concentric bands on base; six whorl shell motifs, around body; each whorl shell extends from rim to top of stem; ring in "eye" of shell, and two switchbacks between "eye" and lower cone of shell; four spirals alternating with whorl shell motif. Fig. 7a. Height 0.17 m. Rim diam. 0.163 m. Base diam. 0.073 m. Myc. IIIB.

AAA 1974, 171, fig. 12. Aigion pl. 69.2. BSA 42, 1947, 26, fig. 9D, p. 30, fig. 12B. AA 21, 1961-1962, pl. 21.42; 28, 1966, pl. 97. Έργον 1979, pl. 64.2. Holmberg 15, fig. 6, p. 33, fig. 21. MP 311, fig. 51. PN I fig. 361.190. Schachermeyr 88, fig. 8a, pl. 6f. ASAtene 1965-66, 250, fig. 276.

Fig. 7. a-b. Long-stemmed kylikes, Myc. IIIB.

P16 (PM4045) Long-stemmed kylix, mended and restored; cylindrical vertical handle; light brown-yellow clay. Fine band at the interior of the rim; systems of horizontal chevrons below the rim; four stylized palm tree designs with chevrons in between and on top of palm tree; traces of paint on the handle; four horizontal bands on the foot, and two on the base; brown paint. Fig. 7b.
Height 0.165 m. Rim diam. 0.15 m. Base diam. 0.078 m. Myc. IIIB.

BSA 42, 1947, 30, fig. 12e. MP 60, fig. 16 (267), p. 278-279, fig. 39.12.

P17 (PM4052) High-stemmed kylix's foot; mended in parts; light brown-red clay. Three wide, horizontal bands at the higher part; solid painted remainder. Red paint. Fig. 8b.

Height 0.107 m. Max. diam. (preserved) 0.068 m. Myc. IIIB.

Two mended pieces from the upper part of the kylix said to be part of PM 4052.

Height 0.082 m. Width 0.09 m.

Aigion pl. 79a.

P18 (PM4048) Tankard, mended and restored; vertical band handles at mid-height; concave body; slightly

Fig. 8. a. Tankard, Myc. IIIB. b. Foot of kylix, Myc. IIIB. c. Krater bowl, Myc. IIIB-C1.

rounded base; brown-white clay. Two horizontal bands near the rim, one at the middle, and two near the base; series of vertical whorl shell patterns around the body; they overlap the middle horizontal band; dark brown paint. Fig. 8a.

Height 0.15 m. Rim diam. 0.155 m. Base diam. 0.122 m. Myc. IIIB.

Barbouna 75, fig. 59, p. 79, fig. 95. *AA* 27, 1972, B2, pl. 276. *MDP* 85, fig. 101.2, p. 112, fig. 137.1. *MP* 53, fig. 15 (226). Iakovides 1980, 63, fig. 62. M. Popham, *Last Days of Palace at Knossos* (1964) pl. 7a. *PN* fig. 365, 336, shape 33. Stubbings 33, fig. 148.

P19 (PM4025) Globular small krater bowl, restored and mended; cylindrical handles; brown-yellow clay; horizontal bands inside rim; circle at bottom of inner vase; two systems of parallel chevrons on both sides of vase, between which exists a composition of two "triglyphs", made with vertical lines and a chain of four

dots; systems of half circles on either side of the vertical lines; horizontal band directly below "triglyph" and chevron motifs at base of handles. Fig. 8c.

Height 0.095 m. Rim diam. 0.134 m. Base diam. 0.05 m. Myc. IIIB-C1.

Aigion 10, fig. 13, p. 160, fig. 187. *Barbouna* 80, fig. 65b, nos. 106-108. *AA* 19, 1964, pl. 135β. *Έργον* 1966, 160, fig. 187α; 1988, 10, fig. 13. *MP* 343, fig. 57. *Φίλια Έπη* A, pls. 17, 23. Schachermeyr 88, fig. 8d. Stubbings 38, fig. 16C.

P20 (PM4042) Globular small krater bowl mended at the rim; diagonally placed handles; pronounced rim; light brown clay. A circle inside at the bottom; painting around the rim; horizontal bands at the middle and lower part of belly; reverse-N decoration at the handle zone. Brown paint. Figs. 9a, 10a.

Height 0.10 m. Rim diam. 0.135 m. Base diam. 0.05 m. Myc. IIIA2-B.

Achaia II 153, fig. 177. *Aigion* pls. 49a, 61a. *Barbouna* 73, fig. 55.59, p. 80, fig. 65a.101. *AA* 20, 1967, B1, pl. 98; 29, 1973-74, B2, pl. 393. Iakovides 1980, 29, no. 5, p. 62, fig. 59A (572). *MDP* 90, fig. 109.1, p. 102, fig. 122.2, p. 117, fig. 143.1, p. 122, fig. 148.19, p. 130, fig. 123.1, p. 152, figs. 192.1, 193. *MP* 383 fig. 67, motif 60.

- P21 (PM4026) Globular small krater bowl, restored and mended; pronounced rim; vertical band handles attached just below the rim; small rounded base; light brown-tan clay; large metopic design framed by two horizontal lines, one on rim and one on belly; metopic design flanked on each side by six vertical lines and a spiral pattern (tentacles); designs in black paint. Figs. 9b, 10b.

Height 0.098 m. Rim diam. 0.15 m. Base diam. 0.047 m. Myc. IIIB-C.

Achaia II 153, fig. 177. *ASAtene* 1965-66, 342, fig. 93. Schachermeyr 88, fig. 8e, pp. 148-149, 177, 247. *MP* 49, fig. 14 (284). Iakovides 1980, 29, fig. 17 (7). *PN* fig. 385.813, shape 60.

- P22 (PM4020) Globular, squat stirrup jar, mended and restored; handles vertical to the shoulder; both spouts rise to the same height; yellow-gray clay with yellow-brown slip; spiral on flat disk; one band each on: rim, base of spout, and base of false spout; two systems composed by two horizontal bands which contain fine horizontal lines surround the belly; five papyrus-type designs on the shoulder; red-brown paint. Figs. 9c, 10c.

Height 0.11 m. Max. diam. 0.13 m. Base diam. 0.06 m. Myc. IIIB.

BSA 42, 1947, 15, fig. 2D. *AA* 20, 1965, B1, pl. 98; 21, 1966, B2, pl. 444. *MP* 31, fig. 6 (180). Iakovides 1980, 37, fig. 40 (21), p. 58, fig. 52 (193). *Ξενάκη* 300, B.-A.

- P23 (PM4021) Globular, squat stirrup jar; mended and partially restored; narrow band handles vertical to the shoulder; both spouts rise to the same height; light brown-orange clay; traces of spiral motif on the flat disk; traces of paint on the handles; horizontal bands, one each, by the rim and the base of the spout; papyrus-type design on the shoulder; two horizontal bands at the belly. Brown-reddish paint, flaked off in most parts. Fig. 11a.

Height 0.11 m. Max. diam. 0.125 m. Base diam. 0.05 m. Myc. IIIA2-C1.

AA 1974, 403, fig. 586. *Aigion* pl. 37 (b). *AJA* 54, 1950, 2, pls. IID, IIIA-B. *BSA* 42, 1947, 15, fig. 2D. Holmberg 33. *MP* 265, fig. 34 (66). *PN* I fig. 394.

- P24 (PM4032) Globular, squat stirrup jar, mended and restored; false spout higher than functional flat disk;

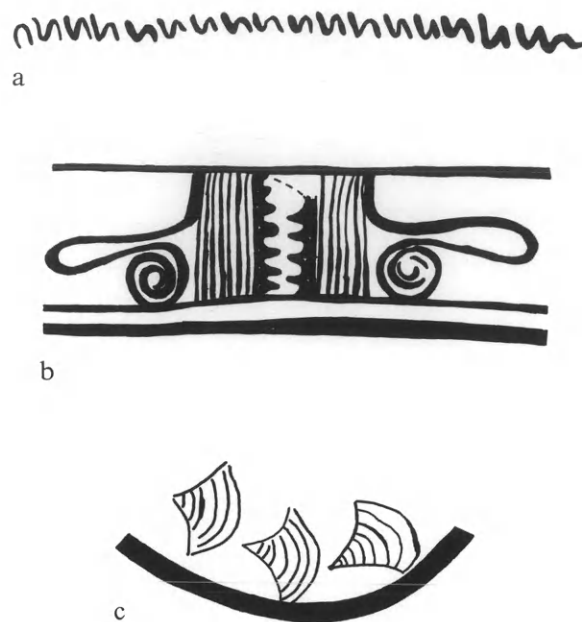

Fig. 9. Decoratif motives: a. Myc. IIIA2-B. b. Myc. IIIB-C. c. Myc. IIIB.

band handles; small ring base; light brown-yellow clay. Horizontal band at joint of handles and belly; one wide band and three fine ones at top of belly; wide bands around lower belly; red paint. Fig. 11b. Height 0.102 m. Max. diam. 0.114 m. Base diam. 0.047 m.

Myc. IIIC1.

Aigion pl. 91 (a), pl. 94 (a). *BSA* 42, 1947, 15, fig. 2D-E. *MDP* 80, fig. 16, p. 94, fig. 178. *MP* 31, fig. 6 (181).

- P25 (PM4016) Stirrup jar, mended and partially restored; band handles vertical to the shoulder; false spout with rather large flat disk, slightly rising at the center; vertical functional spout widens towards the rim; both spouts rise to the same height; maximum diameter at higher part of the belly, conical towards base; short foot with disk-like base; light brown-yellowish clay. Traces of concentric circles and a dot on the disk; traces of paint on the handles; a horizontal band each at: around the rim, the base of the spout, and the base of the false spout; two parallel wavy lines on the shoulder on the opposite side of the functional spout; two wide parallel bands at the upper and two at the lower part of the belly; painted foot; brown-black color of painting. Fig. 11c.

Fig. 10. a-b. Krater bowls: a. IIIA2-B. b. Myc. IIIB. c. Squat stirrup jar, Myc. IIIB.

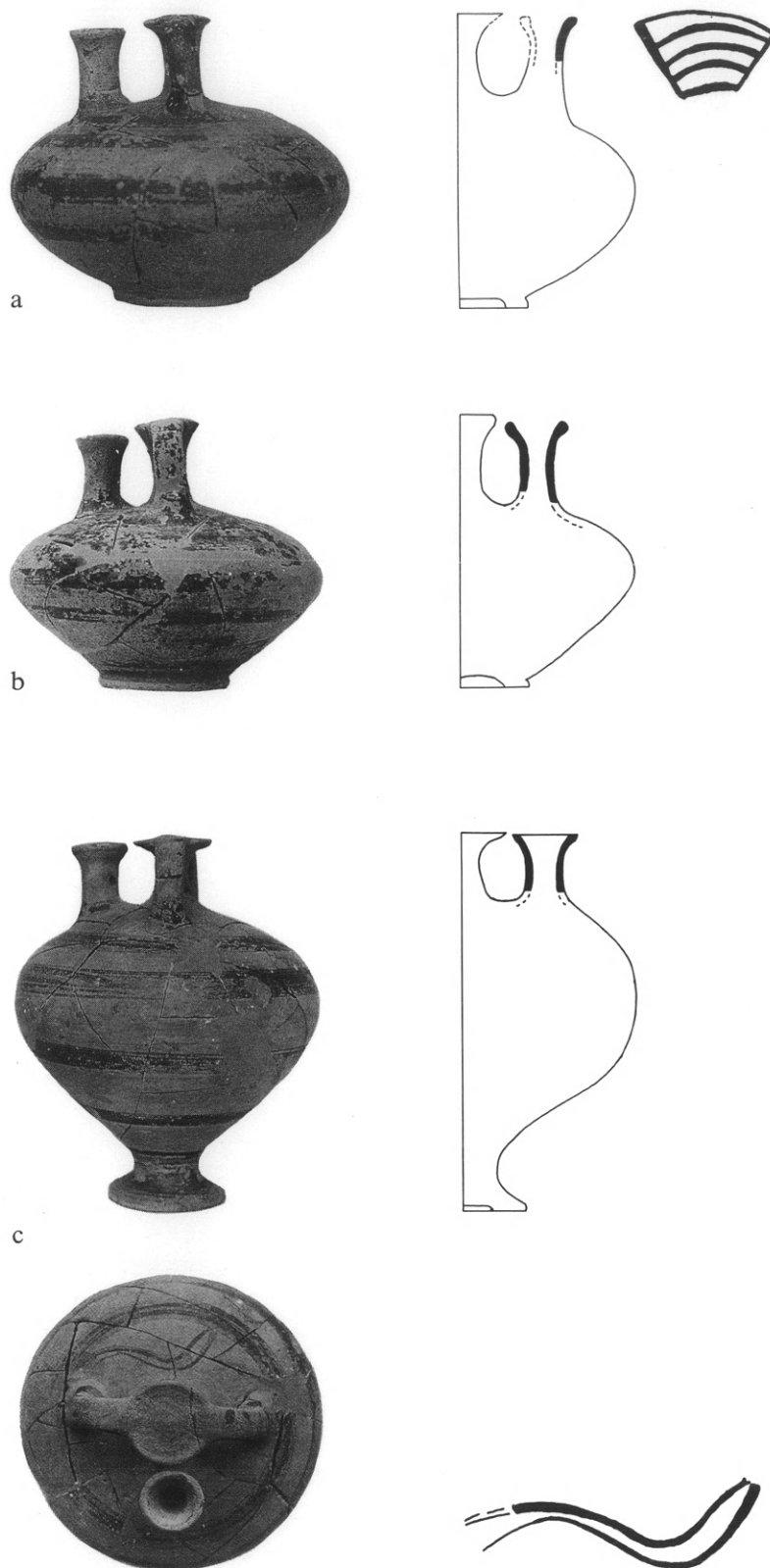

Fig. 11. a-b. Globular, squat stirrup jars: a. Myc. IIIA2-C1. b. Myc. C1. c. Stirrup jar, conical base, Myc. IIIB.

Fig. 12. a, c. Globular, squat stirrup jar, Myc. IIIB. b. Squat alabastron, Myc. IIIA2.

Height 0.14 m. Max. diam. 0.12 m. Base diam. 0.046 m. Myc. IIIB.

BSA 42, 1947, 15, fig. 2H, pls. 1.9, 2.5. *AA* 16, 1960, pl. 74δ. *MP* 23, fig. 4 (167), pp. 299-300, fig. 47 (39), p. 372, fig. 65.

P26 (PM4046) Globular, squat stirrup jar, mended and restored; false spout with wide, flat disk; concave functional spout; low ring base; red-brown clay. Horizontal bands, one each, at the rim and the base of the false and functional spouts; concentric circles on the disk; five systems of opposing double arches, with a dotted line in between, at the shoulder; wide horizontal bands at the belly, and near the base; light red paint. Fig. 12a, c.

Height 0.115 m. Max. diam. 0.16 m. Base diam. 0.07 m. Myc. IIIB.

Aigion 98b. *BSA* 42, 1947, 15, fig. 2E. *CVA USA* 4, pl. IX.2. *AA* 19, 1964, B2, pl. 233.

P27 (PM4030) Squat alabastron, restored and mended; pronounced rim; short neck; straight angular shoulder, three rounded strap handles halfway down; vertical-concave belly; rounded base; light brown clay. Set of thin, horizontal bands on lip; five fine bands and a wider one on upper half of shoulder; traces of paint on handles; three fine lines within two wider ones on upper part of belly; same pattern on lower half; five concentric circles on the base; black paint. Fig. 12b.

Height 0.135 m. Max. diam. 0.17 m. Rim diam. 0.016 m. Neck diam. 0.08 m.

Myc. IIIA2.

AA 1974, 413, fig. 3. *BSA* 1947, 42, fig. 18C, pl. 119. *AA* 21, 1968, B2, pl. 245; 26, 1971, B1, pl. 160; 29, 1973-1974, B2, pls. 383, 393. *Ἐργον* 1983, fig. 63. Holmberg fig. 18.2, no. 25. Immerwahr, *The Athenian Agora. The Neolithic and Bronze Ages* (1971) 413, fig. 3. *MP* 44, fig. 12 (94). *PN III* figs. 273.6, 292.8.

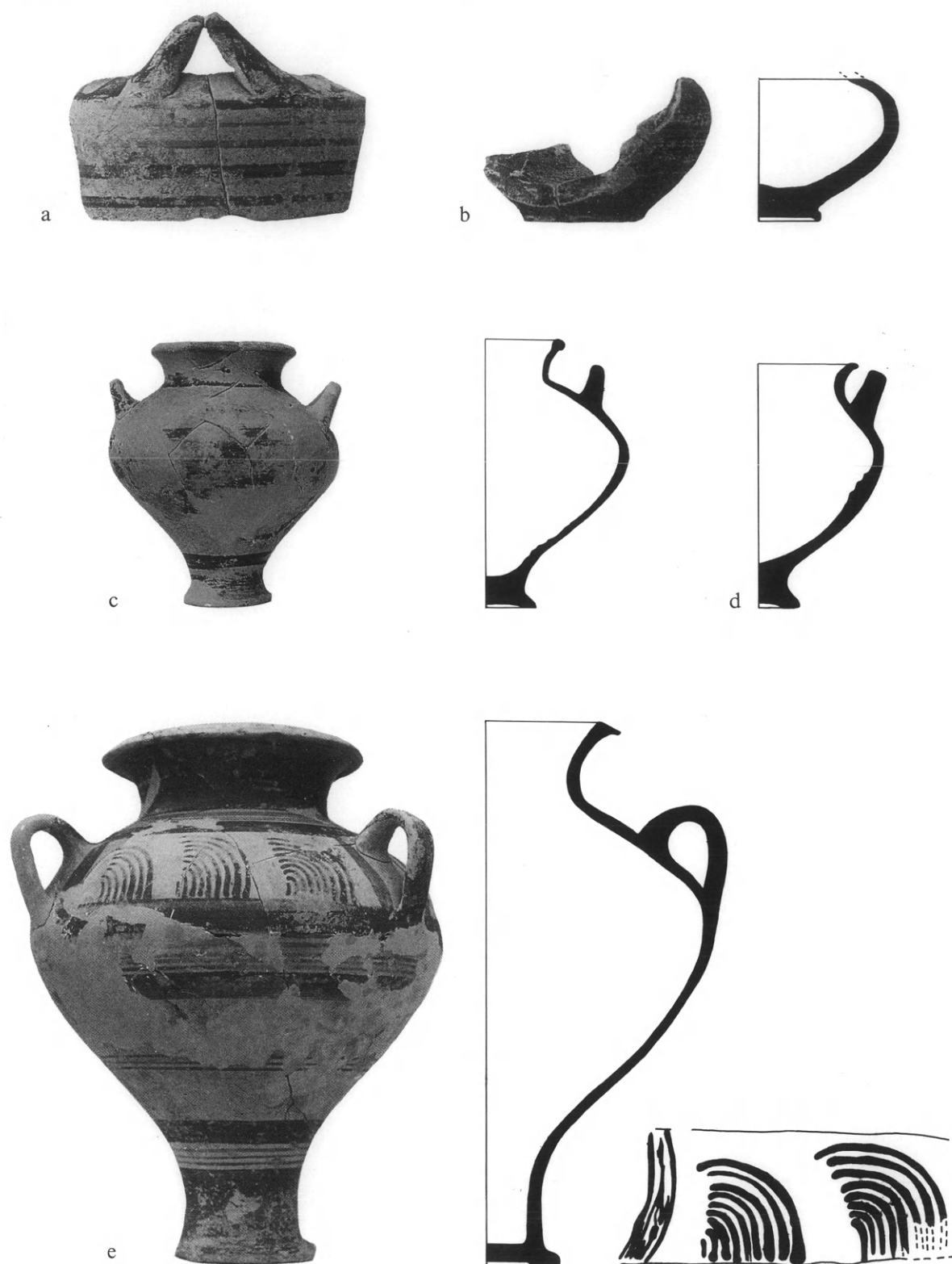

Fig. 13. a. Part of cylindrical alabastron, Myc. IIIB. b. Part of ovoid vase, Myc. IIIB. c. Piriform jar, Myc. IIIA2. d. Conical piriform jar, Myc. IIIA2. e. Three handled piriform jar, Myc. IIIB.

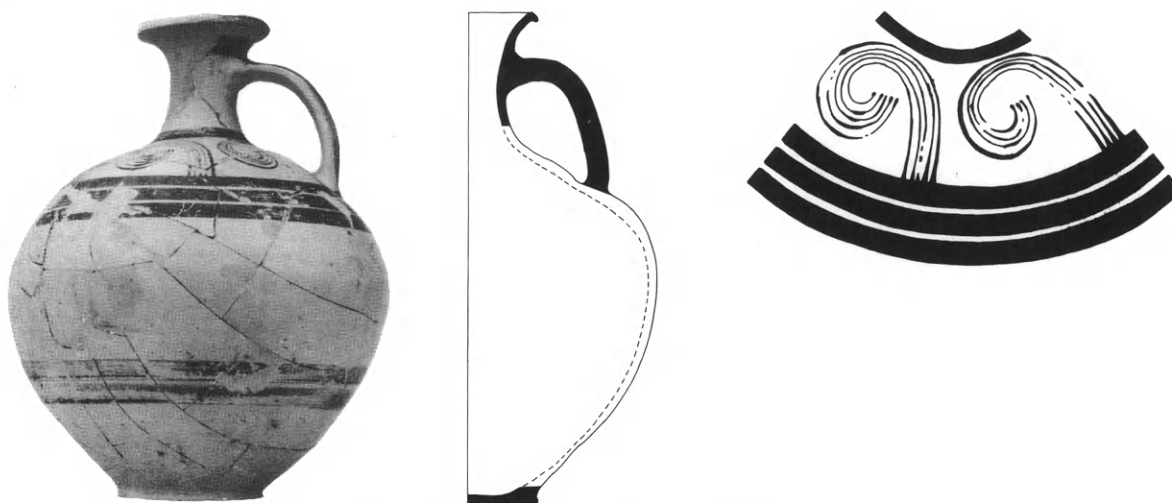

Fig. 14. Globular conical oinochoe, Myc. IIIB.

P28 (PM4050) Part of the side shoulder and handle of cylindrical alabastron; two pieces mended; cylindrical handle; light red clay with pinkish slip. "Mountain design" on shoulder and horizontal bands on the body. Traces of paint on the handle; brown-black paint. Fig. 13a.

Height 0.071 m. Chord 0.097 m.

Myc. IIIB.

BSA 42, 1947, 43, fig. 18C. MP 323, fig. 54, p. 44, fig. 12 (94).

P29 (PM4051) Partially preserved, mended, conical, depressed, ovoid vase; low ring base; light brown clay with yellow slip. Fig. 13b.

Height 0.049 m. Max. diam. 0.09 m. Base diam. 0.04 m. Myc. IIIB.

MP 30, fig. 5 (112), p. 35, fig. 7 (75).

P30 (PM4039) Piriform jar; mended and restored; pronounced rim; cylindrical vertical handles; wide belly; brown-yellow clay. Two horizontal bands on perimeter; and one each, on rim, and at the base of neck; horizontal band at the foot; band covers the area of the base. Painted handles; red to brown paint. Fig. 13c. Height 0.12 m. Max. diam. 0.125 m. Rim diam. 0.076 m. Base diam. 0.045 m.

Myc. IIIA2.

BSA 42, 1947, 45, fig. 19. MDP 12, fig. 12.1. MP 23, fig. 4 (45).

P31 (PM4043) Conical piriform, small jar; mended and

restored; two diagonally placed handles; pronounced rim; pale gray clay. Fig. 13d.

Height 0.093 m. Rim diam. 0.08 m. Base diam. 0.034 m. Myc. IIIA2.

MP 23, fig. 4 (44). Stubbings 45, fig. 19.

P32 (PM4047) Three-handled, piriform jar, mended and restored; tall neck and pronounced rim; band handles; light red clay, yellowish slip. Rim and neck are painted; fine horizontal bands on the shoulder; nine systems of concentric arcs composed of 7-8 arcs each, are placed at the handle zone between the two horizontal, wide bands; vertical bands on either side of the handles; traces of paint on the handles; alternating systems of fine and wide bands cover the lower part of the body; solid paint on the foot; red paint. Fig. 13e.

Height 0.244 m. Rim diam. 0.128 m. Max. diam. 0.206 m. Base diam. 0.068 m.

Myc. IIIB.

AA 1974, 449, fig. 35. AAA 1970, 325, fig. 1. Aigion pls. 26c, 36b. AA 25, 1970, B1, pl. 215; 26, 1971, B2, pl. 520. Holmberg 26, fig. 14, bottom left. MP 23, fig. 4 (35). Iakovides 1980, 26, fig. 16. PN III fig. 274, 5b. Stubbings 45, fig. 19B.

P33 (PM4018) Globular oinochoe, mended and partially restored; vertical band handle with a slightly raised ridge; light brown clay. Rim painted black; band above the joint between the handle and neck; two vertical bands on the handle; concentric circles on outside and interior of rim; bands on base of neck; multiple

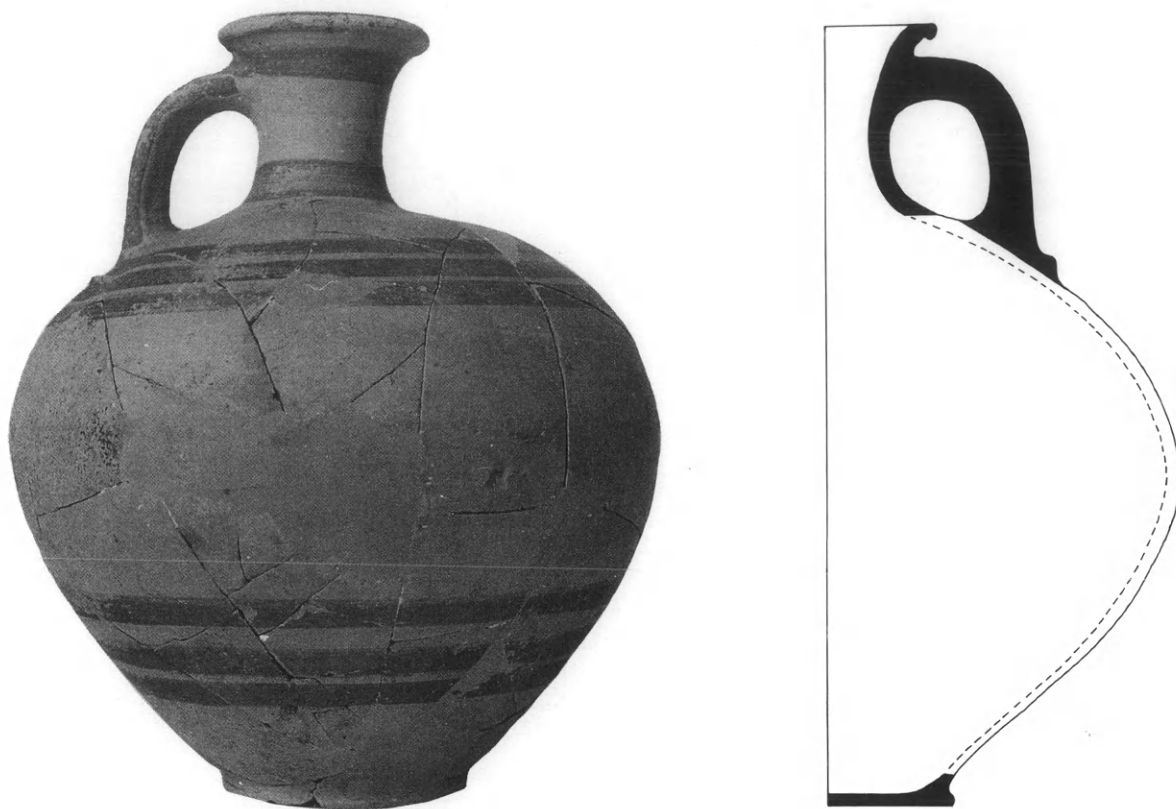

Fig. 15. Globular conical oinochoe, Myc. IIIB.

hook shaped stems around shoulder; three horizontal bands around upper belly; two horizontal bands at lower belly; brown-black paint. Fig. 14.

Height 0.268 m. Max. diam. 0.205 m. Rim diam. 0.074 m. Base diam. 0.077 m.

Myc. IIIA2.

Holmberg 19, fig. 8, no. 5. *MDP* 68, fig. 77.5, pp. 70-71, fig. 80.2, p. 81, fig. 96.2, p. 84, fig. 100.1, 3, p. 86, fig. 102.1, pp. 88-89, fig. 107.4, pp. 94-95, 97, fig. 115.9, p. 122, fig. 148.3, pp. 129-131, fig. 161.1. *MP* 30, fig. 6 (120). *PN* fig. 292.7. Stubbings 48, fig. 20C.

- P34 (PM4022) Globular-conical oinochoe, mended and restored; one cylindrical, vertical handle starting below rim, and continuing to the shoulder-belly transition, it ends in a small "tail"; maximum diameter at higher part of belly; light brown clay; traces of paint on rim and handle; two horizontal bands on neck, one below rim, and one above shoulder; three equally spaced, horizontal bands above the maximum diameter of belly, three equally spaced horizontal bands below the maximum diameter; traces of paint around

base; brownish paint. Fig. 15.

Height 0.29 m. Max. diam. 0.255 m. Rim diam. 0.083 m. Base diam. 0.095 m.

Myc. IIIB.

MP 30, fig. 6 (120). *PN* III fig. 292.7.

- P35 (PM4038) Small oinochoe, restored and mended; depressed globular-ovoid shape; light brown-red clay. Horizontal bands on rim and base of neck; two horizontal lines within two horizontal bands at maximum diameter. Traces of painting on handle. Fig. 16a.

Height 0.093 m. Max. diam. 0.015 m. Rim diam. 0.047 m. Base diam. 0.038 m.

Myc. IIIB.

MP 30, fig. 5 (112). Th.M. 544. Stubbings 48, fig. 20D.

- P36 (PM4031) Globular, squat feeding bottle, mended and restored; pronounced rim; maximum diameter high on belly; spout positioned upward in vertical angle; diameter of base and rim same; light yellow clay. Traces of paint on handle and rim; wide horizontal band at bottom of neck; two thin bands on belly;

Fig. 16. a. Globular oinochoe, Myc. IIIB. b. Squat feeding bottle, Myc. IIIA2-B1. c. Disk-type base, Myc. III.

wide band at joint of spout and belly; four thin bands on lower belly. Fig. 16b.

Height 0.149 m. Max. diam. 0.11 m. Base diam. 0.048 m. Myc. IIIA2 - B1.

Έργον 1980, pl. 37, top right; 1981, pl. 65, top right. *ΑΔ* 1966, B2, pl. 23. Holmberg 30, fig. 18. *MDP* 31, fig. 6 (160), pp. 60-61, fig. 69.1,2, p. 77, fig. 90.1,2, p. 105, fig. 126.1, p. 144, fig. 179.1. *MP* 44, fig. 12 (94).

PN III fig. 273.6. *ΠΑΕ* 1980, fig. 37; 1981, fig. 65. Stubbings 53, fig. 22c.

P37 (PM4019) Disk-type base (torus-disk); concave center with ridge around it. Yellowish clay. Fig. 16c.

Height 0.02 m. Diam. 0.114 m.

Myc. III.

MP 91, fig. 24.

Bronzes

B38 (PM4122) Bronze mirror; half of perimeter corroded; two nails from the fastening of handle in place; one side well preserved, the other is corroded. Fig. 17a.

Max. diam. 0.13 m. Thickness 0.002 m. Distance between nails 0.012 m. Distance of nails from perimeter 0.011 m.

Myc. III A2.

BCH 1956, 362. Catling 224 (A1), pl. 40a, p. 225. Iakovides 1980, 81. *PN* III fig. 228.4. Θ. Σπυρόπουλος, *Υστερομυκηναϊκοί θησαυροί* (1967) 9, 17, fig. 19, p.

77, fig. 142, pp. 202, 204. Συριόπουλος 1964, 512, 516; 1968, 440, 441, 456. Ξενάκη 54 (2269) pl. 128 (3210-3211), pl. 130 (3227, 3226).

B39 (PM4010) Bronze scale tray; seven fragments badly deteriorated; four perforations near the perimeter, diagonally, in pairs.

Max. diam. 0.08 m. Min. diam. 0.065 m. Thickness 0.001 m. Diam. of perforations 0.002 m. Distance between perforations 0.062 m.

Myc. IIIB.

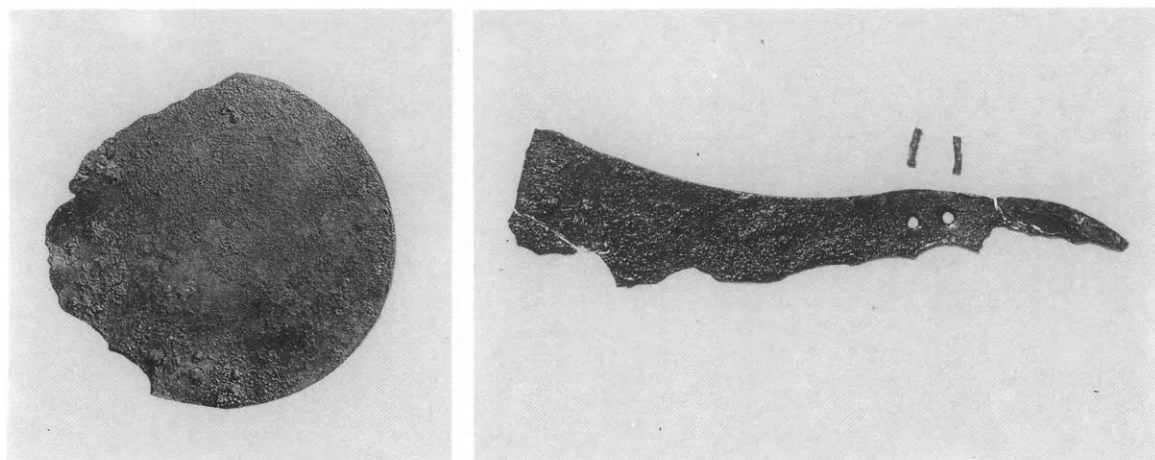

Fig. 17. a. Bronze mirror, Myc. IIIA2-B. b. Bronze razor, Myc. IIIB.

BCH 1956, 362. Catling pl. 25e. PN III fig. 228.5. Ίακωβίδης 1969, pl. 43, no. 195. Συριόπουλος 1964, 511, 513, 515. Συριόπουλος 1968, 445. Ξενάκη pl. 45 (2392.2, 2343), pl. 115 (3143). *Prosymna* 351-352. *Thorikos* 1968 (Brussels 1971) 80-81, figs. 42-43.

B40 (PM4123) Bronze razor; sharp edge is poorly preserved; top edge forms concave ridge; modestly upward curving handle, part of which is missing; end opposite of handle is straight; two perforations at inner part of handle; two nails were preserved, slightly bent. Fig. 18b.

Total length 0.217 m. Blade length 0.176 m. Width 0.048 m. Handle width 0.024 m. Perforation diam. 0.003 m. Distance between perforations 0.010 m. Myc. IIIB.

Achaea I 148; II 272, fig. 296, p. 305, fig. 329. Catling, 230, pls. 11f, 40h, p. 294. *AA* 28, 1973, B1, pl. 91γ. Deshayes 106. Ίακωβίδης 1969, pl. 126.M151. Iakovides 1980, 86, fig. 93.M17. *Prosymna* 347-348. Θ. Συριόπουλος, 'Υστερομυκηναϊκοί θησαυροί 9, 17, fig. 18, pl. 9α, pp. 18, 200. *ASAtene* 1965-66, 150, fig. 138. Ξενάκη pls. 17 (2486), 135 (4558.2).

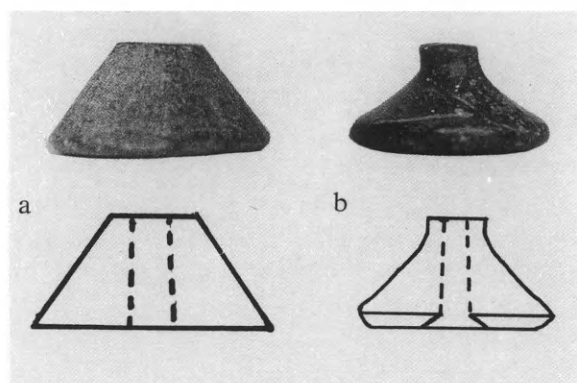

Fig. 18. Conical steatite buttons. a. Myc. IIIA2-IIIB. b. Myc. IIIB.

B41 (PM4009) Fragments of bronze pin, one bent. Lengths: a: 0.024 m., b: 0.02 m., c: 0.028 m.

Stone and faience

S42 (PM4011): Conical steatite button; flat top and bottom; with vertical perforation; light brown. Fig. 18a. Height 0.011 m. Base diam. 0.022 m. Top diam. 0.008 m. Perforation diam. 0.004 m. Myc. IIIA2-IIIB.

Achaea II 269, fig. 293 (a). *BCH* 1904, 387, 388; 1959,

771. *Barbouna* 65, fig. 7. *AA* 26, 1970, B1, pl. 160. Holmberg 46, fig. 29. *MP* 89-90. Ίακωβίδης 1969, pl. 97 Λ35. Μ. Παντελίδου, *Προϊστορικοί Ἀθῆναι* (Ἀθήνα 1975) 108, pl. 50b.15. Ξενάκη no. 2359.

S43 (PM4013) Conical steatite button, slightly concave on

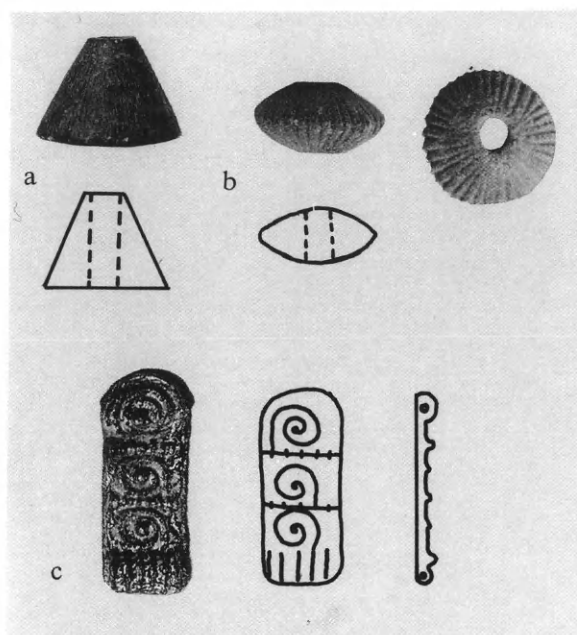

Fig. 19. a. Conical steatite button, Myc. IIIA2-IIIB. b. Faience bead, Myc. IIIB. c. Faience pendant, Myc. IIIB.

top and bottom with rounded edges; perpendicular perforation wider near the base; gray-green. Fig. 18b. Height 0.016 m. Base diam. 0.029 m. Top diam. 0.009 m. Perforation diam. 0.004 m.

Myc. IIIB.

Achaia II 268, fig. C. Th.M. 628, 679α and 770ζ.

S44 (PM4014) Conical steatite button; flat base and top; distinguishable incisions from polishing tool; dark gray-brown. Fig. 19a.

Height 0.014 m. Base diam. 0.018 m. Top diam. 0.005 m. Perforation diam. 0.004 m.

Myc. IIIA2-IIIB.

Achaia II 300, fig. 324 f. *Aigion* pl. 80 (1). *BCH* 1904, 387-88; 1959, 771. Immerwahr pl. 77, fig. XIV-12. Iakovides 1980, 79, fig. 92 (4). Th.M. 769β-ε, 770α-β, ε.

S45 (PM4012) Biconical faience bead; 37 radial incisions; vertical perforation; light blue-green surface, green yellow within incisions. Fig. 19b.

Height 0.008 m. Diam. 0.018 m. Perforation diam. 0.004 m.

Myc. IIIB.

Achaia II 262, fig. 286. *AJA* 90, 1986, 289, fig. 26. *ASAtene* 1956-66, 132-133, fig. 116. Iakovides 1980, 85, fig. 98, no. 15, pl. 118. Th.M. 630. *Ξενάκη* 294, pls. 40 (2378, 2495), 41 (2374), 69 (2830, 2834), 142 (4934).

S46 (PM4015) Faience bead pendant; elongated plaque; one narrow side curved, the other rectangular; by the rectangular end, latitudinal perforations at both narrow sides; surface divided by two dotted lines in three sections, each of which contains a relief spiral; light blue. Fig. 19c.

Length 0.028 m. Width 0.007 m.

Myc. IIIB.

AΔ 26, 1971, B2, pl. 528. *Ξενάκη* 301 (78). *Achaia* I 145; II 265, fig. 289, p. 267, fig. 291, p. 301, fig. 326. *ASAtene* 13-14, 311, fig. 58.

DISCUSSION OF FINDS

Pottery

All pottery items were found on the floor of the tomb broken by the fall of its roof with the exception of an artoschemon alabastron which was, reportedly, the container of cremation remains. This alabastron is not recorded in the Piraeus Museum Catalog, nor was it found in the storerooms along with the rest of the materials from this tomb. Our knowledge of it comes from the field notes where it is described as a large artoschemon alabastron. There were forty vases, or parts of them, located in the Selinia chamber tomb representing twenty-one shapes; thirty-seven have been entered in the Piraeus Museum Catalog. In addition to the missing alabastron, a whole and a partially restored stirrup jar have not been listed, but are recorded in the card catalog, no. BK 1497, of the Salamis Museum.

Open shapes: Three, two-handled *kalathoi*, P1-P3 (fig. 3a-c), belong to the category of coarse undecorated wares made for utilitarian purposes. Each one has different proportions, especially at the base, whose diameters differ by 0.01 m.; P2 has the smaller base diameter and P3 the larger. Thus, sizing the base in this fashion allows for easy storage by stacking the vases up. It also shows that the production was made in sets in order to provide for such accommodation. The same practice is applied on bronze *kalathoi* (*lekanes*) as is known from chamber tomb 47 at Mycenae (Athens Museum 2762-2767). The handles are horizontal loops and have molded rims. This is a Myc. IIIB shape. The Selinia *kalathoi* were placed at the North section of the chamber; two were found to be in association with burial C and one near the cremation-burial D. That is, they were close together. These vases are not numerous, and most of the known examples come from Attica and the Argolid. A variation of the *kalathos* in an *open spouted bowl*, P44 (fig. 4a), which differs from the *kalathos* group by the presence of a horizontal spout. Because of the spout it has been classified as a cult object²⁹. At any rate, a modest decoration, consisting of horizontal bands, makes it not a strictly utilitarian vase. This shape is dated also in Myc. IIIB. It was found by burial A, at the South section of the tomb. Two *miniature spouted bowls*, P5 (fig. 4b) and P6 (fig. 4c), resemble the *kalathos*' molded rim and profile, except from their spout. They were placed one by burial B and the other between the burials C and D. This type presents an interesting uniformity in regard to its size; the known examples, which are not plentiful, measure 0.07 cm. in height and come primarily from Attica.

The *conical undecorated cups*, P7 (fig. 5a) and P8 (fig. 5b), both have approximately the same size, a distinguishable base, and slightly curving sides. This style could represent a transitional phase between the Myc. IIIA forms, which have more pronounced curving sides, and Myc. IIIB shapes with straight sides. They were found one by burial B and the other by burial D. These cups are not very common in Attica, and the Peloponnesian examples³⁰ tend to be straight-sided. Part of a conical cup, P9 (fig. 5c), represents a type common throughout the Mycenaean period. P10 (fig. 5d) is a shallow *semi-globular cup* with one handle; it has been interpreted as a vase suitable for libations³¹. It was found in the context of burial B. This shape is dated in the Myc. IIIB period. Part of an *angular cup* with a horizontal band handle, P11 (fig. 5e), was among the grave goods, but no find spot has been recorded. This is a rare type in Attica, where angular cups, or bowls, have a rather tall foot and the handle is vertical. An example similar to the Selinia cup is the one from Thebes, Th.M. 670, which has the same size in addition to having the same form. This cup is also dated in Myc. IIIB.

Three *plain kylikes*, two of which are *angular*, P12-13 (fig. 6a-b), with short foot, were part of the *kterismata*. P12 has one vertical handle which is missing from P13. The latter has been restored without handle which may not represent its original condition. It is interesting that P13 has potter's marks indicated by two vertical parallel incisions at the rim 0.003 m. and 0.002 m. long. Angular bowl kylikes are popular forms in Attica during Myc. IIIA-B periods. A virtually exact copy of P12 is the kylix from Thebes, Th.M. 669. Both P12 and P13 were offerings of the burial B. Fragment P14 (fig. 6c) belongs to the group of *shallow bowl* kylikes. Its missing foot should be rather tall as is the norm with this style. It has a neatly molded rim and a vertical

29. Stubbings 38. He quotes H. Kenner (Das Luterion im Kult, *ÖJh* 1935), with whom he agrees as to the ritual purpose these bowls have when found in tombs.

30. *PN* fig. 260.1

31. Stubbings 30.

handle; this is a less common shape in Attica, but quite common in the Argolid. It is dated in Myc. IIIA1C. No find spot was indicated. Two *long stem kylikes*, P15 (fig. 7a) and P16 (fig. 7b), and a fragment from a third, P17 (fig. 8b), are decorated with the whorl-shell motif in the case of P15 and the palm-tree design in P16. Both the shape and the decorative patterns are very popular during the Myc. IIIB. Kylix P15 has a base type b, that is, with a high arch at its cross-section, and kylix P16 has a type of base with a low arch at its cross-section, according to Stubbings classification. P15 was placed near burial B and P16 was deposited near the center of the tomb. No find spot was given for P17.

Tankards are not, in general, very common vases. The Selinia example, P18 (fig. 8a), is a middle size mug 0.15 m. high (tankards range from 0.08 m. to 0.20 m.) with a fairly wide "waist" diameter, which puts it closer to the Myc. IIIA styles, and an increased rim diameter which is more of a Myc. IIIC1 characteristic. A more decisive factor concerning the date of this tankard is its decoration, consisting of horizontal stripes and the whorl-shell pattern. The latter is a common Myc. IIIA2 - IIIB design which appears more frequently on kylikes than on tankards. The example of the whorl-shell pattern from Selinia has a particularly elongated upper end and a sharp lower part which dates it in Myc. IIIB.

Three *krateriskoi* or *deep skyphoi* or *krater bowls*, two of which are semi-globular, P19 (fig. 8c) and P20 (figs. 9a, 10a), and one bell-shaped, P21 (figs. 9b, 10b), are particularly interesting because they rarely appear in tombs. P19 is decorated with a triglyph border of the Myc. IIIB variety, but the type of chevrons in between the triglyphs is closer to a Myc. IIIC1 date. It was found at the center of the chamber. P20 is decorated with the reverse N pattern which is common on a variety of vases from Attica, including Salamis, Boeotia and Peloponnese dated in the Myc. IIIA2 - IIIB. No find spot was recorded. P21 is decorated also with a central triglyph theme which in this case is flanked by antithetic spirals; this latter feature dates the vase in the Myc. IIIB-C period. The bell *krateriskos* was found in the context of burial C. These vases are popular at sites in the periphery of the Mycenaean world, such as Cyprus, Tarsus, Askalon and Tell es Safi.

The above discussed vases comprise the open shapes deposited in the tomb and are half of the total number found.

Closed shapes: It is not surprising that there were seven *stirrup jars* found in the tomb, five of which have been entered in the Piraeus Museum; of the two missing, one is described in the field notes as whole and the other as only partially preserved. For the latter there is a card entry of the Salamis Museum no. BK 1497. According to the card description, the vase is preserved at its upper part. No decoration is mentioned to have been applied on the shoulder, but there are mentioned horizontal bands at the upper part and a circle on the disk of the false mouth. It was reportedly placed in the middle of the chamber. Of the five stirrup jars, which are presently at the Piraeus Museum, P22 (figs. 9c, 10c) belongs to the squat globular type and has at the shoulder the papyrus type decoration³² otherwise known as "triangular flower". These abstract motifs are drawn apart quasi in a disorderly "chain" fashion. It is a Myc. IIIB vase, and it was found in the context of burial A. From the same find spot comes P23 (fig. 11a), of globular biconical shape, and which is decorated with the papyrus type E³³, also known as

32. Ξενάκη 300, B-Δ, on metallic examples. *Ια- be touching.
κωβίδης 1980, 37, 40 (21), where the patterns appear to

33. Supra not. 32.

"bivalve shell" design. This is a common ornament during the Myc. IIIA2 and through the Myc. IIIC1. P24 (fig. 11b), a squat globular perked-up stirrup jar, was found together with the previous two; it is worn out at its surface so that no decoration can be traced. Because of its perked-up shape, it should be dated in the Myc. IIIC1 period. The conical-piriform shape is represented in P25 (fig. 11c); this graceful form is less common, practically rare outside Attica. The single design on the shoulder, which falls in the category of the "tongue" patterns, and its form date this stirrup jar in the Myc. IIIB. It was found in the context of burial B, along with P26 (fig. 12a, c), a flat-topped stirrup jar painted on the belly with equally-spaced horizontal stripes, and a system of five ornaments, each composed of two angular valves with a dotted line between them, at the shoulder. This design has not been recorded before. Flat topped stirrup jars do not appear in the later phases of the Myc. III. A general observation in regard to the Selinia stirrup jars: their false necks are perpendicular to the shoulder without any degree of inclination.

In the class of the closed shapes belong two squat cylindrical *alabastra*, a whole and part of another. P27 (fig. 12b) is the whole, and it is dated in Myc. IIIA2. No find spot has been given for either alabastron. P28 (fig. 13a) has an unusual handle in the sense that it is formed by two parts which touch each other firmly in a triangular arch. The space between handles carries the "mountain" pattern, a popular ornament throughout Myc. I-IIIB.

The part of a *globular* vase, P29 (fig. 13b), is uncertain if it belongs to the type of globular vases with collar neck and lug handles, but it does have similarities with this Myc. IIIB group. Its find spot is not recorded.

Three *piriform jars* or amphorae represent variations of the "Palace Style" forms of the two or three handled amphorae. Both P30 (fig. 13c) and P31 (fig. 13d) have horizontal loop handles, a type which occurs frequently during the Myc. IIIA2. P30 was found by burial A and P31 by burial C. P32 (fig. 13e) is a three handled middle size amphora; this type, which appeared in the Myc. II and continued onward into the Myc. IIIB period, is more common in the Argolid and the periphery of the Mycenaean world, such as the island of Rhodes, than in Attica. Its decoration consisting of concentric half arcs appears on a variety of vases during the Myc. IIIB; one example from Perati was within Myc. IIIC context. P32 was part of the burial A deposits.

The *jugs* or oinochoae, P33 (fig. 14) and P34 (fig. 15), belong to two different types; P34 is a globular-conical oinochoe with one handle, dated in Myc. IIIB, and which, while it is not popular in Attica, does appear in Peloponnese. At Selinia was found near burial B. The shape of P33 has, ordinarily, a spouted rim. It is possible that the Selinia vase, which has been reconstructed at the neck and rim without a spout, originally had a spout. The decoration of a multiple-stem pattern is a common theme during the Myc. IIIA2 and is known from a variety of vases. Its popularity diminishes during the Myc. IIIB. The stems tend to be combinations of three or four clusters at the earlier examples but increase to five at the later ones. P33 was found in context of burial C.

The *juglet* or small oinochoe P35 (fig. 16a) is one of the many found at Myc. III sites. This broad-necked juglet appears in Attica during the second half of Myc. III, but its presence elsewhere is dated in IIIA2. Stubbings notes that this juglet reminds one of the "Salamis class" or Protogeometric types. In short, it is a vase with considerable longevity; it was placed by burial A.

The *feeding bottle* or "feeding cup" or "tea-pot" P36 (fig. 16b) is also a single example of its kind at the Selinia tomb. It belongs to the depressed globular type which is dated in the Myc. IIIA2 and IIIB1, and it is well represented in Attica and in the Argolid. It was found near the cremation, by the NE section of the chamber.

The *torus-disc* type base P37 (fig. 16c) belonged to a large vase and has been deliberately cut off.

The pottery from Selinia chamber tomb spans chronologically from the Myc. IIIA to Myc. IIIC1. It also shows its close contacts with both Attica and the Argolid; the vases, it seems, were imported from these regions, since no local character can be observed at the shapes nor at the decoration. The quality of the pots' construction points also to the same regions.

Bronzes

The *mirror*, B38 (fig. 17a), is one of the more rare and thus more important finds considering that less than forty mirrors are known from Mycenaean sites. This is the only one that has been found, so far, at the island of Salamis. Its size, 0.13 m. in diameter, and 0.002 m. in thickness, puts it among the smaller and thinner mirrors; in general, mirrors range between 0.13 m. and 0.15 m. in diameter and 0.002 m. to 0.005 m. in thickness. The Selinia example is very close in size with one from Mycenae³⁴. The mirrors' handle is usually attached by two, as in the case of B38, or three nails. The placement of the rivet holes close to the edge classifies the Selinia mirror as Aegean type I³⁵ and dates it in Myc. IIIA2 - IIIB. Erroneously, there have been mentioned two mirrors found at the Selinia tomb³⁶. It is possible, that the fragments of a bronze scale tray, B39, were taken as parts of a mirror. B38 was found in context with burial A.

The *scale-tray*, B39, which is preserved in several fragments, has an oval shape, similar to the one from chamber tomb 84 at Mycenae. The Selinia find has maximum diameter 0.08 m. which places it among the larger scale-trays, whose diameter is usually 0.05-0.08 m. Their thickness is more uniform, ca. 0.001-0.0015 m. The larger ones have four perforations, as is the case with B39, while the smaller tend to have two perforations diametrically arranged. The Selinia scale-tray was found East of the cremation. Most of these trays have been found in pairs, but it is not uncommon to find only one. The earliest examples of such burial offerings go back to the Shaft Grave period, with the well known golden scale from Mycenae.

The Selinia *razor*, B40, has a wide blade ending in straight line and a slightly concave ridge which arches toward the handle; it belongs to type C₂ in Deshayes' classification. While it does not match exactly any of the published razors, it resembles two found at Mycenae³⁷, one at Prosymna³⁸ and two at the island of Rhodes, where the most impressive groups come from³⁹. The Selinia razor was found by the remains of burial B. Razors were utilitarian and versatile tools, and for that reason outnumber the mirrors among the grave goods⁴⁰.

34. Ξενάκη no. 3211.

35. Catling 225.

36. Supra not. 7.

37. Ξενάκη nos. 2486, 4558.

38. C. Blegen, *Prosymna* 347-348.

39. *ASAtene* 1965-1966, 67, figs. 38-39, p. 150, fig. 138.

40. In addition to the number of sites listed in the Catalog, two bronze razors were found at Midea, in tomb no. 2 (A.W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra near*

Midea, 1931), and two in tomb no. 7 (*New Tombs at Dendra near Midea*, 1942), at Markopoulo (Συριόπουλος 1968, 456), Athens (ibid. 452), Berbati (AA 1935, 201), Crete (Catling 106). For razors found at Vravron, Eleusis, Oxylinthos, Dombraina, Chalkis, Delphi and Anthedon, see Συριόπουλος 1968, 440, 448, 450 and 453. A razor from Nauplia (AA 28, 1973, pl. 91γ) found along with other tools was said to be part of a medical kit.

Fragments of a bronze *pin*, B41, are listed but could not be located in the Museum. The bronze pin is mentioned in the field notes and it is said to have been found in the dromos deposit at 2 m. depth.

The bronze items from the Selinia chamber tomb were each connected with different burials, with the exception of the pin which came from outside the tomb. The two major bronze items, the mirror and the razor, constitute an important find considering their relative rarity.

Stone and faience

The three steatite *buttons*, S42 (fig. 18a), S43 (fig. 18b) and S44 (fig. 19a), represent two types; the simple conical (S42, S44) and the shanked (S43). The simplest and commonest shape is that of S44 with flat base and colure-cone cross-section. S42 is very similar to S44 except that between the base and the slanting upper part there is a 0.002 m. wide band. Both buttons belong to Furumark's type a which is dated in Myc. IIIA2 - IIIB⁴¹. S43, of the shanked group, has the sides rounded toward the base and cylindrical toward the top. The vertical perforation widens at the bottom. Furumark classifies it as type c; in all, a very common style during the Myc. IIIB. It is not clear, in all three cases, where exactly each of these buttons was found. One comes from the dromos of the tomb, midway its length, and at the depth 2.90 m., which puts it at the upper deposits of the dromos. The other two were found, reportedly, inside the chamber, one of which was located at the E. section of the tomb. Steatite buttons have been collected from elsewhere in Salamis and given to the Salamis Museum⁴². A rectangular light brown stone plaque (0.067×0.048×0.009 m.) is mentioned at a list of finds in the field notes and in a card from the Salamis Museum inventory, but it is not listed in the Piraeus Museum Catalog, nor was it found among the other Salamis materials at the storage room of the museum.

Two faience *beads* are mentioned in the fieldnotes; one, S45 (fig. 19b), was recorded (and located) at the museum holdings. It was found at the dromos at the depth of 3.50 m. This biconical, incised bead has several parallels in Attica, Boeotia and the Peloponnese; it also has been found at the deposits of the shipwreck of Kas; the majority of the published examples comes from the chamber tombs at Mycenae. The striking similarity among the known faience beads of this type points to the same workshop.

A faience *plaque* from a pendant, S46 (fig. 19c), was found at the dromos of the tomb, at 2.40 m. depth, at a distance of 1 m. from the tomb's door. Several pendants of this kind are similar, but none is exactly identical to PM4015, the variations being at the application of the spiral motif. The closest parallels to the Salamis example come from Mycenae, Achaia, and the island of Rhodes.

41. A. Furumark, *The Chronology of Mycenaean Pottery* 90.

42. *AA* 27, 1972, 179.

Conclusions

Based on the study of the materials and the physical remains of the chamber tomb near Selinia, we see no evidence of any local characteristics; the tomb construction, burial practices, types of offerings are identical to those known from near and far-away Mycenaean IIIB sites, of which Salamis is a part. Given the importance of the location of the island and the already established contacts its inhabitants had with the outside world, a study of Mycenaean Salamis would greatly increase our understanding of the role the island played during the late phase of the Mycenaean period.

HARA TZAVELLA-EVJEN

ABBREVIATIONS

- Achaea*: A. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea* (Göteborg 1979) I, II.
- Aigion*: A. Papadopoulos, *Excavations at Aigion* (Göteborg 1970).
- Barbouna*: I. and R. Hägg (eds.), *Excavations in the Barbouna Area at Asine II* (Uppsala 1978).
- Catling: H. W. Catling, *Cypriot Bronze Work in the Mycenaean World* (Oxford 1964).
- Deshayes: J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Indus au Danube* (Paris 1960).
- Holmberg: E. J. Holmberg, *A Mycenaean Chamber Tomb* (Göteborg 1983).
- Ίακωβίδης 1969: Σπ. Ίακωβίδης, *Περατή* (Αθήναι 1969).
- Iakovides 1980: S. Iakovides, *Excavations of the Necropolis at Perati* (Los Angeles 1980).
- MDP: P. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery* (Göteborg 1986).
- MP: A. Furumark, *Mycenaean Pottery* (Stockholm 1941).
- Ξενάκη: Άγνή Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οί θαλαμωτοί τάφοι τών Μυκηνών* (Παρίσι 1985).
- PN: C. Blegen, *The Palace of Nestor* (Princeton 1973).
- Schachermeyr: F. Schachermeyr, *Die Levante im Zeitalter der Wanderungen* (Wien 1982).
- Stubbings: F. H. Stubbings, *The Mycenaean Pottery of Attica*, BSA 42, 1947.
- Συριόπουλος 1964: Κ. Συριόπουλος, *Η προϊστορία της Πελοποννήσου* (Αθήναι 1964).
- Συριόπουλος 1968: Κ. Συριόπουλος, *Η προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος* (Αθήναι 1968).
- B: Bronzes.
- P: Pottery.
- PM: Piraeus Museum.
- S: Stone and faience.
- Th.M.: Thebes Museum.

ΕΝΑ ΠΙΝΑΚΙΟ ΤΟΥ ΛΥΔΟΥ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ*

Τὸ μελανόμορφο πινάκιο ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ βρέθηκε κατὰ τὸν ἀποικισμὸν κεραμικῆς στὸ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ παλαιὰς ἀνασκαφὰς καὶ εἶχε συσκευασθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πινάκιο δὲν περιλαμβάνεται στὴν βασικὴ δημοσίευση τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴν μεγάλη ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν ἐτῶν 1882-90 ἀπὸ τοὺς Β. Graef καὶ Ε. Langlotz¹, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀριστη διατήρησή του, δημιουργεῖ ἐρωτηματικὰ σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση καὶ τὴν χρῆση του. Παραμένει ἀγνωστο ἐὰν προέρχεται ἀπὸ κάποια ἄλλη, μεταγενέστερη ἔρευνα ἐπάνω στὸν βράχο ἢ ἀπὸ ἀνασκαφὴ στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη².

Τὸ πινάκιο ἦταν θραυσμένο σὲ τρία κομμάτια ποὺ συγκολλήθηκαν μεταξὺ τους, ἐνῶ δύο μικρὰ ἐλλείποντα τμήματα τοῦ χεῖλους συμπληρώθηκαν, μὲ ἀποτέλεσμα μετὰ τὴν ἐργασία συντήρησης τὸ ἔργο νὰ εἶναι σχεδὸν ἄρτιο. Ὑπάρχουν μόνο λίγες ἀποκρούσεις καὶ μικρότατες φθορὰς σὲ σημεῖα τῆς περιφέρειας τοῦ χεῖλους καὶ στὶς χαράξεις τοῦ σχεδίου³.

Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ἀττικὸ πορτοκαλόχρωμο πηλὸ καλῆς ποιότητος. Ἡ ὄψη εἶναι σχετικὰ καλὴ ὅπως δείχνουν ἡ ἀριστη κατάστασις τοῦ γανώματος καὶ ἡ στιλπνὴ ὕφή του. Δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ τὰ ἐπίθετα χρώματα, τὸ ἰῶδες, ποὺ κατελάμβανε μεγάλες ἐπιφάνειες στὴν παράστασις, καὶ τὸ λευκὸ στὰ γυμνὰ μέρη τῆς γυναικείας μορφῆς, τὰ ὁποῖα σήμερὰ ἔχουν ἀποπέσει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει χαθεῖ ἡ ἀρχικὴ ἐντύπωση τῆς γραπτῆς διακόσμησης⁴. Οἱ διαστάσεις του, διάμ. χεῖλ. 0.025, βάσης 0.183 καὶ πυθμένα 0.17 μ.,

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν κ. Ἑβη Τουλούπα γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τοῦ πινακίου, καὶ τὴν κ. Μάρω Κύρκου ποὺ μὲ παρότρυνε νὰ τὴν ἀναλάβω. Τὸν καθηγητὴ κ. Μιχάλη Τιβέριο ποὺ διάβασε τὸ δακτυλογραφημένο κείμενο, τὸ συζήτησε μαζί μου καὶ ἔκανε ὀρισμένες πολὺτιμες παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφικὰς ὑποδείξεις, εὐχαριστῶ θερμότατα. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν κ. Ian Jenkins γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς φωτογραφίας τοῦ ἀμφορέα-ψυκτήρα Β148 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου.

Ἡ συντήρησις τοῦ ἀγγείου ἔγινε ἀπὸ τὴν συντηρήτρια κεραμικῆς κ. Νάνση Λαζάρου, καὶ ἡ φωτογράφησις ἀπὸ τὸν κ. Τέλη Ἀναγνώστου, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν θέσιν.

Τὸ πινάκιο κατεγράφη στὸ Εὐρετήριον τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως μὲ τὸν ἀριθμὸ 13808.

1. Β. Graef - Ε. Langlotz, *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen I* (1925).

2. Στὶς ἀποθήκες τοῦ μουσείου συγκεντρώνονταν παλαιότερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὕλικὸ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ εὐρήματα ἄλλων ἀνασκαφῶν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ὅταν ἡ Ἀκρόπολις ἦταν ἡ ἔδρα τῆς Α' Ἀρχαιολογικῆς περιφέρειας. Πάντως ἡ ἔρευνα τῶν ἐκθέσεων τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο καὶ τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὶν ἀπὸ τὸ 1940 (ἔτος τοῦ ἐγκιβωτισμοῦ), δὲν ἔδωκε κανένα ἀποτέλεσμα σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τοῦ πινακίου.

3. Ἡ ἀρτιότης τοῦ πινακίου, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν θραυσματικὴν κατάστασιν τῶν ἀγγείων τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀκροπόλεως, εἶναι στοιχεῖο ποὺ δὲν ἐνισχύει τὴν προέλευσιν ἀπὸ τὸν ἴδιον χῶρον.

4. Γιὰ τὴν χρῆσιν τῶν ἐπιθέτων χρωμάτων καὶ τὰ προβλήματα τῆς διατήρησός τους στὴν μελανόμορφον ἀγγειογραφίαν, βλ. J.V. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery* (1988) 128, 137, Μ. Τιβέριου, *Προβλήματα*

Είκ. 1. Τομή του πινακίου Μουσείου 'Ακροπόλεως 13808.

δείχνουν ότι πρόκειται για μικρού σχετικά μεγέθους πινάκιο σε σύγκριση με τα μεγάλα αττικά πινάκια. Ὁ πυθμένας εἶναι ἐλαφρὰ κυρτὸς ἐσωτερικὰ καὶ ἐπίπεδος ἐξωτερικὰ, καὶ ἡ βάση δακτυλιόσχημη, τραπεζοειδοῦς διατομῆς. Στὸ κάτω μέρος φέρει μιὰ ἐλαφρὰ ἐξεργη νεύρωση, τὸ ἔχνος ποὺ ἄφησε ὁ τροχὸς κατὰ τὸ πλάσιμο τοῦ ἀγγείου. Τὸ χεῖλος, καμπύλο στὴν ἐσωτερικὴ, καὶ εὐθύγραμμο στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη, εἶναι ἀρθρωμένο λοξὰ ἀκριβῶς στὴν ἔνωση βάσης καὶ πυθμένα, σὲ ἀρμονικὴ σχέση καὶ μετὰ τὰ δύο. Ἡ περιφέρειά του φέρει λεπτὸ ἀνάγλυφο δακτύλιο ποὺ τονίζεται μετὰ ἰῶδες χρῶμα. Δύο μικρὲς ὀπές χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀνάρτηση τοῦ πινακίου. Τὸ σχῆμα καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς του τὸ ἐντάσσουν στὴν σειρὰ τῶν ἀρχαϊκῶν μελανόμορφων πινακίων τύπου ΑΙ τῆς μέσης φάσης, καὶ ἐιδικότερα στὰ πινάκια τῶν ἐργαστηρίων τοῦ Λυδοῦ, σύμφωνα μετὰ τὴν τυπολογικὴ κατάταξη τῆς D. Callipolitis - Feytmans⁵.

Ἡ τομὴ τοῦ πινακίου (εἰκ. 1) παρουσιάζει ὁμοιότητα μετὰ τοῦ πινακίου ἀρ. 2424 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ πυθμένα καὶ κυρίως τῆς βάσης, ποὺ εἶναι τὸ βασικὸ τεχνικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν πινακίων. Ἀναλογία ὑπάρχει καὶ στὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο τὸ χεῖλος ἀρθρώνεται στὴν ἔνωση τῆς βάσης καὶ τοῦ πυθμένα «σὰν κλαδὶ ποὺ φυτρώνει ἀπὸ τὸν κορμὸ δέντρου»⁶. Τὸ πινάκιο ἀρ. 2424 ἐντάσσεται στὴν παραγωγὴ τοῦ ἐργαστηρίου ΙΙ τοῦ Λυδοῦ καὶ εἶναι τὸ πιὸ ἐξελιγμένο τεχνικὰ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου. Ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ νέο πινάκιο τῆς Ἀκροπόλεως θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἔργο τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ. Ἡ πιθανότητα ἐνισχύεται ἴσως ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ πινάκιο ἀρ. 631 τῆς Δήλου, τὸ ὁποῖο τοποθετεῖται κοντὰ στὸ ἴδιο ἐργαστήριον⁷. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῆς τομῆς, τὸ πινάκιο τῆς Ἀκροπόλεως μοιάζει καὶ μετὰ τὸ πινάκιο ἀρ. 507 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴ Βάρη ἢ τὸ Φάληρο, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὸ ἐργαστήριον VII. Ἡ ὁμοιότητα περιορίζεται στὸ σχῆμα τοῦ χείλους καὶ ὄχι τῆς βάσης, ἡ ὁποία φέρει ἓνα κυρτὸ ἐξόγκωμα, νεότερο στοιχεῖο. Ἐπὶ πλεον κοινὸ στοιχεῖο ἀνάμεσα στὰ δύο πινάκια εἶναι ἡ ὁμοιότητα στὶς ἀναλογίες⁸. Ἀντίθετα τὰ πινάκια τοῦ ἐργαστηρίου ΙΙ, καὶ ἰδίως τὸ ἀρ. 2424 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ποὺ προαναφέρθηκε, χαρακτηρίζονται ἀπὸ μεγαλύτερες καὶ λιγότερο κομπῆς ἀναλογίες.

Στὸ πινάκιο τῆς Ἀκροπόλεως ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους κοσμεῖται μετὰ γραπτὴ ἄλυσίδα σχηματοποιημένου φυτικοῦ κοσμήματος ἀπὸ κάλυκες λωτοῦ μετὰ λεπτοὺς μίσχους ποὺ ἀλληλοτέμνονται καὶ ἀνάμεσά τους παρεμβάλλονται μαῦρες κοκκίδες σὲ δύο σειρές. Ἡ κάτω πλευρὰ τῆς βάσης καὶ τοῦ χείλους κοσμεῖται μετὰ ὁμόκεντρες ταινίες καὶ ὁμάδες τριῶν δακτυλίων σὲ χρῶμα μαῦρο καὶ ἰῶδες ἐναλλάξ (εἰκ. 2α). Ἡ χρῆση τῆς φυτικῆς ἄλυσίδας γραμμικοῦ τύπου, γνωστὴ ἀπὸ ἄλλα αττικά πινάκια, συχνὰ σὲ συνδυασμὸ μετὰ διάφορα μοτίβα, ὅπως μαί-

τῆς αττικῆς μελανόμορφης κεραμικῆς (1988) 60, 69-70.

5. D. Callipolitis - Feytmans, *Les plats attiques à figures noires* (1974) 44-48, 87 κέ., 315, ἀρ. 1-32 bis.

6. Αὐτόθι 88 κέ., ἀρ. 13, εἰκ. 25, πίν. 22. ABV 111, 52.

7. Αὐτόθι 320, ἀρ. 36, πίν. 30.

8. Διάμετρος τοῦ πινακίου ἀρ. 507, 0.267 μ. καὶ τοῦ πινακίου Ἀκροπόλεως 0.25 μ.

Εἰκ. 2. Ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ πινακίου.

ανδρὸς ἢ ζώνη γλωσσῶν⁹, εἶναι πρὸ ἐκλεπτυσμένη στὰ πινάκια τοῦ ἐργαστηρίου VII. Πανομοιότυπη εἶναι στὸ πινάκιο ἀρ. 507 πού, ὅπως καὶ ἐκεῖνο τῆς Ἀκροπόλεως, συνδυάζει τὴν ἀλυσίδα τοῦ χεῖλους με ὁμόκεντρος δακτυλίους καὶ ζῶνες σ' ὁλόκληρη τὴν κάτω πλευρὰ τοῦ ἀγγείου¹⁰.

9. Callipolitis - Feytmans ὁ.π. 103, ἀρ. 14-15, πίν. 23-24 καὶ ἀρ. 13, πίν. 22.

10. Αὐτόθι 92-93, ἀρ. 30, πίν. 26 (πινάκιο ἀρ. 507 τοῦ

Ἐθνικοῦ Μουσείου). ABV 122, 56. Ἐπίσης στὸ πινάκιο ἀρ. 14. Σὲ ἄλλα πινάκια ἡ διακόσμηση τῆς κάτω πλευρᾶς περιορίζεται στὸν πυθμένα, αὐτόθι 110.

Όρισμένες ομοιότητες στο πλάσιμο ανάμεσα στα πινάκια των εργαστηρίων II και VII έχουν έρμηνευθεί από την D. Callipolitis - Feytmans με την υπόθεση ότι ο κεραμέας του εργαστηρίου VII είχε δουλέψει στο εργαστήριο II. Το ίδιο ισχύει εξάλλου και για τα πινάκια του εργαστηρίου III, που όρισμένες κατασκευαστικές τους λεπτομέρειες προέρχονται από την παράδοση του εργαστηρίου II¹¹. Ανάλογη υπόθεση θα μπορούσε να διατυπωθεί και για την περίπτωση του πινακίου που μάς απασχολεί. Το πλάσιμό του ίσως έγινε από κεραμέα που είχε αφομοιώσει την παράδοση του εργαστηρίου II, αλλά ή διακόσμηση και οι αναλογίες του ακολουθούν την πιο εξελιγμένη τεχνική του εργαστηρίου VII. Δεν αποκλείεται το νέο πινάκιο να αντιπροσωπεύει μια ενδιάμεση βαθμίδα εξέλιξης ανάμεσα στην παραγωγή του εργαστηρίου II και σε εκείνη του εργαστηρίου VII, με αποτέλεσμα την κατασκευή πινακίων με μικρότερες και πιο κομψές αναλογίες. Όπωςδήποτε ο κεραμέας του πινακίου αρ. 507 δεν μπορεί να ταυτισθεί με εκείνον του πινακίου της Ακρόπολεως. Η δυσκολία της απόδοσης σε ένα συγκεκριμένο εργαστήριο, επειδή διαπιστώνονται χαρακτηριστικά που ανήκουν σε περισσότερα από ένα εργαστήρια, είναι ένδεικτική για τις στενές σχέσεις που υπήρχαν ανάμεσα στα διάφορα εργαστήρια και για τις μετακινήσεις τεχνιτών από το ένα στο άλλο, γεγονός που κάνει δύσκολη την ανίχνευση κεραμέων.

Η παράσταση

Στον κυκλικό χώρο του πυθμένα του πινακίου εικονίζεται ή πάλη του Θησέα με τον Μινώταυρο παρουσία μιᾶς γυναικείας μορφής, σαφώς μυθολογικής, που ταυτίζεται ως Ἀριάδνη από το θέμα της παράστασης (εἰκ. 2β). Στο κέντρο της σύνθεσης είναι ο Θησέας, ἐνῶ δεξιά και ἄριστερά βρίσκονται ἡ Ἀριάδνη καὶ ὁ Μινώταυρος. Ὁ ἥρωας κινεῖται με εὐρὺ διασκελισμὸ πρὸς τὰ δεξιά καὶ με τὸ ξίφος του καρφώνει τὸν Μινώταυρο στὸν λαιμό, ἀπὸ τὴν πληγὴ τοῦ ὁποῖου ἀναβλύζει τὸ αἷμα. Στεφανωμένος με κλαδὶ κισσοῦ στὰ μαλλιά, πὺν εἶναι μακριὰ καὶ δεμένα στὸ ὕψος τῶν ὤμων, φορεῖ ἕνα περιζῶμα πὺν σφίγγει τὴν μέση καὶ σχηματίζει καμπύλες παρυφές στοὺς μηρούς. Ὁ Μινώταυρος προσπαθεῖ νὰ διαφύγει με ὀρμητικὴ κίνηση, ἀφοῦ οἱ πέτρες πὺν κρατεῖ στὰ χέρια δὲν τοῦ χρησιμεύουν πλέον. Ἡ σύνθεση κλείνει στὰ ἄριστερά με τὴν Ἀριάδνη, σὲ στάση συμμετρικὴ πρὸς ἐκείνη τοῦ Μινώταυρου, με κίνηση πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὴν κεφαλὴ στραμμένη πρὸς τὸ κέντρο, καὶ χειρονομίες πὺν δηλώνουν ἀναστάτωση καὶ ταραχὴ¹². Ἡ μορφή φορεῖ δωρικὸ πέπλο με κατακόρυφη διακοσμητικὴ ταινία στὸ κάτω μέρος, με ἐγχάρακτες ἐνάλληλες γωνίες σὲ πλαίσια πὺν σχηματίζουν ρόμβους, καὶ παρυφὴ με συνεχόμενες γωνίες πὺν πλαισιώνονται ἀπὸ μικροὺς παραπληρωματικοὺς κύκλους.

Εὐρεία εἶναι ἡ χρῆση ἐπίθετων χρωμάτων, τοῦ λευκοῦ καὶ τοῦ ἰώδους. Ἰχνη τοῦ λευκοῦ πὺν ἐκάλυπτε τὸ πρόσωπο καὶ τὰ γυμνὰ μέλη τῆς Ἀριάδνης ἔχουν ἀπομείνει σὲ μερικὰ σημεῖα. Διακρίνονται οἱ λεπτομέρειες τῶν μυῶν τοῦ ἄριστεροῦ βραχίονα καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ ματιοῦ τῆς, πὺν εἶχαν χαραχθεῖ ἐπάνω στὸ λευκὸ καὶ ἔφθασαν ὡς τὸ μαῦρο γάνωμα. Ἡ ἐδαφόχρωμη κοκκίδα πὺν ἀποδίδει τὴν ἱριδα χαράχθηκε με αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο ἐπάνω στὸ λευκὸ χρῶμα¹³.

Τὸ ἰῶδες πὺν ἐκάλυπτε ὁλόκληρο τὸν πέπλο τῆς Ἀριάδνης, τὸ ἔνδυμα τοῦ Θησέα, τὴν

11. Αὐτόθι 90-91, 106.

12. G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst* 102-104, εἰκ. 47. K. Bogen, *Gesten in Begrüssungsszenen auf attischen Vasen* (1969) 26, 47.

13. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀμυγδαλόσχημου ματιοῦ τῆς Ἀριάδνης εἶναι ἀνάλογη στὴν Ἀρτεμὶ τοῦ δίνου τοῦ Λυδοῦ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, βλ. M. Moore, *Lydos and the Gigantomachy*, *AJA* 83, 1976, 92, εἰκ. 12.8.

χαίτη του Μινώταυρου καὶ τὸ παραπλεύρως ἀναρτημένο ἱμάτιο, ἔχει ἀπολεπισθεῖ ἀφήνοντας μόνο ὑπολείμματα κακῶς ὀπτημένου χρώματος. Διατηρήθηκε καλύτερα στὰ περιγράμματα τῶν ἐπιφανειῶν αὐτῶν, ὅπου τὸ χρῶμα ἔπιασε καλύτερα κατευθεῖαν ἐπάνω στὸν πηλὸ τοῦ βάθους¹⁴. Μὲ ἰῶδες ἀποδόθηκαν ἐπίσης ἡ ταινία τῆς Ἀριάδνης καὶ τὸ αἶμα ποὺ ἀναβλύζει ἀπὸ τὸν λαιμὸ τοῦ Μινώταυρου, ἐνῶ δὲν σώθηκαν οἱ μικροὶ ἰῶδεις κύκλοι τῶν θηλῶν στὸ στήθος τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν.

Ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν προσώπων καὶ τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν εἶναι λιτὴ ἀλλὰ οὐσιαστική. Τὰ μάτια τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓναν κύκλο ποὺ πλαισιώνεται μὲ μικρὴ γραμμὴ στὸν Θησέα καὶ μὲ ἄγκιστρο στὸν Μινώταυρο, τὰ αὐτὰ μὲ καμπύλη γραμμὴ καὶ δύο συνεχεῖς μικρὲς καμπύλες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς, τὰ ὅσα τῆς κλειδὸς σὰν ἄγκιστρα. Τὰ σώματα τῶν μορφῶν εἶναι ραδιναὶ καὶ εὐλύγιστα, καὶ γενικὰ ἡ σύνθεση εἶναι ἁρμονικὰ ὀργανωμένα. Ἡ ἐργασία τῆς χάραξης τῶν λεπτομερειῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ποιότητα τοῦ σχεδίου, τὴν συμμετρίαν τῆς σύνθεσης καὶ τὶς ἀναλογίες τῶν μορφῶν, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀποδώσουμε τὸ πινάκιο σὲ ἓναν μεγάλου ἀγγελιογράφου τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ, τὸν Λυδό. Τὰ στοιχεῖα ποὺ στηρίζουν τὴν ἀπόδοση εἶναι ὀρισμένες ἰδιομορφίες ποὺ βοηθοῦν στὴν ἀναγνώριση τῆς τεχνοτροπίας του, ἐπειδὴ συναντῶνται σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ ἔργου του¹⁵. Οἱ λεπτομέρειες τῶν ματιῶν, τῶν αὐτιῶν, τῆς μυολογίας τοῦ στήθους, τῶν ὁστῶν τῆς κλειδὸς καὶ τῶν γονάτων εἶναι γνωστὲς ἀπὸ ἄλλα ἔργα τοῦ ἀγγελιογράφου¹⁶. Τὰ χαρακτὰ μοτίβα τοῦ πέπλου τῆς Ἀριάδνης ξαναβρίσκονται πανομοιότυπα στὰ ἐνδύματα τόσο τῆς Θέτιδος στὸ πινάκιο τῆς Φλωρεντίας¹⁷ ὅσο καὶ τῆς γυναικείας μορφῆς στὸ πινάκιο ἀρ. 2410 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ποὺ παριστάνει τὴν πάλιν τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὸν Κύννο¹⁸. Οἱ ἀναλογίες τῶν μορφῶν καὶ τὸ ραδινὸ εὐλύγιστο σῶμα θυμίζουν ἀνδρικές μορφές σὲ ἀγγεῖα τοῦ Λυδοῦ, ὅπως οἱ γυμνοὶ ἀθλητὲς στὸν ἀμφορέα C440 τῆς Λευκωσίας¹⁹. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὰ δεξιὰ μορφή ὡς πρὸς τὴν κίνηση καὶ τὴν διάπλαση παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸν Μινώταυρο τοῦ πινακίου.

Ἡ παράσταση τοῦ πινακίου μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ καλύτερα μὲ ἀγγεῖα τοῦ Λυδοῦ ποὺ ἀπεικονίζουν τὸ θέμα τοῦ φόνου τοῦ Μινώταυρου ἀπὸ τὸν Θησέα, κυρίως ἀμφορεῖς. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ τὸ θέμα αὐτὸ διακοσμεῖ πινάκιο. Μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἀμφορέα τῆς Βασιλείας (Συλλογὴ H. Kamblī)²⁰ ὑπάρχουν ὁμοιότητες ὡς πρὸς τὴν τυπολογία τῶν μορφῶν τοῦ συμπλέγματος καὶ τὴν στάση τους, ἰδίως τοῦ Μινώταυρου ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Οὐσιῶδες κοινὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ περιορισμένη χρῆση τῆς χάραξης στὸ σῶμα τοῦ Μινώταυρου, ὅπου ἀπουσιάζει ἡ στίξη, καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κόμης τοῦ Θησέα. Ἀντίθετα, μὲ τὸν ἀμφορέα τοῦ Τάραντα²¹ ἡ ὁμοιότητα περιορίζεται στὴν συμμετοχὴ τῆς Ἀριάδνης στὴν σύνθεση, δηλαδὴ ὑπάρχει ἀναλογία στὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος. Τέλος, ἀνάμεσα στὸ πινάκιο τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὸν ἀμφορέα-ψυκτήρα B148 τοῦ Λονδίνου (εἰκ. 3), ἔργο τῆς ὄριμης φάσης τοῦ ἀγγελιογράφου, διαπιστώνουμε λίγες ὁμοιότητες καὶ πολλὲς διαφορές²². Κοινὰ στοιχεῖα εἶναι ἡ τυπολογία τῆς μορφῆς τοῦ Θησέα καὶ ὀρισμένες χαρακτὲς λεπτομέρειες στὴν

14. Ἀντίθετα βλ. Noble 137.

15. M. Τιβέριος, *Ὁ Λυδὸς καὶ τὸ ἔργο του* (1976) 23, 82.

16. Αὐτόθι 23, 82.

17. Callipolitis - Feytmans ὁ.π. 88 κέ., ἀρ. 3, πίν. 21. Τιβέριος ὁ.π. πίν. 71γ, 80-81, εἰκ. 3. ABV 111, 47.

18. Callipolitis - Feytmans ὁ.π. 38 κέ., ἀρ. 14, πίν. 24.

Τιβέριος ὁ.π. 88, πίν. 82α-γ. ABV 111, 50.

19. Τιβέριος ὁ.π. 39-40, πίν. 25γ, 26α. ABV 109, 28.

20. Τιβέριος ὁ.π. πίν. 24, 25α-β, σημ. 152-154, ABV 109, 25.

21. Τιβέριος ὁ.π. 42.

22. Βρετανικὸ Μουσεῖο B148 (εἰκ. 3). Τιβέριος ὁ.π. 61 κέ., σημ. 182, πίν. 51-52, 81. ABV 109, 26.

Είκ. 3. Ἀμφορέας-ψυκτήρας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου B 148. Λεπτομέρεια τοῦ ὤμου (μὲ τὴν εὐγενὴ παραχώρηση τῶν Trustees τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου).

ἄρθρωση τῶν γονάτων, πὺ ἐμφανίζονται στὴν ὥριμη φάση του²³, ἐνῶ στὸ πινάκιο ἀπουσιάζει ἡ πλούσια, μανιεριστικὴ χάραξη στὰ μαλλιά τοῦ Θησέα καὶ ἡ ἄφθονη στίξη στὸν Μινώ-ταυρο. Βασικὴ διαφορὰ τῶν δύο ἔργων εἶναι ἐπίσης ἡ ὀργάνωση τῆς σύνθεσης πὺ ὀφείλεται καὶ στὸ σχῆμα τοῦ ζωγραφικοῦ χώρου, μετόπη στὸν ἀμφορέα καὶ κυκλικὸς χώρος στὸ πινάκιο. Στὸ πινάκιο ἡ σύνθεση προσαρμόζεται ἐλεύθερα στὸν δύσκολο κυκλικὸ χῶρο. Οἱ μορφὲς εἶναι κινημένες καὶ δοσμένες σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, μὲ τὰ ἄκρα τους νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸ περιθώριο τοῦ βάθους. Μὲ τὶς συμμετρικὲς στάσεις καὶ τὶς λοξὲς χειρονομίες ὁ ἀγγειογράφος ἐπέτυχε τὴν ἔνταξη τῆς παράστασης στὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου.

Σύμφωνα μὲ τὶς παρατηρήσεις αὐτές, τὸ πινάκιο μπορεῖ ἀβίαστα νὰ ἐνταχθεῖ στὰ ἔργα τῆς ὥριμης φάσης τοῦ Λυδοῦ, καὶ ἀκριβέστερα μετὰ τὸν ἀμφορέα τῆς Βασιλείας καὶ κοντὰ στὸν ἀμφορέα C440 τῆς Λευκωσίας καὶ στὸ πινάκιο τῆς Φλωρεντίας, πρὶν ἀπὸ ἔργα μὲ μανιεριστικὴ χρῆση τῆς χάραξης ὅπως ὁ ἀμφορέας-ψυκτήρας τοῦ Λονδίνου, καὶ νὰ χρονολογηθεῖ λίγο μετὰ τὸ 550.

Τὸ νέο πινάκιο τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, μὲ τὴν πρωτοτυπία τῆς σύνθεσης καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας, εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα ἔργα τοῦ Λυδοῦ τοῦ ὁποῖου ἡ συμβολὴ στὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀττικοῦ πινακίου ὑπῆρξε ἰδιαίτερα σημαντικὴ²⁴. Ἐὰν ἦταν δυνατόν νὰ βεβαιωθεῖ καὶ ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀκροπόλεως, τότε ἓνα σημαντικό ἀναθηματικὸ πινάκιο θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ στὴν σειρὰ τῶν κεραμικῶν ἀναθημάτων στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ἔργα τοῦ Λυδοῦ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

23. Τιβέριος ὁ.π. 82.

24. Callipolitis - Feytmans ὁ.π. 78.

ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΜΑΡΜΑΡΟΥ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

Τὰ λατομεῖα μαρμάρου τῆς Νάξου, πολὺ γνωστὰ στὴν ἔρευνα χάρις τὰ ἡμίεργα κολοσσιαῖα ἀγάλματα ποὺ ἐντοπίσθηκαν ἤδη ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα καὶ βρίσκονται ἀκόμη κατὰ χώραν, εἶναι τὰ παλαιότερα λατομεῖα μαρμάρου ποὺ λειτούργησαν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους¹. Παρὰ τὴν προφανή σπουδαιότητά τους ὥστόσο καὶ τὶς συχνὲς ἀναφορὲς τῶν ἐρευνητῶν σ' αὐτὰ δὲν ἔχει γίνεи ἀκόμη μία συστηματικὴ παρουσίαση καὶ ὀριοθέτησή τους σύμφωνα μὲ τὰ νεότερα δεδομένα τῆς ἔρευνας, οὔτε ἔχει ἐπίσης μελετηθεῖ ὁ χαρακτήρας, ἡ δυναμικότητα καὶ ἡ παραγωγικότητά τους.

Ἡ μόνη συνολικὴ ἀναφορὰ τῶν θέσεων τῶν ἀρχαίων ναξιακῶν λατομείων ἔχει γίνεи ἀπὸ τὴν Α. Dworakowska σὲ ἄρθρο της γιὰ τὰ λατομεῖα τῶν Κυκλάδων στὸ πολωνικὸ ἀρχαιολογικὸ περιοδικὸ *Archeologia*² καὶ περιληπτικότερη στὴ μονογραφία της μὲ τίτλο *Quarries in Ancient Greece* (1975)³. Καὶ στὶς δύο αὐτὲς μελέτες της ἡ Α. Dworakowska ἔχει συγκεντρώσει τὶς ὡς τότε ὑπάρχουσες βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς καὶ πληροφορίες γιὰ τὰ λατομεῖα αὐτά, ὥστόσο ἡ ἀντικειμενικὴ της ἀδυναμία νὰ πραγματοποιήσῃ μία ἐκ νέου ἔρευνα στὸν χῶρο τῶν λατομείων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ παραμείνῃ ἡ προσφορὰ της — πολὺτιμη ἀσφαλῶς — στὸ ἐπίπεδο συγκέντρωσης καὶ σύνθεσης τῶν διάσπαρτων στὴ βιβλιογραφία πληροφοριῶν χωρὶς νὰ ἀποφεύγονται ἐπαναλήψεις καὶ κάποιες συγχύσεις⁴.

Πιὸ περιορισμένη εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὰ ἀρχαῖα λατομεῖα μαρμάρου τῆς Νάξου ἀπὸ ἄλλους σύγχρονους ἐρευνητές, ὅπως ἡ S. Adam, ὁ W. Koenigs, ὁ T. Koželj καὶ οἱ M. Waelkens, P. de Paere καὶ L. Moens, οἱ ὅποιοι ὅμως ἔχουν κάνει σημαντικότερες παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὶς μεθόδους καὶ τὰ ἐργαλεῖα λατόμευσης ποὺ χρησιμοποιήθηκαν σ' αὐτά⁵.

Τὸ κενὸ αὐτὸ γίνεи προσπάθεια νὰ καλυφθεῖ κατὰ τὸ δυνατόν μὲ αὐτὴν ἐδῶ τὴν παρουσίαση τῶν συμπερασμάτων ποὺ προέκυψαν γιὰ τὰ ναξιακὰ λατομεῖα κατὰ τὴν πρόσφατη μελέτη διαφόρων παραμέτρων τῆς ἀρχαϊκῆς ναξιακῆς γλυπτικῆς.

1. Σχετικὰ μὲ τὸν χρόνο ἔναρξης καὶ τὴ διάρκεια λειτουργίας τῶν ναξιακῶν λατομείων καθὼς καὶ μὲ τοὺς ἡμίεργους κούρους ποὺ βρίσκονται κατὰ χώραν βλ. παρακάτω. Γιὰ τὴ χρῆση μαρμάρου στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἤδη ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους βλ. M. Waelkens - P. de Paere - L. Moens στὸ N. Herz - M. Waelkens (ἐκδ.), *Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade* (1988) 11 κέ.

2. 22, 1971, 81 κέ., εἰκ. 16.

3. Βλ. αὐτόθι σ. 34, 36, 58, 64, 65, 73, 87, 131 κέ.

4. Αὐτὸ ἀφορᾷ κυρίως τὶς πληροφορίες της γιὰ τὰ λατομεῖα τῶν Μελάνων: *Archeologia* 22, 1971, 83, ἀρ. 16a καὶ 16b. Εὐχαριστῶ πολὺ τὴ φοιτήτρια τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Elias Eva γιὰ τὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ πολωνικὰ τῶν σχετικῶν χωρίων.

5. Σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. στὶς σημ. 31 καὶ 32.

Ἡ πρώτη ἐντύπωση ποὺ σχηματίζει κανεὶς ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα ἀναφορὲς τῶν ἐρευνητῶν στὰ ναξιακὰ λατομεῖα μαρμάρου εἶναι ὅτι αὐτὰ εἶχαν προσωρινὸν χαρακτήρα, ὅτι δηλαδὴ ἀνοίγονταν γιὰ τὴ λάξευση συγκεκριμένων γλυπτῶν μόνο, καὶ μετὰ ἐγκαταλείπονταν, σὲ ἀντίθεση π.χ. μετὰ τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα τῆς Ἀλυκτῆς τῆς Θάσου καὶ ἄλλου, ὅπου ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ ἐκμετάλλευση τῶν λατομείων μονιμότερου χαρακτήρα⁶. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ὅμως ἔρχεται σαφῶς σὲ ἀντίθεση πρῶτα ἀπ' ὅλα μετὰ τὴν πλούσια παραγωγὴ ναξιακῶν γλυπτῶν ἰδιαίτερα κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία τουλάχιστον 105 γλυπτὰ — κάθε ἄλλο παρὰ εὐκαταφρόνητος ἀριθμὸς — ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὸ χοντρόκοκκο ντόπιο μάρμαρο⁷. Ἐπίσης τὰ γλυπτὰ μεταγενέστερων ἐποχῶν ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ νησί καὶ ἐκτίθενται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Νάξου, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποία εἶναι ἀδημοσίευτα⁸, μαρτυροῦν τὴ χρῆση τοῦ ντόπιου μαρμάρου μέχρι καὶ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, γεγονὸς ποὺ πιστοποιεῖ τὴ λειτουργία τῶν ναξιακῶν λατομείων μαρμάρου σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα.

Τὸ ἴδιο μαρτυρεῖ ἡ εὐρύτατη χρῆση μαρμάρου στὴ ναξιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους καὶ μετὰ, ὅπως εἶναι ὁ Οἶκος τῶν Ναξίων στὴ Δῆλο στὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ — β' μισὸ 7ου ἢ ἀρχὲς 6ου αἰ. π.Χ.⁹ —, ἡ στοὰ τῶν Ναξίων στὴ Δῆλο τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.¹⁰, ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου στὰ Ὑγρια τῆς Νάξου μετὰ τέσσερις τουλάχιστον οἰκοδομι-

6. Βλ. T. Koželj στὸ J. Clayton Fant (ἐκδ.), *Ancient Marble Quarrying and Trade* (1988) 5 καὶ ὁ ἴδιος στὸ *Marbres helléniques. De la carrière au chef d'œuvre, Bruxelles 18. Dec. 1987 - 13 Mars 1988* (κατάλογος ἐκθέσεως) 20 καὶ σημ. 4.

7. Κατάλογο τῶν ἀρχαϊκῶν ναξιακῶν γλυπτῶν ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο βλ. στὸ G. Kokkorou-Alewras, *Archaische naxische Plastik* (1975, δ.δ.) ποὺ περιλαμβάνει 55 γλυπτὰ ἀπὸ μάρμαρο καὶ τῆς ἴδιας, *Die archaische naxische Bildhauerei, Antike Plastik* 24 (1993, ὑπὸ ἐκτύπ.), ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν γλυπτῶν σὲ μάρμαρο ἀνέρχεται σὲ 105, ἀριθμὸς στὸν ὁποῖο συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ Νάξο. Γιὰ νὰ γίνει καλύτερα ἀντιληπτὸ τί σημαίνει ὁ ἀριθμὸς αὐτός, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σύμφωνα μετὰ τὶς οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ Ἐρεχθίου 60 ἐργάσιμες ἡμέρες ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ τὴν κατασκευὴ κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς ὑψ. 0.60 μ. ἀνάγλυφες μορφὲς τῆς ζωφόρου καὶ ὅτι ἡ ἀμοιβὴ τῶν γλυπτῶν γι' αὐτὲς ἦταν 1 δραχμὴ τὴν ἡμέρα (C. Blümel, *Griechische Bildhauerarbeit*, 11. Erg. JdI (1927) 13 κέ. N. Himmelmann, *JdI* 94, 1979, 139. A. Stewart, *Greek Sculpture* (1990) 66). Ἐναν ὁλόκληρο χρόνο τουλάχιστον καὶ ἀνάλογο ἡμερομίσθιο πρέπει νὰ ὑπολογίζει κανεὶς γιὰ τὴν κατασκευὴ ὁλόγλυφων μαρμάρινων μορφῶν φυσικοῦ μεγέθους: Stewart ὁ.π. 63. Πρβ. H. v. Steuben, *Kopf eines Kuros* (1980) 30, ποὺ ὑπολογίζει σὲ 30 τὶς ἐργάσιμες ἡμέρες ποὺ ἀπαιτοῦνταν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐνὸς ἐπιτύμβιου ἀνάγλυφου καὶ H. Philipp, *Polyklet. Der Bildhauer der griechischen Plastik. Ausstellung im Liebighaus* (1990) 91 ποὺ ἐκτιμᾷ ὅτι κάθε γλύπτης θὰ μπορούσε νὰ

κατασκευάζει πέντε ἕως ἑξὶ ἀγάλματα τὸν χρόνο. Τέλος ὁ γλύπτης Στ. Τριάντης ὑπολογίζει ὅτι γιὰ ἓνα κολοσσιαῖο ἄγαλμα ὑψ. 3.5 μ. θὰ χρειαζόταν ἐργασία ἐνὸς ἑτους ἀπὸ ἓναν γλύπτη καὶ δύο εἰδικευμένους μαρμαροτεχνίτες συγχρόνως (Εὐχαριστῶ τὸν κ. Τριάντη γιὰ τὴ συζήτηση ποὺ εἶχαμε σχετικὰ.) Πρβ. G. Gruben, *Bathron, Festschrift H. Drerup* (1988) 170 σημ. 8. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἐπὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ναξιακὰ γλυπτὰ ἔχουν κολοσσιαῖο καὶ ἔντεκα ὑπερφυσικὸ μέγεθος. Εἰδικότερα βλ. Kokkorou-Alewras, *Bildhauerei* K18, K20, K23, K60-K63 (κολοσσιαῖα) καὶ K7, K10, K11, K12a, K17, K19, K45, K64, K87, K92, K96 (μεγαλύτερα τοῦ φυσικοῦ).

8. Γιὰ τὰ δημοσιευμένα ἀπὸ αὐτὰ βλ. M.-Th. Couiloud, *BCH* 98, 1974, 397 κέ., ἀρ. 8, 11, 17, 29, 35, 47, 50, 53, 54, 90, 92. M. Kreeb στὴ *Στήλη, τιμητικὸς τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος* (1980) 331 κέ., πίν. 148-151. W. Lambrinoudakis στὸ H. Kyrieleis (ἐκδ.), *Archaische und Klassische Griechische Plastik I* (1986) 115 κέ., πίν. 47, 48. V. Lambrinoudakis - G. Gruben, *AA* 1987, 608 κέ., εἰκ. 47-50. Ὁ ἴδιος στὸ *AntK* 32, 1989, 27-34.

9. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν P. Courbin ὡς ὁ παλαιότερος ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα στὸ νησί, ἅποψη ποὺ ὡστόσο δὲν ἔτυχε γενικῆς ἀποδοχῆς. P. Courbin, *Délos XXXIII* (1980) μετὰ παλαιότερη βιβλιογραφία. Ph. Bruneau - J. Ducat, *Guide de Délos* (1983) 121-122. H. Gallet de Santerre, *BCH* 108, 1984, 671 κέ. D. Mertens, *Gnomon* 58, 1986, 433. P. Courbin, *BCH* 111, 1987, 63 κέ. G. Gruben, *Bathron* 165. Ὁ ἴδιος στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν M. Müller-Wiener, *IstMitt* 39, 1989, 172, σημ. 29. Th. Kalpaxis, *AA* 1990, 149 κέ.

10. M.-Chr. Hellmann - P. Fraisse, *Délos XXXII* (1979)

κὲς φάσεις ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ ἐξῆς¹¹, ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα στὰ Παλάτια στὴ Χώρα τῆς Νάξου¹² καὶ ὁ ναὸς τῆς Δήμητρας στὸ Σαγγρί τῆς Νάξου¹³, καὶ οἱ δύο χρονολογημένοι γύρω στὸ 530 π.Χ. Ἐξάλλου καὶ στὰ οἰκοδομήματα ποὺ κατασκευάστηκαν σὲ μεταγενέστερες ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴς στὴ Νάξο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ντόπιο μάρμαρο, ὅπως μαρτυροῦν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα κλασικῶν χρόνων καὶ πύργοι ἀπὸ τὴν κλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ περίοδο¹⁴. Ἀντίθετα τὸ ναξιακὸ μάρμαρο χρησιμοποιεῖται σπανιότατα σὲ οἰκοδομήματα ἐκτὸς Νάξου ἀπὸ τὰ τέλη τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ μετὰ¹⁵, ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ χρηματοδότης εἶναι Νάξιος. Ἔτσι τὸ Λεωνίδαῖο στὴν Ὀλυμπία, ποὺ ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, ἔργο καὶ ἀνάθημα τοῦ πλούσιου Νάξιου Λεωνίδα γύρω στὸ 350-320 π.Χ., εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ κοχυλιάτη λίθο καὶ ἀπὸ ἀσβεστοῦχο ψαμμίτη¹⁶. Ἀκόμη καὶ γιὰ τὶς ἐπισκευὲς τῆς Στοᾶς τῶν Ναξίων στὴ Δῆλο κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους χρησιμοποιήθηκε μάρμαρο ἀπὸ τὴν Τῆνο καὶ ὄχι ναξιακὸ¹⁷. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σιωπὴ τῶν ἀρχαίων γραπτῶν πηγῶν γύρω ἀπὸ τὸ

85-127 μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία. Bruneau-Ducat ὅ.π. 146, ἀρ. 36. Ὁ Ἀ. Ὀρλάνδος, *Τὰ Ὑλικά Δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων* (1958) 78 σημ. 1, σημειώνει ὅτι ἡ στοὰ τοῦ Ἀρτεμίου τῆς Δήλου σὲ σχῆμα Γ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἦταν κατασκευασμένη ἀπὸ ναξιακὸ μάρμαρο, ὥστόσο κατὰ τοὺς Bruneau-Ducat ὅ.π. 158 δὲν σώζεται κανένα ἴχνος ἀπὸ τὴν πρώτη φάση τῆς στοᾶς αὐτῆς. Πάντως ἀναφέρεται χρῆσις μαρμάρου στὸ Ἀρτεμίσιο κατὰ τὸν 6ο αἰ. π.Χ., χωρὶς νὰ προσδιορίζεται τὸ εἶδος τοῦ καὶ ὁ ἀκριβὴς χρόνος χρήσης τοῦ (αὐτόθι 156).

11. V. Lambrinoudakis - G. Gruben, *AA* 1987, 571 κέ. Οἱ ἴδιοι στὴν *Αρχαιογνωσία* 5, 1987-88, 133 κέ. G. Gruben, *Bathron* 165. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡδη στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ φάση τοῦ ναοῦ μαρτυρεῖται περιορισμένη χρῆσις μαρμάρου.

12. G. Gruben, *AA* 1972, 361 κέ. μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία. Ὁ ἴδιος στὸ *AA* 1982, 160 κέ. Ὁ ἴδιος, *Die Tempel der Griechen*⁴ (1986) 344 κέ. Σύγκρ. Th. Kalpaxis, *Hemiteles* (1986) 76 κέ.

13. G. Gruben, *AA* 1982, 166 μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία. Ὁ ἴδιος καὶ ὁ M. Κορρές, *ΠΑΕ* 1982, 257 κέ.: 1983, 297 κέ.: 1984, 306 κέ.: 1985, 158 κέ. G. Gruben, *Die Tempel der Griechen* 342 κέ. Σχετικὰ μὲ τὴν πιθανὴ θέση ἑνὸς ἀκόμη ἀρχαικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα κοντὰ στὸν ναὸ τῆς Δήμητρας στὸ Σαγγρί, ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ ἐπιγραφὰς ἀναθημάτων βλ. B. Λαμπρινουδάκη, *ΠΑΕ* 1984, Β, 309 κέ. Πρβ. *Ἔργον* 1991, 93 κέ.

14. L. Haselberger, *AA* 87, 1972, 431 κέ. G. Gruben, *AA* 97, 1982, 165, 167 κέ. Φ. Ζαφειροπούλου, *Νάξος, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγός* (1988) 17 κέ. εἰκ. 18.

15. G. R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien* (1890) 122 κέ., Ὀρλάνδος ὅ.π. (σημ. 10) 78. Πάντως θὰ ἄξιζε τὸν κόπο νὰ ἐξετασθεῖ ἐκ νέου μὲ τὶς σύγχρονες μεθόδους τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν μεταγενέστερων τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς οἰκοδομημάτων ἐκτὸς Νάξου ποὺ θεωρεῖται ἀπὸ τὴν ἔρευνα ναξιακὸ μάρμαρο (Ὀρλάνδος ὅ.π.

σημ. 4-6), ἀφοῦ τουλάχιστον τὸ ὑλικὸ τῶν μαρμάρινων κεραμίδων τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ποὺ ὁ Lepsius (ὅ.π. 123 καὶ 128) πίστευε ὅτι ἦταν χοντρόκοκκο ναξιακὸ καὶ ὁ Πausanias (V 10, 3) πεντελικό, θεωρεῖται ἀπὸ τὴν ἔρευνα ὅτι ἦταν παριανὸ ὅπως καὶ ὁλος ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ. Τὸ πεντελικὸ μάρμαρο ὥστόσο ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias δὲν ἀποτελεῖ πλάνη τοῦ περιηγητῆ ἀλλὰ μέρος τῆς ἀλήθειας, ἀφοῦ μετὰ ἀπὸ κάθε καταστροφὴ καὶ φθορὰ ἀντικαθιστοῦσαν τὰ κατεστραμμένα μαρμάρινα μέλη μὲ νέα ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο: F. Adler, *Olympia* II (1892) 8 κέ. W. Dörpfeld, *Alt-Olympia* (1935) 222 κέ. B. Ashmole, *Architect and Sculptor* (1972) 15. Πρβ. C. Renfrew - J. Peacy, *BSA* 63, 1968, 60 σημ. 36. Πάντως σύμφωνα μὲ ἀναλύσεις μαρμάρου τοῦ καθηγ. Γεωλογίας L. Lazzarini δύο μαρμάρινοι κίονες ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ βρίσκονται σὲ δευτέρη χρῆσις στὴ στοὰ τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ τοῦ S. Giorgio in Velambrò στὴ Ρώμη εἶναι ἀπὸ ναξιακὸ μάρμαρο. Ἐπίσης ναξιακὴ προέλευσις δείχνουν οἱ ἀναλύσεις τοῦ καθηγ. C. Gorgoni τῆς Modena τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὸ ὅποιο εἶναι κατασκευασμένος ἕνας κίονας τοῦ Σμινθείου στὴν Τρωάδα ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Γιὰ τὶς ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες αὐτὲς πληροφορίες ποὺ ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἔρευνα εὐχαριστῶ πολὺ τὸν κ. Lazzarini. Γιὰ τὸ Σμινθεῖο βλ. τελευταῖα C. Özgünel στὸ W. Hoepfner - E. L. Schwandner (ἐκδ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur, Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. bis 29. Juli 1988* (1990) 35 κέ. καὶ O. Bingöl αὐτόθι 44 κέ., ἰδιαίτ. 50 (χρονολόγησις).

16. Πaus. V 15, 2-4. E. Curtius - Fr. Adler (ἐκδ.), *Olympia* II 83 κέ., πίν. 62-66 (R. Borrmann). *OIBer* VI, 4 κέ., πίν. 1 (E. Kunze). VII, 2 κέ., εἰκ. 1-2, πίν. 1 (E. Kunze). A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten* (1972) 246 κέ. H.-V. Herrmann, *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte* (1972) 169 κέ., εἰκ. 115.

17. *Délos* XXXII 96, 113 καὶ Bruneau - Ducat ὅ.π. (σημ. 9) 147. Σχετικὰ μὲ τὰ οἰκοδομήματα τῆς Δήλου

ναξιακό μάρμαρο, αντίθετα ἀπὸ τὴ συχνὴ ἀναφορὰ ἄλλων εἰδῶν μαρμάρου¹⁸. Πολὺ σπάνια ἐπίσης φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε τὸ ναξιακό μάρμαρο καὶ σὲ γλυπτὰ ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ καὶ μετὰ ἐκτὸς Νάξου, καὶ τότε μόνο σὲ ταπεινὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῆς Ρήνειας¹⁹.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ πιθανὸν ὀφείλεται στὶς ιδιότητες τοῦ χοντρόκοκκου ναξιακοῦ μαρμάρου, τὸ ὁποῖο ἀποσπᾶται σὲ φέτες, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ μειονέκτημα γιὰ τὴ λάξευση τρισδιάστατων ὁλόγλυφων μορφῶν, ἐνῶ οἱ μεγάλοι κρύσταλλοι τοῦ δὲν εὐνοοῦν ιδιαίτερα τὴν ἀπόδοση μικρῶν λεπτομερειῶν. Τὶς ιδιότητες αὐτὲς ἔχουν ἀντίθετα τὸ παριανὸ καὶ τὸ πεντελικὸ μάρμαρο, τὰ ὁποῖα θὰ κυριαρχήσουν στὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὰ τέλη τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἐξῆς ἐκτοπίζοντας τὸ ναξιακό²⁰. Ἀσφαλῶς ὁμως ἡ ὑποχώρηση τῆς ζήτησης τοῦ ναξιακοῦ μαρμάρου πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ στὴν ἱστορικὴ συγκυρία, τὴν ἀπαγόρευση δηλαδὴ ἀρχικὰ στοὺς εὐγενεῖς ἀπὸ τὸν τύραννο τῆς Νάξου Λύγδαμι (540-524 π.Χ.) κατασκευῆς ἀναθημάτων, στὴν καταστροφὴ τῆς Νάξου ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Πέρσες, τὸ 490 π.Χ., τέλος στὴν ἔνταξή της στὴν Α' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία ἀπὸ τὸ 479 π.Χ., καθὼς καὶ τὴν ἐξέγερση καὶ τὴν ὑποταγὴ της σ' αὐτὴν τὸ 469 π.Χ.²¹

Κατὰ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους πάντως ἡ ἐξόρυξη τοῦ ναξιακοῦ μαρμάρου δὲν καλύπτει μόνο τὶς ἀνάγκες τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀρχαϊκῶν κέντρων γλυπτικῆς. Ἐνα τέτοιο κέντρο εἶναι ἡ Σάμος, ὅπου πολὺ νωρὶς, ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., δηλαδὴ τοὺς

χρήση ναξιακοῦ μαρμάρου ἀναφέρεται σαφῶς ἀπὸ τὴν ἔρευνα μόνο στὴ Στοὰ καὶ στὸν Οἶκο τῶν Ναξίων (*Délos* XXXII 95 κέ. *Délos* XXXIII 46 κέ.), σὲ ἀσφαλῶς δηλαδὴ ναξιακὰ οἰκοδομήματα. Ἡ προέλευση τοῦ μαρμάρου τῶν ἄλλων δηλιακῶν οἰκοδομημάτων συνήθως δὲν προσδιορίζεται, ἐνῶ ἀναφορὰ γίνεται στὸ χρῶμα, σπάνια σὲ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τοῦ μαρμάρου (βλ. δημοσιεύσεις δηλιακῶν οἰκοδομημάτων στὴ σειρὰ *Délos* καὶ σύντομες περιγραφὲς τῶν ἴδιων κτιρίων στὸ Bruneau - Ducat ὁ.π. (σημ. 9). Πρβ. R. Vallois, *L'Architecture hellénique et hellénistique à Délos* II, 1 (1966) 8, ὅπου ἐπιχειρεῖται πιὸ συγκεκριμένος προσδιορισμὸς τοῦ ὕλικου καὶ τονίζονται οἱ σχετικὲς δυσκολίες. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι II 2 (1978) 306, ὅπου τὸ μάρμαρο τμημάτων ἐνὸς γείσου χαρακτηρίζεται ναξιακό: γενικὰ εἶναι εὐκολότερος ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ναξιακοῦ παρὰ τῶν ἄλλων εἰδῶν μαρμάρου, καὶ συνεπῶς ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ναξιακοῦ μαρμάρου στοὺς μεταγενέστερους χρόνους δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικὴ. Ὡστόσο δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὴ ἡ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Μελλοντικὰ πάντως ἡ ἐξακρίβωση τῆς προέλευσης τοῦ μαρμάρου μὲ τὸ ὁποῖο κτίσθηκαν τὰ διάφορα οἰκοδομήματα τῆς Δήλου, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει σημαντικὴ ἀφετηρία γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ μαρμάρου καὶ γενικότερα τῆς οἰκονομίας τῶν Κυκλάδων κατὰ τὶς διάφορες περιόδους τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τους.

18. Ὁρλάνδος ὁ.π. (σημ. 10) 74 κέ. καὶ 77, ὅπου δίνονται παραπομπὲς στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ποὺ παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὰ διάφορα εἶδη μαρμάρου. Ἰ-

διαίτερα ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν συγγραφέων αὐτῶν ἀνήκει στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Βλ. ἐπίσης Renfrew - Peacy, *BSA* 63, 1968, 60. Dworakowska, *Quarries* 86.

19. Lepsius ὁ.π. (σημ. 15) ἀρ. καταλόγου 323, 324. Πρβ. M.-Th. Couilloud, *Les monuments funéraires de Rhénée, Délos XXX* (1974) 261, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τῆς Ρήνειας ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ ἓνα χοντρόκοκκο εἶδος λευκοῦ ἢ κυανόφαιου μαρμάρου, ποὺ ἀσφαλῶς προέρχεται ἀπὸ τὰ λατομεῖα τῆς Νάξου καὶ τῆς Πάρου, χωρὶς ὥστόσο νὰ προσδιορίζεται συγκεκριμένα ἡ προέλευση τοῦ εἶδους τοῦ μαρμάρου τοῦ καθενὸς μνημεῖου χωριστά. Πάντως ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα τῆς Ρήνειας ὑπάρχει ἡ ἐπιτύμβια στήλη μίας Ναξίας (αὐτόθι 88, ἀρ. 68), ἐνῶ ὁκτὼ συνολικὰ Νάξιοι ἀναφέρονται σὲ δηλιακὲς ἐπιγραφὰς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., αὐτόθι 88.

20. Ashmole ὁ.π. (σημ. 15) 15. Dworakowska, *Quarries* 130. *Délos* XXXII 96. Σύγκρ. B. Sauer, *AM* 17, 1892, 67, σημ. 2. Βλ. ἐπίσης J. G. Pedley, *Greek Sculpture of the Archaic Period. The Island Workshops* (1976) 19 καὶ 37, ὅπου ἐξαίρεται ἡ καλύτερη ποιότητα τοῦ παριανοῦ μαρμάρου ἔναντι τοῦ ναξιακοῦ. Τὶς δυσκολίες στὴν ἀπόδοση τῶν μικρῶν λεπτομερειῶν σὲ χοντρόκοκκα μάρμαρα ἐπιβεβαίωσε ὁ γλύπτης κ. Στ. Τριάντης, τὸν ὁποῖο καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστῶ.

21. Βλ. Ἡρόδ. 5, 28-34. *RE* XVI 2 (1935) 2089 (R. Herbst) καὶ Kokkorou-Alewrās, *Bildhauerei* 8 κέ., σημ. 9 μὲ νεότερη βιβλιογραφία.

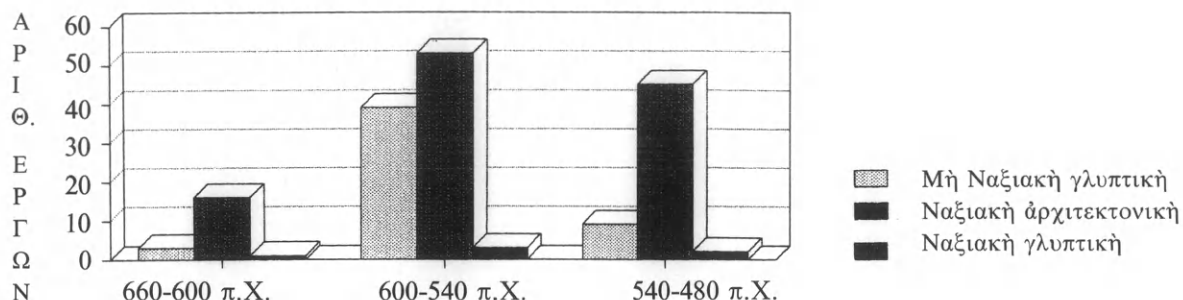
πρώτους χρόνους δημιουργίας τῆς μνημειακῆς ἑλληνικῆς γλυπτικῆς, κατασκευάζονται δαιδαλικά ἀγάλματα κορῶν ἀπὸ χοντρόκοκκο νησιωτικὸ μάρμαρο ποὺ ἔχει θεωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ναξιακὸς²², καὶ τὸ ὁποῖο πιθανὸν χρησιμοποιεῖται καὶ ἀργότερα, ὅταν ἔχει ἤδη ἀρχίσει ἡ χρῆση τοῦ ντόπιου σαμιακοῦ μαρμάρου²³. Ὡς χοντρόκοκκο νησιωτικὸ μάρμαρο χαρακτηρίζεται ἀπὸ παλαιὰ τὸ ναξιακὸ ἔναντι τοῦ μεσόκοκκου ἢ ὀρθότερα λιγότερο χοντρόκοκκου παριανοῦ²⁴, παρόλο ποὺ ἀκόμη καὶ ἡ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση μὲ σύγχρονες μεθόδους δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐγγυηθεῖ γιὰ τὴν προέλευση τοῦ μαρμάρου²⁵. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ διάκριση καὶ τὴν πρωιμότητα κατασκευῆς τους, ποὺ συνεπάγεται πρώιμη καὶ εὐρείας ἐκτάσεως λειτουργία καὶ ὀργάνωση λατομείων καθὼς καὶ ἐξαγωγή μαρμάρου, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μὲ αὐξημένη πιθανότητα ναξιακὸ τὸ χοντρόκοκκο νησιωτικὸ μάρμαρο στὸ ὁποῖο ἔχουν λαξευθεῖ οἱ πρώιμοι ἀττικοὶ κοῦροι τοῦ Διτύλου, τῆς Νέας Ὑόρκης, τοῦ Σουνίου, τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ τοῦ Μοσχάτου, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀρκετὰ μεταγενέστερός τους, ἐπίσης ἀττικός, κοῦρος τῶν Μεγάρων. Ἀκόμη οἱ γνωστοὶ Ἀργεῖοι κοῦροι στοὺς Δελφοὺς Κλέοβις καὶ Βίτων, οἱ κοῦροι τοῦ Ἀκτίου στὸ Λοῦβρο, ὁ πρώιμος ἀρχαϊκὸς κοῦρος ἀπὸ τὴ Θήρα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας καὶ ὁ κοῦρος τῆς Μήλου στὸ ἴδιο μουσεῖο εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα κατασκευασμένοι ἀπὸ ναξιακὸ μάρμαρο. Τέλος καὶ ὁ κοῦρος τῆς Κυρήνης, ὅπως καὶ ἐκεῖνος τοῦ γιатροῦ Σομβρωτίδα ἀπὸ τὰ Μέγαρα Ὑβλαῖα ποὺ ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο τῶν Συρακουσῶν, ἔργα τῆς ὀριμῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, εἶναι σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς μαρτυρίες λαξευμένοι σὲ να-

22. E. Buschor, *Altsamische Standbilder I-III* (1934) 23 κέ., 76 κέ., εἰκ. 72-73, 75. B. Freyer-Schauenburg, *Samos*, XI. *Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils* (1974) ἀρ. 1, 2 A-C, 3 A-B, σ. 14, 16.

23. Γιὰ τὴ σαμιακὴ Ἥρα τοῦ Χηραμύη στὸ Λοῦβρο καὶ τὴ «δίδυμη ἀδελφὴ» τῆς, ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὸ ἴδιο ἱερό, πιστεύεται ἀπὸ μερικοὺς ἐρευνητὲς ὅτι ἔχει εἰσαχθεῖ ναξιακὸ μάρμαρο: Lepsius δ.π. (σημ. 15) 44, ἀρ. 42. Freyer-Schauenburg δ.π. ἀρ. 6, πίν. 5-6. W. Martini, *Die archaische Plastik der Griechen* (1990) 39 κέ. Τὴν ἄποψη αὐτὴ δὲν συμπεριφέρει ὁ H. Kyrieleis, ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει τὴ δημοσίευση τῆς νέας κόρης τοῦ Χηραμύη καὶ ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ σαμιακὸ μάρμαρο (προφορικὴ πληροφορία, γιὰ τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ τὸν κ. Kyrieleis).

24. Στὴν Πάρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεσόκοκκο μάρμαρο, τὸν γνωστὸ λυχνίτη, ἀπαντᾷ ἐπίσης χοντρόκοκκο μάρμαρο. Καὶ στὴ Νάξο ὅμως ὑπάρχει ἐπίσης μεσόκοκκο καθὼς καὶ λεπτόκοκκο μάρμαρο, ὥστόσο δὲν φαίνεται νὰ χρησιμοποιήθηκαν αὐτὰ τὰ εἶδη ναξιακοῦ μαρμάρου στὴν ἀρχαία γλυπτικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ. Γιὰ τὰ γνωρίσματα τοῦ παριανοῦ μαρμάρου βλ. Lepsius δ.π. 43 κέ. Γιὰ τὴ διαφορὰ τοῦ ἀπὸ τὸ ἀκόμη πιὸ λεπτόκοκκο πεντελικὸ αὐτόθι 46 κέ. καὶ γιὰ τὴ διαφορὰ ἀπὸ τὸ ναξιακὸ 52 κέ., ἰδιαίτερα 54, 57. Βλ. ἐπίσης *RE* III A 2 (1929) 2261-2263 (Latte). Ἰ. Παπαγεωργάκη, *Τὰ εἰς τὴν μαρμαρικὴν τέχνην χρήσιμα πετρώματα τῆς Ἑλλάδος* (1966) 219 κέ., Renfrew - Peacy, *BSA* 63, 1968, 52 κέ. καὶ 54 κέ. καὶ *Délos* XXXII 55 κέ.

25. Γιὰ τὶς δυσκολίες διάκρισης μεταξὺ ναξιακοῦ καὶ παριανοῦ μαρμάρου μὲ τὶς τότε ὑπάρχουσες μεθόδους — ἀπλὴ παρατήρηση μὲ γυμνὸ ὀφθαλμὸ καὶ μὲ πετρογραφικὸ μικροσκόπιο — ἔχει ἤδη ἐκφρασθεῖ ὁ Lepsius δ.π. (σημ. 15) 43, ἐνῶ αὐστηρὴ κριτικὴ στὶς μεθόδους αὐτὲς καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ Lepsius καὶ τῶν ἀρχαιολόγων ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ στηρίζονται σ' αὐτὲς ἄσκησαν οἱ Renfrew - Peacy, *BSA* 63, 1968, 45 κέ. μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνάλυση μαρμάρων μὲ τὶς μεθόδους τῆς ὑπεριώδους ἀκτινοβολίας καὶ τῆς καθοδοφωταύγειας. Ἀντίθετα ὁ B. Ashmole στὸ *BSA* 65, 1970, 1 κέ. τάσσειται ὑπὲρ τῶν παλαιῶν ἐμπειρικῶν μεθόδων, ἕως ὅτου οἱ νέες μέθοδοι ἀποδειχθοῦν πράγματι ἀποτελεσματικές. Μέχρι τότε κατὰ τὸν Ashmole οἱ ἀρχαιολόγοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ στηρίζονται στὴν παρατήρηση μὲ γυμνὸ ὀφθαλμὸ καὶ στὴν πείρα τους, ὅπως ἄλλωστε ἔκαναν καὶ οἱ ἀρχαῖοι γλύπτες. Παρόλο ποὺ ἀπὸ τότε ποὺ διατύπωσε τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ B. Ashmole ἔχει γίνεи μεγάλη πρόοδος στὴ διάκριση τοῦ μαρμάρου μὲ σύγχρονες μεθόδους, εἴμαστε ἀκόμη ὑποχρεωμένοι νὰ στηριζόμαστε στὴν πείρα μας καὶ διότι οἱ μέθοδοι αὐτὲς δὲν δίνουν πάντα τὰ ἀκριβῆ ἀποτελέσματα ποὺ ἔχει ἀνάγκη ὁ ἀρχαιολόγος ἀλλὰ καὶ διότι δὲν εἶναι πάντα δυνατὴ καὶ εὐκόλῃ ἡ λήψη δειγμάτων μαρμάρου ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα γλυπτὰ λόγω ἐνδεχόμενης φθορᾶς τους. Γιὰ πρόσφατα ἀποτελέσματα ἀναλύσεων μαρμάρου βλ. σχετικὰ ἄρθρα στὸ *Ancient Marble Quarrying* δ.π. (σημ. 6) καὶ *Classical Marble* δ.π. (σημ. 1) 231-453.

Εἰκ. 1. Σχηματικὴ ἀπεικόνιση τῆς χρήσης ναξιακοῦ μαρμάρου στὴ γλυπτικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Νάξου καὶ ἄλλων ἐργαστηρίων γλυπτικῆς τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων (σχέδ. Γ. καὶ Γ. Ἀλευρά).

ξιακὸ μάρμαρο²⁶. Ἐνδεικτικὸ μάλιστα εἶναι σχετικὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔργα ἔχουν συνδεθεῖ ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἢ καὶ τὴ νεότερη ἔρευνα μὲ τὴ ναξιακὴ σχολὴ γλυπτικῆς²⁷.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, Πελοπόννησο, Σάμο, τὰ νησιά τῶν Κυκλάδων καὶ τὴ Μ. Ἑλλάδα τὸ ναξιακὸ μάρμαρο ἐξαγόταν προπάντων στὴ Βοιωτία κατὰ τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ χαρακτηριστικὰ χοντρόκοκκο ναξιακὸ μάρμαρο πολλῶν ἀπὸ τοὺς κούρους ποὺ βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὸ Πτῶο καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ ντόπιο ἐργαστήριό τῆς Ἀκραϊφίας²⁸. Μερικὰ καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ γλυπτὰ ἔχουν ἐπίσης θεωρηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα ὡς ἐπείσασκα ναξιακά²⁹, ἂν καὶ τὸ ἀνομοιογενὲς στυλ τοὺς πιστοποιεῖ μᾶλλον κατασκευὴ τους στὸ ἐργαστήριό τῆς Ἀκραϊφίας κάτω ἀπὸ ἰσχυρὴ ναξιακὴ ἐπίδραση³⁰.

Ἡ πλούσια παραγωγή τόσο ντόπιων, ναξιακῶν γλυπτῶν ὅσο καὶ γλυπτῶν ἄλλων ἀρχαϊκῶν ἐργαστηρίων γλυπτικῆς ἀπὸ ναξιακὸ μάρμαρο, καθὼς καὶ ἡ χρῆση του στὴ ναξιακὴ ἀρχιτε-

26. Γιὰ τὰ γλυπτὰ αὐτὰ καὶ τὸ μάρμαρο κατασκευῆς τους βλ. G. M. A. Richter, *Kouroi, Archaic Greek Youths* (1988) ἀρ. 1-4, 6, 7, 9, 12 A-B, 31, 40, 49, 74, 86, 133, 134 καὶ E. B. Harrison, *Hesperia* 24, 1955, 296. Ἐπίσης Lepsius ὅ.π. ἀρ. 250 (κούρος Κεραμεικοῦ), ἀρ. 251 (κούρος Μεγάρων) καὶ ἀρ. 254 (κούρος Θήρας). B. Saueuer, *AM* 17, 1892, 39, ἀρ. 2, 3 (κούροι Ἀκτίου), σ. 40, ἀρ. 15 (κούρος Μεγάρων), σ. 44, ἀρ. 43 (κούρος Θήρας). Τὸ μάρμαρο τοῦ κούρου τῆς Μήλου χαρακτηρίζει ναξιακὸ ἢ Richter ὅ.π. ἀρ. 86. Γιὰ τὸ μάρμαρο τῶν κούρων τῆς Κυρήνης καὶ τῶν Συρακουσῶν εἰδικότερα βλ. E. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Kyrene. Statue e rilievi di carattere religioso* (1959) ἀρ. 4, πίν. 6, 7 καὶ E. Langlotz, *Die Kunst der Westgriechen* (1963) 57, ἀρ. 7. Γενικότερα γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ναξιακοῦ μαρμάρου σὲ πρῶιμα γλυπτὰ βλ. Martini ὅ.π. (σημ. 23) 39. Προβληματικὸς εἶναι ὁ βέβαιος προσδιορισμὸς τοῦ μαρμάρου τῶν ἀργείων κούρων Κλέοβι καὶ Βίτωνα στοὺς Δελφοὺς. Τὸ μάρμαρό τους εἶναι χοντρόκοκκο νησιωτικὸ, ὥστόσο τελευταῖα ἀναφέρεται ὡς παριανό, ἂν καὶ δὲν ἔχει πραγ-

ματοποιηθεῖ ἀνάλυση μὲ σύγχρονες μεθόδους. Εὐχαριστῶ πολὺ τὴ συνάδελφο κ. Ρ. Κολώνια γιὰ τὴ σχετικὴ πληροφορία. Σχετικὰ βλ. Th. Homolle, *FdD* IV, I (1909) 8-9· P. de la Coste-Messelière, *Delphes* (1957) 318· *La redécouverte de Delphes* (ἐκδ. J.-Fr. Bommelaer - E. Pentazos - O. Picard, 1992) 274. Ἡ πρωιμότητα τῆς κατασκευῆς τους πάντως συνηγορεῖ ἐπίσης γιὰ τὴ ναξιακὴ προέλευση τοῦ μαρμάρου τους.

27. Σχετικὰ βλ. Kokkorou-Alewas, *Plastik* 49, 51, 65. Πρβ. v. Steuben ὅ.π. (σημ. 7). W. Fuchs - J. Floren, *Die griechische Plastik I: Die geometrische und archaische Plastik* (J. Floren) (1987) 154 κέ., 177, 311.

28. J. Ducat, *Les kouroi du Ptoion. Le Sanctuaire d'Apollon Ptoieus à l'époque archaïque* (1971) ἀρ. 128 A/B, 129, 143, 147-154, 160, 164, 171-177, 224.

29. Αὐτόθι ἀρ. 147-152, 156 (·), 157, 161, 162, 164.

30. Kokkorou-Alewas, *Plastik* 57 κέ. B. S. Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture* (1977) 68-70. Floren ὅ.π. (σημ. 27) 312-317. Martini ὅ.π. (σημ. 23) 208.

Εἰκ. 2. Χάρτης Νάξου με τὶς θέσεις τῶν ἀρχαίων λατομείων μαρμάρου στὶς Μέλανες καὶ στὸν Ἀπόλλωνα (σχέδ. Γ. Ἀλευρά).

κτονικὴ (εἰκ. 1), μαρτυροῦν τὴν εὐρύτατὴ ἐκμετάλλευση καὶ τὴ συνεχὴ λειτουργία τῶν ναξιακῶν λατομείων μαρμάρου καθ' ὅλη τὴν ἀρχαϊκὴ ἀλλὰ καὶ τὶς μεταγενέστερες περιόδους, ἀντίθετα μὲ τὴν ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖται σὲ μιὰ πρώτη ἐξέτασή τους. Στὴν περίπτωση δηλαδὴ τῆς προσωρινῆς καὶ εὐκαιριακῆς λειτουργίας τῶν ναξιακῶν λατομείων μαρμάρου, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθοῦν πάρα πολλὲς θέσεις λατόμευσης, κάθε μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ ἀντιστοιχοῦσε σὲ ἓνα συγκεκριμένο ἔργο, ὁπότε καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀφετηρία ὁδηγούμεθα στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ περιοχὲς λατόμευσης μαρμάρου ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὲς στὴ Νάξο, τῶν Μελάων³¹ καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα³² δηλαδὴ, εἶχαν μονιμότερο χαρακτῆρα ἐκμετάλλευσης (εἰκ. 2).

31. Τὸ λατομεῖο τῶν Μελάων εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα: Lepsius ὅ.π. (σημ. 15) 132. B. Sauer, *Altnaxische Marmorkunst*, AM 17, 1892, 44 ἀρ. 45, σημ. 2. G. Welter, AM 49, 1924, 18. RE XVI, 2 (1935) 2085. G. Gruben - W. Koenigs, AA 1970, 140. S. Adam, *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods*, BSA Suppl. 3 (1966) 5 καὶ 44. Dworakowska, *Archeologia* 22, 1971, 83 ἀρ. 16a-16b μὲ εἰκ. 4. T. Koželj, στὸ *Ancient Marble* ὅ.π. (σημ. 6) 5, 10. Ὁ ἴδιος στὸ *Marbres helléniques* ὅ.π. (σημ. 6) 20 κέ.

32. Pash di Krienen βλ. σημ. 83. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece* III (1835) 95. L. Ross, *Reisen auf*

den griechischen Inseln des Ägäischen Meeres I (1912) 32 κέ. Lepsius ὅ.π. 52 κέ. B. Sauer, AM 17, 1892, 46 ἀρ. 47. RE III A 2, 2263-2264. v. Massow, AA 1932, 266. RE XVI, 2, 2085. Adam ὅ.π. (σημ. 31) 5 καὶ 42 κέ. W. Koenigs, AA 87, 1972, 380 κέ., εἰκ. 2-4. Dworakowska, *Archeologia* 22, 1971, 81 κέ., ἀρ. 12-15. T. Koželj, *Ancient Marble Quarrying* ὅ.π. (σημ. 6) 88, 89, 93, 99, 100, 101, 109. M. Waelkens - P. de Paepe - L. Moens αὐτόθι 14, 15, 17. Οἱ ἴδιοι στὸ *Marble. Art Historical and Scientific Perspectives on Ancient Sculpture. The Paul Getty Museum. Malibu, California* (1990) 54 κέ., 62 κέ. (στὸ ἐξῆς *Marble. Art Historical and Scientific Perspectives*).

Εἰκ. 3. Ὁ ἡμίεργος κούρος τοῦ Φλεριοῦ (φωτ. DAI, Athen 77/834).

Τὰ λατομεῖα τῶν Μελάνων³³ εἶναι, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, γνωστὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα χάρις στοὺς δύο ἡμίεργους κολοσσιαίους κούρους ποὺ βρίσκονται κατὰ χώραν, ἐκεῖνον δηλαδὴ τοῦ Φλεριοῦ, ποὺ εἶναι καὶ ὁ πιὸ γνωστός³⁴ (εἰκ. 3), καὶ ἐκεῖνον τοῦ

33. Μὲ τὴν ὀνομασία Μέλανες δὲν ἐννοοῦμε τὸ σύγ-
χρονο χωριὸ ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 7 χλμ. περί-
που ΝΔ. τῆς πρωτεύουσας τῆς Νάξου ἀλλὰ τὴν εὐρύ-
τερη περιοχή, ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὰ χωριά Μέλανες,
Μύλοι, Ἄνω, Κάτω καὶ Μέση Ποταμιά.

34. Kokkorou-Alewrass, *Plastik* K18 μὲ παλαιότερη
βιβλιογραφία καὶ σ. 27. J. Boardman, *Greek Sculpture*.

The Archaic Period (1987) εἰκ. 55. v. Steuben ὁ.π. (σημ.
7) 26, εἰκ. 35. P. Karakatsanis, *Studien zu archaischen
Kolossalwerken* (1986) 63 K5, 162, 225, 229 κέ. M. Wael-
kens - P. de Paepe - L. Moens, *Ancient Marble Quarrying*
107, εἰκ. 21. Kokkorou-Alewrass, *Bildhauerei* K23 μὲ πα-
λαιότερη βιβλιογραφία.

Εἰκ. 4. Ὁ ἡμίεργος κούρος τοῦ Φαραγγιοῦ (φωτ. DAI Athen 90/1407).

Φαραγγιοῦ (εἰκ. 4)³⁵, καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς κούρους στὴν ἴδια περιοχὴ ἔχει ἐντοπισθεῖ ἀπὸ παλαιὰ καὶ ἓνα ἡμίεργο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος μνημειακῶν διαστάσεων, γνωστὸ στοὺς ντόπιους ὡς «κασέλα ἢ μπαούλο τῆς βασιλίσσας» (εἰκ. 5) στὴ θέση «Μάρμαρα» κοντὰ στὴν Ἑνω Ποταμιὰ καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὸν κούρο τοῦ Φλεριοῦ. Πρόκειται γιὰ τὶς θέσεις 16a καὶ 16b τῆς A. Dworakowska³⁶. Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ αὐτὸ μέλος προοριζόταν πιθανότατα γιὰ κατώφλι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στὰ «Παλάτια» στὴν πρωτεύουσα τῆς Νάξου³⁷.

Μὲ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶχαν λοιπὸν ἐντοπισθεῖ τρεῖς θέσεις λατόμευσης στὴν περιοχὴ τῶν Μελάνων ποὺ βρίσκονται σὲ ἀρκετὰ μεγάλη (1 χλμ. περίπου) καὶ σχεδὸν ἴση ἀπόσταση μετὰξὺ τους καὶ δικαιολογημένα δίνουν τὴν ἐντύπωση εὐκαιριακῆς λατόμευσης στὴν περιοχὴ. Στὴν πραγματικότητα αὐτὲς οἱ τρεῖς θέσεις δὲν ἀποτελοῦν παρὰ μικρὸ μόνον μέρος τῶν ἐκτεταμένων στὴν περιοχὴ ἀρχαίων λατομείων, πολλὰ ἔχνη τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ παρατηρήσει

35. Kokkorou-Alewrass, *Plastik* K17 μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία. P. Åstrom - L. Renforts - B. Nordberg, *OpAth* 12, 1978, 111 κέ., εἰκ. 1-10. Karakatsanis ὁ.π. 63 K4, 162, 166, 225, 229 κέ. Richter, *Kouroi* ἀρ. 63a, εἰκ. 92. Kokkorou-Alewrass, *Bildhauerei* K20. *Ἔργον* 1991, 95 πίν. 143-4.

36. *Archeologia* 22, 1971, 83.

37. G. Welter, *AM* 49, 1924, 18 (ἐδῶ ταυτισμένο μὲ παραστάδα). G. Gruben - W. Koenigs, *AA* 85, 1970, 140. W. Koenigs, *AA* 87, 1972, 381, σημ. 3, 383, 384. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ναοῦ βλ. βιβλιογραφία στὴ σημ. 12.

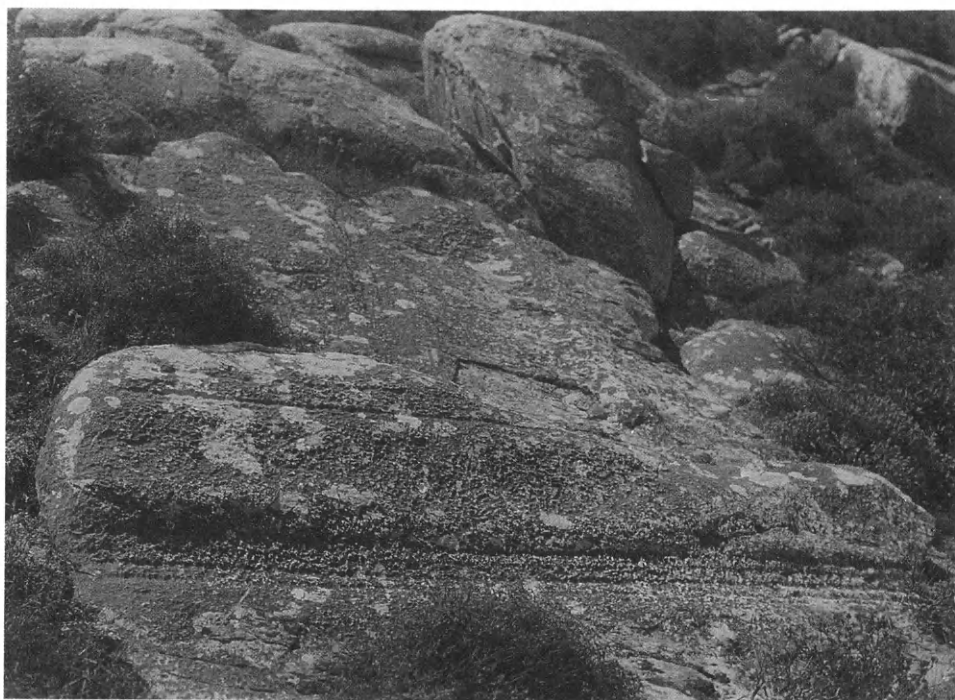
Εἰκ. 5. Ἡ «Κασέλα τῆς βασίλισσας» στὶς Μέλανες (φωτ. DAI Athen, Naxos 54).

κανεῖς κατὰ τὴν πορεία ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἄνω Ποταμιὰ πρὸς τὴ θέση τοῦ κούρου τοῦ Φλεριοῦ³⁸

Συγκεκριμένα ἀκολουθώντας τὸ στενὸ, στρωμένον μὲ κομμάτια μαρμάρου μονοπάτι δίπλα στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἄνω Ποταμιᾶς φθάνει κανεῖς μετὰ ἀπὸ κανονικὸ βάδισμα δεκαπέντε περίπου λεπτῶν κοντὰ σὲ ἕναν ἐλαιώνα ποὺ ἀπλώνεται δεξιὰ στὴν ὁμαλὴ πλαγιὰ ἐνὸς χαμηλοῦ ὑψώματος. Ψηλότερα ἀπὸ τὸν ἐλαιώνα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ποὺ καλύπτουν θάμνοι βρίσκειται ἡ «κασέλα τῆς βασίλισσας» (εἰκ. 5), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μάλιστα τμῆμα τοῦ φράχτη δύο παρακείμενων ἀγρῶν. Ἀκόμη ψηλότερα, σὲ ἀπόσταση 150 μ. περίπου, ἀπαντοῦν πολυάριθμες ἀλλὰ μικρῆς ἔκτασης ἢ κάθε μία θέσεις λατόμευσης (εἰκ. 6-7) μὲ ἐμφανέστατα τὰ χαρακτηρι-

38. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνωστὲς στὴν ἔρευνα θέσεις λατομείων τῆς περιοχῆς τῶν Μελάνων, ἐκεῖνες δηλαδὴ τοῦ Φλεριοῦ καὶ τῆς Πελεκανιάς, ἐντοπίσαμε καὶ ἄλλες θέσεις ποὺ ἐκτείνονται σὲ ἀκτῖνα 250-300 μ. ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἐθνικοῦ Τριγωνομετρικοῦ δικτύου τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ ὀρίζεται ὡς ἑξῆς: Κ.Φ.Χ. 1:100.000 ΝΑΞΟΣ, Χ-1500.00, Ψ-184001. Πρβ. Β. Λαμπρινουδάκη, Ἀρχαιογνωσία 1, 2, 1980, 372.

Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν Γ. Ἀλευρᾶ ποὺ μὲ συνόδεψε στὴν ἀναζήτηση τῶν ἀρχαίων λατομείων τῆς Νάξου καὶ μὲ βοήθησε στὴ φωτογράφιση καὶ σὲ ἄλλα πρακτικῆς καὶ τεχνικῆς φύσεως προβλήματα, στὴ Β. Θεοδώρου ποὺ πῆρε ἐνεργὰ μέρος στὴν ἀναζήτησή μας καὶ στοὺς Ἐ. Τολέρη καὶ Κ. Παπαμητρόπουλο γιὰ τὴ βοήθειά τους στὸν καθορισμὸ τῆς θέσης τῶν λατομείων αὐτῶν στὸν χάρτη.

Εἰκ. 6-7. Περιοχὴ Μελάνων. Ὑψηλὰ ἀρχαίως λατόμευσης (φωτ. Γ. Ἀλευρά).

στικά ἔχνη ἀρχαίων λατομῶν-φάλκες, ὀρθογώνιες ὁπὲς σφηνῶν καὶ σειρὲς ἀπὸ μικρὲς κυκλικὲς ὁπὲς ἀπὸ βελόνι τῆς γνωστῆς τεχνικῆς *pointillé* τῶν ἀρχαίων λατόμων³⁹. Οἱ θέσεις αὐτὲς βρίσκονται κοντὰ ἢ μία στὴν ἄλλη, ἐκτείνονται ὡς τὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος, συνεχίζονται στὴν ἄλλη, ἀθέατη ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο μονοπάτι πλευρὰ τοῦ ἴδιου ὑψώματος, καθὼς καὶ στὸ γειτονικὸ παρακείμενο ὕψωμα. Διάσπαρτες θέσεις λατόμευσης ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ στὸ ἄλλο ὕψωμα ποὺ βρίσκεται βορειότερα καὶ πλησιέστερα πρὸς τὸν κοῦρο τοῦ Φλεριοῦ, ὅπου κεῖται ὁ κοῦρος τοῦ Φαραγγιοῦ, στὴ γνωστὴ στοὺς ντόπιους ὡς «Πελεκανιά» θέση. Μάλιστα σὲ ἀπόσταση πενήντα μόλις μέτρων νοτιοανατολικά ἀπὸ τὸν κοῦρο αὐτὸ ὑπάρχουν ἀρχαῖα ἔχνη μικρῆς σὲ ὕψος κατακόρυφης καὶ σχετικὰ περιορισμένης ὀριζόντιας λατόμευσης. Ἀνάμεσά τους διακρίνεται τὸ ἀρχικὸ στάδιο ἀπόσπασης δύο κιόνων διαμ. 1.10 καὶ 0.62 μ. ἀντίστοιχα. Οἱ πυκνοὶ θάμνοι ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὁλόκληρὴ τὴν περιοχὴ καλύπτουν πιθανότατα καὶ πολλὰ ἄλλα ἔχνη ἀρχαίας λατόμευσης σ' αὐτὸ καὶ στὰ γύρω ὑψώματα.

Στὸ Φλεριὸ ἐξάλλου, ὅπου βρίσκεται κατὰ χώραν στὸ λατομεῖο ὁ γνωστὸς ἡμίεργος κολοσσιαῖος κοῦρος καὶ ἀκριβῶς δίπλα στὸν κοῦρο αὐτὸ εἶναι ἐμφανέστατα τὰ ἔχνη ἀρχαίας λατόμευσης ἐνῶ στὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸν κοῦρο, ὑπάρχουν τρεῖς ἀκόμη μαρτυρίες τῆς λειτουργίας τοῦ λατομείου στὸν χῶρο. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἡμίεργο, δουλεμένο μὲ χοντρὸ βελόνι, μαρμάρينو, κυλινδρικό μονόλιθο ἀντικείμενο σὲ σχῆμα «κουβαρίστρας» μὲ στενὴ αὐλάκωση κατὰ τὴν περιφέρεια τῆς μιᾶς στενῆς πλευρᾶς του. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ κυλινδρικό ἀγγεῖο σὲ σχῆμα δισκοπότηρου παρὰ γιὰ ἰγδίον⁴⁰. Ἡ δεύτερη μαρτυρία εἶναι ἡμίεργο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου μεγάλων διαστάσεων⁴¹, δουλεμένο ἐπίσης μὲ χοντρὸ βελόνι. Ὡστόσο δὲν ὑπάρχουν κάποια στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τῆς προβλεπόμενης χρήσης του. Ἐπίσης λίγα μέτρα βορειότερα τοῦ κοῦρου βρίσκεται ἡμίεργη μαρμαρίνη λεκάνη μὲ ἔχνη χοντροῦ βελονιοῦ ποὺ χρησιμοποιεῖται ὡς γούρνα. Ἴσως ἀρχικὰ ἐπρόκειτο νὰ ἀποτελέσει βάση ἀγάλματος ἢ κάποιου ἄλλου ἀναθήματος, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ κυκλικὴ βάθυνση διαμ. 0.30 μ. ποὺ ὑπάρχει στὴν ἐπάνω στενὴ πλευρὰ καὶ φέρει πυκνὰ ἔχνη βελονιοῦ (εἰκ. 9). Ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο, στὴν ἀρχικὰ προβλεπόμενη χρήσιν κατακόρυφες καὶ πλατιὲς πλευρὲς τῆς «βάσης» αὐτῆς ξαναδουλεύτηκε πιθανότατα μὲ χοντρὸ βελόνι, γιὰ νὰ ἀποτελέσει λεκάνη (εἰκ. 8)⁴².

Ἡ συνολικὴ ἔκταση ποὺ καταλαμβάνουν ὅλες αὐτὲς οἱ θέσεις ἀρχαίας λατόμευσης ποὺ μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω στὴν περιοχὴ τῶν Μελάνων ἔχει μῆκος περίπου 1.200 καὶ πλάτος 600 μ. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μία μεγάλη ἔκταση ποὺ βρισκόταν σὲ λειτουργία ὅπωςδήποτε καθόλη τὴ διάρκεια τοῦ α' μισοῦ καὶ τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. τουλάχιστον, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἡμίεργοι κοῦροι καὶ τὸ κατώφλι γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὰ «Παλάτια» ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς δύο προαναφερθέντες κοῦρους καὶ τὸ κατώφλι, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Μελάνων, καὶ εἰδικότερα τῆς Ποταμιᾶς, προέρχονται καὶ οἱ τρεῖς ἀκόμη ἡμίεργοι κοῦροι

39. *Ancient Marble Quarrying* 106. *Marble. Art Historical and Scientific Perspectives* 63 κέ., εἰκ. 18.

40. Ὑψ. 0.65, διάμ. 0.42 μ. Πρβ. W. Deonna, *Délos* XVIII 77, εἰκ. 104 καὶ πίν. 32, 228-232 (κυλινδρικό ἀγγεῖο) ἀπὸ τὴ Συνοικία τοῦ Θεάτρου. Βλ. ἐπίσης D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus* XII (1946) πίν. 29, 1-4 (ἰγδίον) ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ὁ ἴδιος μαζί μὲ J. Walter Graham, *Excavations at Olynthus* VIII (1938) 335, πίν. 79 (ἰγδία). Ἐνα καλὸ δεῖγμα μαρμαρίνου

κυλινδρικοῦ ἀγγείου, ἐπίσης ἡμίεργο, ἀλλὰ σὲ πιὸ προχωρημένο στάδιο ἐργασίας ἐκτίθεται στὴν ταράτσα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Νάξου.

41. Μῆκ. 2.25, ὕψ. 0.40, πλ. 0.65.

42. Διαστάσεις τῆς λεκάνης: μῆκ. 1.20, μέγ. πλάτ. 0.82 καὶ ἐλάχ. πλάτ. 0.63-1 μ. περίπου. Κατὰ τὸν Μ. Κορρὲ ἴσως ἐξαρχῆς δουλεύτηκε ὡς λεκάνη καὶ στὴν κυκλικὴ βάθυνση τῆς ἐπάνω στενῆς πλευρᾶς νὰ προβλεπόταν στήριξη κρουνοῦ, π.χ. λεοντοκεφαλῆς.

Εἰκ. 8. Ἡμίεργη λεκάνη στὸ Φλεριό (φωτ. Γ. Ἀλευρά).

Εἰκ. 9. Ἡ ἐπάνω στενὴ πλευρὰ τῆς λεκάνης μὲ τὴ βάθυνση (φωτ. Γ. Ἀλευρά).

τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Νάξου, ποὺ ἀποτελοῦν τυχαῖα εὐρήματα κατὰ τὴν ἐκτέλεση δημόσιων ἔργων στὴν περιοχὴ, ἂν καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἄμεση σχέση μεθ' ἑσέως λατόμευσης.

Ὁ παλαιότερος ἀπὸ αὐτοὺς (εἰκ. 10) ἔχει μέγεθος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ καὶ ἡ μεταδαιδαλικὴ κόμμωσή του — βόστρυχοι ποὺ κατεβαίνουν μπροστὰ στὸ στῆθος καὶ πίσω στὴν πλάτη σχηματίζοντας διέδρη γωνία πάνω ἀπὸ τοὺς ὤμους —, τὸ ἐπίπεδο στὴν κορυφὴ κρανίου του καὶ τὸ μικρὸ βάθος τῶν πλαϊνῶν πλευρῶν ἐπιβάλλουν χρονολόγησή του στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.⁴³

Ἕνας δεύτερος, λίγο μικρότερος τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, κοῦρος προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ, βρίσκεται σὲ λιγότερο προχωρημένο στάδιο ἐργασίας ἀπὸ τὸν προηγούμενο ἀλλὰ εἶναι νεότερος χρονολογικά, τουλάχιστον κατὰ ἓνα τέταρτο αἰῶνα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ κόμμωση ποὺ κατεβαίνει μόνο στὴν πλάτη, στοιχεῖο ποὺ ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Νάξο μετὰ τὴν κεφαλὴ τοῦ κούρου τῆς Κοπεγχάγης τοῦ 580 π.Χ.⁴⁴

Ὁ τρίτος ἡμίεργος κοῦρος τῆς περιοχῆς τῶν Μελάνων εἶναι πολὺ μικρότερος τοῦ φυσικοῦ, βρίσκεται σὲ ἀκόμη πιὸ προχωρημένο στάδιο ἐργασίας σὲ σχέση μετὰ τοὺς δύο προαναφερθέντες, καὶ εἶναι νεότερός τους χρονολογικά, τῶν μέσων περίπου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Αὐτὸ φανερῶναι κυρίως ἡ σύγκρισή του μετὰ τὸν κοῦρο τοῦ Φλεριού, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ εἶναι νεότερος⁴⁵.

Δυστυχῶς δὲν μᾶς εἶναι γνωστὲς οἱ ἀκριβεῖς θέσεις εὑρεσης τῶν τριῶν αὐτῶν ἡμίεργων κούρων καὶ ἂν εἶχαν ἄμεση σχέση μεθ' ἑσέως ἀρχαίας λατόμευσης, ὥστόσο ἡ προέλευσή τους ἀπὸ τὸ χωριὸ Ποταμιὰ τῆς Κοινότητος τῶν Μελάνων ἐπιβεβαιώνει τὴ λειτουργία τῶν λατομείων αὐτῶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου μέχρι καὶ τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

Ἡ ἔκταση τῶν ἀρχαίων λατομείων ἐξάλλου καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμίεργων κατὰ χώραν ἔργων τῆς περιοχῆς — πέντε κοῦροι, δύο ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ δύο ἀκόμη μαρμάρινα ἀντικείμενα, δηλαδὴ τὸ ἀγγεῖο καὶ ἡ λεκάνη — ἀποτελοῦν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὸν ὄγκο καὶ τὴν ποικιλία παραγωγῆς, τὴ δυναμικότητα δηλαδὴ τῶν λατομείων τῶν Μελάνων. Σ' αὐτὰ τὰ εὐρήματα μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ δύο ὑδρορροές σὲ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς ποὺ προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Μελάνων, ἂν καὶ πρόκειται γιὰ τελειωμένα ἔργα⁴⁶. Ἐπειδὴ ὥστόσο δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ κτίριο ἢ κτίρια στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν, μπορεῖ νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι

43. Kokkorou-Alewrass, *Plastik* K15. Ἡ ἴδια *Bildhauerei* K17 μετὰ ἀναλυτικὴ τεκμηρίωση τῆς χρονολόγησής.

44. Kokkorou-Alewrass, *Plastik* K16. Ἡ ἴδια, *Bildhauerei* K21 μετὰ ἀναλυτικὴ τεκμηρίωση τῆς χρονολόγησής καὶ τοῦ τύπου. Ὁ Β. Λαμπρινουδάκης, *AUKGP* ὁ.π. (σημ. 8) 113, πίν. 45, 2-3 θεωρεῖ τὴ μορφή ντυμένη ἀνδρική καὶ τὴν χρονολογεῖ γύρω στὸ 530 π.Χ. Ὡστόσο ἡ πρόθεση τῆς δήλωσης τῶν γεννητικῶν ὀργάνων τῆς μορφῆς, γεγονὸς ἀσυνήθιστο στὸν τύπο ποὺ προτείνει ὁ Β. Λαμπρινουδάκης, συνηγορεῖ στὴν ταύτιση μετὰ μορφή κούρου. Γιὰ τὴν κεφαλὴ κούρου τῆς Κοπεγχάγης βλ. Richter, *Kouroi* ἀρ. 50, εἰκ. 172-173. Kokkorou-Alewrass, *Plastik* K22. Pedley ὁ.π. (σημ. 20) 20 κέ., ἀρ. 11, πίν. 7a-c. Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, *Ἀρχαιογνωσία* 2, 2, 1981,

266 κέ., πίν. 3γ-δ. Ridgway ὁ.π. (σημ. 30) 62, σημ. 19, σ. 65, 72, σημ. 27. v. Steuben ὁ.π. (σημ. 7) 15, εἰκ. 23. Floren ὁ.π. (σημ. 27) 153 κέ., πίν. 9, 3.

45. Δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν Kokkorou-Alewrass, *Bildhauerei* K24 χάρις στὴν εὐγενὴ παραχώρηση τοῦ κ. Ν. Ζαφειρόπουλου, ἐπίτιμου Ἐφόρου Κυκλάδων, τὸν ὁποῖο καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστῶ θερμὰ.

46. Kokkorou-Alewrass, *Plastik* K57, K58. Ἡ ἴδια, *Bildhauerei* K89, K90. Βλ. ἐπίσης Β. Λαμπρινουδάκη, *AUKGP* (ὁ.π. σημ. 8) 115, πίν. 44, 3, Μ. Mertens-Horn, 28. *Ergh. RM* (1988) ἀρ. 24, 25, πίν. 10 a, b, d καὶ Α. Ohnesorg στὸ Μ. Schuller, *Der Artemistempel im Delion auf Paros* (1991) 130.

πρόκειται γιὰ ἔτοιμα πρὸς ἐξαγωγήν ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον γλυπτικῆς ποὺ θὰ ἦταν στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὰ λατομεῖα τῶν Μελάνων⁴⁷. Τέλος ἡ ἀφθονή λατύπη ποὺ ἀπαντᾷ στὶς θέσεις τῆς ἀρχαίας λατόμευσης καθὼς καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς κομματιῶν μαρμάρου μὲ ἴχνη χοντροῦ βελονιοῦ ποὺ ἀποτελοῦν μεταξὺ ἄλλων τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν περιφράξεων τῶν χωραφιῶν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν λατομείων τῶν Μελάνων⁴⁸ εἶναι ἀδιάψευστες μαρτυρίες τῆς ἐντατικῆς ἐκμετάλλευσης τῶν λατομείων τῆς περιοχῆς.

Ἐξίσου μεγάλη εἶναι ἐπίσης ἡ ἔκταση ποὺ καταλαμβάνουν οἱ θέσεις τῶν ἀρχαίων λατομείων στὴν παραθαλάσσια περιοχὴ τοῦ Ἀπόλλωνα στὸ ΒΑ. ἄκρο τοῦ νησιοῦ, ὅπου βρίσκεται κατὰ χώραν τὸ κολοσσιαῖο ἄγαλμα τοῦ Διονύσου, γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα (εἰκ. 11)⁴⁹. Ἡ μεγάλη ἔκταση τῶν λατομείων τοῦ Ἀπόλλωνα διαφαίνεται ἀπὸ τὶς θέσεις λατόμευσης ποὺ σημειώνει ὁ G. Lepsius καὶ ἐπαναλαμβάνει ἡ A. Dworakowska⁵⁰. Οἱ θέσεις αὐτὲς ἐκτείνονται, ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω ἀπὸ μία πρώτη μικρῆς διάρκειας ἐπιφανειακὴ ἐπὶ τόπου ἔρευνα, σὲ μεγάλη ἔκταση γύρω ἀπὸ τοὺς δύο κόλπους τῆς περιοχῆς (εἰκ. 12): τὸν κόλπο γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι χτισμένο τὸ χωριὸ Ἀπόλλωνας, στὸν ὁποῖο ποὺ ἀπλώνεται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ κάτω ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου ὡς τὴ θάλασσα, καὶ τὸν ὄρμο ποὺ βρίσκεται βορειότερα, πίσω ἀπὸ τὸ χωριό, τὸν ὁποῖο ἀντικρίζουν ἐλάχιστα ἀκρινὰ καὶ ἀπόμερα σπίτια τοῦ χωριοῦ.

Στὴν πλαγιά πάνω ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο καὶ καθαυτὸ κόλπο τοῦ χωριοῦ, ὅπου κεῖται τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου, ὑπάρχει μεγάλος ἀριθμὸς ἰχνῶν ἀρχαίων λατομιῶν. Ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου στοὺς λευκόφαιους ὄγκους μαρμάρου ἀναγνωρίζει κανεὶς εὐκόλα τὰ τραπεζοειδῆ καὶ ὀρθογώνια ἴχνη σφηνῶν καθὼς καὶ σειρὲς κυκλικῶν μικρῶν ὀπῶν ἀπὸ βελόνι τῆς τεχνικῆς *pointillé*⁵¹ ποὺ πιστοποιοῦν τὴν ἀπόσπασή μεγάλων, ὀρθογωνίου σχήματος ὄγκων μαρμάρου ποὺ θὰ χρησιμοποιήθηκε εἴτε στὴ γλυπτικὴ εἴτε στὴν ἀρχιτεκτονικὴ (εἰκ. 13-14). Ἐπίσης σὲ συστάδα μαρμάρινων βράχων ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου καὶ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Νάξου στὸ χωριὸ ἀπὸ Β., σώζονται πολλὰ ἴχνη ἀρχαίας λατόμευσης καὶ ἡ σχεδὸν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τῶν βράχων αὐτῶν φαίνεται νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀφαίρεσης καὶ ἀπὸ ἐδῶ μεγάλων ὀγκολίθων μαρμάρου. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὶς θέσεις 12 ποὺ σημειώνει ἡ A. Dworakowska.

47. Σχετικὰ μὲ ἓνα τέμενος τοῦ Ὄτου καὶ Ἐφιάλτου στὴν κοιλάδα τῶν Μελάνων βλ. παρακάτω σ. 124. Γιὰ τὴ σχέση τῶν ἐργαστηρίων γλυπτικῆς μὲ τὰ λατομεῖα βλ. Kokkorou-Alews, *Bildhauerei* 31 κέ.

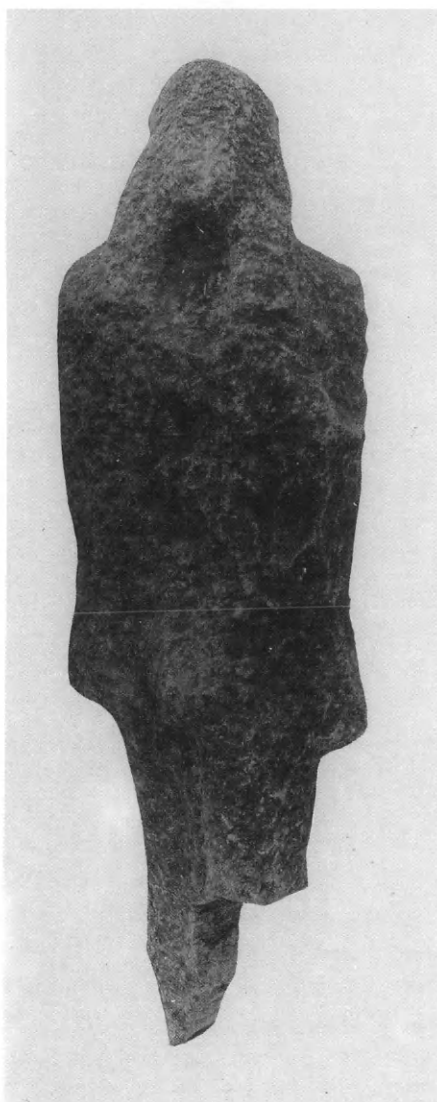
48. Τὴν πληροφορία αὕτη καθὼς καὶ ἄλλες ποὺ διευκόλυναν τὸ μικρὸ ὁδοιπορικὸ μου στὴν περιοχὴ τῶν λατομείων τῶν Μελάνων ὀφείλω στὴν χημικὸ Β. Μαντῆ τῆς ἀρχαιομετρικῆς ἐρευνητικῆς ὁμάδας τοῦ «Δημόκριτου» ποὺ μαζὶ μὲ τὸν ἐπικεφαλῆς τοῦ Τμήματος φυσικὸ κ. Γ. Μανιάτη καὶ τὸν γεωλόγο κ. Γ. Μπασιάκο περπάτησαν τὸν ὁδὸ γιὰ τὴ λήψη δειγμάτων μαρμάρου ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ναξιακὰ λατομεῖα. Γιὰ τὴν πολύτιμη συνεργασία τοὺς τοὺς εὐχαριστῶ θερμὰ ὅλους.

49. K. Blümel ὁ.π. (σημ. 7) 48 κέ., ἀρ. 1, πίν. 3, 4. Ὁ ἴδιος, *Griechische Bildhauer an der Arbeit* (1940) 10, εἰκ.

2, 3, 4. von Massow, *AA* 47, 1932, 263 κέ., εἰκ. 1-3. S. Casson, *An Unfinished Colossal Statue at Naxos*, *BSA* 37, 1936-37, 21 κέ., πίν. 2a.b, 3a.b, 4a.b, 5a.b. Kokkorou-Alews, *Plastik K20*. Ἡ ἴδια, *Bildhauerei K60* μὲ τὴ νεότερη βιβλιογραφία καὶ τεκμηρίωση τῆς προτεινόμενης χρονολόγησής στὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

50. Lepsius ὁ.π. (σημ. 15) 52 κέ. Dworakowska, *Archaeologia* 22, 1971, 81 κέ.

51. Γιὰ τὴν τεχνικὴ αὕτη βλ. αὐτόθι, σημ. 39. Οἱ διαστάσεις μερικῶν ἀπὸ τοὺς ὄγκους μαρμάρου ποὺ ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ἐδῶ μὲ σφῆνες εἶναι α) 4×1.67 μ. (γιὰ τὴν ἀπόσπασή του χρησιμοποιήθηκαν ὁκτὼ σφῆνες διαστ. 0.57×0.19 μ.) β) 3.20×1.40 μ. καὶ 6 σφῆνες. γ) 4.73×1 μ.

Εἰκ. 10. Ἡμίεργος κοῦρος Μουσείου Νάξου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Μελάνων (φωτ. DAI Athen 90/1388).

Εἰκ. 11. Ἡμίεργο κολοσσιαῖο ἄγαλμα Διονύσου στὸν Ἀπόλλωνα (φωτ. Δ. Δαμάσκου).

Σὲ μία ἄλλη θέση κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο δρόμο καὶ συγκεκριμένα στὴν παρειὰ τοῦ κτήματος Ρουφάνη ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα, κατὰ τὴν ἐκτέλεση οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν, μαρμάρινος βράχος μὲ ἐμφανέστατα τὰ ἴχνη ἀπόσπασης ὀγκολίθου μεγάλων διαστάσεων πὺ οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ ἀποκάλεσαν στὴν ἀρχὴ «κοῦρο». Αὕτὴ ἡ θέση, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ὁποία λειτουργεῖ σύγχρονο λατομεῖο, ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὴ θέση ἀρ. 13a τῆς Α. Dworakowska.

Ὡστόσο ἓνας δεύτερος ἡμίεργος κοῦρος ἔχει πράγματι βρεθεῖ στὴν περιοχὴ κοντὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ L. Ross. Πρόκειται γιὰ τὸν πασίγνωστο, μικρότερο τοῦ φυσικοῦ ἡμίεργο κοῦρο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας μὲ ἀρ.

Εἰκ. 12. Λεπτομέρεια χάρτη τῆς Νάξου μὲ θέσεις λατομείων τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀπόλλωνα (σχ. Α. Λαμπρινοῦ).

εὑρ. 14 πού χρονολογεῖται γύρω στὸ 540 π.Χ. (εἰκ. 15)⁵².

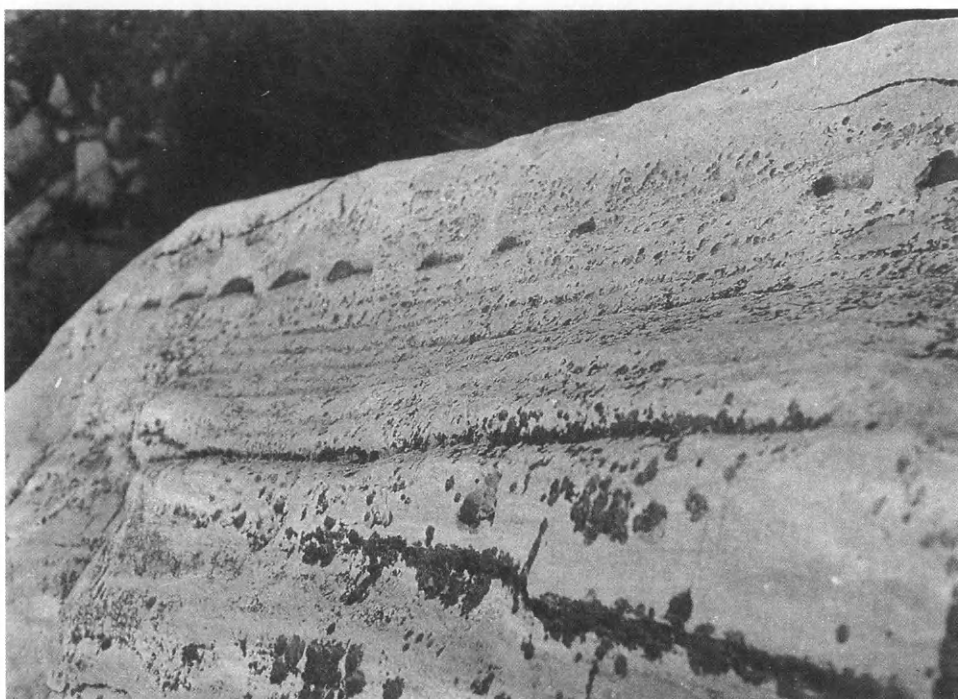
Τὴν ἀρχαίαν λατόμευση παραδίδονται καὶ γιὰ ἄλλα σημεῖα τοῦ χωριοῦ Ἀπόλλωνας, πού σήμερα ἔχουν καλυφθεῖ ἀπὸ τὶς σύγχρονες οἰκοδομές. Αὐτὰ εἶναι οἱ θέσεις 14, Ν. τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη — τῆς σημερινῆς ὁμώνυμης ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ —, καὶ 13b τῆς Dworakowska, Δ. τῆς ἴδιας ἐκκλησίας, θέσεις πού σήμερα καταλαμβάνονται ἀπὸ τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ.

Δύο πολὺ σημαντικὲς θέσεις ἀρχαίας λατόμευσης ἔχουν ὥστόσο διασωθεῖ, καθόσον βρίσκονται ἐκτὸς κατοικημένης περιοχῆς, στὸν ὄρμο πού βρίσκεται βορειότερα ἀπὸ τὸ χωριό (εἰκ. 12). Τὰ λατομεῖα αὐτὰ δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν Α. Dworakowska καὶ ἄλλους ἐρευνητὲς καθόσον γνωρίζω, ἐκτὸς καὶ ἂν ὁ Lepsius ἐννοεῖ αὐτὲς τὶς θέσεις, ὅταν μιλάει γιὰ λατομεῖα πού βρίσκονται ἀκόμη βορειότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Ἀπόλλωνα, «an der Küste auf der Ostseite der nördlichsten Landspitze»⁵³. Τὰ λατομεῖα αὐτὰ βρίσκονται στὶς πλαγιὲς τῶν δύο λοφίσκων πού ὑψώνονται δυτικὰ τοῦ ὄρμου καὶ διακρίνονται εὐκόλα ἀπὸ τὶς σχεδόν «λεῖες» ἐπικλινεῖς ἐπιφάνειες τῶν μαρμάρινων βράχων πού τοὺς ἀποτελοῦν. Ἡ θέση εἶναι ἰδεώδης γιὰ λατόμευση, καθόσον ἡ θάλασσα βρίσκεται σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὶς παρειὲς τῶν λοφίσκων, καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν λατομημένων ὀγκῶν μαρμάρου διὰ θαλάσσης θὰ ἦταν εὐκολότατη, ὅπως ἐξάλλου καὶ στὸν κόλπο, ὅπου κεῖται ὁ κολοσσιαῖος Διόνυσος.

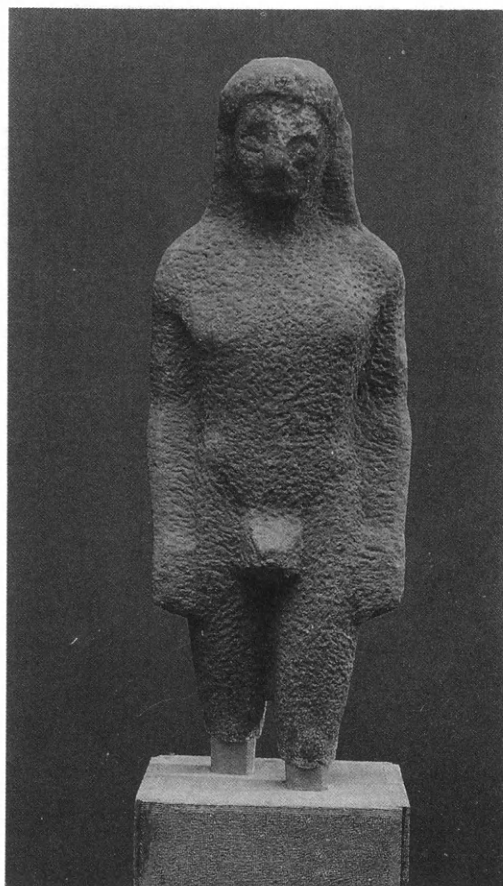
52. L. Ross, *Inselreisen I* (1912) 41. Blümel ὁ.π. (σημ. 7) (*Bildhauerarbeit*) 49, ἀρ. 2, πίν. 5-6. Ὁ ἴδιος *Griech. Bildhauer* 19 κέ., εἰκ. 12, 13. Kokkorou-Alewas, *Plastik* K28 μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία καὶ τῆς ἴδιας *Bild-*

hauerei K37 μὲ τὴ νεότερη βιβλιογραφία καὶ τεκμηρίωση τῆς προτεινόμενης χρονολόγησής.

53. Lepsius ὁ.π. 53.

Εἰκ. 13-14. Ἀπόλλωνας. Τὴν ἀρχαίαν λατόμευσιν (φωτ. Γ. Ἀλευρᾶ).

Εἰκ. 15. Ἡμίεργος κούρος Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀρ. 14 (φωτ. DAI Athen NM 4887).

Τὰ ἔχνη ἀρχαίων λατομιῶν εἶναι ἐμφανέστατα καὶ πολυάριθμα, εἰδικότερα στὸν πρῶτο, ἀμέσως βορειότερα τοῦ χωριοῦ λοφίσκο, ὅπως οἱ ὀρθογωνίου σχήματος ὀπὲς ἀπὸ σφῆνες — οἱ διαστάσεις μιᾶς τέτοιας ὀπῆς εἶναι μῆκ. 0.17, πλάτ. 0.035 καὶ βάθ. 0.02-0.03 μ. —, καὶ οἱ σειρὲς ἀπὸ πυκνὰ ἀνοιγμένες μὲ τὸ βελόνι κυκλικὲς ὀπὲς διαμ. 0.01 μ. ποὺ ὀριοθετοῦν μεγάλους ὀρθογωνίου σχήματος ὄγκους μαρμάρου⁵⁴. Λιγότερα ἀλλὰ ἐξίσου σαφὴ εἶναι τὰ παρόμοια ἔχνη ἀρχαίας λατόμευσης στὸν παρακείμενο λοφίσκο. Τὸ μάρμαρο καὶ αὐτῶν τῶν θέσεων εἶναι λευκόφαιο χοντρόκοκκο, ἂν καὶ κάπως λιγότερο χοντρόκοκκο σὲ σχέση μὲ τὸ μάρμαρο τῶν Μελάνων.

54. Οἱ διαστάσεις ἐνὸς λατομηθέντος ὄγκου μαρμάρου σ' αὐτὸ τὸ ὕψωμα μετρήθηκαν σὲ 2×3.5 μ. Ἡ λατόμευση ἔγινε μὲ τὴν χρησιμοποίησιν 6 σφηνῶν στὴ μία καὶ 13 στὴν ἄλλη πλευρά, ὅπως μαρτυροῦν οἱ σωζόμενες

ὀπὲς σφηνῶν. Σὲ ἀπόσταση 0.45 μ. ἀπὸ τὰ ἔχνη τῶν σφηνῶν τῆς μακριᾶς πλευρᾶς ὑπάρχει πυκνὴ σειρά μικρῶν ὀπῶν ἀπὸ βελόνι διαμ. 0.01 μ.

Είναι πιθανόν να σώζονται και άλλες θέσεις λατόμευσης στην ευρύτερη περιοχή του χωριού 'Απόλλωνας⁵⁵, για τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ὁποίων εἶναι ἀναγκαία ἡ πραγματοποίηση συστηματικῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας καὶ ἀκριβοῦς τοπογράφησης, διαπίστωση ποὺ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν περιοχή τῶν Μελάνων. Πάντως καὶ ἀπὸ τὶς μέχρι τώρα γνωστὲς θέσεις λατόμευσης στὸν 'Απόλλωνα γίνεται φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα λατομεῖα τῆς ἀρχαίας Νάξου καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου γενικότερα κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. 'Ασφαλῶς ὅμως εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθεῖ ἡ ἀκριβὴς διάρκεια λειτουργίας καὶ ἡ παραγωγικότητά του.

Τὰ λατομεῖα τοῦ 'Απόλλωνα λειτουργοῦσαν ἀσφαλῶς γύρω στὸ 540 π.Χ., ὁπότε χρονολογεῖται ὁ μικρὸς ἡμίεργος κοῦρος τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου⁵⁶, καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ λειτουργοῦν τουλάχιστον μέχρι τὰ τέλη τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, στὴν ὁποία χρονολογεῖται τὸ ἡμίεργο κολοσσιαῖο ἄγαλμα τοῦ Διονύσου⁵⁷. Εἶναι μάλιστα πολὺ πιθανόν νὰ εἶχε ἀρχίσει ἡ ἐκμετάλλευσή τους πολὺ παλαιότερα. 'Ενδειξὴ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀποτελεῖ ἡ τεχντροπικὴ συγγένεια τοῦ μικροῦ ἡμίεργου κούρου τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου τῆς 'Αθήνας ἀπὸ τὰ λατομεῖα τοῦ 'Απόλλωνα μὲ τὸν κούρο στὸ Βερολίνο, ἔργο «τοῦ γλύπτη τοῦ κούρου τοῦ Βερολίνου», τὰ πρωιμότερα γλυπτὰ τοῦ ὁποίου χρονολογοῦνται στὸ 560 π.Χ. Αὐτὸ βέβαια προϋποθέτει νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ ἡ ὑπόθεση τῆς στενῆς σύνδεσης ἢ μᾶλλον τῆς ἐγκατάστασης τῶν ἐργαστηρίων τῶν γλυπτῶν στὴν ἀρχαϊκὴ Νάξο κοντὰ στὰ γνωστὰ λατομεῖα⁵⁸.

'Η ὑπόθεση ἐξάλλου ὅτι ὁ κολοσσὸς τῶν Ναξίων στὴ Δῆλο ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 600 π.Χ.⁵⁹, προέρχεται ἀπὸ τὰ λατομεῖα τῆς περιοχῆς τοῦ 'Απόλλωνα, δὲν συνοδεύεται δυστυχῶς ἀπὸ κάποια τεκμηρίωση⁶⁰, ἂν καὶ ἔχει εὐλόγα ὡς ἀφετηρία τὸ γεγονὸς τῆς εὐκολῆς μεταφορᾶς τοῦ κολοσσιαίου αὐτοῦ γλυπτοῦ διὰ θαλάσσης στὴν σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Βορρὰ εὐρισκόμενη Δῆλο. 'Αντίθετα τὰ λατομεῖα τῆς περιοχῆς τῶν Μελάνων ἀπέχουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ εἶναι ἀπορίας ἄξια ἡ λειτουργία τους σὲ τόσο ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τοὺς θαλάσσιους δρόμους περιοχῇ, ποὺ εἶχε ὡς συνέπεια μεγαλύτερες δυσκολίες μεταφορᾶς καὶ τὴν ἀνάγκη δημιουργίας κατάλληλης ὑποδομῆς, δρόμου π.χ., καὶ συνεπῶς αὐξησης τοῦ κόστους τῶν κατασκευαζόμενων ἔργων⁶¹.

Πάντως ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα δεδομένα τῆς ἔρευνας τὰ λατομεῖα τῶν Μελάνων φαίνεται νὰ εἶναι τὰ πρῶτα ποὺ λειτούργησαν στὴ Νάξο καὶ στὸν ἐλληνικὸν ὄρειον γενικότερα, ἀπὸ τὰ τέλη τουλάχιστον τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ἀφοῦ ἡ λειτουργία τους εἶναι βεβαιωμένη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους χάρις στὸν ἡμίεργο, μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ κούρου τοῦ Μουσείου τῆς Νάξου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐγίνε παραπάνω λόγος⁶². 'Ὡστόσο γλυπτὰ ἀπὸ ναξιακὸ μάρμαρο καὶ σὲ ναξιακὴ τεχντροπία κατασκευάζονται ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ὅπως τὸ ἄγαλμα τῆς

55. Dworakowska, *Archeologia* 22, 1971, θέση 13a.

56. Αὐτόθι, σημ. 52.

57. Αὐτόθι, σημ. 49.

58. Σχετικὰ βλ. Kokkorou-Alewrass, *Bildhauerei*.

59. G. Richter, *Kouroi*³ ἀρ. 15, πίν. 87-90. Kokkorou-Alewrass, *Bildhauerei* K18 μὲ τὴ νεότερη βιβλιογραφία.

60. N. Kontoleon, *BCH*, Suppl. I, 1973, 241.

61. Γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ὄγκων τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα βλ. 'Ορλάνδο ὁ.π. (σημ. 10) 88 κέ. G. Raepsaet στὸ *Marbres helléniques* ὁ.π. (σημ. 6) 34 κέ. M. Wurch-Kozelj στὸ *Classical Marble* 55 κέ. 'Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὴν πορεία μας ἀπὸ τὴν 'Ανω Ποταμιά πρὸς τὸν κούρο τοῦ Φλεριῶ ποὺ περιγράφηκε πα-

ραπάνω, ἀκολουθήσαμε, ὅπως ἤδη εἴπαμε, ἓνα μαρμαρόστρωτο μονοπάτι, ποὺ εἶναι πολὺ πιθανόν νὰ ἀκολουθεῖ τουλάχιστον σὲ κάποιο τμῆμα τοῦ τὸν ἀρχαῖο δρόμο πρὸς τὰ λατομεῖα αὐτὰ καὶ ποὺ ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ του δὲν πρέπει νὰ διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνον.

62. Βλ. σημ. 43. 'Η ἀντίθετη ἄποψη ἐπικρατεῖ μεταξὺ πολλῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν ποὺ θεωροῦν ὅτι τὰ λατομεῖα τοῦ 'Απόλλωνα εἶναι τὰ παλαιότερα τῆς Νάξου καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου γενικότερα χωρὶς ὅμως νὰ παρουσιάζουν κάποια τεκμηρίωση: Dworakowska, *Quarries* 87. Waelkens - de Paepe - Moens, *Ancient Marble Quarrying* 99 καὶ οἱ ἴδιοι στὸ *Classical Marble* 14.

Ναξίας Νικάνδρου, ἐνῶ μία σειρά ναξιακῶν κούρων στὴ Δῆλο καὶ στὴ Θήρα χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ μέσα μέχρι τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.⁶³

Ἐξίσου παλαιὰ ὅμως φαίνεται ὅτι ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ παριανὸ μάρμαρο παρὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ἔρευνα⁶⁴, ἀφοῦ ἡ μαρμάρινη ἐπιτύμβια ἢ ἀναθηματικὴ στήλη μὲ τὴν παράσταση καθιστῆς γυναικείας μορφῆς στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου χρονολογεῖται ὁπωσδήποτε μέσα στὸν 7ο αἰ. π.Χ., μάλιστα μερικοὶ ἐρευνητὲς τὴν τοποθετοῦν στὶς ἀρχὲς τοῦ ἴδιου αἰῶνα, χρονολόγησιν ποὺ μᾶλλον εἶναι πολὺ πρόωμη, ἂν τὴ συγκρίνουμε μὲ τὶς ἐγγράφακες στήλες τοῦ Πριναῖ τῆς Κρήτης⁶⁵. Σὲ παριανὸ μάρμαρο εἶναι λαξευμένοι στὴν πλειονότητά τους καὶ οἱ γνωστοὶ μαρμάρινοι ἀρχαῖκοι λύχνοι ποὺ διακοσμούνται μὲ ἀνάγλυφες, πρόχειρα ἀποδομένες προτομὲς γυναικῶν καὶ ζώων, ποὺ θυμίζουν ἀνάλογες μορφὲς τῶν περιρραντηρίων τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Μάλιστα ὁ J. D. Beazley ὑπέθεσε ὅτι ἡ ἀρχαία ὀνομασία «λυχνίτης» τοῦ παριανοῦ μαρμάρου ὀφείλεται ἀκριβῶς στὴν κατασκευὴ ἀπὸ αὐτὸ τῶν μαρμάρινων ἀρχαῖκων λύχνων⁶⁶, ἂν καὶ πιθανότερο εἶναι νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ὑπόγεια καὶ μὲ τὴ βοήθεια λύχνων λατόμευση τοῦ παριανοῦ μαρμάρου⁶⁷ καὶ λιγότερο μὲ τὴ διαφάνειά του⁶⁸. Ὡστόσο δὲν μᾶς σώζονται ἄλλου εἶδους παριανὰ ἢ ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο γλυπτὰ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ καὶ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. πολὺ λίγα εἶναι τὰ ἀγάλματα ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο ποὺ σώζονται εἴτε πάνω στὸ ἴδιο τὸ νησὶ τῆς Πάρου εἴτε στὸ ἱερὸ κέντρο τῶν Κυκλάδων καὶ κατεξοχὴν τόπο ἀναθημάτων, τὴ Δῆλο. Ἡ παραγωγὴ παριανῆς μνημειακῆς πλαστικῆς σὲ μάρμαρο καὶ γενικότερα ἡ χρῆση παριανοῦ μαρμάρου στὴν ἑλληνικὴ γλυπτικὴ πυκνώνει σαφῶς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. καὶ μετὰ, γιὰ νὰ ἐκτοπίσει τελικὰ — ἀπὸ τὰ τέλη τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς — τὰ ναξιακὰ ἔργα ἀπὸ τὴ Δῆλο καὶ ἄλλα ἱερὰ καὶ κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου⁶⁹.

63. Kokkorou-Alewas, *Plastik* K1, K4-K12, K34. Βλ. ἐπίσης τῆς ἴδιας *Bildhauerei*, K1, K5-K16. Κάποιες ἐνδείξεις ὑπάρχουν μάλιστα γιὰ τὴ συσχέτιση μερικῶν ἀπὸ τὰ πρόωγα αὐτὰ γλυπτὰ μὲ τὰ λατομεῖα τῆς περιοχῆς τῶν Μελάνων: τῆς ἴδιας, *Bildhauerei* 90.

64. N. Kontoleon, *Aspects de la Grèce Préclassique* (1970) 57 κέ. Floren ὁ.π. 161. Martini ὁ.π. (σημ. 23) 213.

65. N. Ζαφειρόπουλος, *ΑΔ* 16, 1961, 245, πίν. 215. N. Kontoleon ὁ.π. 49 κέ., J. Boardman, *Greek Sculpture. The Archaic Period* (1978) εἰκ. 250. G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979) 18 κέ., πίν. 2. Πρβ. ἰδίως μὲ τὴ στήλη Α 1 ἀπὸ τὸν Πριναῖ: παρόμοια δυσαναλογία τῶν ἄκρων πρὸς τὸ σῶμα καὶ περιληπτικὴ ἀπόδοσή τους. Ἡ στήλη αὕτὴ χρονολογεῖται στὸ 650-640 π.Χ.: Ἄ. Λεμπέση, *Οἱ στήλες τοῦ Πριναῖ* (1976) 56 κέ., πίν. 1-2. Boardman ὁ.π. εἰκ. 252, 1. Γιὰ τὶς στήλες τοῦ Πριναῖ βλ. ἐπίσης Floren ὁ.π. (σημ. 27) 134 κέ.

66. J. D. Beazley, *JHS* 60-61, 1940-41, 22 κέ., 37 κέ.

67. Plinius, *N.H.* 36, 14, ποὺ ἀντλεῖ τὴν πληροφορίαν τοῦ ἀπὸ τὸν Varro. Lepsius ὁ.π. (σημ. 15) 45. *RE* III A 2, 1929 (Latte). Ὁρλάνδος ὁ.π. (σημ. 10) 76 κέ. Dworakowska, *Quarries* 87 κέ.

68. Βλ. Ἡσύχιος, λ. *λυχνίας* καὶ *λυχνεύς*. Γιὰ τὸ

ἐπίθετο τοῦ παριανοῦ μαρμάρου «φεγγίτης» βλ. Ὁρλάνδος ὁ.π. 83.

69. Kokkorou-Alewas, *Plastik* 41 κέ., ἰδιαίτ. σ. 48 καὶ σημ. 149. Σύγκρ. Bruneau - Ducat ὁ.π. (σημ. 9) 19 κέ. Ridgway ὁ.π. (σημ. 30) 69 καὶ σημ. 25. Martini ὁ.π. (σημ. 23) 39 κέ. Γιὰ τὴν πλαστικὴ τῆς Πάρου γενικὰ καὶ γιὰ παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Floren ὁ.π. (σημ. 27) 160 κέ. Γιὰ μερικοὺς πρόωγους — τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. — μαρμάρινους κιονίσκους ἀπὸ τὴν Πάρο ποὺ ἀποτελοῦσαν βάσεις ἀναθημάτων βλ. W. Kirchhof, *Die Entwicklung des ionischen Volutenkapitells im 6. und 5. Jhr. und seine Entstehung* (1988) 138, B, C, 139, E, 140 κέ. (χρονολόγησις). Βλ. ἐπίσης αὐτόθι 22 ἀρ. 9, σ. 26 ἀρ. 12. Παριανὰ λόγω ὕλικου καὶ τεχνοτροπίας μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν τὰ παρακάτω γλυπτὰ τοῦ Μουσείου τῆς Δήλου: α' μισὸ 6ου αἰ. π.Χ.: οἱ κούροι A4045, A3997, ἡ σφίγγα A583, οἱ κεφαλὲς κούρων A4112, A3928, A4113. β' μισὸ 6ου αἰ. π.Χ.: τὰ ἀγάλματα κούρων A4083, A3990, A4047, A1741, τῶν κορῶν A4063, A4064, A4067, A4068, A4295 καὶ ἡ κεφαλὴ κόρης A4115, τὰ ἀγάλματα τοῦ συντάγματος τῶν ἐπὶ θεῶν A4062, A4065, A4066, A4197, A4069, A4111 μὲ τὰ ὁποῖα συνανήκει ἡ κόρη ἀρ. 22 στὸ Ἐθν. Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴ Δῆλο, ὁ ἱππῆας A4099, τὰ ἀγαλμάτια τῶν καθιστῶν

Συνεπώς ο χαρακτηρισμός των λατομείων μαρμάρου της Νάξου ως των παλαιότερων του έλληνικού χώρου κατά τους ιστορικούς χρόνους ισχύει με την έννοια της συστηματικής και διαρκούς εκμετάλλευσής τους, καθώς και της αδιάλειπτης χρήσης του μαρμάρου που εξορυσσόταν από αυτά στη γλυπτική και την αρχιτεκτονική, με σημαντικές συνέπειες στην ανάπτυξη της αρχαίας αρχιτεκτονικής και τεχνολογίας⁷⁰. Διότι βέβαια τόσο η μεμονωμένη, όπως φαίνεται, προσπάθεια κατασκευής στον 7ο αϊ. ανάγλυφης μαρμάρινης στήλης καθώς και η κατασκευή σειρής μαρμάρινων λύχνων δεν μπορούν να θεωρηθούν συστηματική εκμετάλλευση και υπολογίσιμη παραγωγή. 'Ως βιοτεχνικό είδος οι μαρμάρινοι λύχνοι φανερώουν πάντως μία πρώτη περιορισμένης έκτασης και διστακτική απόπειρα χρήσης του μαρμάρου καθώς και κάποια εξειδίκευση των Παρίων σε ένα συγκεκριμένο είδος παραγωγής. 'Αντίστοιχα οι Νάξιοι φαίνεται να είχαν το προβάδισμα στην κατασκευή αγαλμάτων κούρων και κορών αλλά και μαρμάρινων κεραμίδων, όπως τουλάχιστον δείχνει και η παράδοση του Πανσανία⁷¹. Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να συμβαίνει με τα περιρραντήρια του 7ου αϊ. π.Χ., εφόσον βέβαια αποδειχθεί ή υπόθεση ότι όλα κατασκευάζονταν σε ένα κέντρο, στη Λακωνία⁷². Πάντως αυτή η εξειδίκευση, αν όντως υπήρχε, θα έπασε να υφίσταται με το πέρασμα στον 6ο αϊ., όπως μαρτυρούν μαρμάρινοι λύχνοι και κεραμίδες φτιαγμένα από πεντελικό μάρμαρο⁷³, τα ναξιακά περιρραντήρια της 'Ακρόπολης⁷⁴, και το πλήθος των αγαλμάτων κούρων και κορών από όλα τα αρχαϊκά εργαστήρια γλυπτικής από τις αρχές του 6ου αϊ. και μετά.

'Εκτός από την Πάρο όμως αρκετά ένωρίς, στα τέλη του 7ου αϊ. π.Χ., μαρτυρείται η χρήση και του θασιακού μαρμάρου και συνεπώς και η λειτουργία των λατομείων της Θάσου. Αυτό μαρτυρείται ασφαλώς από δύο θασιακά ανάγλυφα κατασκευασμένα από ντόπιο μάρμαρο, σήμερα στο Λουβρο, που πιθανόν προέρχονται από το Πύθιο της Θάσου και χρονολογούνται, αν όχι στα μέσα, πάντως το αργότερο στα τέλη του 7ου αϊ. π.Χ.⁷⁵ Το ίδιο φανερώνει και ο ήμιεργος κολοσσιαίος Κριοφόρος της Θάσου, εφόσον βέβαια είναι κατασκευασμένος από θασιακό μάρμαρο, πράγμα που όμως δεν είναι μέχρι στιγμής βεβαιωμένο από την έρευνα⁷⁶.

γυναικείων μορφών Α2626, Α3994, ή σφίγγα Α3842, ή σειρήνα Α3995, το περιστέρι Α3112. Δυστυχώς τα περισσότερα από τα έργα αυτά είναι ανεπαρκώς δημοσιευμένα ή άδημοσίευτα. Για μερικά από αυτά μπορεί πάντως να δει κανείς στο Floren δ.π. (με παραπομπές σε υπάρχουσες δημοσιεύσεις) και στο Bruneau - Ducat δ.π. 61 κέ. Για τους ίδιους λόγους μπορούν να θεωρηθούν ναξιακά τα παρακάτω έργα από τη Δήλο: 'Αθήνα, 'Εθν. Μουσείο αρ. 1 (ανάθημα Νικάνδρης), οι κούροι της Δήλου αρ. Α4085, Α334, Α333, Α2464, Α728, Α4052, Α3991, Α4051, Α1742, Α4048, ο κολοσσός του 'Απόλλωνα, τα χέρια δύο κολοσσιαίων κούρων Α4094 και Α4095, ή κεφαλή κούρου ή ιπέα Α4114, ή σφίγγα Α4325 και οι κεραμίδες του Οϊκου των Ναξίων με τις εγγράφικες παραστάσεις γοργονειών, όπως επίσης και αρκετές κιονόμορφες βάσεις αρχαϊκών αναθημάτων, όλα έργα από τον 7ο και το α' μισό του 6ου αϊ. π.Χ. Στο β' μισό του 6ου αϊ. χρονολογούνται μόνο τα πασίγνωστα λεοντάρια και πιθανόν και τα αγάλματα των ιπέων Α4101+Α4102 και Α4098. 'Αμφίβολης προέλευσης, παρά το χοντρόκοκκο μάρμαρό τους εί-

ναι οι κούροι της Δήλου Α4292, Α4294, Α4296 και Α4056 (μετρίως χοντρόκοκκο μάρμαρο) καθώς και οι κόρες Α6298, Α4070, Α4056, τέλος ή από λεπτόκοκκο μάρμαρο κατασκευασμένη κόρη Α4297: βλ. λεπτομερέστερα στο Kokkorou-Alewras, *Bildhauerei* K1, K5-K8, K12, K12a, K15, K18, K61, K62, K65-K67, K92, K95, K101, K114-K118 και σημ. 77.

70. Βλ. σχετικά G. Gruben στο *Bathron* 166.

71. Πανσ. V 10, 3. Για τις μαρμάρινες ναξιακές κεραμίδες βλ. επίσης Kokkorou-Alewras, *Bildhauerei* K101-K104 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

72. J. Burr Carter στο *Classical Marble* 419 κέ., ίδι-
αίτ. 427 (με παλαιότερη βιβλ.).

73. Beazley δ.π. (σημ. 66) 40 δ, εικ. 19.

74. Kokkorou-Alewras, *Plastik* K46 με παλαιότερη βιβλιογραφία και της ίδιας, *Bildhauerei* K75-K77.

75. Σχετικά βλ. B. Holtzmann, *AUKGP* 73 κέ., πίν. 28-29.

76. Κατά την G. Richter (*Kouroi* αρ. 14, εικ. 84-86, 106) που ακολουθεί τον Picard, το μάρμαρο του Κριοφό-

Πάντως οὔτε ἀπὸ τὴν Πάρο οὔτε ἀπὸ τὴν ἀποικία τῆς τῆ Θάσο φαίνεται νὰ γίνεται ἐξαγωγή μαρμάρου σὲ ἄλλα κέντρα γλυπτικῆς, ὅπως μαρτυρεῖται γιὰ τὴ Νάξο, οὔτε ὑπάρχει ἢ ἔστω σώζεται ὁ ὄγκος παραγωγῆς γλυπτῶν ἔργων σὲ μάρμαρο ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ Νάξο κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες χρήσης τοῦ μαρμάρου στὴν ἐλληνικὴ γλυπτικὴ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα τῆς ἔρευνας καὶ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ⁷⁷.

Μὲ βάση τὰ ὅσα ἐκτέθηκαν ἀναλυτικὰ παραπάνω, ὁ τρόπος ἐξόρυξης τοῦ μαρμάρου στὰ ναξιακὰ λατομεῖα μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἐπιφανειακὸς ἢ ὀριζόντιος. Ἡ ἐξόρυξη δηλαδὴ τῶν μαρμάρινων ὀγκῶν γινόταν κατὰ κανόνα σύμφωνα μὲ τὴ φορὰ τῶν στρωμάτων τοῦ μαρμάρου καὶ ὄχι κατακόρυφα, ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια δηλαδὴ τῶν μαρμάρινων βράχων σὲ βάθος⁷⁸. Δὲν μποροῦμε πάντως σὲ καμία περίπτωση νὰ μιλήσουμε γιὰ προσωρινὴ λειτουργία τῶν ναξιακῶν λατομεῶν λόγῳ τῆς μεγάλῃς ἔκτασης τῶν δύο συγκεκριμένων περιοχῶν ὅπου λειτούργησαν ἀρχαῖα λατομεῖα στὴ Νάξο καὶ τῆς χρονικῆς διάρκειάς τους. Δεδομένου μάλιστα ὅτι δὲν μᾶς εἶναι γνωστὰ ἄλλα ἀρχαῖα λατομεῖα μαρμάρου στὴ Νάξο, ὅπου νὰ γινόταν συστηματικὴ καὶ διαρκὴς ἐξόρυξη μαρμάρου⁷⁹ καὶ δεδομένης ἐπίσης τῆς κατασκευῆς τουλάχιστον

ρου εἶναι ἴσως παριανό. Ὁ D. Boschung ὁμως συμπεριλαμβάνει τὸ ἄγαλμα αὐτὸ στὸν κατάλογο τῶν ντόπιων θασιακῶν ἔργων, γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει τὴ θασιακὴ προέλευση τοῦ μαρμάρου κατασκευῆς του: D. Boschung, *AntK* 28, 1985, 153. Γιὰ τὸ ἴδιο ἄγαλμα βλ. ἐπίσης D. Boschung - M. Pfanner, *MünchJbh* 34, 1988, 11 καὶ Floren ὁ.π. (σημ. 27) 323 καὶ σημ. 3. Γενικὰ γιὰ τὸ θασιακὸ μάρμαρο βλ. Ὁρλάνδο ὁ.π. (σημ. 10) 78 μὲ παραπομπὴ στὶς ἀρχαῖες πηγές. J.-P. Sodini - A. Lambraki - T. Koželj στὸ *Études Thasiennes* IX (1980) 83 καὶ γιὰ τὴ χρῆση του στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γλυπτικὴ τοῦ νησιοῦ: ἔκδ. Γαλ. Ἀρχαιολ. Σχολῆς, *Ὁδηγὸς τῆς Θάσου* (1989) 22 κέ. J. J. Hermann, Jr. στὸ *Marble, Art Historical and Scientific Perspectives* 73 κέ., ἰδιαίτ. 78 κέ. (πιθανὴ ἐξαγωγή κατὰ τοὺς ὕστερους ἀρχαῖους χρόνους). Γιὰ τὰ λατομεῖα τῆς Θάσου βλ. M. Brunet, *Les Carrières de Marbre de Thasos* στὸ *Les Dossiers d'Archéologie* 173 1992, 40 κέ. Τὸ παράδειγμα τοῦ Κριοφόρου πάντως καταδεικνύει τὴ σημασία τοῦ ἀκριβοῦς προσδιορισμοῦ τῆς προέλευσης τοῦ ὕλικου κατασκευῆς τῶν γλυπτῶν σὲ σχέσιν μὲ τὸ ἐργαστήριον ἢ καλύτερα κέντρο γλυπτικῆς ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῆς οἰκονομίας καὶ ἀνάπτυξης τῶν πόλεων-κρατῶν τῶν ἀρχαίων χρόνων.

77. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ στὴ Νάξο ἡ χρῆση τοῦ μαρμάρου στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀρχίζει ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα ἤδη κατὰ τοὺς ὕστερογεωμετρικοὺς χρόνους (βλ. σημ. 11), στὴν Πάρο δὲν πιστοποιεῖται παρὰ μόνο κατὰ τὸ 2ο μισὸ τοῦ βου αἰ. π.Χ. καὶ μάλιστα κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ νησιοῦ βλ. G. Gruben, *AA* 1982, 174 κέ., 231 κέ. (M. Schuller), 264 κέ. (K. Schnieringer), 271 κέ. (A. Ohnesorg).

78. Πρβ. Adam ὁ.π. (σημ. 31) 42. M. Korres στὸ *The Engineering Geology of Ancient Works, Monuments and Historical Sites* (ἐκδ. P. Marinos καὶ G. Koukis, 1988) 1784 καὶ σύγκρινε μὲ τὰ λατομεῖα τῆς Πεντέλης, ὅπου γινόταν ἐξόρυξη σὲ βάθος: Κορρές αὐτόθι 1786. Πρβ. ἐπίσης μὲ τὰ μεγάλου ὕψους κατακόρυφα τοιχώματα τῶν λατομεῶν στὴν Πεντέλη, στὸ Belevi, στὸ Δοκίμιο κ.ά.: στὸ *Ancient Marble Quarrying* 93 εἰκ. 3, 100 εἰκ. 8, 111 εἰκ. 22-23. Ὁ χαρακτήρας τῶν λατομεῶν καθοριζόταν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὶς γεωλογικὲς συνθήκες κάθε περιοχῆς. Στὴ Νάξο τὸ μάρμαρο ἦταν προσιτὸ σὲ μεγάλες καὶ καλῆς ποιότητος ποσότητες ἐπιφανειακὰ καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ πρέπει νὰ ὀδήγησε σ' αὐτοῦ τοῦ τύπου τὰ λατομεῖα. Παρόμοια λατομεῖα ὑπῆρχαν καὶ στὴν Πάρο παρὰ ἄλλα μὲ τὰ ὑπόγεια, Δ. Σκιλλάρντι, *ΠΑΕ* 1980, 267 κέ.

79. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λατομεῖα μαρμάρου στὴ Νάξο γίνονταν ἤδη κατὰ τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ ἐξόρυξη πυριτόλιθου: M. Seferiades στὸ G. Rousemont - M.-F. Boussac, *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique* (1983) 67-73. Πρόσφορο γιὰ λατόμευση εἶναι ἐπίσης τὸ μάρμαρο τοῦ Σπεδοῦ στὴ νότια Νάξο (ὄγκοι ἔτοιμοι νὰ ἀποκολληθοῦν καὶ μαλακὸ λεπτόκοκκο μάρμαρο), ὅπως μὲ πληροφόρησαν οἱ κ. Γ. Μανιάτης, Γ. Μπασιάκος καὶ Β. Μαντῆ ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὴν περιοχὴ στὰ πλαίσια ἐνὸς προγράμματος ἀνάλυσης τοῦ παριανοῦ καὶ ναξιακοῦ μαρμάρου ποὺ φαίνεται ἐξαιρετικὰ ἐλπιδοφόρο γιὰ τὴν ἔρευνα, βλ. καὶ παραπάνω σημ. 48. Προσωρινὸν χαρακτήρα φαίνεται ὅτι εἶχαν τὰ λατομεῖα στὴν περιοχὴ «Μάρμαρα» κοντὰ στὸ Σαγγρί, ἀπὸ ὅπου προερχόταν τὸ μάρμαρο ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὰ κατώτερα μέρη τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρας στὴν ἴδια περιοχὴ: G. Gruben - M. Korres, *ΠΑΕ* 1982, 259. Σὲ δύο ἄλλες θέσεις τῆς Νάξου ἐξάλλου ἔχουν ἐντοπισθεῖ

ντόπιων γλυπτῶν ἀπὸ ναξιακὸ μάρμαρο μέχρι καὶ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους⁸⁰, ἡ διάρκεια ἐκμετάλλευσής τους γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη καὶ ἡ λειτουργία τους ἔχει ἀσφαλῶς μόνιμο χαρακτήρα.

Ἀπὸ τίς συνήθεις σὲ λατομεῖα ἐγκαταστάσεις⁸¹ μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ ἕναν ἱερὸ χῶρο τοῦ Ἀπόλλωνα κοντὰ στὸν κολοσσὸ τοῦ Διονύσου στὸν Ἀπόλλωνα τῆς Νάξου, ὅπου ἔχει ἐντοπισθεῖ ἤδη ἀπὸ πολὺ παλαιὰ καὶ ἀπεικονισθεῖ ἀρχαία ἐπιγραφή χαραγμένη στοὺς βράχους, ποὺ διαβάζεται *Ὁρος χωρίου ἱεροῦ Ἀπόλλωνος* καὶ στὴν ὁποία πρέπει νὰ ὀφείλεται τὸ ὄνομα τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ γειτνίασή της μὲ τὸν ἡμίεργο Διόνυσο καὶ ἡ χρονολόγησή της στὰ τέλη τοῦ 5ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. κάνει πολὺ πιθανὴ τὴν ἄμεση σχέση της μὲ τὰ λατομεῖα καὶ συνεπῶς πιστοποιεῖ τὴ λειτουργία τους καὶ καθόλη τὴ διάρκεια τῶν κλασικῶν χρόνων⁸².

Ἕνας παρόμοιος ἱερὸς χῶρος, γνωστὸς ἀπὸ συγγενὴ στὴ διατύπωση ἀρχαία ἐπιγραφή *Ὁρος τεμένους τοῦ Οὔτου καὶ Ἐφιάλτου* παραδίδεται γιὰ τὴν κοιλάδα τῶν Μελάνων, ὥστόσο ὁ χῶρος δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ καὶ ἡ σχέση του μὲ τὰ λατομεῖα παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀνεξ-ακρίβωτη⁸³.

Ἐξάλλου ἐγκαταστάσεις καὶ ἵχνη ἐργοταξίου γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῶν ἐργαλείων, τὴ μεταφορὰ τῶν ὀγκολίθων καὶ ἄλλων σχετικῶν ἐργασιῶν⁸⁴, ἡ τοῦ οἰκισμοῦ τῶν λιθοξόνων καὶ τοῦ ὑπόλοιπου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, ποὺ μαρτυροῦνται σὲ ἄλλα ἀρχαῖα λατομεῖα⁸⁵, δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ, ἂν καὶ θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν. Ἡ κυκλικὴ βαθιὰ ὀπή ποὺ εἶναι ἀνοιγμένη στὸν

λατομεῖα γρανίτη γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου στὰ Ὑρία τῆς Νάξου: Χρ. Κανελλόπουλος, *Ἀρχαιογνωσία* 5, 1987-88, 182 κέ.

80. Πρβ. παραπάνω σ. 102 καὶ σημ. 8.

81. Γιὰ τὸ εἶδος τῶν ἐγκαταστάσεων αὐτῶν βλ. παρακάτω σημ. 84 καὶ 85.

82. *CIG* II ἀρ. 2419 (*IG* XII 5, 43). L. Ross, *Inselreisen* I (1912) 33. von Massow, *AA* 47, 1932, 266 μὲ εἰκ. 4. *RE* XVI, 2, 2083. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν Ἀ. Ματθαίου γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς ἐπιγραφῆς. Ἐξάλλου σὲ ὑπαρξὴ βωμοῦ στὰ ναξιακὰ λατομεῖα ἀναφέρεται ὁ T. Koželj, *Ancient Marble Quarrying* 10, χωρὶς ὅμως νὰ δίνει κάποιο στοιχεῖο σχετικὰ.

83. *IG* XII 5, 56. Τὴν πρώτη ἀναφορὰ στὴν ἐπιγραφή καὶ σύντομη περιγραφή καὶ ἄλλων εὐρημάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων μαρμάρινη «quadrata urna» (κάλπις ἢ μὴπως ὑπονοεῖται λάρναξ), μαρμάρينو ἀκέφαλο ἄγαλμα καὶ ἐπίσης ἀκέφαλο μαρμάρينو εἰδῶλιο, πῆλινον πινάκιο, σφενδόνες δακτυλίων, χάλκινα μετάλλια (ἢ μὴπως πρόκειται γιὰ νομίσματα;), τμήμα ἐγχειριδίου βλ. στὸν Pash di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago e particolarmente delle diciotto isole* (1773) 79 κέ. Βλ. ἐπίσης E. Dugit, *De Insula Naxo* (1867) 30. *RE* XVI, 2, 2083. Ἡ ἐπιγραφή ξαναβρέθηκε πρόσφατα κατὰ τὴν κατεδάφιση οἰκίας στὴν πόλιν τῆς Νάξου στὴν ὁποία ἦταν ἐντοιχισμένη: Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1980, 260 κέ. Σύμφωνα μὲ προφορικὴ πληροφορία τοῦ Ἀ. Ματθαίου ἡ ἐπι-

γραφή ἀνήκει χρονολογικὰ στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

84. Koželj ὁ.π. 7, 9 κέ., πίν. 4, 6, 7, ὁ ἴδιος στὸ *Marbres helléniques* 20 κέ. (μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία), ὅπου παρέχονται πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν λατομεῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαῖκή ἔως καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Σύγκρ. Ἱ. Παπαγεωργάκη, *Τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα τῆς Θεσσαλίας* στὰ *ΠΑΑ* 38, 1963, 569 εἰκ. 2. Ὁ ἴδιος, *Τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα τοῦ Καρυστίου* Μαρμάρου στὰ *ΠΑΑ* 39, 1964, 262 κέ., πίν. 11, εἰκ. 17 καὶ τὴν περιγραφή τῶν μικρασιατικῶν λατομεῶν τῆς Μιλήτου καὶ τῆς Ἡράκλειας στὸν Λάτμο ἀπὸ τὴν A. Peschlow-Bindokat στὸ *JdI* 96, 1981, 157 κέ.

85. T. Koželj, *Ancient Marble Quarrying* πίν. 6 καὶ *Marbres helléniques* 26. Γιὰ λείψανα ἀγροτικῶν ἐγκαταστάσεων στὴν περιοχὴ τῶν Μελάνων βλ. Λαμπρινουδάκη, *Ἀρχαιογνωσία* 1, 2, 1980, 372 καὶ M. Kreeb, *Zur typologischen Einordnung eines Bauernhofes klassischer Zeit*, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας*, Ἀθήνα 1983 (1988) IV 108 κέ., πίν. 41. Ἐπίσης ἕνας ἀρχαῖος ἀγωγὸς ὕδρευσης ἔχει ἐντοπισθεῖ στὴν ἴδια περιοχὴ: Pash di Krienen ὁ.π. (σημ. 83) 75. Πρβ. Dugit ὁ.π. (σημ. 83) 35. Λείψανα τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ πιθανὸν ἐντόπισαν ἡ Ἐφορὸς Κυκλάδων Φ. Ζαφειροπούλου καὶ ὁ M. Kreeb. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν κ. Kreeb γιὰ τὴν πληροφορία. Πρβ. Λαμπρινουδάκη ὁ.π. 373. Ἀρχαῖα λείψανα ἀναφέρονται ἐπίσης στὸ Ἀπάνω Κάστρο κοντὰ στὴν Ἀνω Ποταμιὰ: *RE* XVI, 2, 2085.

βράχο ἀκριβῶς ἀπέναντι καὶ λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴν πλίνθο τοῦ ἡμίεργου Διονύσου στὰ λατομεῖα τοῦ Ἀπόλλωνα, διαμ. 0.19-0.12 μ. (ὅσο βαθαίνει γίνεται στενότερη καὶ καταλήγει σὲ ἔλλειψη 0.10 × 0.12 μ.) καὶ βάθ. 0.96 μ., εἶναι κατὰ τὸν Μ. Κορρέ, ποὺ τὴν καθάρισε, φυσικὴ καὶ δὲν μπορεῖ ἐπομένως νὰ θεωρηθεῖ τέτοιου εἴδους κατάλοιπο⁸⁶. Ἐξάλλου τὰ διαφορετικὰ στάδια ἐργασίας, στὰ ὁποῖα ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ οἱ ἡμίεργοι κοῦροι τῆς Νάξου, φανερώουν ὅτι οἱ γλύπτες πρέπει οἱ ἴδιοι νὰ δούλευαν στὰ λατομεῖα τὰ ἔργα τους μέχρι καὶ σὲ πολὺ προχωρημένο στάδιο, καὶ συνεπῶς θὰ εἶχαν ἐγκαταστήσει τὰ ἐργαστήριά τους πολὺ κοντὰ στὸν χώρο τῶν λατομείων⁸⁷. Λιθοξόοι, ἀπλοὶ ἐργάτες γιὰ τὶς μεταφορὲς ἀλλὰ καὶ οἱ γλύπτες καὶ οἱ βοηθοὶ τους θὰ ἀποτελοῦσαν ἀσφαλῶς μία μικρὴ κοινωνία, ποὺ θὰ κατοικοῦσε γιὰ λόγους οἰκονομίας χρόνου κάπου κοντὰ στὰ λατομεῖα⁸⁸. Ἡ μὴ ἐντόπιση μέχρι στιγμῆς ἰχνῶν οἰκισμοῦ ἢ ἔστω μικρῆς ἐγκατάστασης κοντὰ στὰ λατομεῖα εἶναι εὐεξήγητη γιὰ τὰ λατομεῖα τοῦ Ἀπόλλωνα, διότι ἡ διεύρυνση τοῦ χωριοῦ μὲ σύγχρονες οἰκοδομὲς πάνω ἀκριβῶς στὶς θέσεις τοῦ ἀρχαίου λατομείου, εἶναι φυσικὸ νὰ κατέστρεψε ἢ νὰ κάλυψε κάθε ἶχνος. Γιὰ τὰ λατομεῖα τῶν Μελάνων πάλι τὸ γεγονὸς ἴσως ὀφείλεται στὴ μεγάλη ἔκταση τοῦ χώρου ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ. Τὸ ὅτι πάντως δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ μέχρι στιγμῆς τέτοια κατάλοιπα δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκη ὅτι τὰ ναξιακὰ λατομεῖα εἶχαν προσωρινὸ χαρακτήρα καὶ ὅτι λειτούργησαν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν εὐκαιρία μόνο τῆς κατασκευῆς τῶν κολοσσιαίων κούρων ποὺ κείτονται ἀκόμη σ' αὐτά.

Ὡστόσο μόνο ἡ συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, ἡ ἀκριβὴς ὀριοθέτηση τῶν λατομείων αὐτῶν, ἡ ἀνάλυση μὲ σύγχρονες μεθόδους τοῦ ὕλικου τῶν γλυπτῶν ποὺ θεωροῦνται ναξιακὰ καὶ ἡ σύγκριση μὲ τὴν παραγωγὴ τῶν ἄλλων σύγχρονων ἐργαστηρίων μαρμαρογλυπτικῆς θὰ μπορέσουν μελλοντικὰ νὰ καταδείξουν τὸν ἀκριβὴ ρόλο καὶ τὴ σημασία τῶν ναξιακῶν λατομείων μαρμάρου ὡς οἰκονομικοῦ παράγοντα τῆς ἀρχαίας Νάξου, ποὺ ἤδη φαίνεται νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικός⁸⁹. Ἄν προσθέσουμε μάλιστα καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ναξιακῆς συμύ-

86. Ὅπες ὀρθογωνίου ὅμως διατομῆς, γνωστὲς ὡς ὀπὲς ἀνασχέσεως, εἶναι γνωστὲς ἀπὸ πολλὰ ἀρχαῖα λατομεῖα: Ὁρλάνδος ὁ.π. (σημ. 10) 91, εἰκ. 32. Peschlow-Bindokat, *JdI* 96, 1981, 203, εἰκ. 66, 206, εἰκ. 73-79.

87. Σχετικὰ βλ. Kokkorou-Alewtas, *Bildhauerei*.

88. Βλ. καὶ A. Burford, *Craftsmen in Greek and Roman Society* (1972) 75 κέ. Ἡ A. Peschlow-Bindokat, *JdI* 96, 1981, 157 κέ., ὑπολογίζει σὲ τριάντα τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργαζόμενων στὰ λατομεῖα τῆς Μιλήτου κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ σὲ ἑκατὸν πενήντα μὲ διακόσιους τοὺς ἐργαζόμενους στὰ λατομεῖα τοῦ Σελινούντος: ἡ ἴδια, *Die Steinbrüche von Selinunt* (1990) 40. Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανὸν ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἐγκλείστων στὰ λατομεῖα τῶν Συρακουσῶν (Θουκ. 86, 2) καὶ στὰ λατομεῖα τοῦ Πειραιᾶ (Ξεν. Ἑλλ. I, 2, 14) νὰ ἐκτελοῦσε καταναγκαστικὰ ἔργα σ' αὐτά. Πάντως στὰ λατομεῖα θὰ ἐργάζονταν ἀσφαλῶς καὶ εἰδικευμένοι ἐργάτες, οἱ καθ' αὐτὸ λιθοξόοι: Burford ὁ.π. 75 κέ. *Classical Marble* ὁ.π. (σημ. 1) 18. Σύγκρ. Dworakowska, *Quarries* 50, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ μία πληροφορία τοῦ Αἰλιανοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὰ λατομεῖα τῶν Ἐπιπολῶν στὶς Συρακοῦσες οἱ ἄνθρωποι ἐργάζονταν γιὰ τόσο μεγάλο χρονικὸ

διάστημα, ὥστε παντρεύονταν καὶ μεγάλωναν τὰ παιδιά τους ἐκεῖ.

89. Ἐνδιαφέρουσα ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη θὰ ἦταν καὶ μιὰ ἐνδεχόμενη σχέση τοῦ ὀνόματος τοῦ τυράννου τῆς Νάξου Λύγδαμι μὲ τὶς λέξεις *λύγδη* (τὸ δέντρο λεῦκα) καὶ *λύγδος* (λευκὸ μάρμαρο), μὲ τὴν ὁποία ἀποκαλοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς τὸ καλύτερο εἶδος τοῦ παριανοῦ μαρμάρου. Ἄν ὄντως σχετίζεται τὸ ὄνομα Λύγδαμις μὲς τῆς λέξης *λύγδη* μὲ τὴ λέξη *λύγδος*, τότε ἴσως προκύπτει ἔμμεσα ἡ βαρύνουσα σημασία τοῦ μαρμάρου ὡς πρώτης ὕλης γιὰ τὴ Νάξο καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ σχέση. Γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξης *λύγδος* βλ. Ὁρλάνδος ὁ.π. (σημ. 10) 7 σημ. 12, κυρίως ὅμως Dworakowska, *Archeologia* 22, 1971, 98-99. Βλ. ἐπίσης R. Ginouves - R. Martin, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine* I (1985) 37, σημ. 171-174. Πρβ. τὴ σημασία ὅλων τῶν παραπάνω λέξεων στὰ: *RE* XIII (1927) 2217 λ. *Lygdamis* (Kahrstedt). H. Στεφάνου, *Thesaurus graecae linguae* (1842-46) 410-411. W. Pape, *Lexicon der griechischen Eigennamen* II (1863-1870). P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* (1968). H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch* (1970).

ριδας, ἀπαραίτητης γιὰ τὴ λείανση τῶν μαρμάρινων γλυπτῶν, τῆς γνωστῆς στὴν ἀρχαία γραπτὴ παράδοση ὡς «ναξίας ἀκόνης»⁹⁰, ἀντιλαμβανόμεστε τὴ σημασία τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ λίθου γενικότερα ὡς ἐμπορεύσιμης πρώτης ὕλης κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ ὄχι μόνον ὡς μέσου καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης⁹¹.

Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ - ΑΛΕΥΡΑ

90. Πίνδ. Ἴσθμ. VI 106. Plin., N.H. XXXVI 52 κέ., 164· XVIII 260· XXXVII 109. S. A. Papavassiliou στὸ *Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft* XV, 1913, 1-123. Ἰ. Παπασταματίου, Ἡ σμύρις τῆς Νάξου ἀπὸ γεωλογικῆς ἀπόψεως (Ἀθήνα 1951). Dworakowska, *Archeologia* 22, 1971, 96-98. Τῆς ἴδιας, *Quarries* 48, 54, 64, 84 κέ., 125. P. Ginouves - R. Martin, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine* I 37, σημ. 175. Ἀ. Ὁρλάνδος - Ἰ. Τραυλός, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* (1986): ναξία. Πάντως ἡ ἐπωνομα-

σία τῆς ἀκόνης ὡς ναξίας συσχετίζεται ἀπὸ μερικὲς πηγὲς μὲ τὴν κρητικὴ πόλιν Νάξο ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν Κύπρο.

91. Οἱ βασικὲς θέσεις τῆς ἐργασίας αὐτῆς παρουσιάσθηκαν μὲ τὴ μορφή Poster στὸ Διεθνὲς Συνέδριο ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο στίς 14-16 Νοεμβρίου 1991 μὲ θέμα Archaeological Stone. Scientific and Technical Studies. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν Μ. Κορρέ γιὰ τὸν χρόνο ποὺ διέθεσε γιὰ νὰ διαβάσει καὶ νὰ συζητήσῃ μαζί μου τὸ χειρόγραφο αὐτῆς ἐδῶ τῆς μελέτης.

SUMMARY

THE ANCIENT NAXIAN MARBLE QUARRIES

The ancient marble quarries at inland Melanes and at Apollonas in the Northeast corner of the island have been known to archaeologists since the first half of the 18th century. Recent finds, which yield a closer dating and enable us to study the character and productivity of the quarries, make a new discussion of the whole subject worthwhile.

The Melanes quarries were first opened by the end of the 7th cent. B.C. at the latest. This is clear from one of the unfinished kouroi found in the Melanes era, which is datable to that time (fig. 10). The quarries continued to be exploited at least until the time of Lygdamis (540-524 B.C.), which is the date also of the unfinished threshold at the Melanes quarries, which was designed for the Apollo temple at Palatia in Naxos. Evidence for the opening of the Apollonas quarries would seem to be slightly later. They were functioning already by around the middle of the 6th cent. B.C., to judge by the well known unfinished kouros in the National Museum of Athens, no. 14 (fig. 15) and its stylistic relation to the Naxian kouros torso in Berlin. Both figures seem to have been products of the same workshop established close to the Apollonas quarries. The Apollonas quarries continued to be worked down to the end of the Archaic period, a date provided by the colossal statue of Dionysos lying there where it was abandoned (fig. 11). Naxian sculpture however makes its appearance as early as the middle of the 7th cent. B.C. — perhaps in connection with the Melanes quarries. That it continues to be produced on into the Christian era is shown by some unpublished sculptures in the Naxos Museum and by a number of Naxian buildings in the island.

The use of Parian and Thasian marble for sculpture evidently begun almost as early as did the use of Naxian marble, yet their use appears to be sporadic, and restricted in comparison to the exportation and wide use of the Naxian product in the 7th and first half of the 6th cent. B.C. During that time, Naxian marble was used not only in Naxos, but also in other archaic Greek workshops (Samos, Attica, Argos, Cyclades, Greek colonies of the West). It is probably because of its quality and for historical reasons that Naxian marble disappears from the Greek marble "market" after the Archaic period.

These facts considered together with the unfinished architectural members and two other marble objects (figs. 8-9) found in the Melanes quarries, show that the Naxian quarries were in permanent use and not opened exclusively in connection with the colossal kouroi found in situ (figs. 3, 4, 11). A preliminary survey of the Melanes and Apollonas quarries confirms the high productivity and the permanent character of the Naxian quarries. Both sites have a great number of quarrying pits with the characteristic ancient quarrying marks, dispersed over wide areas and lying close to each other. This is typical of surface or horizontal exploitation of marble as opposed to the deep and heavy or vertical exploitation known from other ancient Greek quarries (Pentelicon, Docimion etc.). The absence of installations usual in the quarries (shrines, settlements, workshop-installations) is probably a result of the extension of the modern village of Apollonas into the ancient quarry sites. This same lack at Melanes may be due to the fact that there has as yet been no systematic survey there.

Ο ΘΩΡΑΚΟΦΟΡΟΣ ΑΡ. ΑΕ 268 ΤΗΣ ΚΩ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΣ ΗΓΕΜΟΝΑΣ;

Σ τὸν ἀνασκαμμένο ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς χῶρο τῆς πλατείας τοῦ βωμοῦ τοῦ Διονύσου, ἀνατολικά τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ, ποὺ ἔχει κατεύθυνση Β.-Ν. καὶ βρίσκεται πιθανότατα στὸ νότιο ἄκρο τῆς ἐλληνιστικῆς ἀγορᾶς τῆς Κῶ¹, κεῖται ὁ θωρακοφόρος ΑΕ 268² (εἰκ. 1). Βρίσκεται σχεδὸν σύρριζα μὲ τὴν κατώτερη ἀνατολική σειρὰ τῶν λίθων τοῦ κρηπιδώματος τοῦ

Στὴν ἐργασία αὐτὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται ἀκόμα καὶ οἱ ἑξῆς:

Bieber, <i>SHA</i> : M. Bieber, <i>The Sculpture of the Hellenistic Age</i> (1961).	Smith, <i>HRP</i> : R.R. Smith, <i>Hellenistic Royal Portraits</i> (1988).
Graeve, <i>Alexandersarkophag</i> : V. v. Graeve, <i>Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt</i> (1970).	Staelin, <i>GKG</i> : F. Staelin, <i>Geschichte der Kleinasiatischer Galater</i> (1907).
Hagemann, <i>GP</i> : A. Hagemann, <i>Griechische Panzerung. Eine Entwicklungsgeschichtliche Studie zur antiken Bewaffnung</i> (1919).	Σταμπολίδης, 'Ο βωμός: Νικ. Χρ. Σταμπολίδης, 'Ο βωμός τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ, Συμβολή στὴ μελέτη τῆς ἐλληνιστικῆς πλαστικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς ² (1987).
Hekler, <i>BGAP</i> : A. Hekler, Beiträge zur Geschichte der antiken Panzerstatuen, <i>ÖJh</i> 19-20, 1919, 190-241.	Stemmer, <i>Panzerstatuen</i> : K. Stemmer, <i>Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen</i> (1978).
<i>MamM.</i> : C. Human - J. Kohte - C. Watzinger, <i>Magnesia am Maeander</i> (1904).	Ténos I: R. Étienne, J. P. Brawn, Fr. Queyrel, <i>Ténos, I. Le sanctuaire de Poseidon et d'Amphitrite</i> (1986).
Marcadé, <i>Musée Délos</i> : J. Marcadé, <i>Au Musée de Délos, Étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île</i> (1969).	Vermeule I-IV: C. Vermeule, <i>Berytus</i> 13, 1959-60, 1-82 (I), <i>Berytus</i> 15, 1964, 95-110 (II), <i>Berytus</i> 16, 1966, 45-59 (III) καὶ <i>Berytus</i> 23, 1974, 5-26 (IV).
Price, <i>RAP</i> : S. Price, <i>Rituals and Power, The Roman Imperial Cult in Asia Minor</i> (1986).	Welles, <i>Royal Correspondence</i> : C.Br. Welles, <i>Royal Correspondence in the Hellenistic Period</i> (1934).
Sherwin-White, <i>Cos</i> : A.N. Sherwin - White, <i>Ancient Cos, Hypomnemata</i> 51 (1978).	

Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω κι ἀπὸ αὐτὴν ἐδῶ τὴ θέση τὸν δάσκαλό μου Γ. Δεσπίνη γιὰ τὶς συζητήσεις μας πάνω στὸ συγκεκριμένο γλυπτὸ σὲ μὲ ἀπὸ τὶς ἐπισκέψεις του στὴν Κῶ.

1. Βλ. πρόσφατα Ν. Σταμπολίδη, Νεότερα ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ, *ΑΔ* 40, 1985, Α, 142-145, ὅπου περισσότερα σχετικά μὲ τὴν προβληματικὴ τοῦ χῶρου.

2. Θεωροῦνταν πάντοτε ὡς Ρωμαῖος αὐτοκράτορας. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο προφανῶς ἡ R. Kabus-Preissshofen

δὲν τὸ συμπεριλαμβάνει στὸ πρόσφατα ἐκδομένο ἔργο της γιὰ τὴ μεγάλη ἐλληνιστικὴ πλαστικὴ στὸ νησί (*Die hellenistische Plastik der Insel Kos*, 14. Beih. *AM*, 1989). Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Μ. Segre, ἐὰν στὴν πρώτη ὑποσημείωση τῆς ἐργασίας του *L'institution des Nikephoria de Pergame*, *Hellenica* 5, 1948, 103, ἀναφέρεται στὸ συγκεκριμένο αὐτὸ κομμάτι. Δηλώνεται ἀπλῶς, στὸν κατάλογο ὅλων τῶν θωρακοφόρων ἀγαλμάτων τοῦ Stemmer, 172 ἀρ. 230.

Είκ. 1. Ὁ θωρακοφόρος ἀρ. ΑΕ 268 τῆς Κῶ κατὰ χώραν. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη. Στὸ βάθος ἡ ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ κρηπιδώματος τοῦ προνάου τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ.

Είκ. 2. Δεξιὰ πλάγια ὄψη τοῦ θωρακοφόρου.

Εἰκ. 3. Πρόσθια καὶ ἀριστερὴ πλάγια ὄψη τοῦ θωρακοφόρου.

ναοῦ, στὸ ὕψος περίπου τοῦ προνάου. Μεγάλο μέρος τοῦ ὄγκου τῆς πίσω πλευρᾶς του εἶναι ἀκόμα βυθισμένο στὸ χῶμα.

Πρόκειται γιὰ τὸ κάτω ἀπὸ τὴ μέση τμῆμα ἑνὸς θωρακοφόρου ἱματιοφόρου ἀνδρα (εἰκ. 1-9) ὕψ. 1.99 μ. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ἓνα τεμάχιο λευκοῦ μαρμάρου μὲ κρυστάλλους, ποὺ σποραδικὰ παρουσιάζει ἐνσωματωμένα μικρότατα ἀπολιθώματα καὶ γκριζογάλανες φλέβες³. Λείπουν τὰ πόδια ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τῶν μηρῶν καὶ κάτω. Σπασμένοι εἶναι μικροὶ ὄγκοι τῆς ἐπιφάνειας τοῦ θώρακα στὴν περιοχή τῆς κοιλιακῆς χώρας καὶ τῆς ἀνώτερης σειρᾶς τῶν περυγῶν, καθὼς καὶ στὸ πίσω μέρος τῆς ὀσφυϊκῆς χώρας, ἐνῶ μεγαλύτεροι ὄγκοι ἔχουν ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὸ ἱμάτιο καὶ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ μηροῦ στὴ δεξιὰ πλευρά, καθὼς ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἱμάτιο καὶ τὶς πτυχώσεις του πάνω καὶ ἀριστερά. Μικρότερες ἀποκρούσεις ὑπάρχουν στὰ ἄκρα τῶν πτυχώσεων τοῦ ἱματίου στὸ πρόσθιο μέρος. Ἀποσπασμένα εἶναι ἐπίσης ἀρκετὰ τμήματα ἀριστερά, δεξιὰ καὶ στὸ κάτω πίσω ἄκρο τοῦ στηρίγματος ποὺ ἔρχεται μονοκόμματο μὲ τὸν ὑπόλοιπο ὄγκο τοῦ ἀγάλματος στὸ πίσω μέρος. Μιὰ προσπάθεια νὰ ἀποκοπεῖ τὸ στηρίγμα ἀπὸ τὸ κάτω τμῆμα τοῦ ἀγάλματος, ἡ ὁποία δὲν εὐδωθήκε τελικὰ, ἄφησε ψηλά, στὴν πρόσθια ἐπιφάνειά του ἵχνη ἀπὸ ἓνα ἀβαθές, ἀκανόνιστο αὐλάκι (εἰκ. 2-3). Ἰχνη ἀπὸ σοβὰ καὶ ἰζήματα διακρίνονται κυρίως στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὶς πτυχές τοῦ ἱματίου. Σὲ μεγάλο μέρος τῆς πρόσθιας πλευρᾶς καὶ ἰδιαίτερα στὶς πτυχές τοῦ ἱματίου καὶ

3. Δυστυχῶς ἕως αὐτὴ τὴ στιγμή δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἀναλυθεῖ τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου. Γιὰ παρόμοιο μάρμαρο ποὺ ἐξάγεται ἀπὸ τὰ λατομεῖα τοῦ νησιοῦ βλ. Ν. Chr. Stampolidis, On the Provenance of the Mausolean

Amazonomachia Frieze, *Acta of the Intern. Symposium, Architecture and Society in Hecatomnid Caria, Boreas* 1989, 45-50.

στις πτέρυγες της δεύτερης, κατώτερης σειράς του θώρακα υπάρχει μια σκουρόχρωμη πατίνα από την πολυχρονη έκθεση του γλυπτού στις καιρικές συνθήκες.

Η επεξεργασία του γλυπτού διαφέρει από πλευρά σε πλευρά και από επιφάνεια σε επιφάνεια, ενώ ενδιαφέροντα είναι και η τεχνική της κατασκευής του. Η πίσω πλευρά δεν στάθηκε δυνατό να μελετηθεί πλήρως αφού ο όγκος και το βάρος του κομματιού καθιστούν, προς το παρόν, δύσκολη τη μετακίνησή του. Ωστόσο, όπως συμπεραίνει κανείς από τις δυο πλάγιες πλευρές (εικ. 2-3), η ολοκληρωμένη επεξεργασία του γλυπτού δεν προχωρεί πέρα από ένα σημείο. Στη συνέχεια οι λεπτομέρειες δίδονται με άδρη επεξεργασία, ενώ το υπόλοιπο τμήμα πίσω έχει ξεχοντριστεί με το βελόνι και το βελονάκι. Ίδιαίτερα στη δεξιά πλευρά (εικ. 2), στο επάνω τμήμα της αναδιπλωμένης επιφάνειας του ιματίου στη βουβωνική χώρα και στους γοφούς, η καλοδουλεμένη επιφάνεια προχωρεί αρκετά προς τα πίσω, ενώ στο κατώτερο τμήμα του ιματίου σταματά πολύ πιο μπροστά, αφήνοντας το υπόλοιπο τμήμα αδροδουλεμένο με το βελονάκι. Στην άριστερη πλευρά (εικ. 3), άμεσως πίσω και πάνω από την τελευταία πλαστικά ολοκληρωμένη πτέρυγα της κατώτερης σειράς του θώρακα υπάρχει ένας σπασμένος στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειάς του όγκος, ύψ. 0.50 μ. περίπου και μέγ. πλάτ. 0.10 μ., του οποίου η πρόσθια πλευρά είναι και το τμήμα του ιματίου που προχωρεί λοξά προς τα πίσω. Περίπου 0.10 μ. από την επάνω πλευρά και πάνω στην πλάγια σπασμένη επιφάνεια του μαρμάρινου όγκου, υπάρχουν δυο έγκοπες. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν πρόκειται για τυχαία σπασίματα ή αν είναι υπολείμματα όπλων που εξυπηρετούσαν κάποιο σκοπό. Όμως 0.21 μ. από την πάνω πλευρά και προς το πρόσθιο μέρος του μαρμάρινου όγκου, στην ευθεία των κροσσωτών απολήξεων των πτερυγών της πάνω σειράς, διακρίνεται μια όπη διαστάσεων $0.06 \times 0.03 \times 0.05$ μ., ενώ μια δεύτερη όπη $0.06 \times 0.03 \times 0.06$ μ. βρίσκεται περίπου 0.08 μ. πιο κάτω και πλάγια από την προηγούμενη. Κάτω από την έγκοπή που δημιουργεί ο σπασμένος μαρμάρινος αυτός όγκος υπάρχει μια ακόμα αδροδουλεμένη επιφάνεια ύψ. 0.25 μ. Στο πρόσθιο άριστερό μέρος της και σε πλάτ. 0.13 μ. έχει λαξευτεί μια αΐλακα βάθ. 0.02-0.03 μ., στο μέσο της οποίας υπάρχει μια ακόμα όπη ($0.06 \times 0.02 \times 0.055$ μ.) στην ίδια ευθεία με την πρώτη όπη που σημειώσαμε παραπάνω. Τόσο στην επιφάνεια της αΐλακας όσο και στο γώνιασμα δεξιά διακρίνονται ίχνη από οδοντωτό εργαλείο, ενώ πιο πίσω και μέχρι το λοξό άκρο του ιματίου διακρίνονται τρεις τουλάχιστον αδροδουλεμένες πτέρυγες. Πάνω στην τελευταία επιφάνεια διακρίνεται επίσης σε πολύ πρόστυπο ανάγλυφο μια ακόμα αδροδουλεμένη τοξωτή επιφάνεια. Η επάνω πλευρά του αγάλματος (εικ. 4-6) είναι σπασμένη μόνο στις άκμες και ελάχιστα στην επιφάνεια, κυρίως πίσω. Η σχεδόν κυκλική επιφάνειά της έχει σωζ. μέγ. διάμ. 0.75 μ. άριστερά-δεξιά⁴ και 0.67 μ. εμπρός πίσω. Όπου δεν έχει κακοπάθει, φέρει ίχνη αναθύρωσης. Η εξωτερική λεία ταινία σχηματίζει δακτύλιο μεγ. πλάτ. 0.13 μ. περίπου προς το άριστερό μέρος της κοιλιακής χώρας, ενώ η υπόλοιπη, σχεδόν κυκλική⁵, έσωτερική επιφάνεια είναι δουλεμένη με χτυπήματα μικρού βελονιού σε βάθ. 0.005-0.01 μ. Συστήματα τόρμων γόμφων και συνδέσμων και κανάλια μολυβδοχόησης έχουν λαξευτεί σε ολόκληρη την επιφάνεια. Σύρριζα με την αΐλακα που ξεχωρίζει τη λεία ταινία αναθύρωσης από την αδροδουλεμένη επιφάνεια, άριστερά και δεξιά της μέγ. διαμέτρου έχουν λαξευτεί δυο τόρμοι γόμφων, πλάτ. 0.06 μ., βάθ. 0.04 μ. περίπου και μήκ. 0.06 και 0.08 μ. αντίστοιχως, που τέμνονται από δυο μεγάλους τόρμους συνδέσμου. Ο προς τα άριστερά, σχεδόν κάθετος προς τον αντίστοιχο τόρμο γόμφου έχει μήκ. 0.09 μ., πλάτ. 0.05 μ. και βάθ. 0.075 μ.⁶, ενώ ο προς τα δεξιά, λοξά τοποθετημένος σε σχέση με τον τόρμο γόμφου μετρά $0.08 \times 0.05 \times 0.08$ μ. αντίστοιχως. Τα κανάλια σύνδεσής τους, που κυμαίνονται σε πλάτος από 0.06-0.08 μ., αφού διαγράψουν μια τοξωτή απόσταση 0.18 μ. περίπου, ενώνονται σε ένα κοινό κανάλι, πλάτ. 0.09-0.125 μ., που εκβάλλει στο πίσω μέρος του αγάλματος. Οι επιφάνειες τόσο των καναλιών όσο και των τόρμων είναι αδροδουλεμένες με το βελονάκι. Πάνω στη λεία ταινία αναθύρωσης διακρίνονται επίσης δυο κανάλια μολυβδοχόησης που έρχονται στο μέσο περίπου της στενής πλευράς των τόρμων γόμφων άριστερά και δεξιά. Το άριστερό, στενό και ρηχό, έχει μήκ. 0.08 μ., το δεξιό, φαρδύτερο, έχει μήκ. 0.10 μ. και βάθ. 0.01 μ.

4. Όπως είναι δυνατόν να υπολογιστεί, η αρχική μέγιστη διάμετρος άριστερά-δεξιά δεν θα υπερέβαινε τα 0.78 μ.

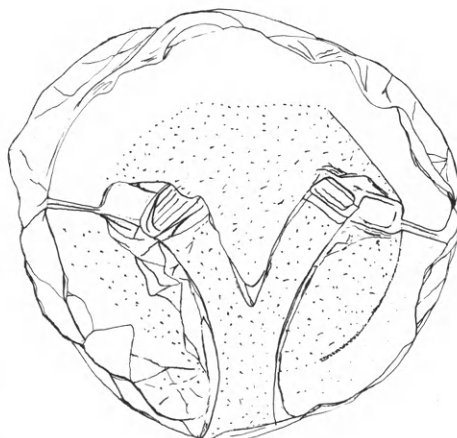
5. Μπορεί να σημειωθεί εδώ το «σπάσιμο» του τόξου ανάμεσα στην ταινία αναθύρωσης και την αδροδουλεμένη επιφάνεια προς τη δεξιά κοιλιακή χώρα, που έρχε-

ται λοξά σχεδόν σε ευθεία.

6. Χωρίς να λογαριάζει κανείς τη λεπτή, διαχωριστική σφήνα που έχει αφεθεί προς το πίσω μέρος και ύστερα από την οποία δημιουργείται ακόμα μια μικρή βάθυνση πλάτ. 0.02 μ. και βάθ. 0.06 μ.

Εἰκ. 4. Ἡ ἐπάνω πλευρὰ τοῦ κάτω τμήματος τοῦ ἀγάλματος τοῦ θωρακοφόρου μετὰ τὸν καθαρισμό της. Διακρίνονται καθαρὰ οἱ τόρμοι τῶν γόμφων καθὼς καὶ τὰ κανάλια μολυβδοχόησης. Εἰκ. 5. Ἡ ἐπάνω πλευρὰ τοῦ κάτω τμήματος τοῦ θωρακοφόρου, μισοβυθισμένη στὸ χῶμα. Εἰκ. 6. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῆς ἐπάνω πλευρᾶς τοῦ κάτω τμήματος τοῦ θωρακοφόρου.

Ἡ πρόσθια πλευρὰ (εἰκ. 1, 3 καὶ 7-9) διατηρεῖ τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν κοιλιακὴ χώρα ἕως τὸ μέσο τῶν μηρῶν. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα καταλαμβάνει μόνον ὁ μαρμάρινος ὄγκος τοῦ στηρίγματος στὸ πίσω μέρος τοῦ ἀγάλματος ποὺ ἔχει ὕψ. 1.16 μ. Τὸ μέγιστο τμήμα τῆς γλυπτῆς πρόσθιας ἐπιφανείας του μετρᾷ 0.70 μ. Ἀπὸ ἐπάνω πρὸς τὰ κάτω 0.30 μ. καταλαμβάνει μιὰ κοίλη ἐπιφάνεια. Ἀμέσως παρακάτω, στὸ ἀριστερὸ μέρος, διακρίνεται μιὰ λοξὴ αὐλακίᾳ ποὺ σχετίζεται προφανῶς μὲ τὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου, ἐνῶ πρὸς τὸ μέσο ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἄρκετὰ καλοδουλεμένη μὲ ἐξάρσεις καὶ βαθύνσεις. Μιὰ ὀξυκόρυφη ἐπιφάνεια ὕψ. 0.80 μ. περίπου μὲ ἀδρὰ χτυπήματα βελονιοῦ ὑπάρχει στὸ ἀριστερὸ μέρος, ἐνῶ τὸ δεξιὸ μέρος καταλαμβάνουν δυὸ ἐπάλληλες ἀσπίδες. Ἡ περισσότερὸ ἐξεργη, μπροστά, ἔχει σῶζ. ὕψ. 0.62 μ. καὶ ἓνα μακρόστενο ἐπίσημα διανύει ὁλόκληρο τὸ ὕψος της στὸ μέσο. Ἐνα καμπύλο, μικρὸ τόξο, χορδῆς 0.05 μ., διαγράφεται ἐπίσης δεξιὰ ἐπάνω ἀπὸ τὴ δεύτερη πρόστυπη ἀσπίδα ποὺ διακρίνεται ψηλότερα ἀπὸ τὴν πρώτη. Δεξιότερα ἀπὸ τὶς ἀσπίδες ἡ ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη τουλάχιστον ἕως τὴ στροφή πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος.

Εἰκ. 7. Τὸ ντυμένο τμήμα τοῦ θωρακοφόρου ἀπὸ τὴν κοιλιακὴ χώρα ἕως τὸ κατώτερο μέρος τῶν μηρῶν. Πρόσθια καὶ ἀριστερὴ πλάγια ὄψη. Εἰκ. 8. Δεξιὰ καὶ πρόσθια ὄψη. Διακρίνονται οἱ ἐνθέσεις καὶ οἱ ὀπές γιὰ τὰ γυμνά (;) σκέλη.

Εἰκ. 9. Οἱ ἐνθέσεις καὶ οἱ ὀπές γιὰ τὴ στερέωση τῶν ποδιῶν στὸ ὕψος τοῦ κατώτερου τμήματος τῶν μηρῶν. Διακρίνονται τὰ ἔχνη τῶν ἐργαλείων.

Τὸ ἀνώτερο μέρος διαμορφώνεται ὡς ἐξῆς (εἰκ. 5, 7-9): σὲ ὕψος περίπου 0.08 μ. διατηρεῖται τμήμα τῆς ἀρχικῆς, λείας ἐπιφάνειας τοῦ θώρακα ποὺ καλύπτει τὴν κοιλιακὴ χώρα (εἰκ. 5, 7-8), στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς ὁποίας διακρίνεται μιὰ φαρδιά καμπύλη ἀνάγλυφη ταινία. Περίπου πρὸς τὸ μέσο διακρίνεται ἓνας φθαρμένος ἐξεργος ὄγκος ποὺ κατεβαίνει μέχρι τὴν κροσσωτὴ ἀπόληξη τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν πτερύγων. Οἱ τελευταῖες, δεκαοκτὼ τὸν ἀριθμὸ, δημιουργοῦνται μὲ μιὰ καμπύλη μετάβαση ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν λείαν ἐπιφάνεια τοῦ θώρακα. Ἔχουν μέγ. ὕψ. 0.15 μ. Εἶναι τμηματικὰ ἐπάλλληλες μὲ διαφορετικὸ φάρδος μεταξύ τους⁷. Οἱ ἐννιά πρῶτες στὰ δεξιὰ φέρουν κροσσωτὲς ἀπολήξεις. Στὶς υπόλοιπες — ὅσες δὲν καλύπτονται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο — δὲν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ γλυπτὴ λεπτομέρεια. Μόνο στὸ ὄριο πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, στὸ τρίγωνο ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα στὸ ἱμάτιο, στὸν σπασμένο μαρμάρينو ὄγκο καὶ στὴν κάτω σειρὰ τῶν πτερύγων διακρίνονται κροσσωτὲς ἀπολήξεις χωρὶς τὴν παρουσία πτερύγων. Ἀπὸ τὴν κατώτερη σειρὰ τῶν πτερύγων τοῦ θώρακα διαγράφονται δέκα τουλάχιστον στὰ ἀριστερά, μέγ. ὕψ. 0.50 μ. μὲ τὶς κροσσωτὲς ἀπολήξεις τους. Καὶ αὐτὲς ἐδῶ ἀλληλοκαλύπτονται τμηματικὰ καὶ ἔχουν διαφορετικὸ φάρδος. Μιὰ λίγο μακρύτερη κροσσωτὴ ἀπόληξη ὕψ. 0.01-0.02 μ. διακρίνεται καθαρὰ κάτω ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Ἐλάχιστη ἐπιφάνεια τῶν πτυχώσεων τοῦ χιτωνίσκου κάτω ἀπὸ τὸν θώρακα διακρίνεται ἐπίσης στὸ μέσο περίπου κάτω ἀπὸ τὰ κρόσσια. Ἡ υπόλοιπη ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ ἓνα μακρὺ, προφανῶς, ἱμάτιο τὸ ὁποῖο ἀναδιπλωμένο σχεδὸν ὀριζόντια στὸ δεξιὸ μέρος τῶν γοφῶν καὶ τῆς βουβωνικῆς χώρας ἀνέρχεται λοξὰ πρὸς τὸν ἀριστερὸ γοφὸ, ἀφοῦ καλύψει σχεδὸν ὁλόκληρο τὸν δεξιὸ μηρό (εἰκ. 7-8). Ἡ ἐπιφάνεια στὸ σημεῖο ποὺ λείπουν τὰ πόδια παρουσιάζει τὴν ἐξῆς χαρακτηριστικὴ εἰκόνα (εἰκ. 9): Στὸ μέσο περίπου τῶν μηρῶν ὑπάρχουν δυὸ σχεδὸν ὡσείδεις βαθύνσεις μέγ. διαμ. 0.30 μ. (ἐμπρὸς-πίσω)⁸. Καὶ οἱ δυὸ μετροῦν 0.02-0.05 μ. καὶ δημιουργοῦνται στὴν μάζα τοῦ μαρμάρου κάτω ἀπὸ τὸν χιτωνίσκο. Ἡ βάθυνση ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ δεξιὸ σκέλος εἶναι ἐλαφρὰ κοίλη ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ εἶναι ἐπίπεδη. Καὶ οἱ δυὸ ἐπιφάνειες εἶναι ἀδροδουλεμένες, τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ μὲ ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο καὶ βελονάκι, τοῦ δεξιοῦ μόνο μὲ βελονάκι. Ἡ πρώτη παρουσιάζει χτυπήματα κανονικά, ἐνῶ ἡ δεύτερη λιγότερο προσεκτικὰ καὶ περισσότερο γρήγορα δουλεμένα. Στὸ μέσο περίπου καὶ μὲ φορὰ μπρὸς-πίσω ἔχει λαξευτεῖ ἓνας μεγάλος τόρμος γόμφου (0.09×0.03×0.15 μ.) ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀριστερὸ πόδι, ἐνῶ γιὰ τὸ δεξιὸ ὁ ἀντίστοιχος γόμφος βρίσκεται πιὸ πίσω, μὲ τὴν ἴδια ὥστόσο φορὰ καὶ μὲ διαστάσεις 0.075×0.05×0.013 μ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βελόνι καὶ τὸ βελονάκι γιὰ τὸ ξεχόντρισμα καὶ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐπιφανειῶν τῆς πάνω πλευρᾶς, τῶν βαθύνσεων τῶν ποδιῶν καὶ τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ στηρίγματος, τὸ ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο σὲ ἀνάλογες ἐπιφάνειες καθὼς καὶ στὴν ἀριστερὴ πλευρά, διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ θραπὶνα στὴν ἐπάνω, κοίλη, πρόσθια ἐπιφάνεια τοῦ στηρίγματος, ἐνῶ ἴχνη ἀπὸ τρυπάνι διακρίνονται καθαρὰ ἀνάμεσα στὰ κρόσσια τῆς κάτω σειρᾶς τῶν πτερύγων, λιγότερο ἔντονα ἀνάμεσα στὶς πτέρυγες καὶ στὶς πτυχὲς τοῦ ἱματίου.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω λεπτομερὴ περιγραφὴ φάνηκε καθαρὰ ὅτι ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ βοηθοῦν σὲ μιὰ ἀποκατάσταση τοῦ συνόλου τοῦ ἀγάλματος, σὲ ὀρισμένα τουλάχιστον σημεία. Ὁ θωρακοφόρος ἀρ. 268 στήριζε τὸ βάρος τοῦ σώματος στὸ δεξιὸ πόδι μὲ ἀποτελεσματὸς νὰ ὑψώνεται ὁ ἀντίστοιχος γοφός, ἐνῶ συγχρόνως πρόβαλλε τὸ ἀριστερὸ σκέλος πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἔστω καὶ κάτω ἀπὸ τὸν χιτωνίσκο, τὶς βαριὲς πτέρυγες τοῦ θώρακα καὶ τὸ ἱμάτιο, ἀφήνεται νὰ διαγραφεῖ τὸ πλάσιμο τοῦ ἐπάνω τμήματος τῶν μηρῶν, ἰδιαίτερα μάλιστα στὸ προτεινόμενο ἀριστερὸ σκέλος (εἰκ. 1, 3 καὶ 7-9). Πρὸς τὴν ἀποκατάσταση αὐτὴ συνηγορεῖ ἡ σύμπτυξη στὸ μέσον καὶ ἡ ἀραίωση τῶν πτερύγων πάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ μηρό (εἰκ. 8) καὶ ἡ τριγωνικὴ βελονιασμένη σφήνα δεξιὰ, πάνω στὸ στήριγμα, ὅπου θὰ ἀκουμποῦσε τὸ δεξιὸ στάσιμο σκέλος. Ἡ προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση ὅτι αὐτὸ καμπόταν στὸ γόνατο καὶ τραβιόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω, ἀφήνοντας κενὸ γιὰ τὴν ἀνάγλυφη ἀπόδοση τῶν ἀσπίδων πάνω στὸ στήριγμα. Προβλήματα δημιουργοῦν τὸ κόψιμο καὶ οἱ βαθύνσεις στὸ μέσο τῶν μηρῶν, ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἐπιφανειῶν τους καὶ οἱ βαθεῖς τόρμοι τῶν γόμφων

7. Ἰδιαίτερα φαρδιὲς παρουσιάζονται αὐτὲς στὸ μέσο.

προφανῶς, εἶναι ἄγνωστη καθὼς δὲν ὑπάρχει τὸ πρὸς τὰ

8. Ἡ ἐλάχιστη διάμετρος ἀριστερὰ - δεξιὰ εἶναι 0.26 μ.

δεξιὰ ὀρίο της.

γιὰ τὸ ἀριστερὸ ἄνετο σκέλος, ἐνῶ γιὰ τὸ δεξιὸ, στάσιμο

πού εξηγούνται μόνο εάν τὰ σκέλη ἔρχονταν ἔνθετα στὶς ἀντίστοιχες θέσεις⁹. Παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι περίεργο — ἀφοῦ ὁλόκληρο τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγάλματος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κομμάτι μαρμάρου — γιατί τὰ πόδια λαξεύτηκαν σὲ ξεχωριστὰ τμήματα, τὴ στιγμή πού μιὰ τέτοια λύση θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσει προβλήματα στατικότητας τοῦ τεράστιου σὲ μέγεθος, ὄγκο καὶ βάρος ἔργου. Ἀκόμα κι ἂν δεχτεῖ κανεὶς ὅτι τὸ προβαλλόμενο ἀριστερὸ σκέλος δημιουργοῦσε μιὰ τέτοια ἀνάγκη, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς κάτι ἀνάλογο καὶ γιὰ τὸ δεξιό.

Μιὰ ἐξήγηση εἶναι νὰ θεωρήσει κανεὶς ὅτι ἂν τὸ ἔργο δὲν λαξεύτηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴ θέση πού θὰ τὸ τοποθετοῦσαν καί, ἀφοῦ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐπικείμενου βάρους τοῦ ἀγάλματος θὰ ἔπεφτε στὸ στήριγμα, ἡ ἔνθεση τῶν σκελῶν καὶ τὸ ἐπάνω ξεχωριστὸ σῶμα θὰ ἐλάττωναν τοὺς κινδύνους θραύσης ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἐνῶ συγχρόνως θὰ καθιστοῦσαν εὐκολότερη τὴ μεταφορὰ τοῦ συνόλου ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐπίσης θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἐνῶ τὸ σωζόμενο σῆμα τμήμα τοῦ ἀγάλματος ἀπεικονίζει μέρη πού θὰ ἦταν βαμμένα μὲ χρώματα καί, ἐπομένως, δὲν εἶχε σημασία τὸ δευτερεῖον σὲ ποιότητα ὑλικό του (βλ. φλέβες κλπ.), τὰ γυμνὰ πόδια — τουλάχιστον ἀπὸ τὸ μέσο τῶν μηρῶν ἕως τοὺς ἀστραγάλους ὅπου θὰ ὑπῆρχαν τὰ ὑποδήματα — ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἄλλο ὑλικό, πρώτης ποιότητας, πού θὰ ταίριαζε περισσό-τερο στὴν ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης σάρκας. Μιὰ τέτοια λύση δὲν εἶναι ἀπίθανη ἀφοῦ καὶ στὴν ἴδια τὴν Κῶ ὑπάρχουν ἔργα ἀπὸ μάρμαρο διαφορετικῆς ποιότητας καὶ χρωμάτων¹⁰. Ἐξάλλου τὸ μονοκόμματο στήριγμα στὸ πίσω μέρος θὰ δεχόταν ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς δυνάμεις πού θὰ ἀσκοῦνταν στὰ πόδια ἀπὸ τὸ φερόμενο σῶμα.

Ὡστόσο ἡ κάπως διαφορετικὴ λάξευση τῶν ἐπιφανειῶν βάθυνσης καὶ ἡ τριγωνικὴ σφήνα μὲ τὸ βελονάκι στὸ δεξιὸ μέρος τοῦ στηρίγματος προβληματίζουν. Καθὼς ἡ τριγωνικὴ ἐπιφάνεια τῆς σφήνας καταλαμβάνει ἀκριβῶς τὴ θέση πού θὰ ἀκουμποῦσε τὸ πίσω μέρος τοῦ δεξιοῦ σκέλους, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσει κανεὶς εἴτε ὅτι λαξεύτηκε σὲ βάρος τῆς ὑπόλοιπης λείας ἐπιφάνειας εἴτε ὅτι δημιουργήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰ νὰ ἀφαιρεθεῖ κάποιον περισσευούμενο ἀναγλυφικὸ ἔξαγμα πού ἀνῆκε φυσικὰ πάλι στὸ δεξιὸ σκέλος. Στὴ δεύτερη περίπτωση θὰ μπορούσε νὰ δοθοῦν οἱ ἐξῆς ἐρμηνεῖες: εἴτε ὅτι ἀπὸ ἀδυναμία τοῦ ὑλικοῦ ἢ ἀπὸ ἀπροσεξία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπεξεργασίας ἔσπασαν τὰ σκέλη εἴτε ὅτι σὲ μιὰ ὑστερότερη χρονικὴ στιγμή, γιὰ κάποιους λόγους, ἀποκόπηκαν τὰ ἀρχικὰ σκέλη, ὅποτε ἀναγκαστικὰ χρησιμοποίη-θηκαν ἀργότερα πρόσθετα.

Ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἐπάνω πλευρᾶς τοῦ ἀγάλματος δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι τὸ φερόμενο τμήμα τοῦ σώματος θὰ ἦταν ἀπὸ ἓνα ἀνάλογο τεμάχιο μαρμάρου, ἡ κάτω πλευρὰ τοῦ ὁποίου θὰ εἶχε ἀντίστοιχη ἀναθύρωση καὶ τόρμους γόμφων μὲ τὸ κάτω κομμάτι πού περιγράψαμε (σ. 132). Ὅτι τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος θὰ ἀκολουθοῦσε τὴ συστροφή πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ θεατῆ, πού παρατηρεῖται καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, πρέπει νὰ τὸ συμπεράνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴν ἀραίωση τῶν περύγων τῆς πάνω σειρᾶς τοῦ θώρακα στὸ μέσον (εἰκ. 5). Σύμφωνα μὲ τὶς ἀναλογίες τοῦ σωζόμενου μέρους, τὸ ὕψος τοῦ τμήματος πού λείπει σῆμα θὰ κυμαίνετο ἀπὸ 1.20-1.60 μ., ἐὰν ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ κεφάλι ἔφερε καὶ περικεφαλαία μὲ λοφίο. Τὸ

9. Ὅτι ἡ ἔνθεση αὐτὴ δὲν θὰ διακρινόταν, γίνεται ἀντιληπτό ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ παρυφὴ τοῦ χιτωνίσκου — στὸ σημεῖο πού διατηρεῖται σῆμα — βρίσκεται χα-μηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν βαθύνσεων καί, ἐπομέ-

ως, θὰ κάλυπτε τὸ ἐπάνω μέρος τῶν ἔνθετων σκελῶν.

10. Βλ. R. Kabus-Preishshofen, *Statuettengruppe aus dem Demeterheiligtum bei Kyparissi auf Kos, AntPl XV* (1975) 34-35, ἰδιαίτ. 43, πίν. 16-18, εἰκ. 5.

μεγάλο ὕψος τοῦ συνόλου, ἐξάλλου, δικαιολογεῖ καὶ τὴν τεχνικὴ τοῦ τεμαχισμοῦ του¹¹, ἀφοῦ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐξορυχθεῖ καὶ νὰ δουλευτεῖ ἓνας τόσο μεγάλος σὲ μέγεθος μαρμάρινος ὄγκος.

Μόνο ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν σχετικὰ μὲ τὸ κεφάλι τοῦ ἀγάλματος, ἂν δηλαδὴ ἦταν ἐνθετο ἀπὸ καλύτερης ποιότητος μάρμαρο. Γιὰ τὸ ἀριστερὸ χέρι μιὰ ἀνάλογη ἐνθεση — ἀπὸ τὸ ἴδιο ἢ ἀπὸ ἄλλο εἶδος μαρμάρου — φαίνεται σίγουρη. Ἡ ἐπεξεργασία τῆς διατηρημένης ἀρχικῆς ἐπιφάνειας τοῦ ὄγκου καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὶς πτέρυγες σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες τῶν ὀπῶν, δηλώνουν μὲ σαφήνεια ὅτι σ' αὐτὴ τὴ θέση θὰ προσηλωνόταν ἓνα πρόσθετο τμῆμα μαρμάρου. Εἶναι λογικὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἀριστερὸ πῆχη τοῦ λυγισμένου — ἐλαφρὰ προφανῶς — στὸν ἀγκῶνα χεριοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ καλυπτόταν ἐν μέρει ἀπὸ τὸ τυλιγμένο γύρω τοῦ ἱμάτιο, ὅπως φανερώνει χαρακτηριστικὰ ἡ καμπύλη ἐπιφάνεια ἀριστερὰ τοῦ κροσσωτοῦ τριγώνου (εἰκ. 3, 7). Πτυχὲς τοῦ ἱματίου δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔρχονταν πρὸς τὰ κάτω, παράλληλα μὲ τὶς πτέρυγες τοῦ θώρακα, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα του κάλυπτε τὰ νῶτα καὶ μέρος τοῦ στηρίγματος πίσω, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ ἀδροδουλεμένο, περιληπτικὰ δοσμένο τμῆμα τῶν πτυχώσεων πίσω ἀριστερὰ (εἰκ. 3)¹². Ὡστόσο ἡ παρουσία τῶν τριῶν σχετικὰ μεγάλων ὀπῶν δὲν φαίνεται νὰ δικαιολογεῖται μόνο μὲ τὴν προσήλωση τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ πῆχη, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ ὁ βραχίονας τοῦ ἴδιου χεριοῦ θὰ ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ ἐπάνω τμήματος τοῦ σώματος. Ἡ τελευταία, ἐξάλλου, πρὸς τὰ κάτω ὅπῃ βρίσκεται πολὺ χαμηλὰ γιὰ νὰ σχετίζεται μὲ τὸν πῆχη καὶ τὸ τυλιγμένο σ' αὐτὸν ἱμάτιο. Ἡ θὰ πρέπει, λοιπόν, νὰ τὴ συσχετίσουμε μὲ κάποιες ἄλλες πτυχὲς τοῦ ἱματίου ποὺ ἔπεφταν στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἀπὸ τὸν πῆχη¹³ ἢ θὰ πρέπει νὰ τὴ συνδέσουμε μὲ κάποιο ἄλλο ἀντικείμενο — τὴν προσαρμογὴ μιᾶς ἀσπίδας π.χ. στὸ σημεῖο ἐκεῖνο. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ ποῦμε ἂν στὸ ἀριστερὸ χέρι ὑπῆρχε κάποιο ἀντικείμενο (σπαθί, σκῆπτρο, δόρυ). Οὔτε ὑπάρχει κάποιο στοιχεῖο ποὺ νὰ φανερώνει πῶς θὰ πρέπει νὰ φανταστεῖ κανεὶς τὸ δεξιὸ χέρι. Οἱ ἀποκρούσεις τῶν πτυχῶν πάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ γοφὸ (εἰκ. 2, 4-5) δὲν σχετίζονται μ' αὐτὸ καὶ ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ ἐρχόταν πρὸς τὰ κάτω. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ ἔμπροσθεν ἢ πρὸς τὸ πλάι.

Ἐὰν ὁ διχαλωτὸς μεγάλος σύνδεσμος ποὺ καταλήγει στὸ πίσω μέρος εἶναι καὶ ὁ ἀρχικός, φανερώνει μὲ σαφήνεια ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἦταν ἀναγκασμένος ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου νὰ τὸ στηρίξει ὄχι μόνο κατακόρυφα (στὴ βάση του) ἀλλὰ καὶ ὀριζόντια (πίσω)¹⁴. Ἐπομένως θὰ

11. Γιὰ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ (piecing) ποὺ χρησιμοποιεῖται ἰδιαίτερα στὴ Ρόδο κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο λόγῳ, κυρίως, ἀνυπαρξίας λατομείων μαρμάρου στὸ νησί βλ. Cl. Merker, *The Hellenistic Sculpture of Rhodes*, SIMA 40 (1973) 8. Ὡστόσο καὶ σὲ ἄλλα ἔργα καὶ μάλιστα μικροῦ μεγέθους χρησιμοποιεῖται ἡ τεχνικὴ ἥδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. (βλ. π.χ. τὸν Ἄδη τοῦ Κυπαρισσιοῦ τῆς Κῶ, Kabus-Preisshofen, *AntPl* XV 56 κέ. πίν. 27-28, εἰκ. 14-16) καὶ εἶναι συχνὴ στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια καὶ σὲ νησιὰ μὲ λατομεῖα μαρμάρου στὴν ἄμεση γειτονιά τους (ὅπως π.χ. στὴ Δῆλο, J. Marcadé, *Musée Délos* 109 κέ.). Ὡστόσο ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μεγάλου μεγέθους ἔργα (βλ. σημ. 14) ὁ τεμαχισμὸς εἶναι ἐπιβεβλημένος.

12. Αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ ἱματίου συνέχεια φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἡ λοξὴ αὔλακα (πτυχὴ) πάνω στὴν ἐπι-

φάνεια τοῦ στηρίγματος, ποὺ περιγράψαμε παραπάνω (σ. 133, εἰκ. 3).

13. Στὴν ὑπόθεση αὐτὴ συνηγοροῦν καὶ οἱ συνοπτικὰ ἀποδομένες, ἀδροδουλεμένες πτυχὲς ποὺ πέφτουν κάθετα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ θώρακα κάτω ἀπὸ τὸ κόψιμο μὲ τὰ κρόσσια (βλ. εἰκ. 3 καὶ 7).

14. Παραδείγματα ὀριζόντιας σύνδεσης σὲ ἀγάλματα δὲν εἶναι συχνά. Ἦδη στὴ λεγόμενη Δήμητρα τῆς Κνίδου ὑπάρχει ὀριζόντιος μεταλλικὸς σύνδεσμος μὲ διαφορετικὴ ὥστόσο λειτουργία: νὰ ἐνώσει τὴν πλάτη τοῦ θρόνου μὲ τὴν πλάτη τῆς θεᾶς (βλ. B. Ashmole, *JHS* 71, 1951, 13 κέ., κυρίως 20-21, εἰκ. 1, πίν. 7). Κοντύτερα καὶ στὴ λειτουργία τοῦ δικοῦ μας παραδείγματος βρίσκεται ἡ ὀριζόντια σύνδεση τοῦ γυναικείου ἀγάλματος ἀρ. 49 ἀπὸ τὴν Πέργαμο (βλ. Fr. Winter, *AnP* VII, 1 (1908) 81 ἀρ. 49, πίν. 17. "Oben ist für den fehlenden Oberkörper,

πρέπει να ήταν στημένο μπροστά σε έναν τοίχο κάποιου οικοδομήματος (ναού, στοᾶς κλπ.) ή μπροστά σε μια κόγχη¹⁵. Τò βάρος και τò μέγεθος τού ἀγάλματος, ἐξάλλου, φανερώνουν ὅτι ἡ ἀρχική θέση του δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μακριὰ ἀπὸ τὸν χώρο ποὺ βρέθηκε τὸ κάτω τμήμα του.

Μολονότι τὸ ἐπάνω μέρος τού ἀγάλματος ἀρ. ΑΕ 268 εἶναι σήμερα χαμένο, οἱ λεπτομέρειες ποὺ διατηροῦνται στὸ σωζόμενο τμήμα εἶναι ἀρκετὲς γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τού εἶδους τού θώρακα ποὺ φέρει ἡ μορφή. Ἡ διπλὴ σειρὰ ἐπάλληλων, μακρόστενων δερμάτινων λωρίδων-πτερυγῶν¹⁶ ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰ σχεδὸν ὀριζόντια παρυφή, καλύπτοντας τὸ κατώτερο τμήμα τῆς κοιλιακῆς χώρας, τὰ αἰδοῖα καὶ τὸ πᾶν μέρος τῶν μηρῶν, φανερῶνει ὅτι πρόκειται γιὰ σπολάδα, δερμάτινο θώρακα (Leder-Röhrenpanzer)¹⁷. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἐξάλλου ὁδηγεῖ καὶ ἡ μικρὴ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια ποὺ διατηρεῖται στὸ ἐπάνω πρόσθιο μέρος. Εἶναι ἐλαφρὰ κυρτὴ καὶ λεῖα χωρὶς τὴν ἀπόδοση μυῶνων τῆς κοιλιακῆς καὶ τῆς βουβωνικῆς χώρας ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς στὸ σημεῖο αὐτό, ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ μετάλλινο θώρακα (Metall-Muskelpanzer). Ἐπομένως ἀναγκαστικὰ καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἐπάνω τμήμα τού θώρακα, τὸ γύαλον¹⁸, θὰ πρέπει νὰ τὸ φανταστεῖ κανεὶς ἀνάλογα κυρτὸ καὶ λεῖο. Στὴν ἀνάγλυψη, τοξωτὴ, ἐλαφρὰ κοίλη ταινία πρὸς τὰ ἀριστερά, θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς τὸ ὑπόλειμμα μιᾶς ζώνης ποὺ ἔδενε στὸ μέσο περίπου τῆς κοιλιακῆς χώρας πᾶν ἀπὸ τὸν θώρακα, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ μιὰ σειρὰ ἄλλων ἀνάλογων θωρακοφόρων ἀγαλμάτων¹⁹. Ἀντίστοιχα, ὁ μικρὸς σπασμένος ἀνάγλυφος ὄγκος πρὸς τὸ μέσο, πᾶν στὴν ἀνώτερη σειρὰ τῶν λωρίδων-πτερυγῶν, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ ἀπολήξεις τῆς ζώνης²⁰. Μόνον ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ διακόσμησης στὸ λεῖο, πρόσθιο, χαμένο σήμερα, πᾶν τμήμα τῆς πανοπλίας. Ἀνάλογα παραδείγματα φανερώνουν ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ κλασικὰ χρόνια ὑπάρχει μιὰ συμβολικὴ κεντρικὴ διακοσμητικὴ παράσταση στὴν περιοχὴ τού στέρνου καί, ὀρισμένες φορές, καὶ στὶς ἐπωμίδες²¹.

Οἱ δυὸ ἐπάλληλες ἀνάγλυφες ἀσπίδες πᾶν στὸ στήριγμα τού ἀγάλματος δεξιὰ καὶ τὸ μικρὸ, κυρτὸ, καμπύλο ἔξαρμα ποὺ διαγράφεται πλάι του — καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἄκρο μιᾶς ἀκόμα ἀνάλογης ἀσπίδας — ἀποδίδονταν παραλληλεπίπεδες μὲ ἐλαφρὰ καμπύλες γωνίες — τουλάχιστο στὸ διακρινόμενο πᾶν ἄκρο τους — καὶ ἐλαφρὰ κυρτές. Τὸ ὕψος τῆς καλύτερα διατηρημένης διατρέχει ἓνα μακρόστενο ἀνάγλυφο ἔξαρμα τὸ ὁποῖο στὸ μέσο

der besonders gearbeitet war, ein Auflager hergerichtet, dessen horizontal geschnittene und mit drei Dübellochern versehene Flach hinter wie mit einer Lehne zu 0.10 m. Höhe schrägansteigt". Δὲν στάθηκε δυνατό, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου στὸ Pergamon Museum, νὰ δῶ ἂν ἀνάλογες συνδέσεις ὑπάρχουν στὶς πλάκες τού βωμοῦ τῆς Μαγνησίας τού Μαϊάνδρου, μολονότι τὸ μεγάλο πάχος καὶ τὸ βάρος τῶν τελευταίων εἶναι στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ ἀποτρέψουν ἀνάλογες τεχνικὲς λεπτομέρειες οἱ ὁποῖες ὅμως πρέπει νὰ ὑπῆρχαν σὲ ἄλλα ἀνάγλυφα ἔργα.

15. Πρβ. ἐπίσης παραπάνω, σ. 132-133, τὶς ἡμιτελεῖς λεπτομέρειες τού ἀγάλματος ποὺ φανερώνουν ὅτι τὸ πῖσω μέρος ἦταν ἀθέατο.

16. Γιὰ τὸν ὅρο λωρίδες-πτερυγες βλ. Παράρτημα σ. 153-154.

17. Γιὰ τὸν ὅρο σπολάς βλ. Πολυδ. V 70. I, 134. Ξενοφ., Ἀνάβ. 3, 3, 20 καὶ 4, 1, 18 καὶ Lammert, *RE VIA* (1936) 334 λ. *Thorax*.

18. Ἐὰν πρόκειται γιὰ ἓνα μονοκόμματο (βλ. Πολυδ. I 1345) ἢ τὰ γύαλα — ἂν πρόκειται γιὰ δύο κομμάτια, ἓνα μπροστὰ καὶ ἓνα πίσω ποὺ προσαρμόζονται μεταξύ τους μὲ περόνες ἢ ἄλλους τρόπους (βλ. Παισ. 10, 26, 5), Hagemann, *GP* 73 κέ.

19. Βλ. π.χ. τοὺς κορμούς τῶν θωρακοφόρων τῆς Τήνου, Hekler, *BGAP* 203-204, εἰκ. 130-132 καὶ Fr. Queyrel, *Ténos I* 287 κέ. ἀρ. 30Α-Β, 31Α, 32Α, 33Α-Β, πίν. 142-148.

20. Ἐτσι π.χ. στὸν θωρακοφόρο τῆς Ἐφέσου, Hekler *BGAP* 239 εἰκ. 167.

21. Βλ. σχετικὰ Κ. Stemmer, *Panzerstatuen* 149 κέ.

τοῦ πλάτους της γίνεται σχεδὸν ρομβοειδές (umbo)²². Μόνο ἡ ἀδροδουλεμένη, πρόστυπη ἐπιφάνεια στὸ ἀριστερὸ πλάι τῆς μορφῆς κάτω ἀπὸ τὶς ἐπίσης σχηματικὰ ἀποδοσμένες πτυχές τοῦ ἱματίου, ποὺ πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ πάνω μέρος μιᾶς ἀκόμα ἀσπίδας, εἶναι περισσότερο ὠοειδής²³. Τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμησή τους δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ ἀσπίδες γαλατικοῦ τύπου, ὅπως αὐτὲς ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ διάφορα μνημεῖα σ' ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, τῇ Μ. Ἀσίᾳ, τὴν Ἰταλία καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια²⁴.

Σύμφωνα μὲ τὸν διαχωρισμὸ τῶν θωρακοφόρων ἀγαλμάτων ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τοῦ θώρακα ποὺ φέρουν²⁵, τὸ ἀγαλμα ΑΕ 268 τῆς Κῶ ἀνήκει στὴν τέταρτη ἀπὸ τὶς τέσσερις κατηγορίες ποὺ ξεχωρίζει ὁ Κ. Stemmer, μὲ τὴν ὁποία δὲν ἀσχολεῖται τελικὰ στὸ ἔργο του²⁶. Μιὰ σύγκριση τῶν ἔργων τοῦ καταλόγου ποὺ σημειώνεται στὸ Παράρτημα ἐδῶ φανερώνει ὅτι — ἐξαιρῶντας τοὺς ἱππεῖς ποὺ συνήθως φέρουν χλαμύδα ἢ μακρὺ ἱμάτιο πορπωμένο στὸν ὦμο²⁷ — τόσο τὰ ἔργα τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς καὶ τὰ μικρότερα ἔργα ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ

22. Γιὰ τὸ εἶδος τῆς παραλληλεπίπεδης ἀσπίδας μὲ τὸ ρομβοειδὲς ἔξαρμα ὑπάρχουν ἀρκετὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα ἀπὸ τὴν πρώτη ἑλληνιστικὴ περίοδο καὶ ἐξῆς σ' ὁλόκληρη τὴ Μεσόγειο. Πολὺ κοντὰ στὸ σχῆμα, τὶς ἀναλογίες καὶ τὴ διακόσμηση βρίσκονται λ.χ. τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν Τάραντα (Carter, *The Sculpture of Taras* (1975) 98 ἀρ. 413 πίν. 64a-b, γύρω στὰ 280 π.Χ.), ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας — νεκροταφεῖο Gabbari (στήλη Διονυσίου Βιθυνοῦ, βλ. Brown, *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style* (1957) 28 ἀρ. 27 πίν. 20,1, χρονολογημένη στὸν 3ο αἰ. π.Χ.), τῇ Ρώμῃ (πρβ. ὀπλισμὸ στρατιωτῶν στὴ ζωφόρο τοῦ Ahenobarbus, H. Kähler, *Seethiasos und Census* 15-16, 26-27, πίν. 4,1 καὶ 5,2). Ἐπίσης κοντὰ βρίσκονται στὸ σχῆμα καὶ στὶς ἀναλογίες ὀρισμένων ἀναγλύφων γαλατικῶν ἀσπίδων πάνω στὰ θωράκια τῶν στοῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πέργαμο (βλ. γενικὰ H. Droysen, *AvP II* (1885) 95 κέ. καὶ ἰδιαίτ. 127 κέ., 131-132 πίν. 43-50. A. Baumeister, *Denkmäler des Klassischen Altertums II* (1887) 1280 κέ., εἰκ. 1432-1435 (A. Trendelenburg), III (1888) 2031 κέ., εἰκ. 2203, 2215, 2219, 2231, 2237 (A. Müller). P. Jaekel, *Zeitschrift der Gesellschaft für histor. Waffen und Kostümkunde* 2, 1965, 94 κέ. μολονότι δὲν παρουσιάζουν τὴν ἀνάγλυφη ταινία στὸ περιθώριο (Droysen, *AvP II*, 95 πίν. 45, 1 (Baumeister 1435) καὶ 96-97 πίν. 46, 2 (Baumeister 2231) καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὶς ἀσπίδες πάνω στὴν πλάκα μὲ τὸν δίφρο καὶ τὶς ρόδες τοῦ ἅρματος, ὅπου διακρίνεται τὸ ἀνάλογο ἐπίσημα χωρὶς μεταλλικοὺς συνδέσμους στὸ πλάι (Droysen ὁ.π. 95 πίν. 43, Baumeister ὁ.π. 1432). Ἀνάλογα καὶ στὰ μεγάλα ἀτταλικὰ ἀναθήματα καὶ ἰδιαίτερα τοῦ θνήσκοντος Γαλάτη στὸ Μουσεῖο τοῦ Καπιτωλίου (βλ. E. Künzl, *Die Kelten des Epigonos von Pergamon* (1971) σ. I, πίν. 2-3. R. Wenning, *Die Galateranatheme Attalos I,*

Perg. Forsch. 4 (1978) 1 κέ. πίν. 1-3 καὶ F. Coarelli, *II "grande donario" di Attalo I, i Galli e l'Italia* (1978) 231 κέ., εἰκ. 5, 9, 26. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀναθημάτων σὲ σχέση μὲ τὴν πολιτιστικὴ πολιτικὴ τῶν Ἀτταλιδῶν βλ. τελευταῖα H. J. Schalles, *Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im 3. Jhdt v. Chr.* (1985) 68 κέ. ἰδιαίτερα 80 κέ. Οἱ διαφορὲς τῶν ἀσπίδων στὰ ἔργα τέχνης καὶ στὴν Πέργαμο δὲν φαίνεται νὰ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὶς χρονολογικὲς τοὺς ἀποστάσεις ἀλλὰ μᾶλλον μὲ τὰ διαφορετικὰ γαλατικὰ φύλα (πρβ. καὶ τὶς ἀνάλογες ἐπιγραφὲς ἀτταλικῶν ἀναθημάτων M. Fränkel, *AvP VIII* (1890) *IvP*. ἀρ. 24. F. Staehelin, *GKG* 42 κέ. καὶ E. Künzl ὁ.π. 11 κέ., 24 κέ.).

23. Πρβ. τὰ ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κύζικο, τὴ Δῆλο, τὴν Κῶ κλπ. (συγκεντρωμένα βλ. τελευταῖα Σταμπολίδη, *Ὁ βομός* 68, 115-116 σημ. 196 καὶ 199, ὅπου λανθασμένα ὀνομάζεται θυρεὸς μόνον τὸ ἔμβλημα τῆς ἀσπίδας), χρονολογημένα ἀπὸ τὸ 275 π.Χ. καὶ μετά. Σ' αὐτὰ προστίθενται καὶ ἔργα ζωγραφικῆς ὅπως ἡ στήλη τοῦ Διοσκουρίδου ἀπὸ τὴ Σιδώνα (Bl. Brown, *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style* (1957) 46, πίν. 20, 2).

24. Γιὰ τὶς γαλατικὲς ἀσπίδες βλ. γενικὰ P. Couissin, *RA* 5 Serie, 18, 1923, II, 61 κέ., 19, 1924, I, 42 κέ., 25, 1927, I, 304 κέ. (καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν τύπο τῆς ἀσπίδας μας ἐδῶ 307-308 καὶ 310-312) 29, 1929, I, 259 κέ. (καὶ ἰδιαίτερα 260-264).

25. Stemmer, *Panzerstatuen* 2.

26. Βλ. αὐτόθι 2-3: "In dieser Untersuchung kommt aus den eingangs genannten Gründen mit 202 Beispielen nur ein Drittel des gesammelten Material zur Darstellung: diejenige Art der Panzerstatuen, die durch zwei Reihen Pteryges und eine Reihe Lederstreifen bestimmt ist".

27. Βλ. Παράρτημα, παραδείγματα I 7, II 1 (:) (A18), 2 (:) 6, 9, 12, III 1-4.

αὐτὴν²⁸ ὅσο καὶ τὰ ὀλόγλυφα ἔργα τῆς μεγάλης πλαστικῆς καθὼς καὶ μικρότερα τῆς ἀνάγλυφης πλαστικῆς, ποὺ ἔχουν ὑπόψη τους κάποια μεγάλα ὀλόγλυφα²⁹, μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ τέσσερις (Α-Δ) τουλάχιστον παραλλαγές³⁰ (ἀνάλογα μὲ τὸ ἐὰν φέρουν ἢ ὄχι κάποιο ἔνδυμα καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὸ φοροῦν) ἐνὸς «ἀρχικοῦ τύπου» θωρακοφόρου μὲ σπολάδα, στάσιμο καὶ ἄνετο σκέλος, καὶ ὅπλα. Ἀπὸ τὶς τέσσερις παραλλαγές αὐτὲς πιὸ κοντὰ μεταξὺ τους βρίσκονται οἱ Β καὶ C³¹ ποὺ, ὅπως διδάσκουν τὰ πρῶιμα ἑλληνιστικὰ ζωγραφικὰ παραδείγματα, φαίνεται ὅτι ξεκινοῦν ἀπὸ ἢ ὅτι σχετίζονται μὲ τὴ Μακεδονία³². Ἔτσι, ἡ δημιουργία ἐνὸς τύπου θωρακοφόρου μὲ σπολάδα καὶ χλαμύδα ἢ ἱμάτιο, σὲ διάφορες παραλλαγές κατὰ τὰ πρῶιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σίγουρη. Ἀρκετὰ πρωτότυπα ζωγραφικὰ ἢ ὀλόγλυφα ἔργα ποὺ θὰ παρουσίαζαν τὸν Ἀλέξανδρο μὲ ἀνάλογη στρατιωτικὴ ἔνδυμα³³ πρέπει νὰ ἀποτελέσαν τὰ πρότυπα ὧν αὐτῶν τῶν παραλλαγῶν ποὺ ξεχωρίσαμε πιὸ πάνω.

Ὁ θωρακοφόρος τῆς Κῶ ἀνήκει σαφῶς στὴν τέταρτη παραλλαγή (παραλλαγή Δ), τῶν θωρακοφόρων μὲ τὸ ἱμάτιο φορεμένο στὴ μέση, ἀπὸ τὴν ὁποία στὸν κατάλογό μας περιλαμβάνονται δυὸ ἔργα ζωγραφικῆς καὶ ἓνα πλαστικῆς. Ὁ τάφος ΙΙ τῆς τούμπας Μπέλλα, στὴν τοιχογραφία τῆς πρόσοψης τοῦ ὁποίου ἀνήκει ὁ θωρακοφόρος μὲ τὸ ἱμάτιο στὴ μέση (εἰκ. 23), χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ του, τὰ συνευρήματα καί, κυρίως, ἀπὸ τὰ ὄστρακα στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.³⁴ Ὁ μνημειώδης χαρακτήρας τῆς μορφῆς ποὺ φαίνεται ἀφηρηωσμένη, ὅπως σημειώνει ὁ Μ. Ἀνδρόνικος³⁵, τονίζεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἀνάμεσα στὸν καθισμένο Ἄρη (ἢ Ἀλέξανδρο) καὶ τὴ Μακεδονία (ἢ τὴν Ἀρετὴ) ποὺ τοῦ προσφέρει ἓνα στεφάνι³⁶. Ἡ θέση, ἡ ἀπομόνωσή του, ἡ στάση του μὲ τὸ δεξιὸ πόδι στάσιμο, τὸ ἀρι-

28. Ἔτσι π.χ. οἱ ἐπιτύμβιες γραπτὲς στήλες τῆς Ἀλεξάνδρειας ὅπως π.χ. αὐτὴ μὲ τὸν ἱπέα (βλ. Παράρτημα ΙΙΙ 4), πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ χαμένα ζωγραφικὰ ἔργα (πρβ. Ἀλέξανδρο τοῦ πομπηανοῦ ψηφιδωτοῦ, Παράρτημα ΙΙΙ 1) ἢ κάτι ἀνάλογο.

29. Βλ. Stemmer, *Panzerstatuen* 137 σημ. 456.

30. Α. Μὲ ἀπλὴ σπολάδα, χωρὶς ἄλλο ἔνδυμα. Ἐξαιρώντας τοὺς πολεμιστὲς στὶς παραστάσεις μαχῶν τῶν ζωφόρων, ὅπου καὶ γιὰ λόγους οἰκονομίας κατὰ τὴ μάχη ἓνα δεύτερο ἔνδυμα συνήθως ἀπουσιάζει (βλ. Κατάλογο τοῦ Παραρτήματος ΙΙ 2 (:), 4, 7, 8, 9, ἴσως ὁ πεζὸς 17), ἀπομένουν τὰ παραδείγματα Ι 1 καὶ 2 τοῦ καταλόγου, τὰ ὁποία ὡστόσο δὲν εἶναι βέβαια, καθότι διατηροῦνται ἀποσπασματικά, καὶ κυρίως τὸ παράδειγμα ΙΙ 11. (Γιὰ τὶς ὑποθέσεις ἐξάρτησής του ἀπὸ χαμένα ζωγραφικὰ ἔργα, ὅπως π.χ. ὁ Ἀντίγονος τοῦ Ἀπελλῆ βλ. Stemmer, *Panzerstatuen* 137 σημ. 456-457 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.)

Β. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σπολάδα ὑπάρχει καὶ χλαμύδα ἢ paludamentum ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο, πορπωμένη συνήθως στὸν δεξιό: Παράρτημα Ι 4, 5, 6, 10 (:), 12, 13, ΙΙ 3 (ἢ ἱμάτιο) 10 (:), 13 (221 καὶ 230) 14, 15, ΙΙΙ 7 (:).

Γ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σπολάδα καὶ ἱμάτιο μακρὸ στὸν ἀριστερὸ ὦμο: Παράρτημα Ι 9 (:), 10 (: (καὶ τὰ τηνιακὰ πρῶιμα αὐτοκρατορικὰ ἔργα), ΙΙ 3 (ἢ χλαμύδα), 13 (220), ΙΙΙ 2.

Δ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σπολάδα καὶ μακρὸ ἱμάτιο γύρω

ἀπὸ τὴ μέση: Κατάλογος Παραρτήματος Ι 3 (πρβ. καὶ σημ. 41 καὶ 145), ΙΙ 13 (221), ΙΙΙ 3, 8.

31. Πολλὲς φορές, λόγω φθορᾶς, εἶναι ἀδύνατο νὰ πεῖ κανεὶς μὲ ἀκρίβεια ἂν πρόκειται γιὰ χλαμύδα ἢ ἱμάτιο (περιπτώσεις Ι 10, ΙΙ 3 καὶ ἄλλες) ὁ τρόπος ποὺ φοριέται ἢ χλαμύδα-paludamentum (πρβ. σημ. 30 Β Ι 1, ὅπου πορπώνεται ἀριστερὰ) εἶναι κοντὰ στὸν τρόπο ποὺ φοριέται τὸ ἱμάτιο πάνω στὸν ὦμο (πρβ. σημ. 30 Γ, τὰ τηνιακὰ πρῶιμα αὐτοκρατορικὰ). Ἡ ἐξάρτηση, τέλος, τοῦ Γ ΙΙ 13 (220), ὅπως ἄλλωστε καὶ τοῦ Β ΙΙ 14 ἢ ἡ παραλλαγή τοῦ θωρακοφόρου Β ΙΙ 13 (221) ἀπὸ τὸν στρατηγὸ τῆς Τηλέφειας Β ΙΙ 10 (:), σίγουρα ὀδηγεῖ σὲ ἓνα κοινὸ, περγαμηνὸ πρότυπο.

32. Τόσο ὁ νεκρὸς τοῦ τάφου τῶν Λευκαδίων (Παράρτημα Γ ΙΙΙ 2 ὅσο καὶ ὁ Λικίνος ὁ Θεσσαλὸς Β ΙΙΙ (7); μὲ τὴ μακεδονικὴ ἀσπίδα του, τὴν ὁποία κρατᾷ ὁ δοῦλος του ἀριστερά, ἀλλὰ καὶ τὸ πρῶιμο ἑλληνιστικὸ ζωγραφικὸ παράδειγμα τοῦ θωρακοφόρου τοῦ τάφου ΙΙ τῆς τούμπας Μπέλλα, Δ ΙΙΙ 3 ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση.

33. Βλ. σχετικὰ καὶ Stemmer, *Panzerstatuen* 133 κέ.

34. Μ. Andronicos, *Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City* (1984) 37.

35. Αὐτόθι 35, εἰκ. 15-16.

36. Ἀκόμα καὶ ἡ πρόταση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τῆς τελευταίας ἐλάχιστα τὴ συνδέει μαζί του καθὼς ὑπάρχει ἀρκετὴ ἀπόσταση μεταξὺ τους.

στερὸ ἄνετο, μὲ τὴν ἀνάλογη συστροφὴ τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἀριστερά, μὲ τὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι στὸ ὁποῖο τυλίγεται τὸ ἱμάτιο, τὸ δεξιὸ ὑψωμένο νὰ κρατᾷ τὸ δόρυ, καί, τέλος, οἱ ἀναλογίες τοῦ μιλοῦν γιὰ ἕναν ἀγαλματικὸ τύπο, ποὺ πιθανότατα εἶχε ὑπόψη τοῦ ὁ τεχνίτης τῆς ἐπιμελημένης στῆν ἐκτέλεση καὶ τὶς λεπτομέρειές τῆς τοιχογραφίας³⁷.

Γιὰ τὸν θωρακοφόρο τῆς μικρῆς πομπηιανῆς τοιχογραφίας (εἰκ. 24) ἔχει ἤδη ὑποθεθεῖ ὅτι ἐνδεχομένως ἀποδίδει ἕναν ἀγαλματικὸ τύπο, ποὺ ἐξαιτίας τοῦ θέματός του (στήσιμο τρόπαιου γιὰ τὴ νίκη ἐναντίον τῶν Γαλατῶν), ἔχει κατὰ καιροὺς συνδεθεῖ εἴτε μὲ τὸν Ἄτταλο Α' εἴτε μὲ τὸν Εὐμένη Β'³⁸, μολοντί δὲν λείπουν ἐρευνητὲς ποὺ θεωροῦν ἐντελῶς ὑποθετικὴ τὴ σχέση τοῦ μὲ τὴν Πέργαμο³⁹. Μιὰ τοποθέτηση τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου ποὺ ἀποδίδει ὁ θωρακοφόρος τῆς πομπηιανῆς τοιχογραφίας στὰ μέσα ἐλληνιστικὰ χρόνια φαίνεται — ἂν συγκριθεῖ μὲ τὸν παρόμοιο σὲ μοτίβα Μακεδόνα θωρακοφόρο τῆς τούμπας Μπέλλα — νὰ μὴ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια⁴⁰.

Τὸ τμῆμα ποὺ διατηρεῖται ἀπὸ τὸν θωρακοφόρο τῆς Δήλου Α 4241 (εἰκ. 13) ἔχει ἤδη ἀπὸ τὸν Marcadé⁴¹ συγκριθεῖ μὲ ἄλλα ἔργα τῆς δηλιακῆς πλαστικῆς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἱμάτιο συνομιλεῖ μὲ τὸν θώρακα, καθὼς καὶ τὰ δυὸ μαζὶ μὲ τὸ σῶμα συγκρίνεται μὲ τὴν Κλεοπάτρα τῆς Δήλου (138 π.Χ.) καὶ σαφῶς ἔπεται χρονολογικὰ ἀπὸ αὐτήν.

Τέλος, ὁ θωρακοφόρος-χλαμυδοφόρος τῆς πλάκας 221 (εἰκ. 19) τῆς ζωφόρου ἀπὸ τὸ Ἑκατεῖο στὰ Λάγινα μοιάζει δυναμικότερος ἀπὸ τὸν δηλιακὸ συνάδελφό του μὲ τὴ συστροφὴ τοῦ σώματός του, τὴ λιγότερο τονισμένη ἀλλὰ ὑπάρχουσα ἀντίθεση τῶν ἀξόνων τοῦ κορμιοῦ καὶ τὴν πλαστικότητα τῶν ἐνδυμάτων του. Ὅμως τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν πρώιμων ἔργων ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ἐμπνέεται ἡ μορφή, ἔργων ποὺ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τῶν μέσων καὶ τὶς ἀρχές τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως ἡ Τηλέφεια τῆς Περγᾶμου⁴². Ὡστόσο οἱ ἀναλογίες τοῦ χλαμυδοφόρου τῆς πλάκας 221, ἡ σχέση βάθους ἀναγλύφου καὶ μορφῆς, ἡ «ζωγραφικότητα» ὁρισμένων μορφῶν τῆς ἴδιας ζωφόρου καὶ ἡ ἀφηγηματικότητα τῆς παράστασης συνηγοροῦν γιὰ μιὰ χρονολόγησή της στὶς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁴³

Μιὰ σύγκριση τοῦ ἀγάλματος τῆς Κῶ μὲ τοὺς τυπολογικὰ ὅμοιους θωρακοφόρους εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ διαγράψει ἀνάμεσά τους συγγένειες καὶ διαφορές. Στὸν βαθμὸ ποὺ μιὰ σύγκριση ἀνάμεσα σὲ ἔργα μεγάλης πλαστικῆς καὶ ζωγραφικῆς εἶναι θεμιτὴ καὶ μὲ δεδομένο τὸ

37. Καὶ οἱ τρεῖς μορφές εἶναι σὰν νὰ ἔχουν διαλεχτεῖ μία πρὸς μία καὶ ἔχουν τοποθετηθεῖ γιὰ νὰ συνθέσουν τὴ σκηνὴ αὐτή. Πρβ. καὶ τὶς ὁμοιότητες τῆς καθιστῆς μορφῆς μὲ τὸν Ἄρη Ludovisi (M. Bieber, *SHA* 2, 41 εἰκ. 103). Ἡ σχετικὴ ραδινότητα τοῦ θωρακοφόρου, ἡ σταθερότητα τῆς βάσης τοῦ καὶ ἡ ἰσορροπία στὸ στήσιμό του, ἡ ἡρεμία καὶ ἡ ἀπλότητα στὴ διάθεση τῶν ἐνδυμάτων τοῦ θυμίζουν τὴν ἀπλὴ τεχνοτροπία (Schlichter Styl) τῶν ἀγαλμάτων τοῦ πρώιμου 3ου αἰ. π.Χ.

38. Βλ. Woelcke, *BJb* 120, 1911, 182 κέ. εἰκ. 8. A. Reinach, *REG* 26, 1913, 391 κέ. εἰκ. 6. E. Pfuhl, *MuZ* II-III, 816 εἰκ. 658. K. Schefold, *Die Wände Pompejis* (1957) 329.

39. Βλ. τελευταῖα R. Wenning, *Die Galateranatheme Attalos I* 39, σην. 259.

40. Πέρα ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ ζωγραφικὴ τεχνοτρο-

πία τους, ὁ θωρακοφόρος τῆς πομπηιανῆς τοιχογραφίας παρουσιάζεται μὲ λιγότερο ψηλόλιγνες ἀναλογίες, μικρότερη βάση στήριξης, περισσότερο ἀνήσυχη στάση ποὺ ὑποδηλώνεται μὲ τὴ συστροφὴ τοῦ σώματός του καὶ τοὺς δυὸ διαφορετικοὺς ἄξονες μὲ τοὺς ὁποίους αὐτὴ λειτουργεῖ. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ διαφορὲς στὸν τρόπο ποὺ διευθετεῖται τὸ ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὴ μέση του. Οἱ διασπασμένες, «ἀνήσυχες» πτυχές του, οἱ ὁποῖες ἄλλοτε ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλοτε συγκροτοῦνται μὲ τοὺς ἄξονες τοῦ σώματος εἶναι σαφῶς διαφορετικὲς ἀπὸ τὶς «ἡρεμες», φαρδιὲς πτυχώσεις τοῦ Μακεδόνα θωρακοφόρου.

41. *Musée Délos* 334.

42. Βλ. καὶ σην. 31.

43. Βλ. Σταμπολίδη, *Ὁ βωμὸς* 212 κέ., κυρίως 218-220.

ὅτι ὁ θωρακοφόρος τῆς τούμπας Μπέλλα (εἰκ. 23) ἔχει ὑπόψη του, καὶ τὸ πομπηϊανὸ ἔργο ἀποδίδει, ἀγαλματικούς τύπους, ὁ θωρακοφόρος τῆς Κῶ παρουσιάζει κάποιες διαφορὲς ἀπὸ τὸν πρῶτο καὶ ὁμοιότητες μὲ τὸν δεύτερο. Ἡ σύγκριση ἐξάλλου τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ κορμοῦ Α 4241 (εἰκ. 13) τῆς Δήλου μὲ τὸ σωζόμενο κομμάτι τῆς Κῶ εἶναι πολὺ χαρακτηριστική. Τυπολογικὰ βρίσκονται πολὺ κοντά, ὅχι μόνο ὡς πρὸς τὴ σπολάδα καὶ τὶς ἀναλογίες τῶν λωρίδων-πετύγων τῆς ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ διάθεση τοῦ ἱματίου ποὺ καλύπτει τριγωνικὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ γοφοῦ καὶ τῶν μηρῶν δεξιὰ, μαζεύεται ἀπότομα πρὸς τὰ ἐπάνω ἀριστερὰ καὶ δημιουργεῖ τὴν ἀντίστοιχη ἀναδίπλωση στὴν ἐπάνω παρυφή. Ὁ θωρακοφόρος τῆς Κῶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς γεμάτους ἔνταση ὄγκους του, τὴ δύναμη καὶ τὶς ἀντιθέσεις τῶν ἐπιφανειῶν, τὴν κάλυψη τοῦ θώρακα ἀπὸ τὸν ὄγκο τοῦ ἱματίου ποῦ, μὲ τὴν πλαστικότητα τῶν πτυχῶν του, τὶς ἐξάρσεις καὶ τὶς βαθύνσεις του, τὶς ἀντιθετικὲς γραμμές του, τονίζει τὴ δραματικὴ λειτουργία τῆς φωτοσκίασης. Μπροστὰ του τὸ δηλιακὸ ἔργο μοιάζει μανιεριστικό, ἀδύναμο, χωρὶς πνοή, ἔτσι ποὺ μιὰ χρονολογικὴ ἀπόσταση μεταξύ τους νὰ δικαιολογεῖ τὶς τεχνοτροπικὲς αὐτὲς διαφορὲς. Ἄν τὸ δηλιακὸ ἔργο χρονολογεῖται μετὰ τὸ 138 π.Χ., τότε τὸ κῶο ἀγαλμα θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται χρονολογικὰ ἀρκετὰ πρὶν μπροστὰ ἀπὸ αὐτό. Μιὰ σύγκρισή του μὲ προγενέστερα τοῦ δηλιακοῦ ἔργα, μπορεῖ νὰ διαγράψει τὶς στυλιστικὲς τοῦ ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς καὶ νὰ τὸ ἐντάξει χρονολογικὰ σὲ στενότερα πλαίσια. Δυστυχῶς οἱ παρόμοιοι θωρακοφόροι τῆς Μαγνησίας (εἰκ. 10) καὶ τῆς Περγάμου (εἰκ. 11-12) διατηροῦνται πολὺ ἀποσπασματικά. Παρ' ὅλα αὐτὰ μποροῦν νὰ γίνουν συγκρίσεις τόσο μεταξύ τους ὅσο καὶ μὲ τὸν θωρακοφόρο τῆς Κῶ. Καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις διαθέτουμε τὰ ἴδια μεγέθη ἀπὸ τὴν παρυφή τῆς σπολάδας ἕως τὴν κροσσωτὴ ἀπόληξη τῶν μακρόστενων λωρίδων-πετύγων τῆς κάτω σειρᾶς (0.62 μ. γιὰ τὸν λεγόμενο Ἄρη τῆς Μαγνησίας συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ χιτωνίσκου στὸ κάτω μέρος, 0.66 μ. γιὰ τὸν θωρακοφόρο τῆς Περγάμου, ποῦ ὁ Hekler⁴⁴ ταυτίζει μὲ τὸν Ἀτταλο Γ', καὶ 0.64 μ. γιὰ τὸν θωρακοφόρο τῆς Κῶ χωρὶς τὸν χιτωνίσκο κάτω). Ἐπιπλέον, ὁ «Ἄρης» τῆς Μαγνησίας διαθέτει ἐνθετα σκέλη καὶ μάλιστα κατ' ἐξαίρεση ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀγάλματα τοῦ βωμοῦ⁴⁵. Ἀνάλογη εἶναι, ἐξάλλου, καὶ ἡ τεχνικὴ μὲ ξεχωριστὸ κομμάτι μαρμάρου γιὰ τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος καὶ γιὰ τὰ δυὸ ἔργα.

Καὶ οἱ τρεῖς ἔχουν ὅμοια μοτίβα: στάσιμο τὸ δεξιό, ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος⁴⁶ κροσσωτὲς ἀπολήξεις ὑπάρχουν τόσο στὴν ἐπάνω ὅσο καὶ στὴν κάτω σειρὰ τῶν πετύγων. Ὅσο τουλάχιστον μπορεῖ νὰ βασιστεῖ κανεὶς στὶς δημοσιευμένες ἀπεικονίσεις, οἱ πτέρυγες τοῦ «Ἄρη» παρουσιάζουν ἓνα μικρό, πρόστυπο ἀναγλυφικὸ, παραλληλεπίπεδο ἔξαρμα στὸ κάτω μέρος πρὶν ἀπὸ τὶς κροσσωτὲς ἀπολήξεις. Ἐνα παραλληλεπίπεδο λεπτὸ ἔξαρμα φαίνεται ὅτι ὀρίζει τὴν κάτω, τὴν ἀριστερὴ καί, μερικὲς φορές, καὶ τὴ δεξιὰ ἄκρη τῶν πετύγων τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὴν Πέργαμο⁴⁷. Πάνω ἀπὸ τὸ ἔξαρμα αὐτὸ στὴν κάτω σειρὰ ὑπάρχει μιὰ ἐγχάρακτη ρομβοειδὴς διακόσμηση. Τέλος, παρόμοια παραλληλεπίπεδα ἔξαρματα στὰ ἄκρα τῶν πετύγων τοῦ θώρακα, τόσο τῆς ἐπάνω ὅσο καὶ τῆς κάτω σειρᾶς, ἀριστερὰ κάτω καὶ καμιά φορὰ δεξιὰ, ὑπάρχουν καὶ στὸν θωρακοφόρο τῆς Κῶ, χωρὶς ὅμως ἄλλη διακόσμηση (εἰκ. 3, 7).

Οἱ ἀναλογίες ἀνάμεσα στὶς σειρὲς τῶν πετύγων δὲν εἶναι ἴδιες. Πρὶν κοντὲς ἐμφανίζονται αὐτὲς τῆς πρώτης σειρᾶς τῆς σπολάδας τοῦ «Ἄρη», λίγο μεγαλύτερες αὐτὲς τῆς σπολάδας τοῦ

44. BGAP 200.

45. Βλ. Παράρτημα Ι Ι καὶ σημ. 143.

46. Ὅπως συμβαίνει καὶ στὰ ζωγραφικὰ ἔργα III 3 καὶ III 7: βλ. Παράρτημα σ. 160 καὶ 162, καὶ σημειώσεις

173 καὶ 177 ἀντίστοιχα.

47. Ἐτσι π.χ. στὸ κάτω ἄκρο τῆς πτέρυγας στὸ μέσο, ποῦ ἀναπτύσσεται σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς.

κώου ἀγάλματος καί, τέλος, περισσότερο μακρόστενες εἶναι αὐτὲς τοῦ περγαμηνοῦ θωρακοφόρου. Μολονότι ὁ θώρακας τοῦ πρώτου εἶναι ἄρκετὰ ἀποκρουμένος, φαίνεται καθαρὰ ὅτι οἱ πτέρυγες τῆς πάνω σειρᾶς ἀναπτύσσονται ἰσοπλατεῖς, στὸ ἴδιο ὕψος τῆς γλυπτῆς ἐπιφάνειας, χωρὶς ἐξάρσεις καὶ βαθύνσεις. Ἀνάλογα σταθερὲς στὴν ἐναλλαγή τους παρουσιάζονται καὶ οἱ πτέρυγες τῆς κάτω σειρᾶς. Ἰσως, βέβαια, αὐτὸ νὰ ὀφείλεται στὴν ἥρεμη μετωπικὴ στάση τοῦ θεοῦ πάνω στὸ ἐξεργὸ ἀνάγλυφο τοῦ βωμοῦ μιὰ καὶ οἱ κροσσωτὲς ἀπολήξεις του καὶ ἄτακτα διαγράφονται καὶ ὁ ὄγκος καὶ ἡ πλαστικότητά τους εἶναι πλούσια, ὥστε νὰ καλύπτουν τὸ κορμὶ ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ κάτω διατηρημένο ἄκρο τοῦ χιτωνίσκου. Ἀντίθετα, στὸν κορμὸ τῆς Περγάμου οἱ πτέρυγες εἶναι λεπτές, προσεγμένες, δὲν πιέζουν τὸ σῶμα μὲ τὸ ὁποῖο σαφῶς συνδιαλέγονται ἀκολουθώντας τὴν ἐντονότερη κίνηση τῶν μηρῶν μὲ ἀποτέλεσμα ἓνα παιγνίδισμα, μιὰ ἰσορροπημένη διάσπαση στὴ φορά τους. Ἡ προσεγμένη λεπτομέρεια δὲν ὑπάρχει μόνο στὴ διακόσμηση ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο ποὺ παριστάνονται οἱ κροσσωτὲς ἀπολήξεις, σὰν προσεγμένα λεπτὰ μικρὰ κορδόνια. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κομμάτια μάλιστα, τῆς κάτω σειρᾶς, φαίνεται καθαρὰ ἡ πίσω, λίγο μακρύτερη σειρὰ τῶν κροσσωτῶν αὐτῶν κορδονῶν, δοσμένη τὸ ἴδιο ἐπιμελημένα. Ἄν, ἐπομένως, ὅπως ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ ἄλλου⁴⁸, ἡ χρονολόγηση τῆς ζωφόρου τοῦ βωμοῦ τῆς Ἀρτεμῆς Λευκοφρυηνῆς στὴ Μαγνησίᾳ τοῦ Μαιάνδρου — καὶ ἐπομένως καὶ ὁ «Ἀρης» — τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὁ θωρακοφόρος τῆς Περγάμου — προχωρημένος στυλιστικά — θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μέσα στὸν 2ο αἰ. π.Χ. Ἡ σχέση — μὲ πλαστικούς ὅρους — τοῦ ἐνδύματος (θώρακα) μὲ τὸ σῶμα, ἡ καλλιτεχνικὴ, προσεγμένη ἐργασία, ἡ ἀκαδημαϊκὰ ἐπιμελημένη λεπτομέρεια δὲν συνηγοροῦν μόνο γιὰ τὴν «αὐλικὴ» τεχνοτροπία⁴⁹ τοῦ ἔργου ποὺ χαρακτηρίζει τὴν περγαμηνὴ καλλιτεχνικὴ παραγωγή ἀλλὰ, συγχρόνως, ὑποδηλώνουν τὴν τεχνοτροπικὴ του συγγένεια μὲ ἀνάλογα ἔργα, ὅπως ἡ μεγάλη ζωφόρος τοῦ περγαμηνοῦ βωμοῦ⁵⁰. Ἄν, λοιπόν, ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ περγαμηνοῦ θωρακοφόρου εἶναι σωστή, τότε ἡ συσχέτισή του μὲ τὸν Ἀτταλὸ Γ΄ θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ ἀναθεωρηθεῖ. Οἱ δυνατότητες ποὺ μένουν — ἂν πραγματικὰ πρόκειται γιὰ τὰ σπαράγματα τοῦ ἀγάλματος ἐνδὸς Ἀτταλίδῃ — εἶναι μοιρασμένες ἀνάμεσα στὸν Εὐμένη Β΄ καὶ τὸν Ἀτταλὸ Β΄ στὰ χρόνια ἀνάμεσα στὰ 166-155 π.Χ., ὅπου γιὰ διάφορους λόγους — μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τεχνοτροπικοὶ καὶ ἐπιγραφικοὶ — τείνω νὰ πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ὁ βωμὸς τῆς Περγάμου⁵¹.

48. Βλ. Σταμπολίδη, Ὁ βωμὸς 197 κέ., 212.

49. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. Th. Kraus, *Strömungen hellenistischer Kunst*, *DdA* 4-5, 1970-71, 227 κέ.

50. Στυλιστικά ὅμοιες εἶναι οἱ πτέρυγες τοῦ μετάλλινου θώρακα τοῦ γίγαντα ποὺ εἰκονίζεται ἀπὸ τὰ νῶτα στὴν πλάκα μὲ τὴ Νύκτα (βλ. σημ. 120) ὅπου οἱ λεπτομέρειες ἀκόμα καὶ τῶν κροσσωτῶν ἀπολήξεων — ποὺ μοιάζουν μὲ στριφτὸ κορδόνι — εἶναι παρόμοιες.

51. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς στυλιστικὲς ἀναλύσεις καὶ τὴν κλασικιστικὴ τάση τῆς Τηλέφειας, ὁρισμένα ἱστορικὰ συμβάντα — καὶ ἐδῶ θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν πρῶην διευθυντὴ τοῦ Pergamon Museum Dr. Kunze καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα Dr. Kästner γιὰ τὶς συζητήσεις μας πάνω σὲ θέματα χρονολόγησης τοῦ βωμοῦ — συνηγοροῦν γιὰ μιὰ χαμηλότερη χρονολόγηση τοῦ βωμοῦ ἀπὸ ὅ,τι μέχρι σήμερα πιστευόταν (πρβ. π.χ. τὴ μακεδονικὴ ἀσπίδα πάνω ἀπὸ τὸν νεκρὸ γίγαντα στὴν ἀνατολικὴ πλευρά,

ποὺ πιθανότατα δὲν θὰ εἶχε νόημα πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Πύδνας. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ καὶ τὶς σχέσεις Ρώμης, Περσείας καὶ Εὐμένης στὰ χρόνια 168-167 π.Χ. βλ. A. N. Sherwin-White, *Roman Foreign Policy in the East (168 B.C. to A.D. 1)* (1984) 36 κέ. Παρόμοιες ἀπόψεις εἶχαν ἐκφραστεῖ καὶ παλαιότερα: Conze, *Monatsberichte der Berliner Akademie* 1881, 896 κέ., Brückner, *AA* 1904, 218 καὶ Stachelin, *GKG* 72. Πιὸ πρόσφατα βλ. P. J. Callaghan, *BICS* 28, 1981, 115 κέ. καὶ Chr. Börker, *Akten des XIII. Int. Kongr. für Klass. Arch.* (1990) 591 κέ. Τέλος B. Andrae, *Phryomachos-Probleme*, 31. Ergh. *RM* (1990) 99 καὶ στὸν ἴδιο τόμο M. Kunze, 135 κέ. καὶ Th.-M. Schmidt, 141 κέ. Γιὰ μιὰ ὕστερη χρονολόγηση τοῦ βωμοῦ συνηγορεῖ καὶ ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τῶν καλλιτεχνῶν τὴν ὁποία ἐτοιμάζω, ὅπου φαίνεται καὶ ἡ παρουσία καλλιτεχνῶν δυὸ διαφορετικῶν γενεῶν. Ἀντίθετα μὲ τὰ παραπάνω βλ. π.χ. W. Hoepfner, *AA* 1989, 633-634.

Ὁ θωρακοφόρος τῆς Κῶ διαθέτει ἄλλοτε λεπτομέρειες τῶν πτερύγων ἀνάλογες μὲ αὐτὲς τοῦ «Ἄρη» (ἄτακτα δοσμένα κρόσσια, ἀπλά, μὴ διακοσμημένα ἐξάρματα) κι ἄλλοτε μὲ αὐτὲς τοῦ περγαμηνοῦ θωρακοφόρου (ἐξάρματα ἀριστερὰ καὶ κάτω, διπλὴ σειρὰ κροσσῶν ἄκρων στὶς κάτω πτέρυγες). Μολονότι ἡ κίνηση τοῦ σώματος διαφαίνεται κάτω ἀπὸ τὶς πτέρυγες τῆς σπολάδας τοῦ κώου ἔργου, ἡ ἔνταση καὶ ἡ δύναμή της δὲν δηλώνεται τόσο ἔντονα ὅσο στὸ περγαμινὸ δημιούργημα. Καὶ αὐτὸ βέβαια δὲ φαίνεται νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ κατὰ πόσο ἡ κίνηση αὐτὴ δηλωνόταν περισσότερο ἢ λιγότερο στὸ κάθε ἔργο. Στὴ λεπτὴ, προσεγμένη σχέση ἀνάμεσα στὶς πτέρυγες καὶ τὸ σῶμα, καὶ στὴν ἀπαλὴ ἐπιδερμίδα τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ περγαμινοῦ κομματιοῦ, τὸ κῶ ἀπαντᾷ μὲ πιὸ βίαιη, μὲ περισσότερο «αὐθόρμητη» γλώσσα, πλουσιότερη σὲ ὄγκους, ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὸν «Ἄρη» τῆς Μαγνησίας. Ὡς πρὸς τὴν τοποθέτηση τῶν πτερύγων μὲ ἐλαφρὲς ἐσοχὲς καὶ ἐξοχὲς, μὲ τὴ φωτοσκίαση ποὺ αὐτὲς δημιουργοῦν καί, τέλος, μὲ τὴν ἀταξία ποὺ τὶς διέπει — ἀκολουθώντας τὶς συστροφὲς τοῦ σώματος — ταιριάζει περισσότερο μὲ τὸ περγαμινὸ ἔργο.

Ἄν καὶ τὸ μέγεθος τοῦ γλυπτοῦ τῆς Κῶ ἐμποδίζει ἀμεσότερες συγκρίσεις μὲ τοὺς μικροὺς ἀνάλογους θώρακες ποὺ ἀπεικονίζονται ἀνάγλυφοι στὰ θωράκια τῶν στοῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πέργαμο, οἱ ὁμοιοτήτές τους εἶναι χαρακτηριστικὲς καὶ ἰδιαίτερα μὲ ὁρισμένους ἀπὸ αὐτοὺς⁵². Ἐπομένως ὁ θωρακοφόρος τῆς Κῶ φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἀνάμεσα στὸν «Ἄρη» τῆς Μαγνησίας καὶ στὸν περγαμινὸ θωρακοφόρο.

Στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα φτάνει κανεὶς ἀκόμα καὶ ὅταν συγκρίνει τὸ πολύπτυχο ἱμάτιο τοῦ θωρακοφόρου μας μὲ ἀνάλογα φορεμένα ἐνδύματα σὲ ἀγάλματα τῆς μέσης ἑλληνιστικῆς περιόδου. Μιὰ σύγκρισή του μὲ τὸ ἀναδιπλωμένο ἱμάτιο τοῦ λεγόμενου Δία ἢ Ποσειδῶνα⁵³ τοῦ βωμοῦ τῆς Μαγνησίας φανερώνει ὅτι οἱ καλλιτέχνες-δημιουργοὶ τοὺς ἀντιλαμβάνονταν τοὺς ὄγκους ἀνάλογα, πλούσιους καὶ δυναμικοὺς μὲ τὶς φαρδιὲς τοὺς ἐπιφάνειες νὰ ἀκολουθοῦν τὸ κορμὶ ἀλλὰ συγχρόνως νὰ τοῦ ἐπιβάλλουν καὶ τὴ δική τους γλώσσα, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὸ λίγο μεταγενέστερό τους χρονολογικὰ, καθιστὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ ἱματιοφόρου Δία Σωσίπολη, πάλι ἀπὸ τὴ Μαγνησία (197/6 π.Χ.)⁵⁴.

Οἱ μικρότερες πτυχὲς ποὺ διασποῦν τὶς μεγάλες, καὶ ἡ σκληρότερη ἐπιφάνεια τοῦ κώου ἔργου μόνις ποὺ ἀρχίζουν νὰ διαφαίνονται στὴ γυναικεία μορφή τοῦ βωμοῦ τῆς Ἀρτεμῆς Λευκοφρυηνῆς⁵⁵. Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ αὐτοῦ καὶ ἡ περισσότερο «σκληρὴ» γλώσσα σὲ σχέση μὲ τὴ μαλακότητα τῶν μορφῶν τῆς Μαγνησίας τὸν πηγαίνουν πιὸ κοντὰ σὲ μορφὲς ὑστερότερες, ὅπως ἡ λεγόμενη Τραγωδία τῆς Περγάμου⁵⁶. Ἰδιαίτερα ὁ τρόπος ποὺ ἀναδιπλώνεται τὸ ἱμάτιο πᾶν ἀπὸ τὶς πτυχὲς γιὰ νὰ δοθεῖ ἔτσι ἡ δυνατότητα νὰ φαίνεται βαθύτερη ἢ ἐπόμενη λάξευση εἶναι καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις παρόμοιος. Καὶ μὲ τὸν καθιστὸ κορμὸ ἀπὸ τὴν Πέργαμο⁵⁷ παρουσιάζει ἀναλογίες σὲ ἐπιφάνειες ὀγκῶν καὶ λεπτομέρειες, ὅπως π.χ. τὰ τσακίσματα καὶ τὴ διάσταση τῶν πτυχῶσεων ποὺ γίνονται ἐντονότερα μὲ τὸ σταμάτημα τοῦ τρυπανιοῦ στὴ μέση τοῦ μήκους τῶν πτυχῶν. Ἡ σύγκριση τοῦ ἱματίου τοῦ κώου δημιουργήματος μὲ τὸ

52. Πρβ. Droysen, *AvP* II 95 πίν. 43 ὁ θώρακας μὲ τοὺς κεραυνοὺς στὶς ἐπωμίδες, 96 πίν. 45, 2 ὁ θώρακας μὲ τὸ γεωμετρικὸ κόσμημα στὸ στέρνο, 98 πίν. 48, 1 μὲ τὸ γοργόνειο στὸ στέρνο καὶ κεραυνοὺς στὶς ἐπωμίδες, ἔχουν ἀνάλογα διευθετημένες πτέρυγες ποὺ ἐξέχουν μπροστὰ ἀπὸ τὴν παρυφὴ ἐπάνω, δημιουργοῦν ἐξάρματα ἀριστερὰ καὶ κάτω (μερικὲς φορὲς διπλὰ) καὶ ἔχουν ἀνά-

λογα κρόσσια.

53. *MamM* 92, 175, πίν. VI ἀριστερά.

54. *MamM* 155 κέ., εἰκ. 165 καὶ 167.

55. *MamM* 92, πίν. VII δεξιά.

56. Fr. Winter, *AvP* VII, 1 76-80 ἀρ. 47, εἰκ. 47a-b, πίν. 14.

57. Αὐτόθι 80-81, πίν. 16.

μακρὸν ἱμάτιο τῆς γυναικείας ὀρθίας μορφῆς πάλι ἀπὸ τὴν Πέργαμο⁵⁸, ποὺ ἀνεβαίνει ἀπότομα πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἔχοντας ἀναδιπλωμένη καὶ ἐδῶ τὴν ἐπάνω παρυφή του, φανερώνει ἤδη μιὰ πρώτη διάσταση στὴν τεχνοτροπία. Στὸ τελευταῖο ἔργο οἱ ἐπιφάνειες τῶν πτυχῶν μικραίνουν, γίνονται ὀξύτερες καὶ οἱ πτυχές θραύονται σὲ μικρότερες λεπτομέρειες καὶ τσακίσματα, λειτουργοῦν περισσότερο στυλιζαρισμένες. Ἡ ἐπιτηδευμένη ἐργασία, ἡ ψυχρότητα καὶ ἡ ἔλλειψη πλαστικότητας φανερώνουν ὅτι πολὺ δύσκολα τὸ ἄγαλμα τῆς Κῶ θὰ μπορούσε νὰ κατέβει χρονολογικὰ πέρα ἀπὸ τὴ ζωφόρο μὲ τὴ γιγαντομαχία τοῦ μεγάλου βωμοῦ μετὰ τὴν ὁποία θὰ πρέπει, πιθανότατα, νὰ χρονολογηθεῖ ἡ γυναικεία μορφή ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω.

Ἡ εἰκονογραφικὴ καὶ τυπολογικὴ θεώρηση ποὺ προηγήθηκε σχετικὰ μὲ τοὺς θωρακοφόρους ὁδήγησε σὲ ἔργα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ Μακεδονία καὶ τὸν Ἀλέξανδρο ἀρχικά, καὶ στὴ συνέχεια μὲ τὰ κράτη τῶν διαδόχων. Εἶναι καιρὸς, ἐπομένως, νὰ ἐξεταστεῖ ποῦ ἐντάσσεται ὁ θωρακοφόρος τῆς Κῶ, μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολούμαστε, στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο καὶ στὰ γεγονότα τοῦ νησιοῦ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ (τέλη 3ου/α' μισὸ 2ου αἰ. π.Χ.).

Πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐρμηνείας τοῦ νομίζω ὅτι ὁδηγοῦν οἱ ἀσπίδες ποὺ ἔχουν λαξευτεῖ πάνω στὸ στήριγμα. Ὁ ἀριθμὸς τους ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ἡ θέση τους ἀπὸ τὴν ἄλλη καί, τέλος, τὰ μεγέθη τους (ὕψ. 0.62 μ.) δὲν φαίνεται νὰ τὶς συνδέουν μὲ τὸν ἀμυντικὸ ὅπλισμό τοῦ θωρακοφόρου ἀλλὰ πιθανότατα ἀπεικονίστηκαν ἐκεῖ γιὰ νὰ λειτουργήσουν ὡς λαλοῦντα σύμβολα. Ὁ ἄνδρας, ἐπομένως, τοῦ ὁποῖου τὸ ἄγαλμα εἶχε στηθεῖ στὴν ἀγορὰ τῆς Κῶ εἶχε ἄμεση σχέση μὲ μιὰ νίκη ἐναντίον τῶν Γαλατῶν.

Ὅμως, ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε, εἶναι γνωστὸ ὅτι τόσο ἡ Κῶς ὅσο καὶ τὰ ἄλλα νησιά δὲν δέχτηκαν γαλατικὲς ἐπιθέσεις κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 3ου καὶ 2ου αἰ. π.Χ., ὅταν τὰ γαλατικὰ φύλα κατέκλυζαν τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ μέσω τῆς Θράκης ἐγκαθίσταντο στὴ Μ. Ἀσία⁵⁹. Εἶναι ἐπίσης ἐξακριβωμένο, ἀρχαιολογικά, ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. δὲν εἶναι ἀπαραίτητο ὁ τόπος, στὸν ὁποῖο στήνεται ἓνα ἄγαλμα μὲ ἀφορμὴ μιὰ νίκη, τουλάχιστον ἐναντίον τῶν Γαλατῶν, νὰ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ κάποιο σχετικὸ πολεμικὸ ἐπεισόδιο⁶⁰. Στὸ χρονολογικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο τοποθετήθηκε ὁ θωρακοφόρος τῆς Κῶ, ἀπὸ τὴ στυλιστικὴ ἀνάλυσή του, δυὸ μεγάλες νίκες τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου ἐναντίον τῶν Γαλατῶν εἶναι γνωστές. Καὶ οἱ δυὸ συνδέονται μὲ τὴν Πέργαμο καὶ τὸν Ἀτταλίδη βασιλιὰ Εὐμένη Β'. Ἡ πρώτη μετὰ τὶς μάχες τοῦ 186-183 π.Χ. ὅπου μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ρωμαίων καὶ τοῦ Μ. Vulso κατατρόπωσε τοὺς Γαλάτες καὶ ἡ δευτέρη τὸ 167/6 π.Χ., ὅταν κυριολεκτικὰ τοὺς νίκησε κατὰ κράτος καὶ τοὺς ἀπώθησε πρὸς τὴν Ἀγκυρα ἔτσι ὥστε νὰ μὴν ὑπάρξει ξανὰ ἔκτοτε κάποια μεγάλη γαλατικὴ ἀπειλὴ στὸν χῶρο τῆς Μ. Ἀσίας⁶¹. Καὶ μετὰ ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς μεγάλες νίκες ὁ βασιλιὰς λαβαίνει τιμὲς ἀπὸ πολλὰς πόλεις⁶² ἀκόμα καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν

58. Αὐτόθι 107 ἀρ. 77, πίν. 24.

59. Βλ. F. Staehelin, *GKG* I κέ. καὶ ἰδιαίτ. 50 κέ.

60. Ἔτσι π.χ. τὸ ἄγαλμα τοῦ «Ἀπόλλωνα ἐπὶ τῶν γαλατικῶν ἀσπίδων» στὴ Δῆλο (Marcadé, *Musée Délos* 182-184, A 4124 πίν. 30), πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἰδίας θεότητας στοὺς Δελφούς, χῶρου ὅπου ἡ σχέση ἦταν ἄμεση μὲ τὶς μάχες τῶν Ἑλλήνων ἐναντὶα στοὺς Γαλάτες.

61. Διόδ. 31, 14 ἀλλὰ καὶ πᾶν τὸ τῶν Γαλατῶν ἔθνος ὑποχείριον ἐποίησατο. Βλ. καὶ Staehelin, *GKG* 66 κέ.,

69, σημ. 3, 71 καὶ 72 σημ. 3, ὅπου πιστεύει ὅτι τότε (167/6 π.Χ.) πῆρε ὁ Εὐμένης τὸν τίτλο *Σωτήρ*. Γιὰ τὴ δευτέρη νίκη βλ. ἐπίσης τελευταῖα Sherwin-White ὁ.π. (σημ. 51) 37.

62. Ἰδιαίτερα μετὰ τὴ δευτέρη ὁλοκληρωτικὴ νίκη βλ. τὸ ψήφισμα τοῦ κοινοῦ τῶν Ἰώνων καὶ τὴν ἀπάντηση τοῦ Εὐμένη γιὰ νὰ στηθεῖ «χρυσὴ εἰκὼν» του σὲ ἓνα ἱερὸ τῆς Ἰωνίας (C.Br. Welles, *Royal Correspondence* 209-219 ἀρ. 52).

ἐπικράτειά του, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴν Τελμεσσὸ τῆς δυτικῆς Λυκίας⁶³. Χρονολογικὰ καὶ οἱ δυὸ νίκες⁶⁴ θὰ ταίριαζαν γιὰ τὴν περίπτωσι τοῦ θωρακοφόρου στὴν Κῶ, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ ὑποστηρίξουμε καὶ παρακάτω, πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Εὐμένη Β'. Σύμφωνα μὲ τὸ ψήφισμα τῆς Τελμεσσοῦ καὶ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς⁶⁵ δὲν κινδύνεψαν στὶς μάχες τοῦ 186-183 μόνο ἡ περιοχὴ τῆς Περγάμου καὶ ἡ Ἰωνία ἀλλὰ καὶ οἱ παραλιακὲς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας καί, ἐνδεχομένως, ἐμμέσως καὶ τὰ νησιά (ἐμπόριο) ἀπὸ τὴ συμμαχία τῶν Γαλατῶν μὲ τὸν Προυσία, βασιλιά τῆς Βιθυνίας, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν στόλο τοῦ τελευταίου ποὺ ὀδηγοῦσε ὁ Ἀννίβας. Ὅτι σ' αὐτὲς τὶς μάχες καὶ ἰδιαίτερα σὲ ναυμαχία τῶν δύο στόλων πρέπει νὰ ἀναφέρονται οἱ παραστάσεις τῶν ἐξαιρετικῶν ἀκρόπρωρων μὲ τὶς στολίδες τοὺς πάνω στὰ θωράκια τῶν στοῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πέργαμο⁶⁶ νομίζω ὅτι δὲν χωρεῖ καμιά ἀμφιβολία⁶⁷. Ἐξάλλου ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Εὐμένη πρὸς τοὺς Κῶους ποὺ τοὺς καλεῖ νὰ ἀναγνωρίσουν τὰ Νικηφόρια τῆς Περγάμου πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸ 182 π.Χ.⁶⁸ φανερώνει τὶς σχέσεις τοῦ Ἀτταλίδου βασιλιᾶ μὲ τοὺς Κῶους καὶ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσι ὅτι τὸ στήσιμο τοῦ θωρακοφόρου ἀγάλματος τοῦ νικηφόρου Εὐμένη Β' στὴν Κῶ ἐγινε ἀμέσως μετὰ τὸ 183 π.Χ., σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ ἐλληνιστικὴ πρακτικὴ⁶⁹.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τὸν ὥρο ἱδρύσεως τοῦ κῶου ἀγάλματος. Ὅπως εἰπώθηκε ἤδη παραπάνω⁷⁰, τὸ μέγεθος, ὁ ὄγκος καὶ τὸ βάρος του δὲν συνηγοροῦν γιὰ μιὰ μετακίνησι τοῦ γλυπτοῦ μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο ποὺ βρέθηκε. Ἡ ἐπιφάνειά του στὸ πρόσθιο μέρος δὲν παρουσιάζει ἴχνη διάβρωσις ἀπὸ μιὰ ἐνδεχόμενη ἐκθεσὴ του γιὰ ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα στὶς καιρικὲς συνθήκες. Ἐξάλλου οἱ τεχνικὲς του λεπτομέρειες (τεμαχισμός, διχαλωτὸς σύνδεσμος στὴν πλάτη, ἀδροδουλεμένη ἐπιφάνεια πίσω) δὲν συνηγοροῦν γιὰ τὴν τοποθέτησή του μπροστὰ στὸν πολυσύχναστο τοῖχο μιᾶς στοᾶς, καὶ κόγχῃ δὲν ἔχει βρεθεῖ ἔως σήμερα κοντὰ στὸ σημεῖο ἀνακάλυψής του. Ἐπομένως τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ εἶχε στηθεῖ στὸν ναὸ τῆς ἀγορᾶς

63. Γιὰ τὸ ψήφισμα τῆς Τελμεσσοῦ βλ. τελευταῖα καὶ τὸ ἱστορικὸ σημείωμα γιὰ τὴν Κῶ στὴν ἀτύπωτη ἀκόμα διατριβὴ τῆς Κ. Högghammar (Uppsala), ποὺ εἶχε τὴν εὐγενὴ καλοσύνη νὰ μοῦ ἐπιτρέψει νὰ ἀναγνώσω, καὶ τὴν ὁποία καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἐδῶ τὴ θέσι θερμὰ εὐχαριστῶ.

64. Μιὰ προγενέστερη τοῦ 183 π.Χ. νίκη ἐναντίον τῶν Γαλατῶν (ἡ ὁποία θὰ σχετιζόταν μὲ τὸν Ἀτταλο Α') δὲν νομίζω ὅτι θὰ μπορούσε νὰ συνδεθεῖ εὐκολα μὲ τὸν θωρακοφόρο τῆς Κῶ, ὅχι τόσο γιὰ τὴ στυλιστικὴ ἀνάλυσι τοῦ ἔργου δὲν ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ὑψηλὴ χρονολόγησι (ἡ διαφορὰ ἐξάλλου ἀνάμεσα στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ στὰ τέλη τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ 2ου αἰ. δὲν εἶναι τόσο μεγάλῃ οὔτε μπορεῖ κανεὶς τόσο εὐκολα νὰ ξεχωρίσει τεχνοτροπικὲς διαφορὲς σὲ ἔργα, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν παραπάνω χρονικὴ περίοδο), ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ ἱστορικὴ μαρτυρίαι καὶ τὰ ἐπιγραφικὰ δεδομένα συνηγοροῦν γιὰ τὴ φιλικὴ σχέσι τῶν Κῶων μὲ τὸν Ἀντίοχο Γ', ἐχθρὸ τῶν Περγαμηνῶν (πρβ. Sherwin-White, *Cos* 131-132). Μόνο κατὰ τὴ ναυμαχία τοῦ 191/190 π.Χ., ὅταν βασιλεὺς πιά ὁ Εὐμένης Β', οἱ Κῶοι βρίσκονται ἀντιμέτωποι μὲ τὸν Ἀντίοχο, ὄντας σύμμαχοι τῶν Περγαμηνῶν καὶ τῶν Ροδίων (πρβ. μάλιστα καὶ πεντηκοντόρο ἀπὸ τὴν Κῶ ποὺ νίκησε τὸν Ἀννίβα κοντὰ στὴ

Σίδη) ἀλλὰ οἱ ναυμαχίαι αὐτὲς δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν σχέσι μὲ νίκες ἐναντίον τοὺς Γαλάτες, ὅπως αὐτὲς ὑπονοοῦνται μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀσπίδων στὸ στήριγμα τοῦ θωρακοφόρου τῆς Κῶ.

65. Just. XXXII 4, 6, Corn. Nepo, *Hannibal* 10, 3. (βλ. καὶ σημ. 63.)

66. Βλ. Droysen, *AvP* II 95-96 πίν. 44, 1, 100 ἀρ. 9, πίν. 50, 115-119.

67. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἄλλωστε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βαρβαρικὰ λάφυρα ἀπεικονίζονται καὶ περγαμηνὰ κομμάτια, σκευὲς πλοίων καὶ ὅπλα.

68. Βλ. C. Br. Welles, *Royal Correspondence* 202-205 καὶ M. Segre στὸ L. Robert, *Hellenica* 5, 1948, 102-128 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

69. Πιθανότατα ὕστερα ἀπὸ τὶς νίκες αὐτὲς ἀποδόθηκε ὁ τίτλος τοῦ Σωτήρα στὸν Εὐμένη Β'. Τὸν τίτλο αὐτὸ εἶχαν ἤδη οἱ Σελευκίδες ἀντίπαλοί του, τμήμα τῆς ἐπικράτειας τῶν ὁποίων (Δυτ. Μ. Ἀσία) εἶχε περιέλθει στοὺς Ἀτταλίδες μετὰ τὴν εἰρήνην τῆς Ἀπάμειας. Ἄλλοι μελετητὲς θεωροῦν ὅτι τὸν τίτλο τοῦ Σωτήρα τὸν ἔλαβε ὁ Εὐμένης μετὰ τὸ 167/6 π.Χ. (βλ. Stachelin, *GKG*, ἐδῶ σημ. 61).

70. Βλ. σ. 136.

πλάι στὸν ὁποῖο καὶ βρέθηκε. Ἡ σημερινή του θέση, ἂν δὲν ἔχει ἀρκετὰ μετακινηθεῖ ὅταν προσπάθησαν νὰ τὸ κομματιάσουν, χωρὶς νὰ ἀποκλείει ὁλότελα τὸ στήσιμό του στὸν σηκό, συνηγορεῖ περισσότερο γιὰ μιὰ ἀρχικὴ τοποθέτησή του στὸν πρόναο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο φαίνεται ὅτι κατακρημνίστηκε ἴσως κατὰ ἢ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ οἰκοδομήματος.

Δὲν εἶναι γνωστὸ σὲ ποιά θεότητα ἦταν ἀφιερωμένος ὁ ναὸς μὲ τὴν ἀκανόνιστη ἀπὸ Β. πρὸς Ν. κατεύθυνση. Ὅμως λίγα μέτρα ΝΔ. ἀπὸ αὐτὸν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἕνας μεγάλος βωμὸς τοῦ Διονύσου, ἡ διακόσμηση τμήματος τῆς ζωφόρου τοῦ ὁποῖου φανερώνει πάλι ἔμμεσες σχέσεις μὲ τοὺς Ἀτταλίδες καὶ τὶς μάχες τοὺς ἐναντίον τῶν Γαλατῶν καί, ἐνδεχομένως, ἀναφέρεται στὴν ἐξωτερικὴ πολιτιστικὴ πολιτικὴ τῶν βασιλέων τῆς Περγάμου⁷¹. Καί, μολονότι ἀμέσως δυτικὰ τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἕνας τουλάχιστο μικρότερος βωμὸς, φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ ναὸς θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκε στὸν Διόνυσο⁷².

Ἡ πιθανότητα νὰ ἀνῆκε ὁ ναὸς στὸν βασιλὶα δὲν εἶναι ἀδύνατη, μολονότι θεωρῶ ὅτι μιὰ τέτοια ὑπόθεση θὰ ἦταν παρακινδυνευμένη καθὼς βασίζεται μόνο στὴν ἑρμηνεία καὶ στὴ θέση εὑρεσης τοῦ ἀγάλματος. Βέβαια, ὑπάρχουν ναοὶ ἀφιερωμένοι ἐξ ὁλοκλήρου στὴ λατρεία βασιλέων ἢ ἡγεμόνων κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ὡστόσο ὁ ἀριθμὸς τοὺς εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένος. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἑβδομήντα περίπου ναοὺς καὶ τὰ ἱερὰ ποὺ γνωρίζουμε ἕως σήμερα ὅτι ἦταν ἀφιερωμένα στὴ λατρεία τῶν αὐτοκρατόρων κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, μόνο ἔντεκα ἢ δώδεκα φαίνεται ὅτι ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στὴ λατρεία τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλέων κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἕως τὸ τέλος τῆς ἀτταλικῆς δυναστείας στὴν Πέργαμο⁷³. Καί, στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι, νομίζω ὅτι θὰ ἦταν ἀρκετὰ δύσκολο νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς κάτι ἀνάλογο γιὰ τὸν ναὸ μέσα στὸν κατ' ἐξοχὴν δημόσιο χώρο τῆς ἀγορᾶς τῆς Κῶ γιὰ κάποιον «ξένο» ἑλληνιστικὸ ἡγεμόνα.

Ἀντίθετα, ἀγάλματα βασιλέων σωτῆρων καὶ θεῶν, συννάων⁷⁴ μὲ γνωστὲς ἑλληνικὲς ἢ ἄλλες (αἰγυπτιακὲς λ.χ.) θεότητες ἀλλὰ καὶ λατρεῖες βασιλέων καὶ ἡγεμόνων συναντᾷ κανεὶς συχνότερα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο⁷⁵, καὶ αὕτὴ ἡ συνήθεια διευρύνεται καὶ στὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια⁷⁶.

Ἀκόμα κι ἂν θέλει κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ παράδειγμα τῆς Τέως ποὺ δόθηκε παραπάνω γιὰ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια ἐπειδὴ ἡ Τέως στὰ χρόνια αὐτὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπιρροή τῶν Σελευκιδῶν, ὑπάρχουν περιπτώσεις λατρείας βασιλέων σὲ περιοχὲς ἐκτὸς τῆς σφαίρας ἐπιρροῆς τοὺς, ὅπως π.χ. ἡ ἀφιέρωσι λατρευτικοῦ ἀγάλματος ἐνὸς Καππαδόκη βα-

71. Βλ. Σταμπολίδη, Ὁ βωμὸς 249 κέ.

72. Βλ. σημ. 1.

73. Βλ. Chr. Habicht, *Gottmenschen und griechische Städte*² (1970) 140-141. E. V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*² (1971) 453-470. Καὶ τελευταῖα Price, *RAP* 162-163.

74. Γιὰ θεοὺς σύνναους βλ. A. D. Nock, *HSCP* 41, 1-62 (1972) I, 202-251.

75. Εἶναι γνωστὸ καὶ χαρακτηριστικὸ τὸ παράδειγμα τῆς ἀφιέρωσι λατρευτικῶν ἀγαλμάτων καὶ τῆς καθιέρωσι λατρείας πρὸς τὸν Σελευκίδη Ἀντίοχο Γ' καὶ τὴ σύζυγό του Λαοδίκη στὸν κατ' ἐξοχὴν ναὸ τοῦ προστάτη τῆς πόλης τῆς Τέως, τὸν Διόνυσο, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἕνα γειτο-

νικὸ πρὸς τὴν Κῶ παράδειγμα (βλ. καὶ Σταμπολίδη, Ὁ βωμὸς 197 κέ.). Στὴ βιβλιογραφία ἐκεῖ ἄς προστεθεῖ καὶ F. Sokolowski, *Divine Honors for Antiochos and Laodike at Teos and Iasos*, *GrRomByzSt* 19, 1972, 171-176 καὶ Price, *RAP* 30 κέ.

76. Ἔτσι π.χ. στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πριήνη λατρευόταν καὶ ὁ Αὐγουστος (Th. Wiegand - H. Schrader, *Priene* (1904) 116), στὸν ναὸ τῆς Ἀγκυρας λατρευόταν μαζί ὁ Αὐγουστος καὶ ἡ Ρώμη (D. Krencker - M. Schede, *Der Tempel in Ankara* (1936) 43 κέ. μὲ σημ.) κλπ. Τελευταῖα γιὰ τὸ θέμα βλ. Price, *RAP* 23 κέ. καὶ τὸν κατάλογο γιὰ τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὰ νησιά κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, σ. 249 κέ. παραδείγματα 1, 4 κλπ.

σιλιᾷ στὸν ναὸ τοῦ Διονύσου στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τοὺς τεχνίτες τοῦ Διονύσου⁷⁷ ἢ ἡ λατρεία τοῦ Νικομήδη Β' τῆς Βιθυνίας ἀπὸ τὸ κοινὸ τῶν Ἰώνων⁷⁸. Ἀλλὰ ἀνάλογο παράδειγμα ὑπάρχει καὶ στὴν ἴδια τὴν Κῶ, ἡ λατρεία τῶν βασιλέων τῆς Καππαδοκίας⁷⁹.

Ἡ ἀρχικὴ θέση τοῦ ἀγάλματος τοῦ θωρακοφόρου ΑΕ 268, ὅπως τὴν ὑποθέσαμε παραπάνω στὸν πρόναο τοῦ ναοῦ τῆς ἀγορᾶς, μπορεῖ ἄραγε νὰ φανερώσει ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα ἄγαλμα τοῦ Ἀτταλίδη βασιλιᾷ μὲ θρησκευτικὸ, λατρευτικὸ χαρακτήρα ἢ ἀπλὰ γιὰ ἓνα τιμητικὸ ἄγαλμα μέσα στὸν ναό⁸⁰;

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ θωρακοφόρος τῆς Κῶ εἶναι ἓνα μαρμάρινο ἔργο καὶ ὄχι, ὅπως γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, «εἰκὼν χαλκῇ» ἢ «ἀνδριὰς χαλκοῦς»⁸¹, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν θέση εὗρεσής του, συνηγορεῖ θετικὰ γιὰ ἓνα ἄγαλμα μὲ θρησκευτικὸ, λατρευτικὸ χαρακτήρα. Τὸ ὅτι εἶναι θωρακοφόρος δὲν δημιουργεῖ προβλήματα ἀφοῦ θωρακοφόροι θεοὶ εἶναι γνωστοὶ στὴν Ἀνατολὴ⁸² καὶ ὑπάρχουν ἤδη ὑποθέσεις ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ξεκινᾷ μιὰ παράδοση πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ὅπου στρατηγοὶ νικηφόροι γίνονται θεοὶ⁸³. Ἡ παράδοση αὐτὴ συνεχίζεται καὶ στὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια ὅπου ὑπάρχουν ἀγάλματα θωρακοφόρων σχεδιασμένα νὰ χρησιμοποιηθοῦν μέσα σὲ ναοὺς⁸⁴. Ὁ Διόνυσος, ἐξάλλου, εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀρχηγέτης τοῦ ἀτταλικοῦ οἴκου, ποὺ λατρευόταν ὡς καθηγεμὼν στὴν Πέργαμο⁸⁵, καὶ ἐπομένως τὸ στήσιμο τοῦ ἀγάλματος ἐνός «ἀπογόνου» τοῦ θεοῦ ὡς σύμμαχου δὲν φαίνεται νὰ δημιουργεῖ προβλήματα. Ἄλλωστε τὸ συγκεκριμένο ἄγαλμα δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ μία ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπάντηση τοῦ Εὐμένη Β' στὸ στήσιμο τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἀντίοχου Γ' καὶ τῆς Λαοδίκης στὸν ναὸ τοῦ Διονύσου στὴν Τέω, δηλαδὴ τῶν Σελευκιδῶν ἐχθρῶν του, τοὺς ὁποῖους τελικὰ ἀπώθησε μακριὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μ. Ἀσία στὰ 190 π.Χ.

Τέλος, μιὰ ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ Καλλιστράτη Κλευμάχου ὑπῆρξε ἱέρεια ὄχι μόνο τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τῆς Ὑγείας, τῆς Ἡπιόνης, τοῦ Ἀπόλλωνα Δαλίου καὶ τῆς Λητοῦς ἀλλὰ καὶ τοῦ βασιλιᾷ Εὐμένη⁸⁶. Ὅτι ἡ δημόσια αὐτὴ λατρεία τοῦ βασιλιᾷ⁸⁷ ἢ τουλάχιστον ἡ ἐναρξὴ της συμπίπτει μὲ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Εὐμένη, μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ ἀκριβέστερα χρονολογικὰ ἂν θυμηθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ σύζυγος τῆς ἱέρειας Κλεύμαχος εἶναι ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὸ νησι γύρω στὰ 184 π.Χ.⁸⁸

Ἐπομένως ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι τὸ ἄγαλμα ποὺ κεῖται στὴν ἀγορὰ τῆς Κῶ εἶχε

77. Βλ. IG II² 1330. L. Robert, *Ét. Epigr.* 38 κέ. καὶ *Hellenica* 11-12, 1960, 121-2, 129.

78. Βλ. *The Inscriptions of Priene* (1904) 55.

79. Βλ. PP 27, 1972, 182-3. Price, *RAP* 36-37 σημ. 55.

80. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τῶν δύο μέσα σὲ ἓνα ναὸ ἢ γιὰ τὶς σχέσεις τους καὶ μάλιστα ὅπως αὐτὴ συνάγεται ἀπὸ ἐπιγραφὲς ἀγαλμάτων μὲ κοσμικὸ καὶ θρησκευτικὸ χαρακτήρα καὶ μάλιστα στὴν Πέργαμο βλ. Price, *RAP* 146 κέ., 162 κέ. καὶ 179.

81. Γιὰ τὶς διαφορὰς ἀνάμεσα στοὺς ὄρους εἰκὼν, ἀνδριὰς καὶ ἄγαλμα καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενό τους βλ. πρόσφατα Price, *RAP* 176 κέ. καὶ Smith, *HRP* 16.

82. Βλ. H. Seyrig, *Syria* 47, 1970, 71 κέ.

83. Βλ. E. Kantorowicz, *ProcAmerPhilosSoc* 105,

1961, 373.

84. Βλ. Price, *RAP* 181-182.

85. Βλ. Σταμπολίδη, *Ὁ βωμὸς* 116 σημ. 198.

86. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. G. Patriarca, *BullMus-ImprRom* 3, 1932 (*BullComArchRom* 60, 1933) 28 ἀρ. 25 καὶ Sherwin-White, *Cos* 132-133 σημ. 265-266.

87. Γιὰ βασιλικὲς λατρεῖες, τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν σχέση τους μὲ τὶς διάφορες πόλεις βλ. τελευταῖα Price, *RAP* 1 κέ., 23 κέ., 51-52 κ.δ. καὶ Smith, *HRP* 18-20.

88. Βλ. T. Klee, *Zur Geschichte der gymnischen Agone an griechischen Festen* (1918) 8, II, B1. Ἡ χρονολόγησις αὐτὴ διασταυρώνεται καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Φανόμαχου, ὁ ὁποῖος γύρω στὰ 200 π.Χ. εἶναι ἤδη ἀγνοηθῆς (βλ. Sherwin-White, *Cos*, Κατάλογος).

προφανῶς δεχτεῖ τις θεϊκές τιμές πού ἄρμοζαν σέ ἕναν νικηφόρο βασιλέα-στρατηγὸ ἀπὸ τὶς μάχες τοῦ ἐναντίον τοῦ βαρβαρικοῦ, γαλατικοῦ στοιχείου.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ θωρακοφόρου τῆς Κῶ στὸν χῶρο ἵδρυσής του ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀρχαῖες πηγές καὶ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες πού διαθέτουμε ἀπὸ τὸ νησί, ἐπιτρέπουν νὰ προχωρήσουμε σὲ ἐρωτήματα κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ περιεχομένου, ὅπως π.χ. ποιὸς ἀφιέρωσε τὸ τεράστιο ἄγαλμα τῆς Κῶ καὶ ποιὸς πλήρωσε γι' αὐτό.

Σύμφωνα μὲ πρόσφατες μελέτες⁸⁹ καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν πηγῶν, μιὰ ἄμεση ἀφιέρωση τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν βασιλιὰ θὰ πρέπει, σχεδὸν μὲ βεβαιότητα, νὰ ἀποκλειστεί. Ἄν, ἐξάλλου, ἡ σύνδεση τοῦ ἀγάλματος μὲ ἱστορικὰ γεγονότα πού ἐπιχειρήθηκε παραπάνω εἶναι ὀρθή, δὲν ἀπομένουν περιθώρια ἀμφιβολιῶν ὅτι ἡ ἔκφραση εὐγνωμοσύνης ἐκ μέρους τῶν Κῶων εἶναι ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ ἀγάλματος. Ἡ ὑπόθεσή μας ἐπιπλέον ὅτι πρόκειται γιὰ λατρευτικὸ ἄγαλμα ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, ὅσο κι ἂν ὑπῆρχαν διαφορετικοὶ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἀναμειχθεῖ ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς (ἢ τὸ ἄμεσο περιβάλλον του) στὸ νὰ ἐπηρεάσει τὴν ἔκφραση μιᾶς τέτοιας ἀπόφασης ὅχι μόνον ἰδιωτῶν μὲ ἐπιρροή στὸ κοινωνικὸ σῶμα (ιερέων, δικονομικὰ ἢ πολιτικὰ ἰσχυρῶν προσώπων κλπ.) ἢ πολιτικῶν σωμάτων, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου τῆς Κῶ.

Τὸ στήσιμο τοῦ ἀγάλματος θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ χρηματοδοτηθεῖ μὲ τὸ σύστημα τῆς ἐπίδοσης ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἄρχουσας τάξης τοῦ νησιοῦ πού τὴ δύναμή τους ἀντλοῦσαν ἀπὸ τὴν ἔγγειο περιουσία τους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἀνθηρὸ ἐμπόριο κρασιοῦ καὶ διάφανων ὑφασμάτων (Coae vestae)⁹⁰. Ὅπως πιστοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου πού βρέθηκαν κατὰ καιροὺς στὸ νησί, οἱ πλούσιοι Κῶοι συχνὰ συνεισέφεραν γιὰ τὴν κάλυψη δημόσιων δαπανῶν σχετικῶν ὅχι μόνον μὲ στρατιωτικοὺς ἐξοπλισμοὺς ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ συντήρηση ναῶν καὶ τὴν ὀργάνωση ἐορτῶν⁹¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη γνωρίζουμε ὅτι συνήθως ἡ ἀποστολὴ πρεσβείας μιᾶς πόλης γιὰ νὰ προσφέρει στὸν νικηφόρο βασιλιὰ ψηφίσματα γιὰ ἀπόδοση τιμῶν πού ἐξέφραζαν τὴν εὐγνωμοσύνη τῆς πόλης ἐνέχει ἀρκετὴ σκοπιμότητα ὥστε νὰ δοθεῖ στὸν βασιλιὰ ἡ εὐκαιρία νὰ ἀντιπροτείνει νὰ ἀναλάβει ὁ ἴδιος νὰ πληρώσει τὰ ἐξόδα τῆς εἰκόνας του⁹². Στὴν περίπτωσή τῆς Κῶ δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἐπιγραφικὲς ἢ ἄλλες μαρτυρίες ἂν τελικὰ οἱ Κῶοι ἢ ὁ Περγαμηνὸς βασιλιάς ἀνέλαβαν τὰ ἐξόδα κατασκευῆς τοῦ ἀγάλματος. Εὐλόγο πάντως εἶναι ὅτι οἱ Κῶοι, συνηθισμένοι ἀπὸ παλιὰ στὴν εὐαρέσκεια τῶν Πτολεμαίων πρὸς τὸ νησί τους καὶ ἰδιαίτερα πρὸς τὴν πόλιν τους⁹³, δὲν θὰ ἔχαναν τὶς εὐκαιρίες νὰ κερδίσουν καὶ νὰ ἐκμεταλλεῖτο καὶ τὴν εὐνοία τῶν Ἀτταλιδῶν⁹⁴. Ἄν ὅμως τελικὰ ὁ βασιλιάς ἀνέλαβε νὰ πληρώσει καὶ τὴν κατασκευή, δὲν ἀποκλείεται τὸ ἄγαλμά του νὰ κατασκευάστηκε στὴν Πέργαμο ἀπὸ καλλιτέχνη πού θὰ εἶχε δεῖ τὸν Εὐμένη ἢ θὰ εἶχε κάποιες σχέσεις μὲ τὸν βασιλικὸ οἶκο. Μιὰ τέτοια ὑπόθεση θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ προσφέρει ἐξηγήσεις π.χ. γιὰ τὴν

89. Βλ. πρόσφατα Μπ. Σμίτ-Δούνα, Παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάθεση βασιλικῶν ἀνδριάντων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, *Ἐγνατία, ΕΕΦΣΘ* 23, 1989, 103-127.

90. Γιὰ τὰ προϊόντα τῆς αὐτῆς καὶ γιὰ τὸ ἐμπόριό τους βλ. Α. Neppi-Modona, *L'isola di Coe nell'antichità classica, Memorie dell'Istituto Storico-Archeologico di Rodi* I (1933) 171 κέ. ὅπου καὶ ἀναφορὲς σὲ ἀρχαίους συγγραφείς.

91. Βλ. Sherwin-White, *Cos* 214, 220.

92. Αὐτὸ π.χ. γίνεται μὲ τὴν τιμὴ πού κάνει πρὸς τὸν Εὐμένη Β' τὸ Κοινὸ τῶν Ἰώνων (βλ. C. B. Welles, *Royal Correspondence* 211 ἀρ. 52, στίχ. 56-58: τὸν δὲ χρυσοῦν ἀνδρι[άντα ποιῆ]σω μὲν ἐγὼ προαιρούμενος ἀδά[πανον πάν]τως [τὴν] χάριν εἶναι τῷ κο[ινῷ] καὶ 217). Βλ. ἐπίσης πρόσφατα J. Kleine, 31. Beih. *IstMitt* (1986) 129 κέ.

93. Βλ. Sherwin-White, *Cos* 90 κέ.

94. Βλ. Σταμπολίδη, *Ὁ βασιλεὺς* 249-250 καὶ σημ. 902.

κατασκευὴ τῶν ποδιῶν τοῦ ἀγάλματος με ἐνθεση⁹⁵. Ἄν ἡ ἐπεξεργασία εἶναι ἡ ἀρχικὴ θὰ καθιστοῦσε εὐκολότερη τὴ μεταφορὰ καὶ θὰ μείωνε τοὺς κινδύνους βλάβης. Ἄν ὅμως εἶναι ὑστερότερη, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ με δυὸ τρόπους: εἴτε με τὸν τραυματισμὸ τοῦ ἀγάλματος κατὰ τὴ μεταφορὰ⁹⁶ καὶ τὴν ἀναγκαστικὴ ἐπιδιόρθωση στὴν τελικὴ θέση ἀνέγερσής του, εἴτε σὲ μερικὴ καταστροφὴ ποὺ θὰ εἶχε ὡς αἰτίες φυσικὰ αἷτια ἢ ἀκόμα καὶ πολιτικὲς σκοπιμότητες. Οἱ ἀρχαῖες πηγὲς π.χ. ἀναφέρονται στὴν ἀπομάκρυνση (ἴσως καὶ καταστροφὴ (:)) μερικῇ ἢ ὁλικῇ τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Εὐμένη στὴν ἐπικράτεια τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας γύρω στὰ 172 π.Χ. καὶ μάλιστα καθ' ὑπόδειξιν τῶν Ροδίων⁹⁷. Ἄν κάτι ἀνάλογο εἶχε συμβεῖ καὶ στὴν Κῶ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ — πράγμα ὅχι πολὺ πιθανὸ ἀφοῦ ἡ Κῶς φροντίζει συνήθως νὰ εἶναι οὐδέτερη —, θὰ μπορούσε τότε τὸ ἄγαλμα νὰ εἶχε καταστραφεῖ μερικῶς καὶ νὰ ἀποκαταστάθηκε λίγο ἀργότερα. Ὡστόσο τείνω νὰ πιστεύω ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τῆς θέσης τῶν ποδιῶν εἶναι ἡ ἀρχικὴ καὶ μόνο ἡ ἀνάλυσή τοῦ μαρμάρου⁹⁸ θὰ μπορούσε νὰ συνηγορήσει λιγότερο ἢ περισσότερο γιὰ κάποιες ἀπὸ τὶς παραπάνω ὑποθέσεις.

Σύμφωνα με τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος ποὺ πραγματευθήκαμε παραπάνω, ἡ στροφή τοῦ κορμοῦ θωρακοφόρου ποὺ θὰ συνεχιζόταν φυσικὰ καὶ στὸ ἐπάνω μέρος⁹⁹ συνηγορεῖ γιὰ μιὰ ἐλαφρὴ στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ θεατῆ, πρὸς τὸ μέρος δηλαδὴ τοῦ στάσιμου σκέλους. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ ἐξάλλου διαθέτουν καὶ οἱ περισσότεροι θωρακοφόροι τοῦ τύπου καὶ οἱ συγγενικὲς τους παραλλαγές¹⁰⁰. Βέβαια μιὰ ἀπεικόνιση τῆς κεφαλῆς παρόμοια με ἐκείνη τοῦ θωρακοφόρου τῆς πομπηϊανῆς τοιχογραφίας¹⁰¹ δὲν θὰ πρέπει ὁλότελα νὰ ἀποκλειστεῖ γιὰ ἕνα μεσοελληνιστικὸ ἔργο. Εἰκασίες μόνο μπορούν νὰ διατυπωθοῦν σχετικὰ με τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ ἀγάλματος, ἀφοῦ ὁλόκληρο τὸ ἐπάνω μέρος δὲν ἔχει βρεθεῖ ἔως σήμερα. Φυσικὰ θὰ μπορούσε ὁ ἀγαματοποιὸς νὰ μὴν ἔχει δεῖ ποτὲ τὸν Εὐμένη Β'. Ὑπάρχουν ἀγάλματα ἡγεμόνων τὰ ὁποῖα κατασκευάστηκαν ἀπὸ καλλιτέχνες οἱ ὁποῖοι πιθανότατα δὲν εἶχαν ποτὲ ἀντικρίσει ἀπὸ κοντὰ τὸν παριστανόμενο¹⁰². Τὰ κυκλοφοροῦντα νομίσματα ἢ μικρὲς προσωπογραφίες πάνω σὲ κάποιο εὐκολο νὰ μετακινηθεῖ ὑλικό, θὰ ἀποτελοῦσαν τρόπους γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ τὸ κενό. Ἐπομένως, ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, ἡ ἐνδεχόμενη ὑπαρξὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ κώου ἀγάλματος θὰ μπορούσε νὰ βεβαιώσει τὴν ταύτισή του με τὸν Εὐμένη, ἀπὸ τὴ μιὰ, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ συμβάλλει στὴ λύση ὀρισμένων προβλημάτων σχετικῶν με τὰ πορτραῖτα τῶν Ἀτταλιδῶν καὶ τὴν ταύτισή τους¹⁰³. Μιὰ διακόσμηση στὸ πρόσθιο μέρος τοῦ θώρακα τοῦ χαμένου σήμερα τμήματος τοῦ

95. Βλ. σ. 136.

96. Γιὰ ἀνάλογο μεταφορὰ μεγάλου ἀριθμοῦ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐπεξεργασμένων στὴν Πέργαμο, πάλι κατὰ τὴ διάρκειά τῆς βασιλείας τοῦ Εὐμένη, τὰ ὁποῖα στάλθηκαν γιὰ νὰ οἰκοδομηθεῖ ἡ στοὰ στὴ νότια πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν βλ. M. Korres, *Vorfertigung und Ferntransport eines athenischen Grossbaus* στὸ *Bauplanung und Bautheorie der Antike, Diskuss. zur archäol. Bauforschung* 4 (1983) 201-207.

97. Βλ. Πολύβ. 27,18· 28,7,11· 28,12,7 καὶ F. Walbank, *A Historical Commentary on Polybios* III (1979) στὸ σχετικὸ χωρίο.

98. Βλ. σημ. 3.

99. Βλ. σ. 136-137.

100. Βλ. σ. 155 καὶ σημ. 142 καὶ 144.

101. Βλ. Παράρτημα III 8.

102. Ἔτσι π.χ. ἐγινε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀντίοχου Γ' ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη Μειδία στοὺς Δελφοὺς (βλ. J. Marcadé, *Recueil des signatures de sculpteurs grecs* I (1953) 77-79 καὶ Smith, *HRP* 28-29).

103. Ἡ παραγωγὴ σχετικῶν μελετῶν με διαφορετικὲς ἀπόψεις ἐν μέρει παρουσιάζει αὐξησὴ τὰ τελευταῖα χρόνια. Γιὰ τὸ κεφάλι τοῦ λεγόμενου Ἀτταλου Α' στὸ Pergamon Museum-Berlin ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κλασικὲς ἐργασίες τῶν Winter, *AvP* VII, 1 (1908) ἀρ. 30 πίν. 31-32 καὶ Bieber, *SHA*², 113 εἰκ. 454, 456-457, βλ. R. Özgan, *AA* 1981, 502-507 καὶ Smith, *HRP* 79 κέ. πίν. 22 καὶ 23,1; 160 ἀρ. 28 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸν Ἡγεμόνα τῶν Θερμῶν (Thermen-Herrscher) βλ. τελευταῖα N. Himmelmann κ.ἄ., *Herrscher und Athlet, Die Bronzen*

κορμού, ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τῶν θωράκων ποὺ παριστάνονται στὶς πλάκες τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πέργαμο¹⁰⁴, δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται. Καὶ ἡ ἤδη διατυπωμένη ὑπόθεση γιὰ μιὰ ἀσπίδα στὸ ἀριστερὸ πλάι τοῦ ἀγάλματος¹⁰⁵ ἐνισχύεται τόσο ἀπὸ τὴν ἀσπίδα στὸ πλάι τοῦ θωρακοφόρου τῆς πομπηϊανῆς τοιχογραφίας ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ὑστεροελληνιστικὰ παραδείγματα τῶν ἀνάγλυφων θωρακοφόρων τῆς Λάγινας καὶ τοῦ D. Ahenobarbus, τὰ ὁποῖα ἐξαρτῶνται σίγουρα ἀπὸ μεγάλα ἔργα πλαστικῆς¹⁰⁶.

Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος τῆς Κῶ, ὅπως προτάθηκε μέσα ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις ποὺ διατυπώθηκαν στὴν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας καὶ παραπάνω, ὡς πρὸς τὴ στάση, τὴ γενικὴ διατύπωση τῶν μοτίβων καὶ ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες (ὄπλισμός κλπ.), πλησιάζει τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, «ἀντίγραφο» τῆς ὁποίας τοποθετήθηκε πιθανότατα μέσα στὴ δεκαετία 190-180 π.Χ. — καὶ σίγουρα πρὶν ὁλοκληρωθοῦν οἱ ἐργασίες τῶν στοῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου — στὴν Πέργαμο. Ἡ γενικὴ αὐτὴ καλλιτεχνικὴ ὁμοιότητα θὰ ἔπρεπε στὰ μάτια τοῦ μυημένου θεατῆ νὰ ὑποδηλώνει τὴ σχέση τοῦ βασιλιᾶ μὲ τὴ θεά, ποὺ ὡς ἀντιπρόσωπός της ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι στρατηγὸς Νικηφόρος καὶ Σωτήρας.

Ἄν τὸ ἄγαλμα τῆς Κῶ παρίστανε πράγματι τὸν Εὐμένη Β', ὅπως προσπάθησα νὰ ὑποστηρίξω παραπάνω, σίγουρα δὲν ἦταν τὸ μοναδικό, ἀφοῦ εἰκόνες τοῦ βασιλιᾶ καὶ μὲ διάφορες εὐκαιρίες φαίνεται ὅτι εἶχαν φιλοτεχνηθεῖ σὲ πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας, καθὼς καὶ στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα¹⁰⁷. Ὅτι δὲν θὰ ἦταν τὸ πρῶτο στὴ μακριὰ σειρὰ θωρακοφόρων ἀγαλμάτων ἀλλὰ ὅτι ἐνδεχομένως ὑπῆρχαν ἀνάλογα ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ κατεξοχὴν νικηφόρου βασιλιᾶ τῶν Περγαμηνῶν, τοῦ Ἀτταλου Α', καὶ ὅτι ἴσως ὅλα αὐτὰ νὰ εἶχαν ἓνα κοινὸ πρότυπο θωρακοφόρου Ἀλέξανδρου εἶναι μιὰ ὑπόθεση ποὺ ἔχει βρεῖ ὑποστηρικτὲς ἀρκετὰ παλιότερα¹⁰⁸. Οὐτε πάλι παρέμεινε μοναδικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀτταλου Α' καὶ Εὐμένη Β', ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι «πεντάπηγες τεθωρακισμένον» ἄγαλμα τοῦ Ἀτταλου Γ', ὅπου ὁ βασιλιᾶς παριστανόταν «ἐπὶ σκύλων βεβηκώς», ἀφιέρωσε ὁ δῆμος καὶ ἡ βουλὴ τῶν Περγαμηνῶν στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ Σωτήρα¹⁰⁹. Τὸ ἄγαλμα τῆς Κῶ ὅμως ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πρωτότυπα ἔργα αὐτῆς τῆς σειρᾶς τῶν θωρακοφόρων, τὸ μοναδικὸ ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα μέχρι σήμερα ἔργα ποὺ χρονολογεῖται τόσο πρῶιμα¹¹⁰. Καὶ τὸ μοναδικὸ ἕως σήμερα γνωστὸ δημοσιευμένο, πρωτότυπο ἔργο μιᾶς σειρᾶς, τῶν περγαμηνῶν θωρακοφόρων ἀνδριάντων, ποὺ διατηρεῖται σχετικὰ καλὰ.

Ἐπομένως ἓνα παρόμοιο μὲ τὸ κῶο ἄγαλμα θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἀπὸ νωρὶς στὴν Πέργαμο (πιθανότατα στὸ ἐπάνω Γυμνάσιο;) καὶ νὰ ἀποτέλεσε τὴν ἀρχὴ γιὰ μιὰ σειρὰ παρόμοιων ἀγαλμάτων θωρακοφόρων, νικηφόρων βασιλέων καὶ στρατηγῶν, τὰ ὁποῖα ὄχι μόνο στόλισαν τὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου τῆς Περγάμου, τὶς πλατεῖες καὶ τὰ ἱερά της ἀλλὰ ἐπίσης θὰ ἀποτέλεσαν παραδείγματα τουλάχιστον γιὰ ὀρισμένα ἀνάλογα ἀγάλματα ἢ γιὰ ἀνάγλυφα ἔργα σὲ

von Quirinal (1989) 126-149 καί, τέλος, γιὰ τὸν Ἀτταλο Α', τὸν ἡγεμόνα τῶν Θερμῶν καὶ τὰ νομίσματα τοῦ Εὐμένη Β' βλ. Fr. Hiller, *Bemerkungen zum pergamenischen Herrscherbild*, *Festschrift N. Himmelmann* (1989) 245-251.

104. Βλ. σημ. 50.

105. Βλ. σ. 137.

106. Βλ. σ. 140 καὶ σημ. 29 καὶ 30 καὶ τὸν Κατάλογο τοῦ Παραρτήματος.

107. Βλ. Smith, *HRP* 18, 29.

108. Βλ. E. Kantorowicz, *Proc. of the Amer. Phil.*

Soc. 105, 1961, 368 κέ. καὶ Stemmer, *Panzerstatuen* 137, σημ. 449.

109. Βλ. M. Fränkel, *AvP* VIII, 1, 153 κέ., ἀρ. 246. Hekler ὁ.π. σημ. 63 καὶ τὶς ὑποθέσεις μου παραπάνω σ. 143 καὶ 146. Γιὰ τὸ ψήφισμα στὴν Πέργαμο καὶ ὄχι στὴν Ἐλαία βλ. τελευταῖα L. Robert, *BCH* 108, 1984, 472-489.

110. ἴσως τώρα ἡ ἄποψη τοῦ Stemmer, *Panzerstatuen* 136: "wenn unsere Kenntnis an gesicherten hellenistischen Panzerstatuen erst in der 2. Hälfte des 2. Jhdts einsetzt" θὰ πρέπει νὰ ἀλλάξει.

ἄλλες πόλεις, κυρίως τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῶν νησιῶν, ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ.

Συνεπῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει σήμερα ὅτι ἓνα τέτοιο ἔργο, τῆς περγαμηνῆς σειραῶς τῶν θωρακοφόρων, θὰ ἀπετέλεσε τὸν πρόδρομο τοῦ Αὐγούστου *Prima Porta*¹¹¹ μὲ τις ὅποιες ἀλλαγές τοῦ τελευταίου ὡς πρὸς τὰ δευτερεύοντα χαρακτηριστικά¹¹². Δὲν εἶναι συγγενική μόνον ἡ ὁμοιότητα τοῦ γενικοῦ τύπου, ἡ στάση του καὶ τὰ μοτίβα τῶν χειρῶν. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀδροδουλεμένη πλάτη τοῦ Αὐγούστου¹¹³ καὶ ἰδιαίτερα ἡ ὕπαρξη τοῦ στηρίγματος (*puntello*) στὴ μέση πίσω¹¹⁴, πάνω στὸ ἱμάτιο (εἰκ. 25), σχεδὸν στὸ σημεῖο ποὺ καταλήγει ἡ ἐγκοπὴ τοῦ διχαλωτοῦ ὀριζόντιου συνδέσμου τοῦ ἀγάλματος τῆς Κῶ εἶναι ἐντελῶς ὅμοια γιὰ νὰ εἶναι τυχαία.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Συμβολὴ στὴν ὁρολογία καὶ τὴν τυπολογία τῶν θωράκων

Ἡ ἔρευνα, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ αἵωνα μας, ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ προβλήματα ὀνομαστικοῦ προσδιορισμοῦ καὶ τυπολογικῆς κατάταξης τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ὀπλισμοῦ¹¹⁵ καθὼς καὶ μὲ εἰκονογραφικά, τυπολογικά καὶ χρονολογικά ζητήματα θωρακοφόρων ἀγαλμάτων — ἀλλοῦ περιστασιακά¹¹⁶ κι ἀλλοῦ λιγότερο ἢ περισσότερο συστηματικά¹¹⁷. Ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ὀπλισμοῦ δὲν ἔγινε πάντοτε μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα — τὰ ὅπλα — ἀλλὰ, κυρίως, μέσα ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις τους στὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Στὰ ἔργα αὐτὰ οἱ λεπτομέρειες τοῦ ὀπλισμοῦ συχνὰ εἴτε παραλείπονταν, εἴτε ἀποδίδονταν σὲ παραλλαγές. Αὐτὸ ὀφειλόταν στὴ ματιὰ καὶ τὴ βούληση ἀλλὰ, ὀρισμένες φορές, καὶ τὴ μὴ ὀρθὴ κατανόηση τῶν πραγματικῶν ἀντικειμένων ἐκ μέρους τῶν καλλιτεχνῶν. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ διαπίστωση ἑλλειψῆς ἐνιαίας ὁρολογίας, ἡ ἀνακάλυψη νέων εὐρημάτων — ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ ὀπλισμὸς ποὺ βρέθηκε στὸν «τάφος τοῦ Φιλίππου» στὴ Βεργίνα¹¹⁸ — μὲ τὴν πρόσθετη γνώση ποὺ προσφέρουν γιὰ τὸ ὕλικό, τὸ σχῆμα καὶ τὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες κατασκευῆς τῶν ὄπλων, δημιούργησε ὀρισμένες ἀντικειμενικὲς δυσκολίες στὴ

111. Βλ. H. Kähler, *Die Augustusstatue von Prima Porta*, MAR I (1957) 7 κέ. πίν. 1-4, 10-11, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Ὁ Kähler θεωρεῖ τὸ ἔργο "Umbildung klassischer Vorbilder", ἐνῶ ἀντίθετα ἀρχικὰ ὁ G. Loschke, *BJb* 114-115, 1906, 470 κέ. τὸ θεώρησε "Kopie" καὶ σχετικὰ πρόσφατα ὁ P. Zanker, *Die Bildnisse des Augustus* (1979) 46 κέ. "Kein Original... Das Original wird aus Bronze gewesen sein" (βλ. παρόμοια ὁ O. Brendel, *Gnomon* 36, 1964, 501).

Γιὰ τὸν συνδυασμὸ τῶν τριῶν κατηγοριῶν ἐξουσίας (τῆς στρατιωτικῆς, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς θεϊκῆς) ποὺ ἐνσωματώνει ἡ αὐτοκρατορικὴ εἰκόνα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου τῆς *Prima Porta* βλ. Price, *RAP* 172 κέ. καὶ ἰδιαίτ. 185-186.

112. Κυρίως στὸ εἶδος τοῦ θώρακα (*Metallpanzer*) καὶ στὴ διευθέτηση τοῦ ἱματίου.

113. Πρβ. Zanker ὁ.π. (σημ. 111): "das unvollständige Relief auf der Panzerrückseite zeigt daß man die Statue

nur soweit ausarbeitete, wie sie bei Aufstellung vor einer Wand gesehen werden konnte".

114. Βλ. Kähler ὁ.π. (σημ. 111) 14 ὅπου καὶ ἡ ἀξιολόγησή του γιὰ τὸ *puntello*.

115. Βλ. Hagemann, *GP* VII κέ. ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

116. Ἐτσι π.χ. Φ. Πέτσας, *Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων* 117-124, J. Borchhardt, *AA* 1968, 262 κέ., J. Marcadé, *Musée Délos* 329 κέ., Graeve, *Alexandersarkophag* 85-95, J. Borchhardt, *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra*, *IstForsch* 32 (1976) 58 κέ. καὶ V. Lambrinoudakis-G. Gruben, *AA* 1987, 608 κέ. σημ. 64.

117. Ἐτσι π.χ. Hekler, *BGAP* 190-241, Vermeule I-IV καὶ Stemmer, *Panzerstatuen* I κέ. ἀντιστοίχως.

118. M. Andronicos, *Vergina, The Royal Tombs and the Ancient City* 136 κέ. καὶ γιὰ τὸν θώρακα 137-144, εἰκ. 95-6.

μελέτη τοῦ θωρακοφόρου ΑΕ 268. Αὐτὲς οἱ δυσκολίες μὲ τὴ σειρά τους ὁδήγησαν στὴν ἀποφυγή, τὴν τροποποίηση ἀλλὰ καὶ τὸν ὑπομνηματισμὸ παλαιότερων ὄρων. Στὸ κύριο σῶμα τῆς παραπάνω μελέτης δόθηκε ἰδιαίτερη σημασία στὴν ἐξέταση καὶ στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ θώρακα ποὺ φέρει ἡ μορφή ΑΕ 268. Ἐδῶ ἐπιχειρεῖται νὰ ὁρισθοῦν τὰ δυὸ εἶδη θωράκων, ὁ *μετάλλινος* (ἀνατομικὸς) καὶ ὁ *δερμάτινος* (κυλινδρικός) ὡς ἑξῆς:

Μετάλλινος θώρακας ἢ θώρακας ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν (Metall-Muskelpanzer) θεωροῦμε μόνον αὐτὸν ποὺ ἀποδίδει, ἄλλοτε ἐντονότερα κι ἄλλοτε πιὸ σχηματικά, τοὺς μυῶνες τοῦ ἐπάνω τμήματος τοῦ κορμοῦ — ἀνεξάρτητα ἐὰν ὁ ἴδιος ἀποτελεῖται ἀπὸ μέταλλο ἢ κάποιον ἄλλο ὕλικό. Κατ' ἀναλογία, ὡς *δερμάτινος ἢ κυλινδρικός θώρακας* (Leder-Rohrenpanzer) ὁρίζεται ὁ θώρακας ποὺ δὲν παρουσιάζει ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, ἀνεξαρτήτως πάλι τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ἀποτελεῖται. Στὸ ἐπάνω μέρος καὶ οἱ δυὸ ὁρίζονται ἀπὸ τὸ κόψιμο τοῦ λαιμοῦ — ἡμικυκλικὸ συνήθως γιὰ τὸν πρῶτο, γωνιασμένο κατὰ κύριο λόγο γιὰ τὸ δεύτερο. Στὸ κάτω ἄκρο γιὰ τὸν μὲν μετάλλινον ὑπάρχει πάντοτε ἡ κυματοειδὴς ἀπόληξη ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν πορεία τῆς βουβωνικῆς χώρας καὶ τῶν μυῶνων της μπροστὰ ἢ μιὰ ἐντονα τοξοειδὴς παρυφὴ μπροστὰ ἢ πίσω, ἐνῶ γιὰ τὸν δερμάτινον ὑπάρχει μιὰ εὐθεία (ἢ καμιά φορὰ ἐλάχιστα τοξοειδὴς) παρυφή. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἡ ὕπαρξη, ἢ ἡ ἀπουσία πετερυγῶν¹¹⁹, ἐπωμίδων, ζώνης, ταινιῶν καὶ διακοσμητικῶν μοτίβων στὸ κύριο σῶμα τοῦ θώρακα, δὲν παίζουσιν κανένα ἀπολύτως ρόλο στὸν παραπάνω ὁρισμὸ. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἐξάλλου, ἐλαχιστοποιοῦνται ἀλληλοεπικαλύψεις ἢ ἀντιθέσεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ δημιουργηθοῦν στὴν περίπτωση ἐνὸς διαφορετικοῦ ὁρισμοῦ εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο (ἔτσι π.χ. ὁ θώρακας ἀπὸ τὸν «τάφο τοῦ Φιλίππου» στὴ Βεργίνα ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν κυλινδρικών θωράκων, ἂν καὶ τὸ κυρίαρχο ὕλικό του εἶναι ὁ σίδηρος) εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόδοσή του πάνω σὲ ἓνα ἔργο τέχνης (ἔτσι π.χ. ὁ θώρακας τοῦ γίγαντα μὲ τὴν πλάτη στὸν θεατὴ ἀπὸ τὴ γιγαντομαχία τοῦ μεγάλου βωμοῦ στὴν Πέργαμο¹²⁰ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν μετάλλινων), μολονότι μέχρι σήμερα δὲ μᾶς εἶναι γνωστὸ ἐὰν ἀκόμα καὶ σὲ ἓνα δερμάτινο ὡς πρὸς τὸ ὕλικό του θώρακα μπορούσαν, ἐνδεχομένως, νὰ ἀποδίδονται κάποιες ἀνατομικὲς λεπτομέρειες.

Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ὁδηγοῦν ὁρισμένα παραδείγματα ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς τέχνης, κυρίως ἱππέων πάνω σὲ ἀνάγλυφα, ὅπως π.χ. στὸ μνημεῖο Uzeblemi ἀπὸ τὰ Καλύανδα, καὶ τὴ σαρκοφάγο Rajawa τῆς Ξάνθου¹²¹, τὸν τάφο τοῦ Ἀλκέτα στὴν Τελμεσσὸ¹²² καὶ λιγότερο, ἴσως ὁ θωρακοφόρος τῆς σκηνῆς τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ ἀπὸ τὴν Τηλέφεια¹²³ ἢ ὁ Τιμικλῆς στὸ ἀρκετὰ ὕστερότερο χρονικὰ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφό του ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο¹²⁴. Τὰ τελευταῖα θὰ μπορούσαν ἐπίσης νὰ ἀποτελοῦν παραδείγματα συμφυρμῶν τῶν δύο κατηγοριῶν θωράκων «καλλιτεχνικὴ ἀδεία» ἢ, ὅπως προτείνει ὁ Borchhardt¹²⁵ μιὰ εἰδικὴ κατηγορία θωράκων ἱππέων, ἢ ὅποια ὁμως δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύει τουλάχιστον στὴν περίπτωση τοῦ ἱππεύοντος Ἀλεξάνδρου στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Νεάπολης ἢ στὸ χάλκινο ἀγαλματίδιο τοῦ ἴδιου πάλι στὴ Νεάπολη¹²⁶.

Σχετικὰ μὲ τὰ δύο εἶδη θωράκων θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ ὅρος *πτέρυγες*,

119. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ὅρου *πτέρυγες* βλ. παρακάτω καὶ σημ. 127 κέ.

120. Βλ. H. Winnefeld, *AvP* III, 2 (1910) πίν. 17 καὶ J. Charbonneaux - R. Martin - Fr. Villard, *Grèce hellénistique* (1970) 272 εἰκ. 293.

121. Βλ. J. Borchhardt, *AA* 1968, 226 εἰκ. 39 καὶ 229 εἰκ. 41 ἀντιστοίχως.

122. Βλ. G. Kleiner, *Diadochen-Gräber* (1936) 75 κέ.

πίν. 2-4.

123. Βλ. H. Winnefeld, *AvP* III, 2 (1910) 175 πίν. 34, 1.

124. Βλ. Vermeule I 22-23 ἀρ. 56 πίν. 19.

125. *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra* 61.

126. Βλ. M. Bieber, *Alexander the Great in Greek and Roman Art* (1946) 36, 84, πίν. 11, εἰκ. 19, πίν. 12, εἰκ. 20-21 καὶ 35, 84, πίν. 16, εἰκ. 28 ἀντιστοίχως.

που βρίσκουμε στις αρχαίες πηγές¹²⁷, δεν είναι ταυτόσημος με τον όρο που χρησιμοποιείται από τους έρευνήτες για να περιγράψει το αντίστοιχο τμήμα του θώρακα. Καί, μολονότι η νεότερη, συχνά προσεκτικά διατυπωμένη όρολογία κρίνεται χρήσιμη καθώς, περιεκτικότερη, αποδίδει σαφέστερα το σχήμα και το υλικό των τμημάτων αυτών του όπλισμού¹²⁸, η χρησιμοποίησή της για να προσδιορίσει συγχρόνως και τη χρονική διάρκειά τους δεν φαίνεται ολότελα όρθη. Έτσι π.χ. έχει επικρατήσει ο όρος πτέρυγες για να όρίσει τις κοντές, φαρδιές λωρίδες, περισσότερο ή λιγότερο καμπύλες ή τετράγωνες, που ξεκινούν (σύμφυτες ή προσαρμωσμένες) από την παρυφή του θώρακα των κλασικών, κυρίως, χρόνων, καθώς και των απομυμήσεών τους κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου¹²⁹. Αντίθετα από τις πτέρυγες στους θώρακες των έλληνιστικών, κυρίως, χρόνων έχει επικρατήσει ο όρος “Streifen”, λωρίδες, με τα ανάλογα προσδιοριστικά επίθετα¹³⁰. Τί γίνεται, όμως, στις περιπτώσεις των θωράκων που φέρουν ίππεις και πεζοί στις ζωφόρους του μνημείου των Νηρηίδων, της Τρύσας και της πλάκας από την Τέω¹³¹ όπου οι πτέρυγες είναι λωρίδες ή σε όρισμένα παραδείγματα από τον Τάραντα¹³², σαφώς πρώιμα έλληνιστικά, όπου όμως οι λωρίδες είναι πτέρυγες; Γι’ αυτό θεώρησα όρθο να προτάξω έδω τον νεότερο επεξηγηματικό όρο, να κρατήσω όμως και τον ευρύτερο αρχαίο που έτσι κι αλλιώς έννοει το ίδιο πράγμα, πολύ πριν ή έρευνα επιχειρήσει να τον περιορίσει χρονικά.

Από τα παραδείγματα που του ήταν γνωστά, ο Hekler είχε θεωρήσει ότι κατά τη διάρκεια της έλληνιστικής περιόδου προτιμούνταν τόσο οι μετάλλινοι όσο και οι δερμάτινοι θώρακες με δυο σειρές δερμάτινων λωρίδων (Lederstreifen) στην παρυφή τους, σε αντίθεση με τα είδη των θωράκων της κλασικής περιόδου στο κάτω άκρο των οποίων υπήρχαν γλωσσοειδείς πτέρυγες¹³³. Στην ίδια διαπίστωση καταλήγουν αργότερα και οι Vermeule¹³⁴ και Stemmer¹³⁵ αν και οι τελευταίοι δεν συζητούν για το είδος του θώρακα. Ωστόσο, από τα μέχρι σήμερα γνωστά μας παραδείγματα ή απεικόνιση μετάλλινων θωράκων με δυο σειρές από δερμάτινες λωρίδες-πτέρυγες δεν είναι ούτε βέβαιη, τουλάχιστον για τα πρώιμα έλληνιστικά χρόνια¹³⁶. Τα βέβαια παραδείγματά τους πυκνώνουν από τα μέσα έλληνιστικά χρόνια και μετά¹³⁷. Αντίθετα, δερμάτινοι θώρακες από την παρυφή των οποίων ξεκινούν δερμάτινες λωρίδες-πτέρυγες,

127. Βλ. Hagemann, *GP* 36 κέ. και ιδιαίτ. 75, 78.

128. Βλ. Hekler, BGAP 198 Lederstreifen, Vermeule I 13-14, “short and long rows of rectangular tasseled straps, 22 leather straps”, P. Fraser, *Berytus* 15, 1964, 73 “leather thongs”, Stemmer, *Panzerstatuen* 2 σημ. 11 “Lederstreifen” κλπ.

129. Βλ. Vermeule I 5, 9, 12, 13, 20 κλπ.

130. Vermeule I 13-14 κλπ. και Hekler, BGAP 198.

131. Βλ. σ. 162 και σημ. 179-181.

132. Βλ. H. Klumbach, *Tarentiner Grabkunst* (1937) 4 άρ. 16 πίν. 4, 20-21 άρ. 101 πίν. 19, J.C. Carter, *The Sculpture of Taras* 68 άρ. 185 πίν. 30c.

133. Hekler, BGAP 198.

134. *AJA* 61, 1957, 236-237.

135. *Panzerstatuen* 138.

136. Έτσι π.χ. στο άετωμα C της λεγόμενης σαρκοφάγου του Μ. Αλεξάνδρου ο μετάλλινος θώρακας που φορεί ο πολεμιστής (βλ. Graeve, *Alexandersarkophag*

94, πίν. 67, 1 και 68, 1) δεν διαθέτει καθόλου δερμάτινες λωρίδες, ενώ είναι άβέβαιο αν υπήρχε μια διπλή σειρά από ανάλογες στη γραπτή επιτύμβια στήλη του Ζηνόδοτου του Κολοφώνιου (βλ. P.M. Fraser, *Berytus* 15, 1964, 71-72 πίν. 10, 1). Έξαιρεση ίσως αποτελούν τα παραδείγματα του μικτού τύπου των θωράκων των ίππέων για τα οποία έγινε διεξοδικός λόγος παραπάνω (βλ. σ. 153).

137. Πρβ. τα θωράκια από τις στοές του ναού της Αθηνάς στην Πέργαμο (H. Droysen, *AvP* II (1985) 96 πίν. 45, 1 χωρίς πτέρυγες, 97 πίν. 47, 2 με πτέρυγες), Τηλέφεια του μεγάλου περγαμηνού βωμού (H. Winnefeld, *AvP* III, 2 (1910) 173 κέ. πίν. 34, 1, 179 πίν. 35, 1), πλάκες ζωφόρου από το Σμινθείο της Τρωάδας (H. Weber, *IstMitt* 16, 1966, 109-110 πίν. 14, 3), ζωφόρος Έκατείου στα Λάγινα της Καρίας (A. Schober, *Der Fries des Hekateions von Lagina, IstForsch* II (1933) 34-35 άρ. 216 N VII, άρ. 217, NIX πίν. 9-10) κλπ.

συνήθως μακρόστενες¹³⁸, πού διατάσσονται σὲ διπλὴ ἐπ'ἀλλήλη σειρὰ — μιὰ βραχύτερη πάνω καὶ μιὰ μακρύτερη κάτω — συχνὰ μὲ κροσσωτὲς ἀπολήξεις, εἶναι γνωστοὶ σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ πρωτότυπα ἔργα ὁλόγλυφης καὶ ἀνάγλυφης πλαστικῆς καὶ μεγάλης ζωγραφικῆς τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων πού συνεχίζει σὲ μιὰ σειρὰ ὁλόγλυφων ἔργων τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς περιόδου¹³⁹.

Δὲν ὑπάρχει καμιὰ φιλοδοξία νὰ παρουσιαστῇ ἐδῶ ἕνας πλήρης κατάλογος αὐτῶν τῶν μνημείων. Καὶ γιὰτί κάτι τέτοιο δὲν ἐντάσσεται στὶς ἐπιδιώξεις τῆς συγκεκριμένης μελέτης ἀλλὰ, κυρίως, γιὰτί ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ ἔργα ζωγραφικῆς καὶ τὰ ἀνάγλυφα ὁ χρόνος καὶ ἡ φθορὰ ἔχουν, πολλές φορές, ἀπαλείψει οὐσιαστικὲς λεπτομέρειες, ἢ ἀπουσία τῶν ὁποίων καθιστᾷ ἀδύνατη τὴ μελέτη καὶ τὴν κατάταξη τῶν μνημείων σὲ ἕναν πλήρη κατάλογο, ἔστω καὶ μὲ ἐρωτηματικά, τὰ ὁποῖα δὲν ἀποφεύγονται καὶ ἐδῶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις. Π.χ. εἶναι ἀδύνατο νὰ διακρίνει κανεὶς ἂν ὑπάρχουν ζωγραφιστὲς πτέρυγες καὶ πόσες, ἄραγε, σειρὲς στοὺς ἵππεις τῶν ζωφόρων τοῦ δρόμου τοῦ τάφου στὸ Kazanlak¹⁴⁰ ἢ σὲ ἐπιτύμβιες στήλες τοῦ νεκροταφείου τῆς Hadra στὴν Ἀλεξάνδρεια¹⁴¹.

Μὲ τὰ σημερινὰ ἐπιστημονικὰ δεδομένα ἐπιχειρήθηκε νὰ κρατηθεῖ μιὰ σχετικὴ χρονολογικὴ σειρὰ στὸν κατάλογο πού ἀκολουθεῖ:

I. Παραδείγματα ὁλόγλυφης πλαστικῆς

1. Τμήματα θωρακοφόρου, τοῦ λεγόμενου Ἄρη, ἀπὸ τὸν βωμὸ τῆς Μαγνησίας τοῦ Μαιάνδρου¹⁴². Μολονότι πρόκειται γιὰ ἀνάγλυφο τοποθετεῖται κατ' ἐξαίρεση στὴν ὁμάδα αὐτή, ἐπειδὴ λειτουργεῖ σχεδὸν ὡς ὁλόγλυφο μπροστὰ σὲ τοῖχο¹⁴³ (εἰκ. 10).

2. Τμήματα θωρακοφόρου ἀπὸ τὸ ἐπάνω Γυμνάσιο τῆς Περγάμου¹⁴⁴ (εἰκ. 11-12).

3. Τμήματα θωρακοφόρου-ἱματιοφόρου μορφῆς (Α 4241) ἀπὸ τὴ Δῆλο (εἰκ. 13).

4. Ὁ ἀνθύπατος Billienus μὲ τὴ χλαμύδα-paludamentum στὴ Δῆλο (εἰκ. 14).

5-6. Οἱ θωρακοφόροι-χλαμυδοφόροι Α 4173 καὶ Α 4242 ἀπὸ τὸ Μιθριδάτειο τῆς Δήλου (εἰκ. 15-16).

7. Ὁ θωρακοφόρος-χλαμυδοφόρος ἱππίας Α 2229 α-β τῆς Δήλου (εἰκ. 17).

8. Ὅρισμένα μικρότερα τμήματα ἀνάλογων θωρακοφόρων ἀπὸ τὸ ἴδιο νησί¹⁴⁵.

9. (;) Ὁ κορμὸς τοῦ θωρακοφόρου-ἱματιοφόρου ἀπὸ τὶς Σάρδεις¹⁴⁶.

138. Τὸ σχῆμα, ἄλλοτε περισσότερο κι ἄλλοτε λιγότερο μακρόστενο, στὶς ἀποδόσεις τους πάνω στὰ ἔργα τέχνης δὲ φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ διάκριση μὲ χρονικὸ ἢ νοηματικὸ (βλ. ἀνάλογες ὑποθέσεις γιὰ τὶς ζῶνες Hagemann, *GP* 13 κέ. πού κατὰ τοὺς Hekler, *BGAP* 199 καὶ A. Mansel, *AA* 1968, 271 σημ. 33 δὲν ἰσχύουν) χαρακτηριστῆρα (πρβ. σ. 158 καὶ 160 τὰ παραδείγματα II 1 καὶ II 2 ἀλλὰ καὶ II 7 καὶ II 3).

139. Βλ. τὰ παραδείγματα πού ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τοὺς Hekler καὶ Vermeule ὁ.π. (σημ. 117), καὶ κυρίως τὰ δημοσιευμένα πρόσφατα τῆς Τήνου Fr. Queyrel στὸ *Ténos I* 287 κέ. πίν. 142-148.

140. Βλ. V. Mikov, *Le tombeau antique près de Kazanlak* (1954) 9, πίν. 3 καὶ ἰδιαίτ. 4, 2.

141. Βλ. Bl. Brown, *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style* 26, ἀρ. 22, πίν. 14, 28, ἀρ. 26, πίν. 16, 1-2. Γιὰ ἀνάλογες ζωγραφιστὲς λεπτομέρειες, πού τώρα ἔχουν χαθεῖ, πάνω σὲ ἀνάγλυφα βλ. J. Borchardt, *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra* 61.

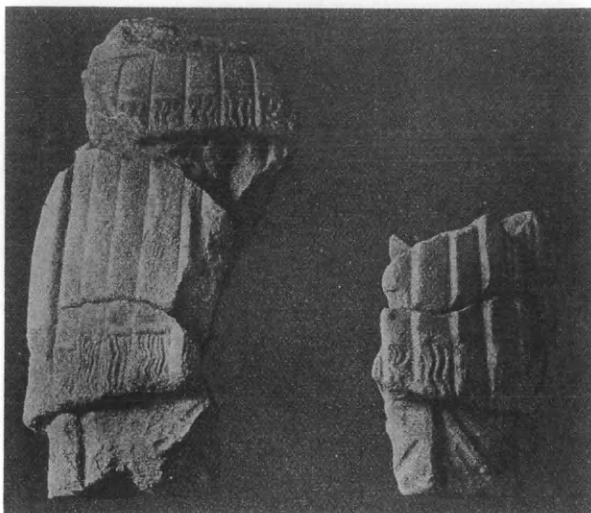
142. C. Humann, J. Kohte, C. Watzinger, *MamM* 178-179 ἀρ. 13 εἰκ. 182.

143. Βλ. *MamM* 175 "fast frei aus dem Hintergrund vortretenden, einzelnen Relieffiguren".

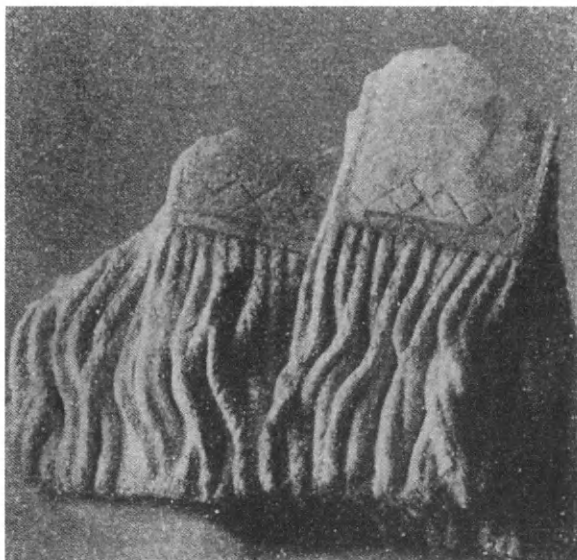
144. H. Hepding, *AM* 32, 1907, 379 κέ., Hekler, *BGAP* 195 κέ. εἰκ. 124-126.

145. Γιὰ τὰ παραδείγματα 3-8 βλ. J. Marcadé, *Musée Délos* 329 κέ. πίν. 75-76.

146. Vermeule II 97 πίν. 17, 1.

Είκ. 10. Τμήματα από τὸν ἔξτερο θωρακοφόρο (Ἄρη;) τοῦ βωμοῦ τῆς Μαγνησίας τοῦ Μαιάνδρου.
Είκ. 11. Τμήμα κολοσσικοῦ θωρακοφόρου ἀγάλματος ἀπὸ τὴν Πέργαμο.

Είκ. 12. Ἀπότμημα τῶν πτερύγων κολοσσικοῦ θωρακοφόρου ἀγάλματος ἀπὸ τὴν Πέργαμο.
Είκ. 13. Ὁ θωρακοφόρος-ἱματιοφόρος τῆς Δήλου Α 4241.

Εἰκ. 14. Τὸ ἄγαλμα τοῦ θωρακοφόρου-χλαμυδοφόρου ἀνθυπάτου Billienus στὸ βάθρο του στὴ Δῆλο.
 Εἰκ. 15-16. Οἱ θωρακοφόροι-χλαμυδοφόροι Α 4173 καὶ Α 4242 ἀπὸ τὸ Μιθριδάτειο τῆς Δῆλου.
 Εἰκ. 17. Ὁ θωρακοφόρος-χλαμυδοφόρος ἱππίας Α 2229 τῆς Δῆλου.

10. Ὁ κορμὸς τοῦ θωρακοφόρου - ἱματιοφόρου (;), χλαμυδοφόρου (;), τῆς Ἀγορᾶς τῆς Κυρήνης¹⁴⁷.

11. (;) Ὁ θωρακοφόρος τῆς Beqa¹⁴⁸.

12-13. Οἱ κορμοὶ τῶν θωρακοφόρων μὲ τις χλαμύδες-paludamenta τῆς Νάξου¹⁴⁹.

Στὴν ὁμάδα αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ὀλόγλυφοι θώρακες τοῦ εἴδους ἀπὸ τρόπαια καὶ ἐπιτύμβια ἢ ἄλλα μνημεῖα, ἰδιαίτερα αὐτὰ τῆς Κῶ καὶ τῆς Ρόδου: 1) ἀπὸ τὴν Κῶ στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁵⁰ καὶ 2) ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῆς Ρόδου¹⁵¹.

II. Παραδείγματα ἀνάγλυφης πλαστικῆς

1. Ὁ θωρακοφόρος Μακεδόνας (Α9) καὶ προφανῶς ὁ χλαμυδοφόρος ἱππίας (Α18) τῆς κεντρικῆς ζωφόρου τῆς λεγόμενης σαρκοφάγου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καθὼς καὶ οἱ περισσότεροι πεζοὶ πολεμιστὲς τῶν ἀετωμάτων C καὶ D τοῦ ἴδιου μνημείου¹⁵².

2. (;) Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς πεζοὺς καὶ ἱππεῖς χλαμυδοφόρους ὀπλίτες τῆς ζωφόρου τοῦ τάφου τῶν Λευκαδίων¹⁵³.

3. Ὁ θωρακοφόρος ἱματιοφόρος (;), χλαμυδοφόρος (;) τοῦ ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ἡροδώρου¹⁵⁴.

[4. (;) Ὁ θωρακοφόρος ἱππίας τοῦ ἀναγλύφου τῆς Μαδρίτης ἀπὸ τὴν Τροία, Madrid, Museo Arqueologico EA ἀρ. 1744¹⁵⁵].

5. Ὁ θωρακοφόρος τῆς μετόπης ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Ἴλιον¹⁵⁶.

6. Θωρακοφόροι-χλαμυδοφόροι πεζοὶ (;) καὶ ἱππεῖς ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Τάραντα¹⁵⁷.

7. Οἱ θωρακοφόροι πολεμιστὲς τῶν φατνωμάτων τοῦ μαισωλείου στὸ Belevi¹⁵⁸.

8. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς θωρακοφόρους τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρτεμισίου τῆς Μαγνησίας τοῦ Μαιάνδρου¹⁵⁹.

9. Οἱ θωρακοφόροι ἱππεῖς 4 καὶ 14 καὶ ἴσως ὁ πεζὸς 17 τῆς ζωφόρου τοῦ μνημείου τοῦ

147. Βλ. H. Sichtermann, *AA* 74, 1959, 302 κέ. εἰκ. 62-63 καὶ Vermeule III 52-53 πίν. 11, 9-10.

148. Βλ. H. Seyrig, *Bull. du Musée de Beyrouth* 24, 1971, 11-12 πίν. 1-2.

149. V. Lambrinoudakis-G. Gruben, *AA* 1987, 608-614 εἰκ. 47-50.

150. G. Mendel, *Cat. des Sculpt. Mus. Ott.* III (1914) 35-36 ἀρ. 833 (2212), γιὰ καλύτερη ἀπεικόνισή του βλ. Hekler, *BGAP* 202 ἀρ. 129 καὶ A. Neppi-Modona, *L'isola di Coo nell'antichità classica* (1935) 159 πίν. 12a.

151. Vermeule II 98, πίν. 12, 2 καὶ Γρηγ. Κωνσταντινόπουλος, *Ἡ ἀρχαία Ρόδος* (1986).

152. Graeve, *Alexandersarkophag.* 51 κέ., 65, 85 κέ., πίν. 27-29, 31, 66-68 καὶ 72. Στὸν τελευταῖο βλ. καὶ τὸ ζωγραφισμένο δερμάτινο θώρακα πάνω στὴν ἀσπίδα τοῦ πίν. 72.4.

153. Βλ. Φ. Πέτσα, *Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων* 159 κέ. πίν. Α καὶ 27β.

154. Βλ. H. K. Süsserott, *Griechische Plastik des 4.*

Jhds v. Chr. (1938) 92 πίν. 11,1 καὶ W.-H. Schuchhardt, *Die Epochen der griechischen Plastik* (1959) 120 εἰκ. 97 (καλύτερη ἀπεικόνιση).

155. Vermeule I 13, B1.

156. B. Holden, *The Metops of the Temple of Athena at Ilion* (1964) 25 πίν. 27, 50.

157. H. Klumbach, *Tarentiner Grabkunst* 21 ἀρ. 107 πίν. 19 καὶ J. C. Carter, *The Sculpture of Taras* 70 κέ. πίν. 33, 36d καὶ 70, 97 πίν. 62a.

158. Βλ. V. Süssenbach, *Der Frühhellenismus im griechischen Kampfreief* (1971) 53 κέ. εἰκ. 5, 7-8 καὶ 11 καὶ C. Praschnicker, M. Theuer κ.ἄ., *Das Mausoleum von Belevi* (1979).

159. Βλ. A. Yaylali, *Der Fries des Artemisions von Magnesia am Mäander*, 15. Beih. *IstMitt* (1976) 17 κέ. W5P, πίν. 3,2,19 κέ. W8P πίν. 5,2,28 S 11 I, πίν. 11,1. 33-34 S23P πίν. 14,3, S 24-25 πίν. 15, 1-2, S 26-27 P πίν. 16, 1-2.

Εἰκ. 18-19. Πλάκες ἀρ. 220 καὶ 221 τῆς ζωφόρου τοῦ Ἑκατείου στὰ Λάγινα τῆς Καρίας (λεπτομέρειες).

Εἰκ. 20. Λεπτομέρεια ἀπὸ τῆ ζωφόρου τοῦ μνημείου τοῦ Αἰηνόβαρβου στὴ Ρώμη. Εἰκ. 21. Ἐπιτύμβια στήλη στὴ Ρόδο.

Αϊμιλίου Παύλου στους Δελφούς¹⁶⁰.

10. (;) Ίσως ὁ θωρακοφόρος χλαμυδοφόρος τῆς πλάκας μετὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν Τηλέφεια τοῦ βωμοῦ τῆς Περγάμου¹⁶¹.

11. Ὁ θωρακοφόρος μετὸ ἄλογο στὸ ἥρωικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Περγάμου¹⁶².

12. Ὁ θωρακοφόρος ἱππέας τοῦ τμήματος τῆς ζωφόρου ἀπὸ τὸ Lesce στὴ Βουδαπέστη¹⁶³.

13. Ὁ θωρακοφόρος-ἱματιοφόρος τῆς πλάκας 220 (εἰκ. 18) καὶ οἱ θωρακοφόροι-ἱματιοφόροι τῶν πλακῶν 221 (εἰκ. 19) καὶ 230 τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἑκάτης στὰ Λάγινα τῆς Καρίας¹⁶⁴.

14. Ὁ θωρακοφόρος μετὴ χλαμύδα-paludamentum Ἄρης τῆς ζωφόρου τοῦ Ahenobarbus στὴ Ρώμη¹⁶⁵ (εἰκ. 20).

15. Ὁ θωρακοφόρος χλαμυδοφόρος ἐπιτύμβιας στήλης στὴ Ρόδο¹⁶⁶ (εἰκ. 21).

Στὴν κατηγορία αὕτῃ θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἀνάγλυφοι θώρακες τοῦ εἴδους ἀπὸ μεγάλες συνθέσεις μετὸ ὅπλα ἢ τρόπαια, ὅπως π.χ.: 1) τῶν πλακῶν ἀπὸ τὶς στοᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πέργαμο¹⁶⁷, 2) τῆς ζωφόρου τῆς Σίδης¹⁶⁸, 3) (;) τῶν πλακῶν τῆς Σέλγης¹⁶⁹, 4) τῆς πλάκας ἀπὸ τὴ Via della Consolazione, St. Omobono-Ρώμη¹⁷⁰.

III. Παραδείγματα ἀπὸ τὴ μεγάλη ζωγραφικὴ

1. Ὁ ἔφιππος χλαμυδοφόρος Ἀλέξανδρος στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Πομπηίας ποὺ ἀποτελεῖ ἀντίγραφο χαμένου πρωτότυπου ζωγραφικοῦ ἔργου τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου, ἴσως τοῦ ζωγράφου Φιλόξενου ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια¹⁷¹.

2. Ὁ ὄρθιος θωρακοφόρος-ἱματιοφόρος (νεκρὸς) στὴν τοιχογραφία τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου τῶν Λευκαδίων¹⁷² (εἰκ. 22).

3. Ὁ ὄρθιος θωρακοφόρος ἱματιοφόρος (νεκρὸς) στὴν τοιχογραφία τοῦ τάφου II τῆς τούμπας Μπέλλα στὴ Βεργίνα¹⁷³ (εἰκ. 23).

160. Βλ. H. Kähler, *Der Fries vom Reiterdenkmal des Aem. Paulus in Delphi*, MAR 5 (1965) 26, 29-30 πίν. I. 1, 4 καὶ 10-12.

161. Βλ. H. Winnefeld, *AvP* III, 2 175 πίν. 34, 1 καὶ E. M. Schmidt, *Der große Altar zu Pergamon* (1961) 73, Beil. II. H. Stähler, *Das unklassische beim Telephosfries* (1966) Faltafel (πίνακας σχεδίου) πλάκα 18.

162. Βλ. Fr. Winter, *AvP* VII, 2 (1908) 248-249 Beil. 33.

163. Βλ. A. Hekler, *ÖJh* 18, 1915, 94 πίν. 2, τοῦ ἴδιου, *Die Sammlung antiker Skulpturen. Museum der Bildenden Künste in Budapest* (1929) 100 κέ. ἀρ. 92.

164. Βλ. A. Schober, *Der Fries des Hekateions von Lagina* 37 ἀρ. 220, NXVI πίν. 13, 38 ἀρ. 221, NXVII πίν. 14-15 ἀρ. 230, WX πίν. 23.

165. Βλ. H. Kähler, *Seethiasos und Cenus*, MAR VI (1966) 8 κέ., 15, 28, πίν. 5, 1 καὶ 9. Γιά τὴ χρονολόγησιν τῶν ἀναγλύφων βλ. καὶ F. Coarelli, *DdA* 3, 1968, 1-67.

166. Βλ. A. Maiuri, *CIRh* 2, 1932, 62 ἀρ. 26 εἰκ. 31.

Vermeule I 15 (B7) πίν. 2, 6.

167. H. Droysen, *AvP* II 95 κέ. πίν. 43-50.

168. A. M. Mansel, *AA* 1968, 262 κέ. εἰκ. 35, 37-38, 41 καὶ 44 καὶ σχέδια εἰκ. 48-49. Τοῦ ἴδιου, *Side* (1978) κέ. εἰκ. 54, 61-62.

169. K. Lanckoronski, G. Niemann - E. Peterson, *Städte Pamphyliens und Pisidiens* II (1892) 178, 175 εἰκ. 144, 181-184 καὶ A. M. Mansel, *Belleten* 30, 1966, 367 σημ. 23 εἰκ. 34.

170. Βλ. Ch. Picard, *Les trophées Romains* (1957) 181 πίν. 3. Γιά τὰ τρόπαια γενικὰ βλ. A. J. Janssen, *Het Antieke Tropaion* (1957).

171. Βλ. E. Pfuhl, *MuZ* II-III (1923) 828 κέ. εἰκ. 648 καὶ J. Charbonneaux-R. Martin-F. Villard, *Hellenistic Art* (1973) 116-118 εἰκ. 115.

172. Βλ. Φ. Πέτσα, Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων 115 εἰκ. 33, ἔγχρ. πίν. 6 καὶ 10 καὶ πίν. 5.

173. M. Andronicos, *Vergina* 35-37 εἰκ. 15-16.

Εἰκ. 22. Ὁ θωρακοφόρος (νεκρὸς) τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου τῶν Λευκαδίων. Εἰκ. 23. Ὁ θωρακοφόρος-ἱματιοφόρος ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τοῦ τάφου II, τῆς τούμπας Μπέλλα στὴ Βεργίνα.

Εἰκ. 24. Πομπιανὴ τοιχογραφία. Ἄτταλος ἢ Εὐμένης καὶ Νίκη μπροστὰ ἀπὸ τρόπαιο. Εἰκ. 25. Ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Αὐγούστου τῆς Primaporta.

4-5. Ἐφιππος χλαμυδοφόρος καὶ πεζὸς ἱματιοφόρος πάνω σὲ γραπτὲς στῆλες ἀπὸ τὴ νεκρόπολη Sciatbi τῆς Ἀλεξάνδρειας¹⁷⁴.

6 (:) καὶ 7. (:) Πεζὸς πολεμιστὴς πάνω σὲ γραπτὴ στήλη ἀπὸ τὴ νεκρόπολη Sciatbi¹⁷⁵ καὶ παρόμοιος θωρακοφόρος χλαμυδοφόρος (:) σὲ γραπτὴ στήλη ἀπὸ τὴ νεκρόπολη Ibrahimiya¹⁷⁶.

8. Ὁ θωρακοφόρος-ἱματιοφόρος ἀπὸ πομπηϊανὴ τοιχογραφία¹⁷⁷ (εἰκ. 24).

Στὴν κατηγορία αὕτῃ θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ζωγραφιστοὶ θώρακες, ὅπως π.χ. 1. τοῦ τάφου τοῦ Λύσωνα καὶ Καλλικλῆ στὴ Νάουσα¹⁷⁸.

Ὁ τόπος καταγωγῆς τοῦ δερμάτινου αὐτοῦ θώρακα καὶ ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἐμφάνισής του δὲν εἶναι γνωστά. Στὴν ἀνάγλυφη ὡστόσο πλαστικὴ ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. σὲ ἔργα κυρίως τῆς ΝΔ. Μ. Ἀσίας, ὅπως π.χ. στὸν Ἑλληνα θωρακοφόρο τῆς Ἀμαζονομαχίας ἀπὸ τὴ ζωφόρο τοῦ μνημείου τῶν Νηρηίδων¹⁷⁹, στὸν θωρακοφόρο στρατηγὸ στὴ ζωφόρο μὲ τὴν κατάληψη τῆς πόλης στὸ μνημεῖο τῆς Τρύσας¹⁸⁰ καὶ στὴν πλάκα ἀπὸ τὴν Τέω μὲ τὸ πρότυπο ἀνάγλυφο ὅπου ἀπεικονίζεται Ἀμαζονομαχία, ἂν τελικὰ αὐτὸ χρονολογηθεῖ ψηλὰ στὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹⁸¹

Ἀπὸ τὴ σειρὰ ὅμως τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ποὺ σημειώθηκε παραπάνω φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ κυρίαρχο εἶδος¹⁸² ἀμυντικοῦ ὅπλισμοῦ τῶν Μακεδόνων¹⁸³, ποὺ στὴ συνέχεια περνᾷ καὶ στὰ κράτη τῶν διαδόχων¹⁸⁴. Ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ ἴδιου καταλόγου γίνεται σαφὲς ὅτι ὁ δερμάτινος θώρακας δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς εἶδος ποὺ φοριέται μόνον ἀπὸ ἱππεῖς¹⁸⁵ οὔτε πάλι ὅτι εἶναι θώρακας τελετῶν καὶ παρελάσεων¹⁸⁶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν μετάλλινον ποὺ θεωρεῖται θώρακας μάχης.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

174. Βλ. E. Breccia, *La necropoli di Sciatbi I-II* (1912) 10-11 πίν. 22-24 καὶ 12 πίν. 25-26 ἀντιστοιχῶς. Ἐπίσης Bl. Brown, *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style* 26 ἀρ. 21 πίν. 11 καὶ 24 ἀρ. 15 πίν. 9, 1.

175. Breccia ὅ.π. I 13-14 εἰκ. 20.

176. Brown ὅ.π. 25-26 ἀρ. 20 πίν. 13, 1. Γιὰ τὴν ἀλεξανδρινὴ ζωγραφικὴ καὶ τὶς στῆλες βλ. καὶ πρὸ πρόσφατα A. Gazal, *Γραπταὶ στῆλαι τῆς ἐλληνιστικῆς Ἀλεξάνδρειας* (1964).

177. Βλ. Pfuhl *MuZ* II-III 816 εἰκ. 658.

178. Βλ. Χρ. Μακαρόνα, *Μακεδονικὰ* 2, 1941-1952, 634 κέ. πίν. 17-19 καὶ Μ. Ἀνδρόνικο, *Μακεδονία, 4.000 χρόνια* (1982) 150 εἰκ. 98.

179. Βλ. W. Schuchhardt, *AM* 52, 1927, 94 κέ., 101-102, Beil. 13, 3 ὅπου οἱ λωρίδες θὰ ἦταν ζωγραφισμένες καὶ ὅπου καθαρὰ διακρίνεται ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἐπάλ-ληλων σειρῶν καὶ τὰ μεγέθη τους.

180. Fr. Eichler, *Die Reliefs des Heroons von Gjölbaschi-Trysa* (1950) 62-63 πίν. 20, A10.

181. P. Devambez, *Bas-relief de Teos* (1962) 9 κέ. πίν. 1 καὶ 3.

182. Βλ. P. Jaecckel στὸ *Zeitschrift der Gesellschaft für histor. Waffen und Kostümkunde* 2, 1965, 105 καὶ A.

Mansel, *AA* 1968, 274 σημ. 49.

183. Μολονότι πρόκειται γιὰ ἄρκετὰ ἀποσπασματικὰ μνημεῖα στὴν ἴδια κατηγορία φαίνεται ὅτι ἀνήκουν καὶ οἱ θώρακες τῶν πολεμιστῶν ἱππέων Δημαίνετου καὶ Καλλία Ἀρτεμιδώρου (:) ποὺ ἀπεικονίζονται στὶς ἐπιτύμβιες στῆλες τῆς Βεργίνας, χρονολογημένες ἀνάμεσα στὸ α' καὶ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα ἀπὸ τὴ Μεγάλη Τούμπα τῆς Βεργίνας* (1984) 28-43 πίν. 5-7 καὶ σ. 55-64 πίν. 12-13 ἀντιστοιχῶς).

184. Στὸν κατάλογό μας δὲν συμπεριλαμβάνονται καὶ ἄλλα μνημεῖα ποὺ ἀπεικονίζουν τὸ ἴδιο εἶδος θώρακα καὶ τὰ ὅποια προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴ δυτικὴ Ἑλλάδα (καὶ ἔχουν σχέση τόσο μὲ τοὺς Μακεδόνες ἀρχικά, καὶ τοὺς Ἡπειρώτες μὲ τὸν Πύρρο ἀργότερα) καὶ βρίσκονται στὴν Κάτω Ἰταλία (π.χ. αὐτὰ τοῦ Τάραντα, Κατάλογος II 6 ἐδῶ σημ. 157), ἀλλὰ καὶ τὴν Ἑτρούρια (βλ. π.χ. G. Cateni, *Corpus delle urne etrusche di età ellenistica* II, 2 (1986) 40 ἀρ. 41 κλπ.).

185. Ὅπως θεωρεῖ ὁ H. Kähler, *Der große Fries von Pergamon* 192 σημ. 76, μολονότι μπορεῖ, πράγματι, νὰ ἐκκίνησε ὡς ὅπλισμός τῶν ἱππέων στὴ Μακεδονία.

186. Βλ. Vermeule I, 3 κέ. κ.ἀ. "ceremonial cuirass".

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΕΙΟΥ ΑΓΟΡΑΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΛΑΚΩΝΙΑ¹

Ι. Ἀπόσπασμα τοῦ λατινικοῦ προοιμίου ἀπὸ τὸ Γύθειο

Ἀπὸ τὸ Γύθειο εἶναι γνωστὰ δύο ἀποσπάσματα τοῦ ἐδίκτου τοῦ 301 μ.Χ.², ἓνα ἀπὸ τὸ λατινικὸ προοίμιο (Lauffer παρ. 7-10), τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸ 26ο κεφάλαιο τοῦ καταλόγου (στ. 268α-274)³. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἐπιγραφὲς ἔχουν χαθεῖ. Τὸ δημοσιευόμενον ἐδῶ νέο ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ ἀνασκαφὴ πού πραγματοποιήθηκε τὸ 1980 ἀπὸ τὴν Ἑφορεία Ἀρχαιοτήτων Σπάρτης στὸν χῶρο τοῦ στρατοπέδου πού βρίσκεται στὸ βόρειο ἄκρο τῆς σύγχρονης καὶ στὶς παρυφῆς τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας πόλεως τοῦ Γυθείου⁴.

Ἀπόσπασμα σπασμένο στὶς τρεῖς πλευρὲς (σῶζεται μόνο ἡ πάνω πλευρὰ) μιᾶς λεπτῆς (πάχ. 0.023-0.03 μ.) πλάκας ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (εἰκ. 1). Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Γυθείου ἀρ. 141.

Ύψ. 0.31 μ., πλάτ. 0.165 μ. Στὸ ἐπάνω μέρος ὑπάρχει περιθώριο πλάτ. 0.045 μ. Σῶζονται 13 στίχοι (οἱ δύο μεσαῖες λέξεις ἀπὸ κάθε στίχο). Ὁ τρόπος γραφῆς εἶναι ἀμελής: οἱ τελευταῖοι στίχοι δὲν εἶναι εὐθυγραμμισμένοι μὲ τοὺς πρώτους, καὶ τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων διαφέρει ἀπὸ στίχο σὲ στίχο (στ. 10 καὶ 11: 0.009 μ., στ. 3, 9, 12 καὶ 13: 0.012 μ., στ. 1, 2 καὶ 4-7: 0.014 μ.), ἀλλὰ καὶ μέσα στὸν ἴδιο στίχο (π.χ. στ. 3). Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων (G, L, Q, U) εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

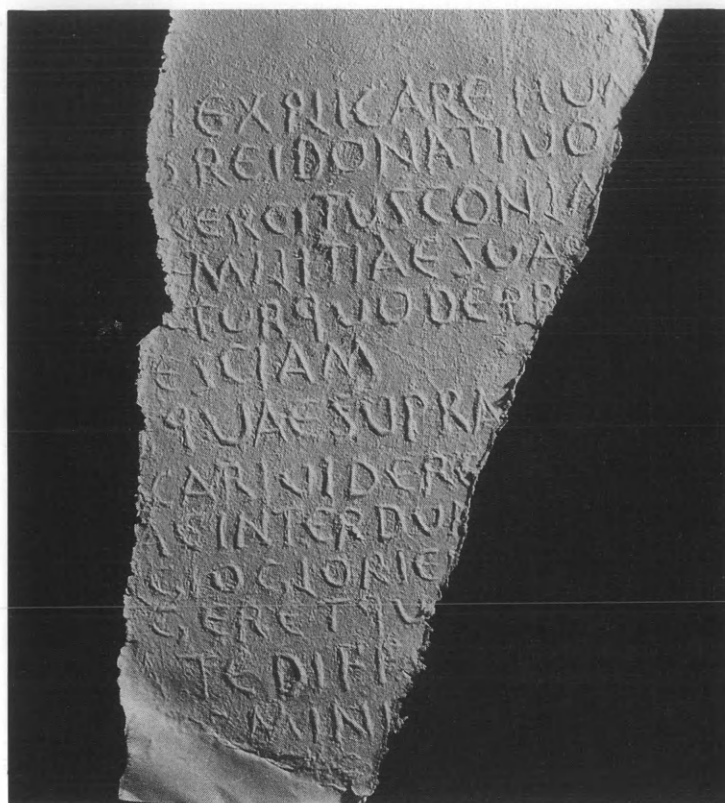
1. Συνήθως ἀναφέρεται στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία ὡς τὸ διοκλητιάνειον ἐδικτον, διάγραμμα ἢ διάταγμα de pretiis maximis (ἀπὸ τὸν λατινικὸ τίτλο). Βλ. τώρα τὸ ἀντίγραφο Aezani IX 5: *θείου διατάγματος τοῦ ἐπὶ τῇ τειμῇ τῶν ὠνίων*. Ἡ κλασικὴ δημοσίευση εἶναι τῶν Th. Mommsen - H. Blümner, *Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium* (Berlin 1893), βλ. ἐπίσης *CIL* III, Suppl. 1 (1902) 1926 κέ. Οἱ παραπομπὲς ἐδῶ γίνονται στὶς νεότερες ἐκδόσεις τοῦ S. Lauffer, *Diokletians Preisedikt* (Berlin 1971) καὶ τῆς M. Giaccherio, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium* (Genova 1974) ὅπου βρίσκεται καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ νεότερα εὐρήματα βλ. M.H. Crawford and Reynolds, *The Publication of the Prices Edict. A New Inscription from Aezani*, *JRS* 65, 160-163, C. Jungck, *Die neuen Funde zum Preisedikt Diokletians*, *Schweizer Münzblätter* 26,

Heft 102, 1976, 25-32. E. J. Doyle, *Two New Fragments of the Edict of Diocletian on the Maximum Prices*, *Hesperia* 45, 1976, 77, J. Bingen, *Le fragment de 13 de l'Edit du Maximum*, *BCH* 108, 1984, 543-544, G. Pugliese Carratelli, *Nuovo frammento dell'edictum de pretiis da Iasos*, *PP* 40, 1985, 381-383. Ἀπὸ τὰ νεότερα δημοσιεύματα εἶναι αὐτὸ τῶν κρητικῶν ἀποσπασμάτων A. Chaniotis - G. Preuss, *Neue Fragmente des Preisedikts von Diokletian und weitere lateinische Inschriften aus Kreta*, *ZPE* 80, 1990, 189-202.

2. Ἀ. Σκιᾶς, *ΠΑΕ* 1891 (1893) 34, 1, Mommsen, *CIL* III Suppl. 1 (1902) 1915, Suppl. 2 (1902) 2208.

3. Th. Mommsen, *CIL* III 2 (1873) 823, *IG* V 1, 1148.

4. Σύντομη μνεία τοῦ εὐρήματος: *ΑΔ* 36, 1981, Β1, 125. Γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης εὐχαριστῶ τὸν ἀνασκαφέα καὶ συνάδελφο κ. Ζ. Μπόνια.

Εἰκ. 1. Ἀπόσπασμα τοῦ λατινικοῦ προοιμίου τοῦ Διατάγματος ἀπὸ τὸ Γύθειο.

- L14 [aestimationis et fact]i explicare hum[anae linguae ratio non possit, denique interdum]
[distractione uniu]s rei donativo [militem/stipendioque privari et omnem totius orbis]
[ad sustinendos e]xercitus conl[ationem detestandis quaestibus diripientium cedere/]
[ut manu propria spem] militiae suae [et emeritos labores milites nostri sectoribus omnium]
5 [comferre videan]tur, quo deprae[dato/res ipsius rei publicae tantum in dies]
[rapiant, quantum habere n]escia<nt>? *vac.*
- L15 [His omnibus], quae supra [co<m>prehensa sunt, iuste ac merito permoti/ cum iam ipsa]
[humanitas depre]cari videretur [non pretia venalium rerum — neque enim fieri id iustum]
[putatur, cum/plurim]ae interdum [provinciae felicitate optatae vilitatis et velut quodam]
10 [afluentiae privile]gio glori[n]tur—, sed modum statuen/dum esse censuimus ut cum vis ali-]
[qua caritatis emer]geret —qu[od dii omen averterint!—, avaritia, quae velut campis quadam]
[immensita]te dif/f[usis teneri non poter<at>, statuti nostri finibus vel mode-]
L16 [raturae legis, ter]mini[s stringeretur placet igitur ea pretia quae/subditi brevis]

Τὸ δημοσιευόμενον ἀπόσπασμα ἀντιστοιχεῖ στὶς παραγράφους 14, 15 καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς 16 (στ. II 2-10) τοῦ λατινικοῦ προοιμίου (δηλαδὴ τοῦ κειμένου τοῦ ἰδίου τοῦ διατάγματος) σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση Lauffer (ποὺ σημειώνονται στὸ περιθώριο) ἢ στοὺς στίχους 98-116 τῆς

ἐκδόσεως Giaccherio. Τὸ τμήμα αὐτὸ παραδίδεται στὰ ἀντίγραφα Στρατονικείας, Πλαταιῶν Ι, Δελφῶν V καὶ Ἡρακλείας ΙΙΙ (στὸ τελευταῖο μόνον ἢ παρ. 15).

Ἡ συμπλήρωση ἔγινε βάσει τοῦ κειμένου τῆς δημοσίευσης τοῦ Mommsen (βλ. σημ. 1), τὴν ὁποία ἀκολουθοῦν καὶ οἱ δύο νεότεροι ἐκδότες. Τὸ λακωνικὸ διαφέρει ἀπὸ τὸ πρότυπο (*exemplum primarium*) ὡς πρὸς τὴ διάταξη τοῦ κειμένου: τὴ διαίρεση τῶν στίχων (μῆκος καὶ ἀριθμὸς) καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν παραγράφων. Ἐτσι στοὺς 10 (ἀρ. ΙΙ 2-10) στίχους τῶν 100-110 γραμμάτων ἐκείνου ἀντιστοιχοῦν στὴν ἐπιγραφή τοῦ Γυθείου 13 στίχοι, καθένας τῶν ὁποίων ὑπολογίζεται ὅτι εἶχε 65-75 γράμματα (ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἀκριβοῦς μήκους εἶναι ἀδύνατη, κατὰ συνέπεια δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀπόλυτη καὶ ἡ προτεινόμενη διαίρεση τῶν στίχων). Ἐξάλλου σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ συνεχὲς κείμενο τῶν ἄλλων ἀντιγράφων ἡ ἐπιγραφή τοῦ Γυθείου ἀποδίδει (βλ. στ. 6) τὸν χωρισμὸ τοῦ κειμένου σὲ παραγράφους.

Στὸν στ. 3 *conlat[ionem]* διατηρήθηκε ἡ γραφή τοῦ λίθου, μὲ τὴν ὁποία συμφωνοῦν καὶ τὰ ἀντίγραφα Αἰγύπτου καὶ Δελφῶν. Στὸν στ. 6 ἔγινε διόρθωση σύμφωνα μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ Lauffer. Ἡ γραφή *[n]esciam* τοῦ λίθου ὀφείλεται προφανῶς σὲ λάθος τοῦ χαρακτή. Εἶναι ἄγνωστες οἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν (μὲ βάση τὸ ἀποκατασταθὲν κείμενο τὸ πλάτος ὑπολογίζεται σὲ 70 ἐκ.) καὶ ὁ τρόπος ἐκθέσεως τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Γυθείου. Ἀποκλείεται ὅμως, λόγω τοῦ μικροῦ πάχους τους νὰ στήθηκαν ὡς ἀνεξάρτητες στήλες. Οἱ πλάκες αὐτὲς φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν τὴ μαρμάρινη ἐπένδυση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου δημοσίου κτιρίου, πιθανῶς τοῦ βουλευτηρίου (γὰρ τὴν πιθανὴν διάταξη βλ. Giaccherio πίν. V)⁵.

ΙΙ. Ἀποσπάσματα τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ καταλόγου ἀπὸ τὴ Νεάπολη Βοιωῶν

Τὰ δημοσιευόμενα 11 θραύσματα τῆς ἐπιγραφῆς βρέθηκαν κατὰ τὰ ἔτη 1970-71 στὴν ἀνασκαφὴ ἐνὸς ὑστερορρωμαϊκοῦ βαλανείου στὴ Νεάπολη (τὴν ἀρχαία πόλη τῶν Βοιωῶν) ὅπου εἶχαν χρησιμοποιοθεῖ μαζὶ μὲ ἄλλες, ἀνεπίγραφες πλάκες, στὴν πλακόστρωση μεγάλης ὑποκαύστου αἰθούσης⁶. Μουσεῖο Σπάρτης ἀρ. 7.861 ἕως 7.871.

Α. Ἀπότμημα ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μαρμάρινης πλάκας, σπασμένο στὶς ὑπόλοιπες πλευρές (εἰκ. 2). Μουσεῖο Σπάρτης ἀρ. 7.861.

Συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα. Ὑψ. 0.014 μ., μῆκ. 0.023 μ. καὶ πᾶχ. 0.02 μ. Ὑψος γραμμάτων 0.01 μ. (στὸν στ. 3 τὰ τρία τελευταῖα γράμματα εἶναι μικρότερα γιὰ ἐξοικονόμηση χώρου). Διάστιχα 0.02 μ. Μὲ ἐγγράκτες κάθετες ὀρίζονται τὸ περιθώριο (πλάτ. 0.027 μ.) καὶ ἡ διαχωριστικὴ ζώνη τῆς δεύτερης στήλης, ἐνῶ μὲ διπλὴ ὀρίζοντια οἱ ὁδηγοί. Ἡ διάταξη τοῦ κειμένου ὥστόσο ὑστερεῖ: τὰ γράμματα δὲν ἀκολουθοῦν πάντα τὸν ὁδηγὸ καὶ μερικὲς φορὲς παρεμβαίνουν στὴ διαχωριστικὴ ζώνη τῆς δεύτερης στήλης. Δὲν ὑπάρχει ἐπίσης ἐπιδίωξη γιὰ διάταξη σὲ στήλες τῶν μονάδων μετρήσεως καὶ τῶν τιμῶν. Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ ὕστερου 3ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.: προεξέχουσες κάτω κεραῖες τῶν Ρ καὶ Υ, προεξέχουσες λοξὲς κεραῖες Α, Δ, Λ, ἐπισεσυρμένη γραφή Α, Ε, καὶ γωνιώδης τῶν Σ, Ο καὶ Ω. Ὑποτυπώδεις ἀκρεμόνες στὶς ἄκρες τῶν κεραίων. Δὲν χρησιμοποιοῦνται ἐνώσεις γραμμάτων (*ligaturae*). Ὑπάρχει μιὰ μοναδικὴ βραχυγραφία: ΙΤΑ(λικὸς) ΞΕ(σῆς). Τὸ σύμβολο τοῦ δηναρίου εἶναι τὸ συνηθισμένο (✠)^{6α}.

5. Γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν δημοσίων κτιρίων ὡς τῶν μνημειακῶν φορέων τοῦ ἐδίκτου τοῦ 301 βλ. R. Naumann - F. Naumann, *Der Rundbau von Aezani mit dem Preisedikto des Diokletian und das Gebäude mit dem Edikt in Stratonikeia* (Tübingen 1973) καὶ Ch. Roueche,

Aphrodisias in Late Antiquity (London 1989).

6. ΑΔ 26, 1971, Β1, 120-122 καὶ πίν. 106α.

6α. Γιὰ λόγους τυπογραφικοὺς τὸ σύμβολο τοῦ δηναρίου ἀποδίδεται στὰ κείμενα ποὺ ἀκολουθοῦν μὲ ἀστερίσκο (*).

Εἰκ. 2. Θραῦσμα Α τοῦ καταλόγου Βοιωτῶν.

- 2.6 [Σουρρεντείν]ου ἰταλ(ικὸς) ξέ(σσης) α' * [λ']
 2.7 [Φα]λερίν[ου] ἰταλ(ικὸς) ξέ(σσης) α' * λ'
 2.8 οἶνου παλαιοῦ γεύματος
 πρωτείου, ἰταλ(ικὸς) ξέ(σσης) α' * κδ'
 2.9 5 οἶνου παλαιοῦ δευτέρο[ν]
 γεύματος ἰταλ(ικὸς) [ξέ(σσης) α' * ιστ']
 2.10 οἶν[ου] χυδέου ἰταλ(ικὸς) ξέ(σσης) α' * η'

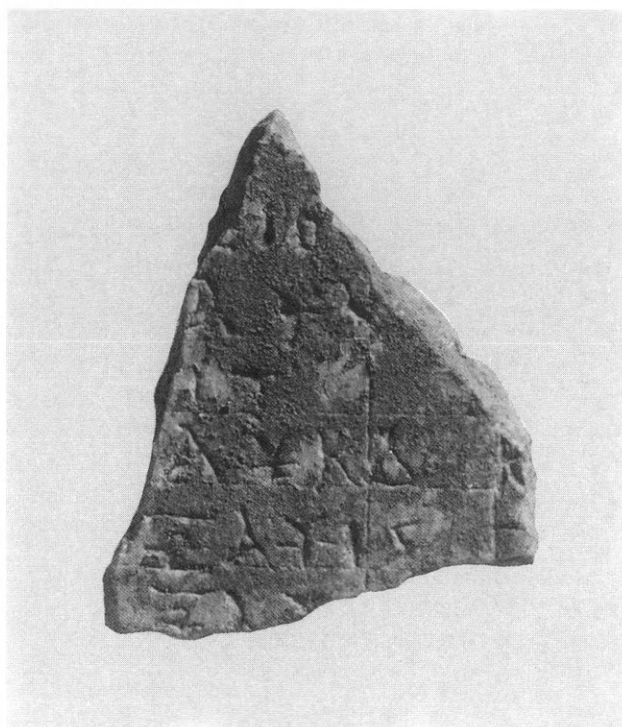
Τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ καταλόγου (Οἶνου), στ. 6-10. Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση παραδίδεται ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα Αἰγείρας I, Λεβαδείας V καὶ Μεγάρων III. Οἱ συμπληρώσεις ἔγιναν μὲ βάση τὸ ἀντίγραφο τῆς Λεβαδείας⁷, τὸ ὁποῖο εἶναι τὸ συγγενέστερο πρὸς αὐτὸ τῶν Βοιωτῶν.

Στ. 2.6: Λεβαδείας: Σουρρεντείνου. Μεγάρων (συμπλ. Mommsen): Συρεν[τ]ε[ίν]ου, Αἰγείρας: Σερεντίνου.

Στ. 2.7: Βοιωτῶν, Λεβαδείας: Φαλερίνου, Μεγάρων καὶ Αἰγείρας: Φάλερνον.

7. Γιὰ τὶς οἰκογένειες τῶν ἀντιγράφων βλ. J. Bingen, BCH 77, 1953, 648. Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα δὲν ἐπι-

τρέπουν ἐντούτοις τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀντιγράφου τῶν Βοιωτῶν σὲ μία συγκεκριμένη ὁμάδα.

Εἰκ. 3. Θραῦσμα Β.

Στ. 2.8: Ὁ τύπος γεύματος πρωτείου τοῦ ἀντιγράφου τῶν Βοιῶν δὲν συναντιέται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα (Αἰγείρας, Λεβαδείας, Μεγάρων) ὅπου ἀντ' αὐτοῦ ἔχουμε πρῶτου γεύματος.

Β. Μικρὸ τριγωνικὸ θραῦσμα σπασμένο σὲ ὅλες τὶς πλευρές (εἰκ. 3). Μουσεῖο Σπάρτης ἀρ. 7.862.

Ὑψ. 0.11 μ., μῆκ. 0.087 μ., πᾶχ. 0.023 μ. Ὑψος γραμμάτων 0.012 μ. Διάστιχο 0.015 μ. Ἀπλοὶ ὁδηγοί.

	(Α)	(Β)
2.13	[καροίνου Μεον]εῖο[υ]
[ἰτα(λικὸς) ξ(έστης)] α' * λ'	
2.14	[χρυσαστικοῦ] ἰτ(αλικὸς)
[ξ(έστης)] α' * κδ'	6.1a Κ[ινάραι πρ(ωτεῖαι) μεγάλοι ε' * ι']
2.15	5 [έψητοῦ ἰτ(αλικὸς)] ξ(έστης) α' * ιστ'	6.2 Σ[φόνδυλοι κιναρῶν ι' * σ']
2.16	[έψέματος ἰτ(αλικὸς)] ξ(έστης) α' * [κ']	

Ἀπόσπασμα τοῦ ἴδιου (2ου) κεφαλαίου. Διατηροῦνται ἐλάχιστα γράμματα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ τέλος τῶν λημμάτων 2.13-16, καθὼς καὶ τὰ ἀρχικὰ γράμματα δύο στίχων τῆς δεύτερης στήλης (6.1a-2). Προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια πλάκα ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ τὸ ἀπόσπασμα Α, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὡστόσο διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῶν ὁδηγῶν (ἀπλὲς ἀντὶ τῶν διπλῶν ἐγχάρακτων γραμμῶν ἐκείνου) καὶ τῶν, συντομότερων, βραχυγραφιῶν ΙΤ(αλικὸς) Ξ(έστης) ἀντὶ τοῦ ΙΤΑ(λικὸς) ΞΕ(στης). Οἱ συμπληρώσεις ἔγιναν μὲ βάση τὰ ἀντίγραφα Αἰγείρας Ι καὶ

Λεβαδείας V που παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη ομοιότητα με το δημοσιευόμενο. Σημαντική διαφορά του αντίγραφου Βοιών ως προς την τιμή: στ. 2.14 Βοιών, Αίγείρας, Λεβαδείας: * κδ', Μεγάρων: * λ'.

Γ. Ἀπότμημα σπασμένο σε όλες τις πλευρές και συγκολλημένο από 3 θραύσματα (εἰκ. 4). Μουσείο Σπάρτης ἀρ. 7.863.

Ύψ. 0.18 μ., πλάτ. 0.13 μ., πάχ. 0.02 μ. Ύψος γραμμάτων 0.012 μ., διάστιχο 0.02 μ. Μικρές διαφορές από το απόσπασμα 1 στη μορφή των γραμμάτων: Α με ὀριζόντια κεραία, Ο στρογγυλό. Ἀπλοί ὁδηγοί.

- 6.24 [Σ]ισιμβρίων ἐν ἄρι-
θμῷ [δέσ(μη)] κ' [* ι']
6.25 καππάρεως ἱτ(αλικὸς) [μό(διος) α' * ρ']
6.26 κολοκύνθαι μ[εγάλαι ι' * δ']
6.27 5 κολοκύν[θ]αι β' [κ' * δ']
6.28 συκ<ν>ων πρ(ωτείων) [ι' * δ']
6.29 συκ<ν>ων β' κ' [* δ']
6.30 [μη]λοπεπό[νων μεγάλων Β * δ']
6.31 10 [μηλο]πεπό[νων δευτερείων δ' * δ']
[- - -] Α [- - - -].

Το απόσπασμα προέρχεται από το κεφάλαιο 6 (6.24-6.31). Ἡ ἑλληνική μετάφραση παραδίδεται από τὰ ἀντίγραφα Μεγάρων Ι καὶ Λεβαδείας Ι.

Στ. 1 (λ. 6.24): ὀρθογραφία ἐπηρεασμένη από το λατινικό *sisinbrium*. Μεγάρων Ι, Λεβαδείας Ι: Σισυμβρίων.

Στ. 5 (λ. 6.27): κολοκύνθαι: λείπει στο ἀντίγραφο τῆς Λεβαδείας.

Στ. 6 (λ. 6.28) Λεβαδείας: συκύν (σύκνος, σύκνον: τὸ ἀγγούρι). Ἡ διακρινόμενη στὸν λίθο κάθετη εἶναι τυχαία (δὲν πρόκειται γιὰ ἀναγραμματισμὸ τοῦ ἐπίσης παραδιδόμενου τύπου σίκνος, σίκνον). Βραχυγραφία ΠΡ Μεγάρων Ι, Λεβαδείας Ι: πρ[ωτ]είων.

Στ. 7 (λ. 6.29): Ὁ στίχος λείπει στὰ γνωστὰ ἀντίγραφα καὶ συμπληρώνεται σύμφωνα με τὸ λατινικὸ κείμενο. Ὁ λίθος ἔχει σύκων.

Δ. Μικρὸ τριγωνικὸ θραῦσμα, σπασμένο σε όλες τις πλευρές (εἰκ. 5). Μουσείο Σπάρτης ἀρ. 7.864.

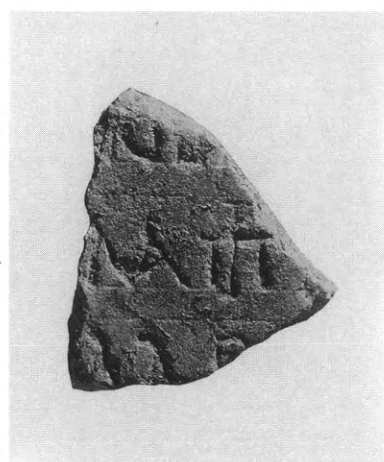
Ύψ. 0.062 μ., πλάτ. 0.052 μ., πάχ. 0.021 μ. Ύψος γραμμάτων 0.015 μ., διάστιχο 0.02 μ., διπλοὶ ὁδηγοί.

- NE [- - -]
[μῆ]λα πρ(ωτεῖα) [- - - -]
[μῆ]λα β' [- - - -]

Ἐφόσον εὐσταθεῖ ἡ συμπλήρωση, τὸ θραῦσμα ἀνήκει στὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ καταλόγου ποὺ εἶναι γνωστὸ μόνο ἀπὸ τὰ λατινικὰ ἀντίγραφα τῆς Στρατονικείας, τῆς Ἀφροδισιάδος XV καὶ τῆς φρυγικῆς Εὐμενείας:

- 6.65 mala optima Mattiana sive Saligniana n.X. * q[u]attuor
6.66 sequentia no viginti * quattuor

Ἡ μετάφραση *optima* = *πρωτεῖα* (ἀντὶ τοῦ ὀρθότερου *κάλλιστα* πρβ. 6.50) εἶναι συνήθης (πρβ. 6.3) καὶ σύμφωνη με τὸ πνεῦμα τῆς ἀδιάκριτης χρησιμοποίησης (καὶ μετάφρασης) τῶν ὄρων ποὺ δηλώνουν τὴν ἀκριβότερη ποιότητα (*κάλλιστα*, *πρωτεῖα*, *μεγάλα*, λατ. *optima*, *prima*, *maxima*).

Εἰκ. 4-5. Θραύσματα Γ καὶ Δ.

Ε. Θραῦσμα σπασμένο σὲ ὅλες τὶς πλευρὲς μὲ ἐπιφάνεια πολὺ φθαρμένη (εἰκ. 6). Μουσεῖο Σπάρτης ἀρ. 7.865.

Ὑψ. 0.135 μ., πλάτ. 0.12 μ., πάχ. 0.02 μ. Ὑψος γραμμάτων 0.012 μ., διπλοὶ ὁδηγοί.

[-----] ξ(έστης) ἰτ(αλικὸς)
 [σῦκα κά]λλιστα κ' *
 [δευτερεῖα] μ' * ι'
 [- - - ξ(εστοὶ)] ἰτ(αλικοὶ) δ' *
 [δ']

Δὲν εἶναι εὐκόλη ἡ τοποθέτηση τοῦ θραύσματος στὸν κατάλογο λόγῳ τῆς ἀποσπασματικῆς καταστάσεως καὶ τῆς κακῆς διατηρήσεως τῆς ἐπιφάνειας. Ὁ τρόπος ἀναφορᾶς στὴν ποιότητα (κάλλιστα) καὶ στὴν τιμὴ (τιμὴ 10άδας γιὰ τὴν πρώτη καὶ 20άδας γιὰ τὴ δεύτερη ποιότητα) συνηγορεῖ γιὰ τὴν τοποθέτηση καὶ αὐτοῦ τοῦ θραύσματος στὸ 6ο κεφάλαιο. Ἡ προτεινόμενη συμπλήρωση βασίζεται στὴν ταύτιση μὲ τὸ τμήμα 6.77-80 τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνο τὸ λατινικὸ κείμενο (Στρατονίκεια, Μύλασα IV):

- 6.77 mora fiscilla capiens ita[I] s. unum * quattuor
- 6.78 ficus optimae no viginti quinque * quattuor
- 6.79 sequentes no quadraginta * quattuor
- 6.80 ubae duracinae seu bumastae po. IIII X quattuor

Εικ. 6-7. Θραύσματα Ε και ΣΤ.

Δυσκολία στην ταύτιση δημιουργεί ο υπολογισμός της τιμής του λήμματος 6.78 (ficus optima) για 25 τεμάχια στο λατινικό κείμενο (ἀντὶ τῶν 20 τοῦ ἀντιγράφου τῶν Βοιωτῶν).

ΣΤ. Μικρὸ τριγωνικὸ θραῦσμα (εἰκ. 7). Μουσεῖο Σπάρτης ἀρ. 7.866.

Ύψ. 0.07 μ., πλάτ. 0.07 μ., πάχ. 0.021 μ. Ύψος γραμμάτων 0.011 μ., διάστιχο 0.0118 μ., διπλοὶ ὁδηγοί.

7.3 [τέ]κ[τονι τρεφ(ομένῳ) ἡμερ(ήσια) * ν']

7.4 [κ]ονιοκ[αύστη τρεφομένῳ]

ἡμερήσι[α * ν']

Ἡ τοποθέτηση τοῦ θραύσματος στὸ κεφάλαιο 7 (de mercedibus operariorum) βασίζεται στὴν ἀναφορὰ τοῦ ἡμερομισθίου (στ. 3: ἡμερή[σια]). Ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ κεφαλαίου εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα Λεβαδείας II (7.18-33), V (7.1-24), Ἀταλάντης I (7.24-32), Ἀσίνης (7.30-48), Θελπούσης (7.43-66), Ἀργους (7.44-76), Μεγάρων I (7.52-76), Φαρῶν (7.70-74), Γερωνθρῶν I (7.71-76) καὶ Αἰγείρας II (7.74-76), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως μόνο τὸ δεύτερο (Λεβάδεια V) διασώζει τὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου.

Στ. 2: [κ]ονιοκ[αύστη]. Μὲ τὴ συμπλήρωση συμφωνεῖ τὸ κενὸ τοῦ ἐνὸς γράμματος στὴν ἀριστερὴ ἄκρῃ τοῦ θραύσματος, τὸ ὁποῖο χάρις στὸ σωζόμενο ἶχνος τῆς κεραίας, εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθεῖ μὲ ἓνα κάππα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόπειρα κατὰ λέξη μεταφορᾶς τοῦ λατινικοῦ calcis coctor, ἐφόσον calx ἐννοεῖται ὡς τὸ προϊόν — καὶ ὄχι ἡ πρώτη ὕλη — τῆς καύσεως

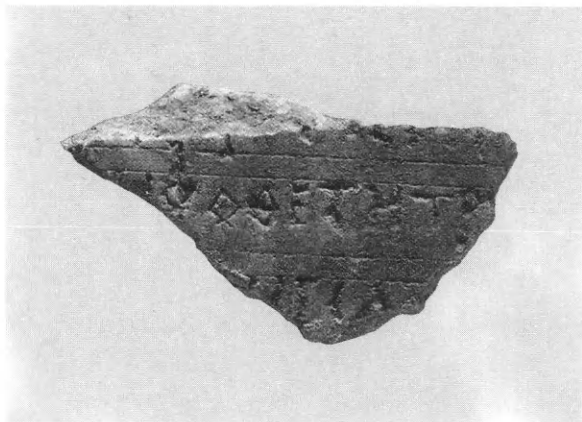
(πρβ. Cato Agr. 16: coquit et ex fornace calcem eximit calcarius)⁸. Ἡ λέξις συναντᾶται ὡς ὄνομα προσώπου (ἐπαγγελματικῆς προέλευσης) στὴν IG II² 2776 (110-150 μ.Χ.) S. G. Miller, A Roman Monument in the Athenian Agora, *Hesperia* 41, 1972, 50, στ. 111/112: Φλ. Φιλωτιανὸς χωρ Ἀντιπατριανοῦ καὶ Κο/νιοκαύστου Φλυῆσι. Ἐπιβάλλεται συνεπῶς ἡ ἐπανεξέταση τῆς («πολιτογραφημένης» πλέον στὸ LS) συμπλήρωσης Λεβαδεῖας I 7.4 [χαλι]κοκαύστη ἢ ὁποία εἶχε βασισθεῖ μόνο σὲ ἀβέβαια ἴχνη τοῦ τέταρτου γράμματος, δὲν ἀνταποκρίνεται ὁμως στὸ κενὸ τῆς στήλης.

Z. Μικρὸ τριγωνικὸ θραῦσμα (εἰκ. 8). Μουσεῖο Σπάρτης ἀρ. 7.867.

Ύψ. 0.05 μ., πλάτ. 0.0105 μ., πάχ. 0.018 μ. Ύψος γραμμάτων 0.011 μ., διάστιχο 0.018 μ.

[ψ]ηφοθέτη τρ[εφ(ομένω)]
[ήμερ]ήσια [* ν']

Τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο, κεφ. 7, στ. 7, καὶ συμπληρώθηκε μὲ βάση τὸ μοναδικὸ σωζόμενο ἀντίγραφο τῆς Λεβαδεῖας V.

Εἰκ. 8-9. Θραύσματα Z καὶ H.

8. Ὁ τύπος τοῦ πρώτου μέρους τῆς σύνθετης λέξης κονιο- ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν χρησιμοποίηση, ἀντὶ τῆς κοινίας, τῆς ταυτότητος σὲ κάποιες χρήσεις λέξης κόνης. Γιὰ ἓνα περίπου σύγχρονο παράδειγμα βλ. Ἰουλιανοῦ ἐπιστ. 29 (ἐκδ. W. C. Wright, Loeb): ὅπτης πλίνθου καὶ κόνεως τέως ἔξωθεν μαρμαρώσαντες εὐτελεστέροις χρησώμεθα. Γιὰ τὶς λεξικολογικὲς παραλλαγὰς τῶν κατὰ τό-

πους ἑλληνικῶν μεταφράσεων τῶν λημμάτων τοῦ διατάγματος βλ. Giaccherio ὁ.π. 98 (σύγκριση ἀντιγράφων Αἰγείρας I καὶ Μεγάρων III). Σχετικὰ μὲ τὴν προτίμηση τοῦ ἀντιγράφου τῶν Βοιωτῶν γιὰ μεταγραφή αὐτοῦσιων λατινικῶν ὄρων βλ. παρακάτω τὰ ἀποσπάσματα ἀρ. Θ (Α) καὶ I.

Είκ. 10. Θραύσμα Θ.

Η. Θραύσμα από τη δεξιά πλευρά της πλάκας με τὰ τελευταῖα γράμματα τριῶν στίχων (εἰκ. 9). Μουσείο Σπάρτης ἀρ. 7.868.

Οἱ ὑπόλοιπες πλευρὲς σπασμένες. Ὑψ. 0.13 μ., πλάτ. 0.075 μ., πάχ. 0.0175 μ. Διπλοὶ ὁδηγοὶ καὶ περιθώριο. Ligatura στ. 3 ΗΜΕ.

* δ'

ΗΜΕ

* ρ'

ΕΛΟ

Ἡ κακὴ διατήρηση κάνει ἐξαιρετικὰ δύσκολη τὴν τοποθέτηση τοῦ θραύσματος. Πιθανὴ λόγῳ τῆς διαδοχῆς τῶν τιμῶν ἢ ταύτιση μετὸ λῆμμα 7.51-53: [ὑποραφῆς εἰματίου τραχυτέρου] * δ' / [κέντουκλον ἱππικὸν πειλωτὸν λευκὸν] ἢ μέ[λαν λι.γ]' * ρ' / [κέντουκλον πρωτεῖον κεκοσμημένον ἀπὸ β]ελό[νης].

Θ. Ἀπότμημα συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα ποὺ ἀνήκουν σὲ δύο στήλες τοῦ κειμένου (εἰκ. 10). Μουσείο Σπάρτης ἀρ. 7.869.

α) Μικρὸ τριγωνικὸ θραύσμα, σπασμένο σὲ ὅλες τὶς πλευρὲς, ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ἢ, ἐφόσον γίνεи δεκτὴ ἡ διάταξη σὲ 4 στήλες, τὴν τρίτη στήλῃ. Ὑψ. 0.05 μ., πλάτ. 0.084 μ., πάχ. 0.021 μ. Ὑψος γραμμάτων 0.012-0.016 μ., διάστιχο 0.0185-0.019 μ. Ἐγχάρακτοι διπλοὶ ὁδηγοὶ καὶ περιθώριο.

β) Θραύσμα σπασμένο σὲ ὅλες τὶς πλευρὲς. Ὑψ. 0.014 μ., πλάτ. 0.085 μ., πάχ. 0.02 μ. Ὑψος γραμμάτων 0.01 μ., διάστιχο 0.02 μ. Ἐγχάρακτοι διπλοὶ ὁδηγοὶ καὶ περιθώριο.

(A)	(B)
-]ων ξ(έστης) * [-]	
-]βριλι	7.55 ἀ[πὸ χρήσεως * ι']
-]η	7.56 στίχης [ἀπὸ ἰστοῦ * ι']
	7.57 ἀπὸ χρή[σεως * στ']
	7.58 5 πεδικοῦ [καινοῦ * στ']
	7.59 [ἀ]πὸ χρή[σεως * β']
	7.60 σά[γου ἢ ρακάνης καινῆς *ι στ']

Τὸ θραῦσμα τῆς στήλης Β προέρχεται ἀπὸ τὸ τέλος σχεδὸν τοῦ ἑβδόμου κεφαλαίου (7.54-60). Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ τμήματος αὐτοῦ παραδίδεται στὰ ἀντίγραφα τοῦ Ἄργους, τῶν Μεγάρων καὶ τῆς Θελπούσης. Στ. 7.58: πεδικοῦ. Ἄργους, Μεγάρων, Θελπούσης: παιδικοῦ. Τὰ ἐλάχιστα σωζόμενα γράμματα τοῦ μικροῦ θραύσματος τῆς στήλης Α δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση μὲ γνωστὸ λῆμμα τοῦ καταλόγου. Λόγω τῆς θέσης τοῦ στὴν πλάκα (βλ. παρακάτω γιὰ τὴ διάταξη τῆς ἐπιγραφῆς τῶν Βοιωτῶν) μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τμήμα (6.56-96) τοῦ ἔκτου κεφαλαίου ποὺ σώζεται μόνο στὸ λατινικὸ κείμενο. Θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ ταύτισή του μὲ τοὺς στίχους 6.91-92 τοῦ λατινικοῦ:

6.91 [ἐλαιῶν μελαίν]ων ξ(έστης) <α> * [δ']

6.92 [ἀσταφίδων φα]βριλί-
[ων ἰταλ(ικὸς) ξ(έστης) α' *] η'

Ἡ προτεινόμενη συμπλήρωση προϋποθέτει βεβαίως: 1ο) στὸν στ. 6.91 τὴν ἑλλιπὴ ἀπόδοση τοῦ μέτρου (παράλειψη τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ξέστου ὡς ἰταλικοῦ καθὼς καὶ τῆς ποσότητος: ξέστης α'). 2ο) στὸν στ. 6.92 τὴ μεταφορὰ ἀπὸ τὸ λατινικὸ πρωτότυπο μεταγραμμένον τοῦ ἐπιθέτου *fabriles*, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο τὸ κείμενο τοῦ ἐδίκτου παρέχει πολλὰ παράλληλα (πρβ. π.χ. 8.25 δέρμα ὀβιφέρει ἀνέργαστον ἦτοι προβάτειον [Θελπούσης: προβατάγριον])⁹.

Ι. Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς πλάκας, σπασμένο στίς ὑπόλοιπες πλευρές (εἰκ. 11). Μουσεῖο Σπάρτης ἀρ. 7.870.

Ύψ. 0.085 μ., πλάτ. 0.10 μ., πάχ. 0.017 μ. Ύψος γραμμάτων 0.012 μ., διάστιχο 0.005-6 μ., περιθώριο 0.02 μ., ποὺ ὀρίζεται μὲ διπλὴ ἐγχάρακτη γραμμή, ὁδηγοὶ ἀπλοί. *Ligaturae* ΩNB, ΛTI.

10.8 Περὶ τῶν [βαλτίων]

10.8a βάλτις βα[βυλωνικὸς]

δακτύ[λων- - -]

10.9 βάλτις βαβυλωνικὸς]

Τὸ τμήμα σώζεται μόνο στὰ ἀντίγραφα τῆς Αἰδηψοῦ καὶ τῆς Θελπούσης.

Στ. 10.8 συμπλήρωση σύμφωνα μὲ τὸ καλύτερον διατηρημένο ἀντίγραφο τῆς Θελπούσης¹⁰.

9. Ἡ Giaccherio ὅ.π. σημειώνει τὶς διαφορὰς μεταγραφῆς τῆς γενικῆς *oniferi*: ὀβιφόρος (Μεγάρων Ι), ὀβιφέρει (Geronthrai Ι), ὀβιφέρει (Αἰγείρας ΙΙ) πρβ. λεγουμενάλε (*legumenale*) 15.64, σινγουλάρις (*singularis*) 27.8-9. Τὸ οὐσιαστικὸν *φάβριξ* (*fabrica*) εἶναι γνωστὸ ἀπὸ παπυρικὰ κείμενα, βλ. S. Davis, *Il lessico latino nella*

lingua greca di Egitto (πρὸς τὴν τῆς φαβρίκος ἐργασίαν).

10. Ἀ. Πετρονώτης, Νέο ἀπόσπασμα τοῦ Διοκλητιανείου Ἀγορανομικοῦ Κώδικα ἀπὸ τῆς Θελπούσης τῆς Ἀρκαδίας, *Ἑλληνικά* 26, 1973, 256-270.

Εἰκ. 11-12. Θραύσματα I καὶ ΙΑ.

Λόγω ἐλλείψεως χώρου ἢ προσθήκη τῶν στρατιωτικῶν εἴτε θὰ παραλειπόταν (ὁ βάλτις = ἡ στρατιωτικὴ ζώνη¹¹), εἴτε θὰ ἦταν γραμμένη σὲ συντομογραφία. Αἰδηψοῦ: [Περὶ ζ]ωνῶν στρατιωτικῶν.

Στ. 10.8α Θελπούσης: βάλτις Βαβυλωνικὸς/ἔχων πλάτος δακτύ<λων> γ' * ρ'. Αἰδηψοῦ (συμπλήρωση MacPherson-Doyle, *JRS* 42, 1952, 72,1): [...]ν[---] Βαβυλωνικὸς * ρ'.

Στ. 10.9 Θελπούσης: βάλτις Βαβυλωνικὸς / ἔχων πλάτος{υ}ς δακτ(ύλων) στ' * σ', Αἰδηψοῦ (συμπλήρωση Doyle): [ζ]ώ[νη] Ἀλεξαν[δ]ρεινὴ * σ'. Μὲ τὸν τύπο τοῦ ἀντιγράφου τῆς Θελπούσης συμφωνεῖ καὶ τὸ λατινικὸ κείμενο 10.α: zona Babulonica [lata - - -], 10.9 item lata [- - -].

ΙΑ. Ἀπότμημα σχεδὸν τετράγωνο σπασμένο σὲ ὅλες τὶς πλευρές (εἰκ. 12). Μουσεῖο Σπάρτης ἀρ. 7.871.

Ύψ. 0.07 μ., πᾶχ. 0.014 μ. Ύψος γραμμάτων 0.007 μ., διάστιχο 0.01 μ. Ἀπλοὶ ὁδηγοί. Ἡ προχειρότητα τῆς γραφῆς, ἡ ἀποσπασματικότητα καὶ ἡ κακὴ κατάσταση τῆς διατήρησης κάνουν ἐξαιρετικὰ δύσκολη τὴν ἀνάγνωση.

[- - -]της (σύμβολο λίτρας) β' * [-]

[Περὶ α']ρωμάτω[ν]

[- - -]πως ΛΟΣΕ

[- - - -] ΙΕΡΑ [- - -]

Ὁ στ. 1 ἀντιστοιχεῖ στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου [Περὶ] καννάβεω[ς] καὶ σπάρτον (Giacchero 33.18-38). Σῶζεται μόνο ἡ κατάληξη τῆς τελευταίας λέξης, τὰ σύμβολα τῆς λίτρας καὶ τοῦ

11. Βλ. *RE* λ. *balteus* (*balteum*). Γιὰ τὴν ταύτιση μὲ *cingulum* βλ. *Serv. Aen.* V 312 (*Isid. Orig.* XIX 33.3),

Varro De ling. lat. V 116, *Tac. Hist.* II 88. Γιὰ τὸ *cingi* = *στρατεύομαι* βλ. *Dig.* XXXIX 25. 38.

δηναρίου, λείπει ὅμως ἡ τιμὴ πὺν θὰ μποροῦσε νὰ βοηθήσει στὴν ταύτιση τοῦ λήμματος.

Ὁ στ. 2 δίνει τὸν τίτλο τοῦ κεφαλαίου *Περὶ ἀρωμάτων*¹². Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀποσπασματικὰ παραδιδόμενα τελευταῖα κεφάλαια τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης (Lauffer κεφ. 36, Giaccherio κεφ. 34), ἡ ὁριστικὴ ἀποκατάσταση τῆς σειρᾶς τῶν ὁποίων ἔγινε δυνατὴ χάρις στὸ ἀντίγραφο Aezani VIII-IX¹³. Τὸ νέο ἀπόσπασμα ἐπιβάλλει τὴ διόρθωση τῆς μετάφρασης τοῦ τίτλου *De pla[ntis]* τοῦ λατινικοῦ ἀντιγράφου μὲ τὸ *περὶ φύλλων* πὺν προτείνει ἡ Giaccherio.

Στ. 3. Τὰ ἐλάχιστα γράμματα τοῦ πρώτου λήμματος τοῦ κεφαλαίου δὲν δίνουν ἀπὸ μόνα τοὺς κανένα νόημα, οὔτε συνδέονται μὲ τὸ σωζόμενο στὴν ἐλληνικὴ μετάφραση (Τροιζήνας) τέλος τοῦ στίχου 34.1 [- - -]αστου λ(ίτρα) α * σν' (ὁ στίχος αὐτὸς λείπει τελείως ἀπὸ τὸ λατινικὸ κείμενο).

Γενικὲς παρατηρήσεις στὸν κατάλογο τῆς Νεαπόλεως Βοιῶν

Τρόπος καταγραφῆς (διάταξη τοῦ κειμένου, ὁδηγοὶ) καὶ μορφή τῶν γραμμάτων συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ἐννέα (ἀρ. 1-9) ἀπὸ τὰ ἔνδεκα δημοσιευόμενα θραύσματα σὲ δύο συνεχόμενες καθ' ὕψος πλάκες, οἱ ὁποῖες, ἀφοῦ τὰ θραύσματα προέρχονται ἀπὸ τὰ κεφάλαια 2, 6 καὶ 7, πιθανότατα περιελάμβαναν τὰ κεφάλαια 1-7 τοῦ καταλόγου. Στὶς λεπτομέρειες τῆς διάταξης τοῦ κειμένου καὶ στὴ μορφή τῶν γραμμάτων ἀναφερθήκαμε ἤδη προηγουμένως μὲ ἀφορμὴ τὴ συζήτηση τοῦ πρώτου ἀποσπάσματος. Τὸ κείμενο εἶχε χαραχθεῖ σὲ χώρο ἐπιμελῶς προετοιμασμένο: μὲ κάθετες καὶ (διπλές) ὀριζόντιες ἐγγράφακες γραμμές (ὁδηγοὺς) ὀρίζονταν τέσσερις στήλες πλάτους ἢ καθεμιὰ 17.7 ἐκ. μὲ περιθώριο 2.7 ἐκ. στὰ πλάγια καὶ διαχωριστικὴ ταινία πλάτους 2.5 ἐκ. μεταξύ τους. Τὸ συνολικὸ πλάτος μπορεῖ συνεπῶς νὰ ὑπολογισθεῖ σὲ 0.89 μ., τὸ ὕψος σὲ 1.20 μ. (βλ. ἀναπαράσταση μὲ τὴν πιθανὴ θέση τῶν θραυσμάτων στὴν εἰκ. 13).

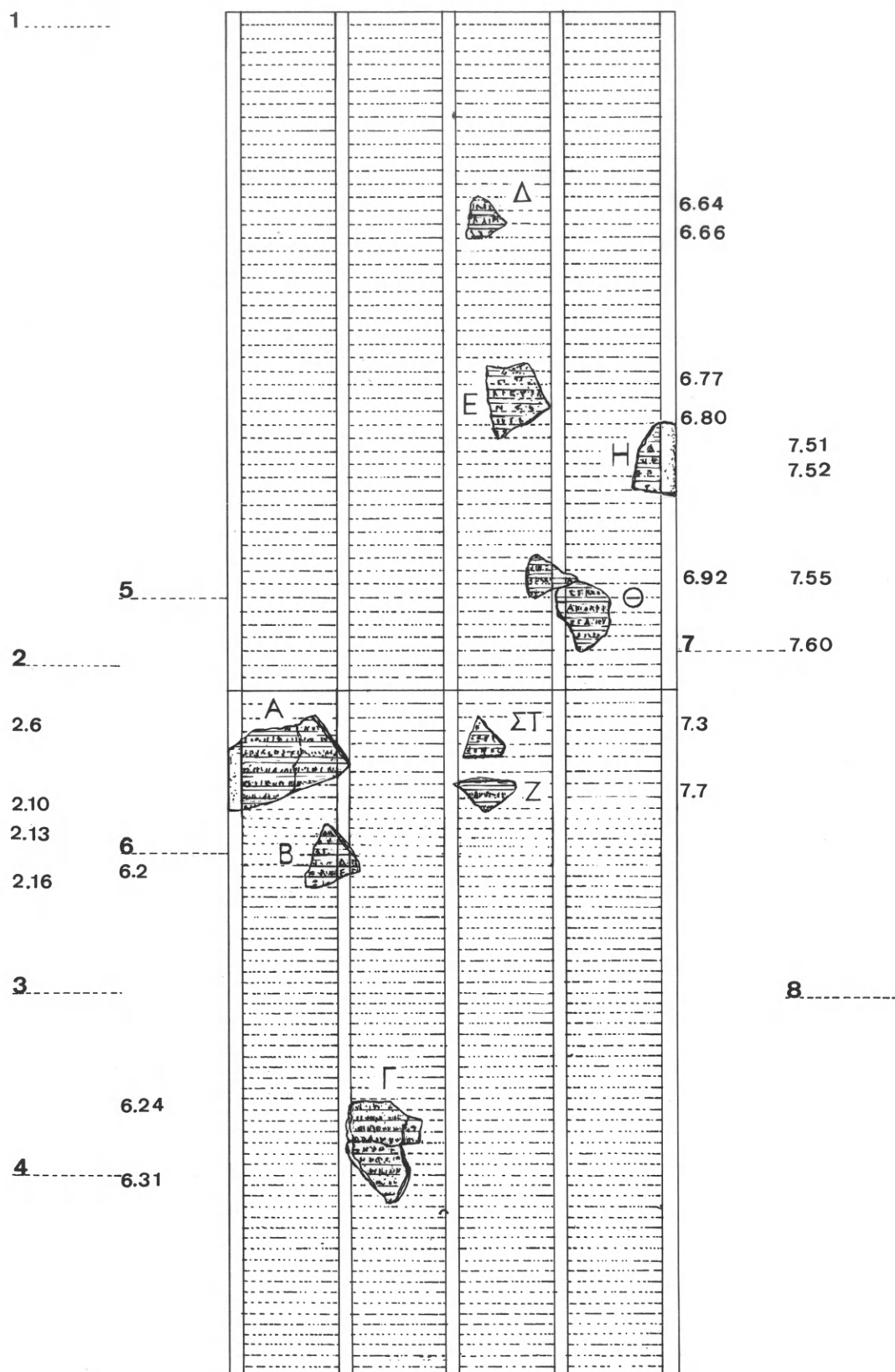
Ὅσο γιὰ τὸν τρόπο ἐκθέσεως τοῦ ἀντιγράφου τῶν Βοιῶν, ἡ ὑπόθεση ἔχει καὶ ἐδῶ ὡς ἀφετηρία τὸ μικρὸ πάχος τῶν πλακῶν. Εἶναι τὸ στοιχεῖο πὺν διαφοροποιεῖ τὰ ἀποσπάσματα τῶν Βοιῶν (ὅπως καὶ ἐκεῖνο τοῦ Γυθείου πὺν συζητήθηκε στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης) ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἐλληνικὰ ἀντίγραφα¹⁴ (αὐτὸ προφανῶς ἦταν καὶ ἡ αἰτία τοῦ καταθρυμματισμοῦ τους). Οἱ πλάκες αὐτὲς πράγματι οὔτε στοιχεῖα δομικά (βάθρο ἢ τοῖχο κτιρίου, ὅπως π.χ. στὴ Στρατονίκεια) εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελοῦσαν οὔτε ὡς ἀνεξάρτητες στήλες εἶναι δυνατόν νὰ εἶχαν στηθεῖ. Ὡς μόνη ἐξήγηση, καὶ ἐφόσον ἀποκλεισθεῖ τὸ μεταγενέστερο σχίσιμο τῶν πλακῶν, παραμένει συνεπῶς ἡ τοποθέτησή τους, ὡς (ἐξωτερικῆς πιθανῶς) ἐπένδυσης (ἐν εἴδει

12. Εἶχε παλαιότερα προταθεῖ ἀπὸ τὸν W. Heraus, *Neue Studien zum Maximaltarif Diokletians: Die Sprache des Petronius und die Glossen*, στὰ *Kleine Schriften* (Heidelberg 1937) 43· βλ. ἐπίσης Lauffer ὁ.π. 282.

13. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς σειρᾶς τῶν κεφαλαίων βλ. Giaccherio ὁ.π. 93-95 καὶ 122-124 (ὅπου δίδεται ἡ ἀντιστοιχία τῆς ἀρίθμησης τῶν ἐκδόσεων Lauffer καὶ Giaccherio).

14. Βλ. ὥστόσο τὸ ἀντίγραφο Μεγ. I, ὅπου ἐπίσης

λείπει τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῶν κεφαλαίων 6 καὶ 7: τὸ πάνω μέρος (τὰ 2/3 τοῦ ὕψους) τοῦ λίθου καταλαμβάνεται ἀπὸ δύο στήλες (κεφ. 5.7-6.39 καὶ κεφ. 7.52-8.15), ἐνῶ στὸ κάτω τρίτο τοῦ λίθου βρίσκουμε, σὲ συνεχὴ γραφῇ, ὅχι τὰ ἐλλείποντα τμήματα ἀλλὰ τὴ συνέχεια τοῦ κεφ. 8 καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπομένου κεφ. 9. Γιὰ τὶς παραλείψεις (καὶ διορθώσεις) στὸ ἀντίγραφο τῶν Μεγάρων βλ. Giaccherio ὁ.π. 78 (σχετικὰ μὲ τὸ Μεγ. III).

Εικ. 13. 'Αποκατάσταση της θέσης των θραυσμάτων του καταλόγου Βοιδών.

ὀρθομαρμαρώσεως) τοῦ βουλευτηρίου (ὅπως ὑπετέθη καὶ γιὰ τὸ Γύθειο) ἢ κάποιου ἄλλου δημοσίου κτιρίου τῆς ἀγορᾶς τῶν Βοιωτῶν¹⁵.

Δὲν ξενίζει ἡ εὕρεση στὶς Βοιᾶς ἐνὸς ἀκόμα ἀντιγράφου τοῦ περίφημου προστάγματος τοῦ Διοκλητιανοῦ¹⁶. Ἡ πόλη αὐτὴ ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες καὶ πλουσιότερες τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑλευθερολακόνων, τὸ κυριότερο ἀπὸ τὰ λιμάνια ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν παράκαμψη τοῦ Μαλέα, καὶ συγχρόνως ἡ κατάληξη τοῦ ρωμαϊκοῦ δρόμου ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία τῆς Σπάρτης μὲ τὰ Κύθηρα καὶ τὴν Κρήτη (Φιλόστρ. Βί. Ἀπολ. XXXIV)¹⁷. Ὡς ἐκ τούτου ἀπετέλεσαν αἱ Βοιαὶ καθ' ὅλη τὴ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα σημαντικὸ τοπικὸ κέντρο. Τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα καὶ οἱ ἐπιγραφὲς μαρτυροῦν τὴν ἀκμὴ τους στὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος¹⁸, καὶ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅποτε ἀπετέλεσαν τὴν ἐδρα μιᾶς ἀπὸ τὶς ἐννέα ἐπισκοπὲς τῆς Πελοποννήσου¹⁹.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ

15. Οἱ πιὸ λεπτὲς πλάκες ποὺ ἔχουν ὡς τώρα μετρηθεῖ εἶναι ἐκεῖνες τῶν Δελφῶν (πάχ. 6-8 ἐκ.) καὶ αὐτὲς μόνο σὲ θραύσματα, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀποκατάσταση τῆς μνημειακῆς μορφῆς τῶν στηλῶν. Σχετικὰ μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἑλληνικὰ δείγματα εἶναι δυνατὴ ἡ διάκρισή τους ὡς πρὸς τὶς ἀναλογίες σὲ δύο βασικὲς κατηγορίες:

α) Στῆλες τῶν ὁποίων οἱ διαστάσεις κυμαίνονται μεταξὺ ὕψ. 0.60 μ., πλάτ. 0.40 (Λεβαδείας V) καὶ ὕψ. 1.50, πλάτ. 0.79 (Αἰγείρας I), καὶ τὸ πάχος τους μεταξὺ 0.20-0.25 μ. Αὐτὲς εἶναι οἱ στῆλες Κλείτορος (ὕψ. 0.75, πλάτ. 0.56), Αἰγείρας II (ὕψ. 0.86, πλάτ. 0.65), Γερωνθῶν II (ὕψ. 0.97, πλάτ. 0.38), Μεγάρων I (ὕψ. 1.10, πλάτ. 0.64), Θελπούσης (ὕψ. 1.15, πλάτ. 0.75).

β) Μακρόστενες καὶ λεπτὲς πλάκες, ὕψ. 1.10 μ. (Πλαταιῶν) ἕως 1.20 μ. (Μεγάρων III, IV) κατ' ἐξαίρεση 2.20 μ. (Μεγάρων II), πλάτ. 0.373 μ. (Πλαταιῶν) ἕως 0.48 μ. (Μεγάρων IV) καὶ πάχ. ἀπὸ 0.10 μ. (Πλαταιῶν, Μεγάρων III) ἕως 0.15 μ. (Μεγάρων IV). Οἱ στῆλες αὐτὲς ἐπιστέφονται συχνὰ μὲ ἀέτωμα (Πλαταιῶν, Μεγάρων III).

γ) Μιὰ ἐνδιάμεσα θέση κατέχουν οἱ στῆλες τῶν Γερωνθῶν: I: ὕψ. 1.23, πλάτ. 0.45, πάχ. 0.18 μ. II: ὕψ. 0.97, πλάτ. 0.38, πάχ. 0.21 μ. III: ὕψ. 1.30, πλάτ. 0.53, πάχ. 0.19 μ. IV: ὕψ. 1.27, πλάτ. 0.41, πάχ. 0.37 μ.

16. Ἀντίγραφα τοῦ ἐδίκτου τοῦ 301 ἔχουν βρεθεῖ

στὶς ἐξῆς πόλεις τῆς Λακωνίας: Γύθειο (βλ. π.), Οἶτυλο (ÖJh 9, 1906, 20 κέ.) καὶ Γερónθρες (IG V 1 1115 A-E), ὄχι ὁμως στὴ Σπάρτη.

17. Αἱ Βοιαὶ σημειώνονται στὸν χάρτη τοῦ Πτολεμαίου, ὅπως καὶ στὴν Tabula Peutingeriana ὅπου δηλώνεται ὁ δρόμος ποὺ τὶς ἐνώνει μὲ τὴ Σπάρτη (Λακεδαίμονα) μέσω τοῦ Γυθείου καὶ τοῦ Ἀσωποῦ. Βλ. K. Miller, *Itineraria Romana* (Stuttgart 1916), ὁδὸς ἀρ. 79, ὅπου σταθμοί: Lacedemone, Cytmon (= Γύθειον), Asopos, Boas, ὅπως καὶ τὸ πέρασμα στὰ Κύθηρα (trajectus stadiorum CC). Ἀπὸ τὴν ἴδια ὁδὸ προέρχεται τὸ μιλλιάριον IG V 1 1109 (Ἔλος). Γιὰ τὴν πορεία της παρὰ τὸν Ἀσωπὸ βλ. Γ. Πίκουλα, Ἡ Tabula Peutingeriana καὶ ἡ χερσονήσος τοῦ Μαλέα, *HOROS* 2, 1984, 175-188.

18. U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit* (Bern 1954). Βλ. ἐπίσης IG V 1, 953-960, AΔ 24, 1969, B, 140.

19. Βλ. F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome* 242, γιὰ τὴ συμμετοχὴ ἐνὸς ἐπισκόπου τῶν Βοιωτῶν στὴ Σύνοδο τῆς Νικαίας τὸ 325. Γιὰ τὴν ἀμφισβητούμενη σημασία τοῦ χειρογράφου τῶν Παρισίων τοῦ Συνεκδήμου τοῦ Ἱεροκλέους (χφ. Paris 155 A: ιζ' ὁ Βόας) ὡς καταλόγου τῶν ἐπισκοπῶν βλ. A. Lebon, *Le Peloponnèse byzantin jusqu'en 1204* (Paris 1951) 19-25.

ΔΥΟ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΧΑΡΝΕΩΝ

Η δημοσιευόμενη επιγραφή βρέθηκε τὸ 1987 σὲ σωστική ἀνασκαφή στὴν ὁδὸ Λιοσίων, πίσω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Μενιδίου. Ἡ στήλη εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ ἓνα ρωμαϊκὸ βαλανεῖο (ΑΔ 42, 1987, Β1, 62). Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. εὐρ. 5333.

Ἀετωματικὴ στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Διαστάσεις: ὕψ. 1.00 μ., πλάτ. κάτω 0.45, πάνω 0.37, πάχ. 0.075 μ. Στὴν ἐμπρόσθια ὄψη δύο ἐπιγραφές, 27 καὶ 22 στίχων ἀντίστοιχα. Ἡ γραφή εἶναι στοιχηδόν (33 γράμματα σὲ κάθε στίχο). Ὑψος γραμμάτων 0.06 (τὸ ὅμικρον μικρότερο), διάκενα 0.05 μ. Ἡ χάραξη εἶναι πρόχειρη. Οἱ κεραῖες τῶν Ε καὶ Υ συχνὰ ἀσύνδετες. Δυσανάγνωστη λόγω τῆς φθορᾶς τῆς ἐπιφάνειας τοῦ λίθου.

(Α)

στοιχ. 33

- 315/4
- Διογένης Ναυκύδου εἶπεν· ἐπειδὴ Φανόμα-
χος ὁ ταμίας ὁ ἐπὶ Πραξιβούλου ἄρχοντας
τάς τε θυσίας τέθυκεν τοῖς θεοῖς καὶ τοῖ-
ς ἥρωσιν ὑπὲρ τῶν δημοτῶν ἀπάσας [εἰ]ν τ[ῶ]ι ἐ-
5 [νι]αυτῶι, καὶ τῶν Διονυσίων ἐπεμελήθη κα-
λῶς [καὶ φιλοτίμως] μετὰ τοῦ δημάρχου Οἰν-
ο[φ]ί[λ]ου, καὶ [φ]ιάλην πεπόηται μ[ν]ᾶν ἄγουσα-
ν ἀργυρίου [κ]ατὰ [τὸν νόμον], καὶ λόγον ἀπεν-
ήνοχεν ἀπάντων, ᾧν δι[ώ]ικησ[εν] πρὸς τε τὴν
10 πόλιν καὶ πρὸς τοὺς δημότας ἐ[ν] τοῖς χρόν-
οις τοῖς ἐκ τῶν [νόμων] τῶν τῆς πόλεως καὶ τ-
ῶν δη[μ]οτῶ[ν], καὶ τὸ π[ε]ρι[ὸν] ἀργύριον παρ' ἐα-
υτῶι ἐκ τῆς διοικήσεως κατ[αβέ]βληκεν Ἀχ-
αρνεῦσ[ι]ν· ΗΗΗΔΔΠΙΠΙ., καὶ τὰς εὐθύνας[ς]
15 δέδωκεν δ[ό]ξας δικαίως τεταμιευκέναι, κ-
αὶ τῶν [ἄλλων] ἀπάντων, [ᾧν] αὐτῶι προσέταξα-
ν [Ἀ]χαρν[εῖς ἐπιμεμέλη]ται καλῶς καὶ φιλο-
τ[ί]μως· [ἐψ]ήφ[ισ]θαι Ἀχαρνεῦσιν, ἐπαινέσαι
Φανόμαχον Νικοδήμου Ἀχαρνέα καὶ στεφα-
20 νῶσαι αὐτὸν θαλλοῦ στεφάνωι φιλοτιμία-
ς ἕνεκ[α καὶ δι]καιοσύνης τῆς εἰς τοὺς δημ-
ότας· ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα ἐ στήλῃ
λιθίνει τὸν γραμματέα τῶν δημοτῶν κα-*

- 25 ἰ στηῆσαι ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἰππί-
ας, εἰς δὲ τὴν ἀναγραφὴν τῆς στηλῆς δοῦνα-
ι τὸν ταμίαν [:ΔΔ:] δραχμὰς καὶ λογίσασθ[α-]
ι τοῖς δημόται[s].

(B)

στοιχ. 33

- Διογένης Ναυκύδου εἶπεν· ἐπειδὴ ὁ δήμαρ-
χος Οἰνόφιλος καὶ ὁ ταμίης Φανόμαχος κα-
ὶ ὁ [ἐπι]μελ[η]τῆς τῶν Διονυσίων καλῶ[s] καὶ φι-
λοτίμως [ἐπιμ]ε[μ]έ[λ]ηται τῆς τε θυσίας τ-
5 ᾧ Διονύσῳ [καὶ τῆς] πομπῆς καὶ τοῦ ἀγῶνο-
ς, καὶ τῶν ἄλλων [διοι]κο[ῦ]σιν ὑπὲρ τῶν δημοτ-
ῶν κατὰ τοὺς νόμους· ἐψηφίσθαι Ἀχαρνεῦσ-
ιν, ἐπαινέσαι τὸν δήμαρχον Οἰνόφιλον Ο[ἰ-
νόφιλον] καὶ τὸν ταμίαν Φανόμαχον Νικοδ-
10 [ήμου] καὶ τὸν ἐπιμελητὴν Λέο[ν]τα [Θέ]ωνος κ-
[αὶ στεφανῶσαι ἕκασ]τον αὐτῶν κιττοῦ στε-
φάνῳ, καὶ ἀνειπεῖν τὸν δήμαρχον τοῦσδε
τοὺς στεφάνους Διονυσίων τῶν Ἀχαρνήσιν τ-
ᾧ ἀ[γῶνι]· ἀναγράψαι δὲ τό[δε] τὸ ψ[ή]φ[ι]σ[μ]α ἐν
15 στηλῇ λιθίνει [τὸν δήμαρ]χον Ο[ἰν]όφ[ι]λον
καὶ στ[ή]σα[ι] ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀθη[νᾶς τῆς] Ἰπ-
πίας, εἰς δὲ τὴν ἀναγραφὴν τῆς στηλῆς δ[οῦ]-
ναι τό[ν] τ[αμ]ίαν Φανόμαχον· ΔΔ[:] δραχμὰς κα-
ὶ λογί[σασθαι] τοῖς δη[μ]όταις. εἰ[ν]αι δὲ αὐτ-
20 οῖς καὶ π[ρ]οεδ[ρί]α[ν] α[ν]τ[ι]οῖς [καὶ] ἐγγ[ό]νοις
εἰς τὸν ἀεὶ [χρ]όνον Διονυσ[ίων] τῶν Ἀχαρν[ῶν]-
σιν τ[ῶ]ι [ἀ]γῶ[νι] ἐ[πὶ] τοῦ πρώτου βάρου.

Παρατηρήσεις

(A)

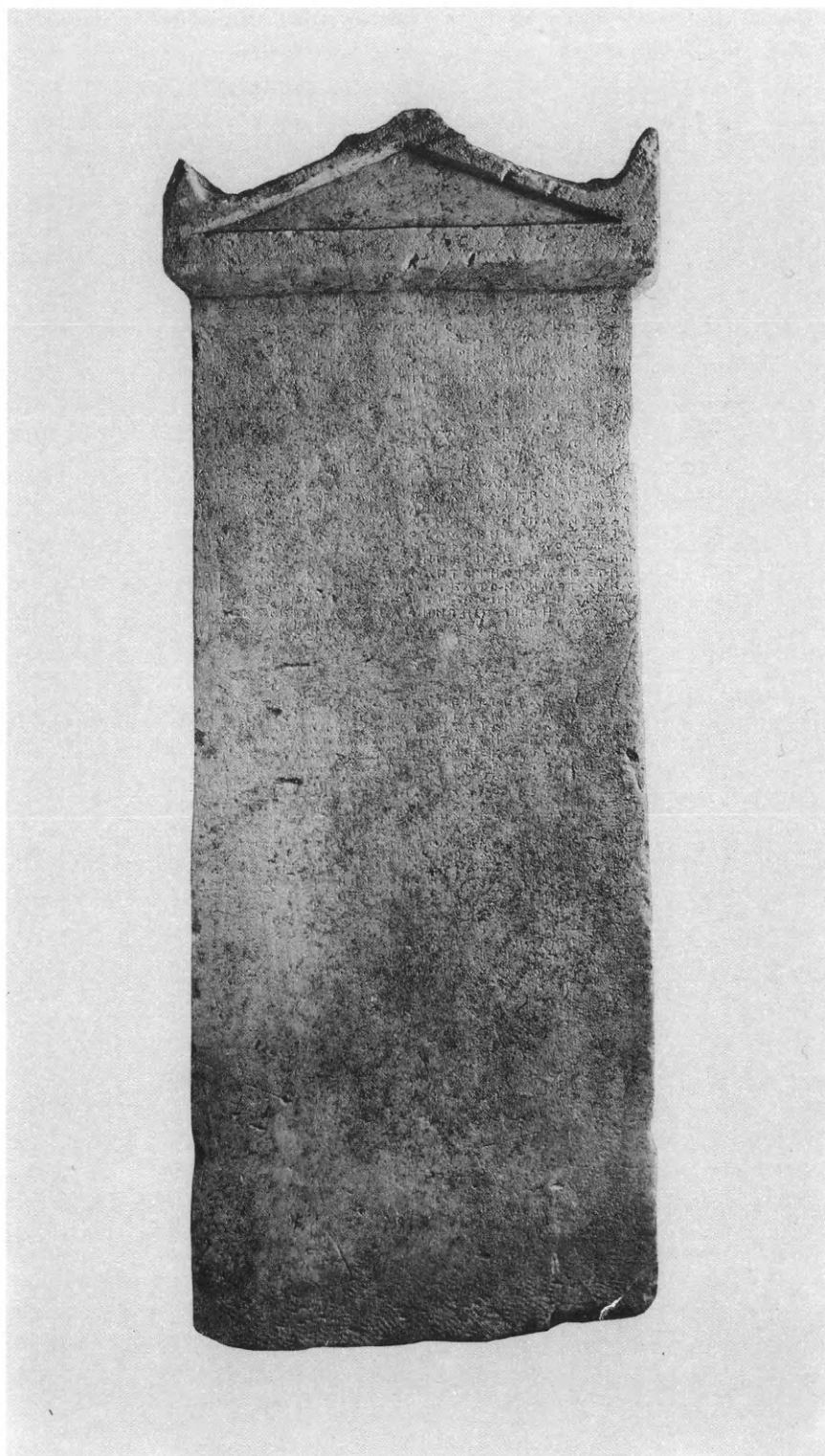
Στ. 5/6: καλῶς [καὶ φιλοτίμως]. Γιὰ τὴ συμπλήρωση βλ. στ. 17/18 καὶ (B) στ. 3/4. Πρβ. (A) στ. 20/21: φιλοτιμίας ἐνεκ[α καὶ δι]καιουσύνης. Γιὰ τὴν ἰδεολογία τῆς τοπικῆς φιλοτιμίας στὰ σύγχρονα δημοτικά ψηφίσματα βλ. D. Whitehead, *The Demes of Attica* (Princeton 1986) 241, 244 κέ.

Στ. 7/8: καὶ [φ]ιάλην πεπόηται μ[ν]ᾶν ἄγουσαν. Πρβ. IG II² 1471 στ. 7: ἡγαγον σταθμόν, SEG XV 26: [σταθ]μόν ἄ[γει], Δημοσθ. 49, 32: τιμὴν ἀπολαβεῖν ὅσον ἡγον αἰ φιάλαι.

Στ. 8: κ[α]τὰ [τὸν νόμον] καὶ στ. 11: ἐκ τῶν [νόμων], σύμφωνα μὲ τὸν κοινὸ σύγχρονο τύπο ἀναφορᾶς στὴν ἰσχύουσα νομοθεσία. Πρβ. καὶ B στ. 7 (κατὰ τοὺς νόμους).

Στ. 12: [καὶ τὸ π]ερι[δν] ἀργύριον παρ' ἐαυτῷ ἐκ τῆς διοικήσεως, πρβ. SEG XXII 117 ἀποφαίνει χρήματα περιόντα (δῆμος Ἰκαριέων 5ος αἰ. π.Χ.), IG II² 1202 στ. 11: (πληρωμή) ἐκ τῆς διοικήσεως ἐκ τῶν περιόντων χρημάτων (δῆμος Αἰξωνέων 313-12 π.Χ.).

Στ. 16-17: καὶ τῶν [ἄλλων] ἀπάντων, [ᾧ]ν αὐτῷ προσέταξα/ν Ἀχαρνεῖς [ἐπιμεμέλη]ται.

Εἰκ. 1. Ἡ στήλη Μουσείου Πειραιῶς ἀρ. 5333.

Για τὴ συμπλήρωση βλ. *IG II² 1163*, στ. 8-12: ἐπιμελεῖται δὲ καὶ τῆς κληρώσεως τῶν δικαστηρίων καὶ τῶν ἄλλων, ὧν αὐτῶ οἱ τε νόμοι καὶ τὰ ψηφίσματα προστάττουσιν (ψηφισμα τῆς Ἱπποθωντίδος φυλῆς 288/87 π.Χ.), *IG II² 215* στ. 5/6: καὶ ἐπιμελεῖται ὑπὲρ [ἄν] ἄν αὐτὸν οἱ δημόται αἰρῶνται αἰεὶ. (Ψήφισμα ἀνώνυμου δήμου τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.)

Στ. 26: [ΔΔ:]. Τὸ ποσὸ συμπληρώνεται βάσει τῆς ἐπιγραφῆς Β.

(B)

Στ. 13 (πρβ. καὶ στ. 29): Ἀχαρνῆσιν, τοπικό, ὅπως Ἀθήνησι, πρβ. Στέφανο Βυζάντιο Ἑθνικῶν (ἐκδ. Meinecke, Berlin 1849) σ. 52, λ. Αἰξωνή: ἐκ τῶν τόπων Αἰξωνῆσι.

Στ. 22: προεδρίαν ἐπὶ τοῦ πρώτου βάθρου. Ἡ ἀνάγνωση, ἂν καὶ δύσκολη, εἶναι βέβαιη. Για τὸν ὄρο βλ. Λυσία (13,37): οἱ μὲν γὰρ τριάκοντα ἐκάθηντο ἐπὶ τῶν βάθρων, οὗ νῦν οἱ πρυτάνεις καθέζονται. Ἡ συγκεκριμένη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῶν ἐδρῶν τῶν πρυτάνεων στὸ ἀθηναϊκὸ βουλευτήριον δὲν διαπιστώνεται ἀρχαιολογικῶς. Πιθανότατα ἡ προεδρία ἀποτελεῖτο ἀπὸ τρία σύνθρονα σὲ διάταξη Π. Ἐν προκειμένῳ εἶναι σαφές ὅτι δηλώνεται τὸ πρῶτο σύνθρονον (ἡ πρώτη ἢ πιὸ ἐπίσημη θέση) τῆς προεδρίας.

Σχόλια

Ἀπὸ τὰ δύο ψηφίσματα ποὺ εἰσηγήθηκε στὸν δῆμο τῶν Ἀχαρνέων ὁ Διογένης Ναυκύδου, τὸ πρῶτο (Α) ἀφορᾷ στὴ χορήγηση τῶν συνηθισμένων τιμῶν (ἐπαίνου καὶ στεφάνου ἐλιᾶς) στὸν ἐπὶ Πραξιβούλου (315/4 π.Χ.) ταμία Φανόμαχο Νικοδήμου (τὸ πατρωνυμικὸ δίδεται στὸν στ. 19) γιὰ τὴν ὀρθὴ διαχείριση τοῦ δημοτικοῦ ταμείου. Μὲ τὸ ψηφισμα ποὺ ἀκολουθεῖ (Β) τιμῶνται, μαζὶ μὲ τὸν Φανόμαχο, ὁ δήμαρχος Οἰνόφιλος Οἰνοφίλου καὶ ὁ ἐπιμελητὴς τῶν Διονυσίων Λέων (Θέ;)ωνος γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῶν κατ' ἀγροὺς Διονυσίων. Στὶς προαναφερόμενες στὸ ψηφισμα Α τιμές (ὁ στέφανος ἐλιᾶς ἀντικαθίσταται ἐν προκειμένῳ ἀπὸ τὸν διονυσιακὸ κισσό), προστίθεται ἡ ἐπίσης συνηθισμένη δημόσια ἀναγγελία τοῦ στεφάνου στὸ θέατρο. Μὲ μιὰ προσθήκη, τῆς ὁποίας ὁ εἰσηγητὴς, ἂν καὶ δὲν δηλώνεται, πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ αὐτὸν τοῦ ψηφίσματος (στ. 19-22), χορηγεῖται στοὺς τιμωμένους καὶ στοὺς ἀπογόνους τοὺς ἢ αἰώνια προεδρία στοὺς Διονυσιακοὺς ἀγῶνες τῶν Ἀχαρνέων.

Τὸ ψηφισμα (Α) χρονολογεῖται μετὰ τὸ τέλος τῆς θητείας καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν εὐθυνῶν (Α στ. 8-12) τοῦ ταμία Φανομάχου, ὅχι δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 314 π.Χ. Τὸ δεύτερο δὲν φέρει χρονολόγηση. Ἄν καὶ ἔπεται στὴ στήλῃ φαίνεται ὅτι εἶχε ψηφιστεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ προηγουμένου πολιτικοῦ ἔτους (315/4 π.Χ.), ἐνῶ δηλαδὴ ἦταν ἀκόμα ἄρχοντες οἱ τιμώμενοι, ἡ δραστηριότητα τῶν ὁποίων ἀναφέρεται στὸ παρόν (στ. 6: διοικοῦσιν, στ. 14: ἀναγράψαι τὸν δήμαρχον Οἰνόφιλον, στ. 18: δοῦναι τὸν ταμίαν Φανόμαχον), καὶ συγκεκριμένα μετὰ τοῦ Ποσιδεῶνος μηνός (δηλαδὴ τοῦ Δεκεμβρίου 315 π.Χ.), ὅποτε συνηθῶς ἐορτάζονταν τὰ κατ' ἀγροὺς Διονύσια (στ. 4: τῶν κατ' ἀγροὺς Διονυσίων ἐπιμεμέληνται¹) καὶ τοῦ τέλους τῆς θητείας τῶν ἀρχόντων, τὸν Ἰούλιο τοῦ 314 π.Χ. Ἡ σύγχρονη, ὅπως δείχνει ἡ ὁμοιότητα στὴ μορφή τῶν γραμμάτων, χάραξη τοῦ δευτέρου ψηφίσματος στὴν ἴδια στήλῃ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ψηφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Φανομάχου πιθανὸν νὰ ὀφείλεται σὲ πρωτοβουλία τοῦ ἰδίου τοῦ ταμία.

1. Θεόφρ. Χαρ. 3.: Ποσιδεῶνος δὲ <τὰ> κατ' ἀγροὺς Διονύσια. Πρβ. Σχολ. Αἰσχ. 1.43, Σχολ. Πλάτ. Πολ. 475

D, J. D. Mikalson, *The Sacred and Civil Calendar of the Athenian Year* (Princeton 1975) 97.

Ὡς πρὸς τὸν τόπο τῆς ἀναθέσεως, τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ἰππίας (Παυσ. 1, 31, 6), τοῦτο ἀναφέρεται σὲ δύο ἀκόμα ψηφίσματα τοῦ δήμου τῶν Ἀχαρνέων: διαβάζεται στὴν IG II² 1207, ποὺ ἦταν ἐντοιχισμένη στὴν ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Σαράντα καὶ συμπληρώνεται στὴν IG II² 1206, πρέπει συνεπῶς νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἀγορὰ ἢ — τὸ πιθανότερο, ὅπως δείχνει τὸ περιεχόμενο τῆς δεύτερης ἐπιγραφῆς — τὸ θέατρο τοῦ δήμου. Ἡ ἀκριβὴς θέσις του, ὅπως καὶ αὐτὴ ἐνὸς ἄλλου σημαντικοῦ ἱεροῦ τῶν Ἀχαρνῶν, αὐτοῦ τοῦ Ἄρεως καὶ τῆς Ἀρείας Ἀθηνᾶς, παραμένει ὡστόσο ἄγνωστη².

Ἄγνωστοι εἶναι καὶ οἱ τρεῖς ἀναφερόμενοι στὰ ψηφίσματα τοπικοὶ ἄρχοντες. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὁ ἐπιμελητὴς τῶν Διονυσίων εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Λέοντα Ἀχαρνέα, ἔφηβο τῆς Οἰνίδος τὸ 330 π.Χ. (*Hesperia* 1968, Suppl. VIII, 274, lat. dex. 1-2). Ἀντίθετα πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μᾶλλον βέβαιη ἡ ταύτιση τοῦ ἐφήβου τοῦ ἰδίου καταλόγου Ναυκύδη Διογένους Ἀχαρνέως μὲ τὸν πατέρα τοῦ εἰσηγητῆ τῶν δύο ψηφισμάτων. Ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας δὲν εἶναι γνωστά, οὔτε ἀποτελεῖ ἀκόμα τὸ 330 π.Χ. ἡ συμμετοχὴ στὴν ἐφηβεία ἐνδειξὴ γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ Ναυκύδη καὶ τοῦ γιοῦ του στὴν κοινωνικὴ ἐκείνη τάξη, ἀπὸ τὴν ὁποία κατὰ κανόνα φαίνεται ὅτι προέρχονται οἱ εἰσηγητὲς τῶν δημοτικῶν τιμητικῶν ψηφισμάτων (Whitehead, *Demes* 237-41).

Τὰ δημοσιεύμενα ψηφίσματα παρέχουν ἀντ' αὐτοῦ σημαντικὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν θεσμό τοῦ δημοτικοῦ ταμῖα καὶ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ διοίκηση τῶν δήμων στὴ δεκαετία τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως. Τὸ πρῶτο ψήφισμα (Α) εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα σωζόμενα πρὸς τιμὴν ἐνὸς δημοτικοῦ ἄρχοντα ἄλλου ἀπὸ τὸν δήμαρχο, καὶ τὸ μοναδικὸ ἕως τώρα γνωστὸ πρὸς τιμὴν τοῦ ταμῖα ἐνὸς δήμου. Ἄν καὶ ὁ ταμῖας εἶναι ὁ κυριότερος μετὰ ἀπὸ τὸν δήμαρχο δημοτικὸς ἄρχων (μόνο αὐτοὶ οἱ δύο ἀπέδιδον εὐθύνας), ὡστόσο δὲν ὑπάρχει δυνατότητα σύγκρισης τῶν δύο ἀξιωματῶν. Ὅχι μόνο ὁ ταμῖας μοιράζεται τὸ ἔργο τῆς διοικήσεως τοῦ δημοτικοῦ ταμείου³ μὲ τὸν δήμαρχο (Whitehead, *Demes* 139, 143-144), ἀλλὰ ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ τὸν ὑποκαταστήσει, ὅπως καὶ κάθε ἄλλον ἀξιωματοῦχο, στὰ καθήκοντά του⁴. Ἔτσι π.χ. στὸ ψήφισμα IG II² 1206 τῶν Ἀχαρνέων, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Kirchner στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ οἱ πληρωμὲς ἀπὸ τὸ κοινὸ ταμεῖο γιὰ τὶς ἐτήσιες θυσίαι γίνονται ἀπὸ τὸν δήμαρχον καὶ τὸν ταμίαν (χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ὁ ρόλος ἐκάστου), εἶναι ὁ δήμαρχος ποὺ πληρώνει γιὰ τὴν ἱδρυσιμὴ στήλη, δηλαδὴ γιὰ κάτι ποὺ στίς δημοσιεύμενες τώρα ἐπιγραφὰς φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε, ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὴν πόλιν, ἔργο ἀποκλειστικὰ τοῦ ταμῖα. Ἡ ὑπαρξὴ στίς Ἀχαρνὲς ἐνὸς μόνου ἐτήσιου ταμῖα ἀντὶ τῶν δύο καμιά φορὰ καὶ περισσότερων ταμιῶν μερικῶν ἄλλων, ἀκόμα καὶ πολὺ μικροτέρων ἀττικῶν δήμων, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐνδειξὴ γιὰ τὴν ἰδιαίτερη σημασίαν τοῦ ἀξιώματος τοῦ τιμωμένου. Στὰ δημοσιεύμενα ψηφίσματα δὲν διακρίνονται ὡστόσο, τουλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως, κάποιες αὐξημένες ἀρμοδιότητες τοῦ Φανομάχου. Αὐτὰ ἀναφέρονται στὴ συνήθη δραστηριότητά του στὴ διοίκηση τοῦ δημοτικοῦ ταμείου, τὸ κύριον μέρος τῆς ὁποίας ἀφοροῦσε στὴ λατρεία. Στὸ πρῶτον (Α) αὐτὸς τιμᾶται γιὰ τὴν τέλεση τῶν προβλεπομένων ἀπὸ τὸ «ἐορτολόγιον» τοῦ δήμου θυσιῶν

2. Τὸ πολιτικὸ κέντρο τοῦ ἐκτεταμένου δήμου τῶν Ἀχαρνέων τοποθετεῖται στὴ θέσις τῶν δύο λόφων, ὅπου τὰ ἐξωκκλήσια τῶν Ἀγ. Σαράντα καὶ τοῦ Προφ. Ἡλία δυτικὰ τοῦ Μενιδίου, βλ. Ν. Παπαχατζῆ, *Πανσανία Ἑλλάδος περιήγησις*: Ἀττικά (Ἀθήνα 1974) 412.

3. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ χωριστοῦ ταμείου τοῦ δημάρχου

βλ. IG II² 1720 τοῦ δήμου τῶν Πλωθειέων.

4. Σὲ ὀρισμένους δήμους ὅπου, ὅπως π.χ. τὸ Ἰκάριον, δὲν ὑπῆρχε ταμῖας, τὰ καθήκοντά του ἀσκοῦσε ὁ δήμαρχος, βλ. IG² 1178, 1179, SEG XXII 117. Γιὰ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ κήρυκα ἀπὸ τὸν δήμαρχον βλ. Whitehead, *Demes* 142.

καὶ ἑορτῶν (Α στ. 3 καὶ 4: *τάς τε θυσίας τέθυκεν τοῖς θεοῖς καὶ τοῖς ἥρωσι ὑπὲρ τῶν δημοτῶν ἀπάσας ἐν τῷ ἐνιαυτῷ*⁵), ἕνα ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο στὰ ἔως σήμερα γνωστὰ δημοτικά ψηφίσματα τιμᾶται μόνον ὁ δήμαρχος⁶. Ὅτι ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὴν κατανομή τῶν θυσιῶν ἀνάμεσα στὸν ταμία καὶ στὸν δήμαρχο, ὅπως φαίνεται νὰ συμβαίνει στὸν δήμο τῶν Πλωθειῶν, ἀλλὰ ἀντίθετα προϋποτίθεται ἡ σύμπραξις καὶ τῶν δύο σ' αὐτές, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη περίπτωση τῶν Διονυσίων, γιὰ τὴν ὀργάνωσι τῶν ὁποίων ἀπὸ τὸν Φανόμαχο γίνεται ἰδιαίτερη μνεῖα στὴ συνέχεια (Α στ. 5 καὶ 6): πράγματι στὸ δεύτερο ψηφίσμα, ποὺ ἀφορᾷ ἀποκλειστικὰ στὴ γιορτὴ αὐτῇ, διαπιστώνεται ὅτι τὶς τιμὲς ὁ ταμίας μοιράζεται μὲ τὸν δήμαρχο (πρβ. καὶ *IG II² 1206*) καὶ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς γιορτῆς.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ τίθενται μὲ τὶς δημοσιευόμενες ἐπιγραφὰς ἀφορᾷ στὴν πληροφορία (Α στ. 7 καὶ 8) γιὰ τὴν κατασκευὴ (*πεπόηται*) ἀπὸ τὸν ταμία (ἢ ἀκριβέστερα μὲ ἐντολή του) μιᾶς ἀσημένιας φιάλης, ἀξίας 100 δραχμῶν. Ὁ λόγος δὲν μνημονεύεται⁷. Πιθανῇ, λόγῳ τῆς θέσεώς της στὸ κείμενο, θὰ ἦταν ἡ σύνδεσις μὲ τὰ προαναφερόμενα (τέλεσις θυσιῶν καὶ τῶν Διονυσίων) θρησκευτικὰ καθήκοντα τοῦ τιμωμένου ταμία. Ἡ ἀναφορὰ σὲ μιὰ καθοριζόμενη ἀπὸ τὸν νόμο ἀξία τῆς φιάλης (*μνᾶν ἄγουσαν ἀργυρίου κατὰ τὸν νόμον*) δὲν νοεῖται ὡστόσο παρὰ μόνον στὴν περίπτωσι ἑνὸς ὑποχρεωτικοῦ προσωπικοῦ ἀναθήματος τοῦ ταμία, ὡς εὐχαριστηρίου γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὶς εὐθύνες του ἢ ἑνὸς ὑποχρεωτικοῦ ἀποθεματικοῦ μὲ τὴ μορφή τῆς ἀπαρχῆς. Ἡ ἀνάθεσις φιαλῶν τῆς ἰδίας ἀκριβῶς τιμῆς, δηλαδὴ 100 δραχμῶν, ἀποτελοῦσε ὑποχρέωσι τῶν ἀπελευθέρων ὡς εὐχαριστήριον γιὰ τὴν *φυγὴν* των⁸. Πιὶς ἄμεσα συνδέεται μὲ τὴν ἐξεταζόμενη περίπτωσι ἡ ἐπιβολὴ μὲ νόμον τοῦ Λυκούργου ἀνάλογης ὑποχρέωσις σὲ δημόσιους λειτουργούς, ὅπως οἱ χορηγοί⁹, καὶ στοὺς ἄρχοντες. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Ἀχαρνῶν ἀναφέρεται στὴν ἐπέκτασί της στοὺς ἄρχοντες τῶν δήμων. Ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς τέτοιας ὑπόθεσις συναντᾷ συγκεκριμένες δυσκολίες. Ἀπορία προκαλεῖ κατ' ἀρχὴν ἡ ἀπουσία τοῦ ἀφιερωματικοῦ τύπου (*ἀνέθηκεν* ἢ ἄλλου παρόμοιου), βλ. τὸ παράλληλον τῆς *IG II² 1471* Α στ. 10-11. Δύο ἀκόμα σημεία ποὺ χρειάζονται διευκρίνησι εἶναι ὁ τρόπος ὑπολογισμοῦ καὶ τὸ ὕψος τῆς ἀξίας τῆς φιάλης. Δεδομένου ὅτι ἡ ἀνάθεσις ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες ἔχει τὸ νόημα τῆς ἀπαρχῆς ἀπὸ τὶς προσόδους τῆς ἀρχῆς τους¹⁰ θὰ ἀνέμενε κανεὶς τὸν καθο-

5. Τὸ «ἐορτολόγιον» τῶν Ἀχαρνῶν δὲν σώζεται. Γιὰ τὴ σημασίαν ποὺ εἶχε ἡ λατρεία γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τῶν δήμων, ὅπως καὶ γιὰ τὴ θέσι τῶν ἡρώων στὴ δημοτικὴ λατρεία, βλ. τὰ σωζόμενα δημοτικά *fasti* (τελευταία πραγμάτευσι τοῦ θέματος μὲ βιβλιογραφία: Whitehead, *Demes* 185-208). Οἱ λατρευτικὲς δαπάνες ἀντιπροσώπευαν τὸ σημαντικότερον κοινὸν τῶν τακτικῶν δαπανῶν τῶν δήμων καὶ πιθανῶς τὸν βασικὸν λόγον ὑπάρξεως τοῦ δημοτικοῦ προϋπολογισμοῦ (*RE* V.1 (1903) στ. 18 λ. *Demoi* (V. von Schoeffer) 18, Whitehead, *Demes* 161). Ὑπολογίζεται ὅτι σὲ ἕναν μικρὸν δήμον, ὅπως αὐτὸν τῶν Πλωθειῶν, ὁ ταμίας ἐπλήρωνε γιὰ τὶς θυσίας καὶ τὴν τέλεσις τῶν ἑορτῶν 600 δραχμὰς ἐτησίως, ἐνῶ ἄλλες 1200 δίνονταν γιὰ τὴ συντήρησι τῶν ἱερῶν. Ἀντίστοιχα, ἀπὸ τὸ ἐορτολόγιον τῆς Ἐρχιδᾶς συμπεραίνεται ὅτι ἡ ἐτήσια δαπάνη μόνον γιὰ τὶς θυσίας κυμαίνονταν ἐκεῖ γύρω στὶς 550 δραχμὰς.

6. *SEG II* 7 στ. 4-6, *SEG XXII* 117 στ. 1-2, *SEG XXV*

145. Πρβ. Whitehead, *Demes* 128.

7. Δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς παράλληλον ἡ κατασκευὴ ὑδριῶν σὲ ἀντικατάστασι παλαιῶν ἐξελευθερικῶν φιαλῶν ἀπὸ τοὺς ταμίας (*IG II² 1469* Α στ. 12-17 = *SEG XXXVIII* 139 τοῦ 314/13 π.Χ.: *οἰνοχόη, ἣν ἐποίησαντο ταμίαι οἱ ἐπὶ Νικοδώρου ἄρχοντος, ἐκ τῶν φιαλῶν τῶν ἐξελευθερικῶν*) ἢ ἡ κατασκευὴ τῆς φιάλης ἀπὸ τὸν ἱερέαν τοῦ Ἀμφιαράου *IG VII* 303.

8. D. M. Lewis, *Attic Manumissions*, *Hesperia* 28, 1959, 208-238.

9. Βλ. M. Lewis, *Dedications of Phialae at Athens*, *Hesperia* 37, 1968, 368-380.

10. Τὴν πρώτη μνεῖα αὐτῆς τῆς πρακτικῆς παρέχει ἡ *IG II² 1471* Α στ. 10-12 (βλ. τὴν πλήρη ἀνάγνωσι ἀπὸ τὴν D. Harris, *Nikokrates of Kolonos, Metallworker to the Parthenon Treasurers*, *Hesperia* 37, 1968, 329-330 = *SEG XXXVIII* 138):... *φιάλαι χ]ρυσαῖ, ὡς ἐποίησαντο τα/[μίαι οἱ ἐπὶ Νεαίχμου (= 320/19 π.Χ.)] ἄρχοντος, ἐκ*

ρισμό ἀπὸ τὸν νόμο ὅχι ἐνὸς συγκεκριμένου ποσοῦ (*μὲν ἄργυρίου*), ἀλλὰ τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἀπαρχῆς¹¹. Τοῦτο ἰσχύει πράγματι γιὰ τὴν ἀρχαιότερη καὶ τὴ μοναδική σχετικὴ ἐπιγραφή, ὅπου ἀναφέρεται ἡ προέλευση τοῦ ποσοῦ¹². Ὡστόσο καὶ στίς δύο ἄλλες γνωστὲς περιπτώσεις (τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., βλ. σημ. 13) οἱ ἀπαρχὲς καθορίζονται σὲ στρογγυλὰ ποσὰ 50, 100 καὶ 200 δραχμῶν σύμφωνα μὲ κάποια ἱεραρχικὴ σειρὰ τῶν ἀρχόντων. Πιὸ δύσκολα ἐξηγεῖται τὸ ὑψηλὸ τίμημα τῆς φιάλης. Τοῦτο εἶναι διπλάσιο ἐκείνου τῶν χορηγικῶν φιαλῶν (50 δραχμές). Ἡ διαφορὰ δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸν μεσολαβήσαντα πληθωρισμὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου¹³, δεδομένου ὅτι τὸ ἴδιο ποσὸ ἀντιστοιχεῖ στίς ἐλληνιστικὲς ἐπιγραφές ποὺ προαναφέρθηκαν στὴν εἰσφορὰ σημαντικῶν ἀξιοματούχων τῆς πολιτείας, ὅπως π.χ. οἱ ἐννέα ἄρχοντες ἢ ὁ στρατηγὸς ἐπ' Ἰμβρου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ πρόκειται γιὰ ποσὸ δυσανάλογο πρὸς τὸν περιορισμένον δημοτικὸ προϋπολογισμὸ πού, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τῆς χρήσεως τῶν 365 δραχμῶν, διαχειρίστηκε ὁ ταμίης. Ἀντίθετα μὲ βάση τὴν τιμὴ τῆς φιάλης καὶ τὸ παράλληλο τῆς περίπου σύγχρονης IG II² 1471 A, ἡ διοίκησις ἐπὶ Φανομάχου θὰ πρέπει νὰ ὑπολογισθεῖ σὲ 10.000 δραχμές.

Στὴ λύση τῆς ἀπορίας συμβάλλουν οἱ πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν στὸν ἔλεγχο τῆς διαχείρισης τῶν δημοτικῶν χρημάτων (A στ. 8-15). Ὡς πρὸς τὶς γενικὲς γραμμὲς τῆς ἡ διαδικασίας, στὴν ὁποία γίνεται ἐπανειλημμένως ἀναφορὰ (στ. 8 καὶ 12: *κατὰ τὸν νόμον*), δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἐκείνη τῆς προηγούμενης, δημοκρατικῆς, περιόδου ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἄλλους δήμους. Ἀναγνωρίζεται σ' αὐτὴν τὸ χαρακτηριστικὸ πνεῦμα τῆς παραδοσιακῆς δημοκρατικῆς εὐαισθησίας σὲ ζητήματα ἐλέγχου καὶ χορήγησης τιμῶν σὲ διατελέσαντες ἄρχοντες¹⁴, ἐνῶ ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀπουσία συγκεκριμένων στοιχείων ἀναφερομένων στὴ σύγχρονη νομοθεσία τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἰσχύει ἐδῶ ὅπως καὶ στὰ ὑπόλοιπα δημοτικά πράγματα, τὸ πρότυπο τῆς πόλεως. Προϋπόθεση γιὰ τὴ χορήγηση τῶν τιμῶν εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ λόγου καὶ τῶν εὐθυνῶν¹⁵, διατηρεῖται δηλαδὴ ἡ

τῶν χρημάτων/[ων, ἃ ἀνεκόμισεν Ἀρχι]ππος ἄρχων (= 321/0 π.Χ.) ἑκατοστήν. Λεπτομερῶς δίνεται ὁ λόγος τῆς ἀναθέσεως καὶ στὴν ἐπιγραφή SEG XXIV 194 (164/3 π.Χ.) στ. 4: Κηφισόδωρος Δη/μητρίου Αἰξωνεύ/ς, στρατηγῆσας ἐπ' Ἰμβρου ΔΔΔΠ καὶ ἀπὸ τὴν διάταξιν τῶν γινο/μένων προσδό/ων τῷ δήμῳ κα/τὰ τὴν διάταξιν φιάλην ἀπὸ δραχμῶν Η. Πρβ. ἐπίσης τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐννετηρίδας τῆς Δήλου (IG II² 2336, τέλος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.).

11. Πρβ. π.χ. τὴ σχετικὴ ἀναφορὰ (*μὲν ἀπὸ τοῦ τάλαντου*) στὸ προοίμιο τῶν καταλόγων τῶν ἀπαρχῶν τοῦ συμμαχικοῦ φόρου, Meritt, Wade - Gery, McGregor, *The Athenian Tribute Lists* (1939-53). Βλ. ὡστόσο τὴν προηγούμενη σημείωση.

12. IG II² 1471 A στ. 11-12: *ἐκ τῶν χρημάτων/[ων, ἃ ἀνεκόμισεν Ἀρχι]ππος ἄρχων ἑκατοστήν*. Βλ. Harris ὁ.π. 330 (from the one-hundredth part of the money which [Archip]pos [collected] as archon), πρβ. ὅμως ἰδιαίτερα σ. 334 ὅπου τὸ ποσὸ θεωρεῖται ὅτι ἀντιστοιχεῖ στὸ προῖον ἐνὸς φόρου (ἑκατοστῆς), καὶ ὅχι στὸ ποσοστό (1%) τῆς ἀπαρχῆς ἀπὸ τὸν φόρο («the phialai ... were manufactured by using a special fund of gold, perhaps a

tax of one per cent, collected in the year Archippos was archon»).

13. W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens* 66-67 (τριπλασιασμὸς τῶν τιμῶν), πρβ. F. Heichelheim, On Ancient Price Trends from the Early First Millennium B.C. to Heracleus I, *Finanzarchiv* 15, 1954/55, πίν. XIV.

14. M. Piérart, *AC* 40, 1971, 526-573, Whitehead, *Demes* 116. Ἀπὸ τὸ 334 π.Χ. (Αἰσχ. 3.26) χρονολογεῖται μὲ βεβαιότητα ἡ νομοθεσία γιὰ τὴ χορήγηση τῶν τιμῶν στοὺς ἄρχοντες. Γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν ἀντίστοιχων τύπων στὰ ἀττικά τιμητικὰ ψηφίσματα βλ. A. S. Henry, *Honours and Privileges in Athenian Decrees* (Hildesheim 1983). Εἶναι ἐν προκειμένῳ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἀντίστοιχη προσθήκη (*κατὰ τὸν νόμον*) πρωτοεμφανίζεται στὰ προξενικὰ ψηφίσματα μετὰ τὸ 318 π.Χ., θεωρεῖται συνεπῶς σύγχρονη μὲ τὴν, πρόσφατη τότε, βραχύβια παλινόρθωση τῆς ἀπόλυτης δημοκρατίας.

15. Αἰσχ. 3.26: *πρὶν ἂν λόγον καὶ εὐθύνας δῶ*. Πρβ. καὶ τὸ ψηφίσμα τῶν Αἰξωνέων IG II² 1199: *καὶ λόγον καὶ εὐθύνας δέδωκεν*. Γιὰ τὴ διαδικασία ποὺ ἀκολουθεῖται στοὺς δήμους βλ. Whitehead, *Demes* 116-119.

διάκριση ανάμεσα στὸν ἔλεγχο ἀφενὸς τῆς οἰκονομικῆς διαχείρισης (τὸν λόγον τῆς διοικήσεως, στ. 8-14), καὶ ἀφετέρου τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς (τὰς εὐθύνας, στ. 14-18). Ὡς πρὸς τὴ διάθεση τοῦ περισσεύματος τῆς διοικήσεως ἢ περιγραφόμενῃ (στ. 11-13) διαδικασία συνίσταται (ὅπως εἶναι γνωστὸ ὅτι ἴσχυε καὶ γιὰ τοὺς δημάρχους) στὴν παράδοση τοῦ ταμείου τῆς διοικήσεως ἀπὸ τὸν ἐξερχόμενον ἄρχοντα στὸν διάδοχό του¹⁶. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ποσοῦ προφανῶς ἐπιβάλλεται μόνο ὅταν γιὰ κάποιον ἄγνωστο σὲ μᾶς λόγο ἀπουσιάζει ὅπως ἐδῶ ἀπὸ τὸ ψήφισμα τὸ ὄνομα τοῦ (ἐν τῷ μεταξὺ ἐκλεγέντος) διαδόχου ἄρχοντα¹⁷. Ἐτσι ἡ ἀναφερόμενη (στ. 13/14) καταβολὴ τοῦ στοὺς Ἀχαρνεῖς (τὸ περιὸν ἀργύριον παρ' ἐαυτῶ ἐκ τῆς διοικήσεως καταβέβληκεν Ἀχαρνεῦσιν *HHHΔΔΠΠΠ*) δὲν ἔχει βεβαίως τὸ νόημα τῆς κατανομῆς τοῦ περισσεύματος στοὺς πολίτες, ἀλλὰ τῆς ἐπανακατάθεσής του στὴν κοινὴν διοίκησιν τῶν δημοτῶν (πρβ. καὶ *IG* II² 1206 στ. 10/11).

Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τῶν στ. 8-14 ἔγκειται ὅμως ὄχι τόσο στὴν περιγραφὴ τῆς διαδικασίας ἐλέγχου τοῦ ταμίου, ὅσο στὴν ἔμμεση ἀλλὰ σαφὴ ἀπόδειξη ποὺ παρέχεται γιὰ τὴν αὔξηση τοῦ ρόλου τῆς πόλης στὴ λειτουργία καὶ ἰδιαίτερα στὰ οἰκονομικὰ τῶν δήμων. Τοῦτο συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν παράλληλῃ ἀπόδοση λογαριασμῶν πρὸς τὶς δημοτικὲς καὶ πρὸς τὶς ἀρχὲς τῆς πόλης (στ. 9/10: *πρὸς τε τὴν πόλιν καὶ τοὺς δημότας*), καὶ ἀντίστοιχα στὴν ὑποχρέωση τήρησης προθεσμιῶν (*χρόνων*) καθοριζομένων τόσο ἀπὸ τὴ δημοτικὴ¹⁸, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ νομοθεσία τῆς πόλης. Ἡ διπλὴ αὐτὴ διαδικασία ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ὅσο γνωρίζω μαρτυρεῖται, ἐπιδέχεται δύο πιθανὲς ἐρμηνεῖες: ἡ πρώτη θὰ ἦταν ἡ ἐπέκταση τοῦ κεντρικοῦ ἐλέγχου στὴν οἰκονομικὴ διαχείριση τῶν δήμων, μιὰ ὑπόθεση μὲ τὴν ὁποία εἶχε γίνει ἀπόπειρα νὰ συνδεθεῖ ὁ (παλαιὸς) θεσμὸς τῶν *εὐθύνων*¹⁹, ἡ δεύτερη, καὶ πιθανότερη, προϋποθέτει τὴ διαχείριση ἀπὸ τὸν ταμία χρημάτων τῆς πόλης. Ἐνα παράλληλο προσφέρει ἡ πιστοποιούμενη ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς διαχείριση ἀπὸ τὸν δήμαρχο ὀρισμένων δημοσίων χρημάτων, συγκεκριμένα τῶν καταργηθέντων πλέον κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο *θεωρικῶν*²⁰. Προϋποτίθεται συνεπῶς καὶ ἐδῶ ἡ ἀνάληψη ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς χρηματοδότησης (συνεπῶς καὶ τοῦ ἐλέγχου) ἐνὸς σημαντικοῦ τομέα τῶν δημοτικῶν δαπανῶν, πιθανότατα σχετιζόμενων μὲ τὴ λατρεία ποὺ ἐκάλυπτε τὸ μεγαλύτερο ὅπως εἶναι γνωστὸ μέρος τῶν δημοτικῶν δαπανῶν. Τοῦτο συμφωνεῖ τόσο μὲ τὶς γενικὲς ἀρχὲς τῆς νομοθεσίας τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως²¹, ὅσο καὶ μὲ τὴ χρονολογία τοῦ

16. *IG* II² 1202 (313/2 π.Χ.): *τὸ δὲ ἀργύριον εἶναι τὸ εἰς τοὺς στεφάνους ἐκ τῆς διοικήσεως ἐκ τῶν περιόντων χρημάτων τῶν ἐπὶ Θεοφράστου ἄρχοντος*, *SEG* XXII 117 (Ἰκάριον): *ἀποφαίνει χρήματα περιόντα λογισάμενος τὰς προσόδους καὶ τὰ ἀναλώματα, ὥστε δοκεῖν καλῶς τε καὶ δικαίως ἄρξαι, καὶ παρέδωκεν τῷ μετ' ἐαυτῶ δήμαρχῳ Θουκυδίδῃ.*

17. Βλ. *IG* I³ 253 τοῦ δήμου Ἰκαριέων: *δημαρχῶν παρέδωκεν κεφάλαιον ἀργυρίου Διονύσου XX, ἀργυρίου Καρίου: XXIII C., ὅσιον: TTTTXXΠHHHHΔΔΔ III III.*

18. Whitehead, *Demes* 116-119. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐνὸς σχετικοῦ δημοτικοῦ νόμου δίνει τὸ ψήφισμα *IG* II² 1174 τοῦ δήμου τῶν Ἀλῶν Αἰξωνίδων (368/7 π.Χ.): ὁ ἄρχων καταθέτει τὸν λόγον (λογαριασμὸ) κάθε μήνα, οἱ δὲ *εὐθύνες* ἀποδίδονται τὸν πρῶτο μήνα τοῦ ἐπομένου ἔτους (πρὸ τοῦ Μεταγεινιῶνος), βᾶσει τῶν ἤδη κατατεθέντων μηνιαίων λογαριασμῶν. Πρβ.

καὶ τὸ ψήφισμα τοῦ 330 π.Χ. πρὸς τιμὴν τοῦ δημάρχου τῶν Ἰκαριέων (ἐνὸς δήμου ὅπου δὲν ὑπάρχει ταμία) *SEG* XXII 117 στ. 4: *ἐπειδὴ δὲ λόγον ἀπενήνοχεν ἐν τῷ ἑκατομβαιῶνι μηνὶ τῇ δεκάτῃ.*

19. Γιὰ τὴ συζήτηση τῆς ὑπόθεσης τοῦ R. Osborne (*Demos: The Discovery of Classical Attica*, Cambridge 1985, 77-78), ποὺ ἐπιχειρεῖ τὴν ταύτιση τῶν *εὐθύνων* τοῦ 5ου αἰ. μὲ ἀξιωματούχους τῆς πόλεως, βλ. Whitehead, *Demes* 117 σημ. 158.

20. Βλ. Αἰσχ. 3.30: *οὗς αἱ φυλαὶ καὶ αἱ τριττύες καὶ οἱ δῆμοι ἐξ ἐαυτῶν αἰροῦνται τὰ δημόσια χρήματα διαχειρίζειν.* Εἰδικὰ γιὰ τὴ διαχείριση τῶν *θεωρικῶν* ἀπὸ τὸν δῆμο βλ. Δημοσθ. 44.37.

21. Ἡ βιβλιογραφία ὅπως καὶ οἱ πηγὲς γιὰ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ Δημητρίου εἶναι περιορισμένες, βλ. E. Bayer, *Demetrios Phalereus der Athener* (Stuttgart - Berlin 1942), ἰδιαίτ. σ. 21-75. Γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τὴν ἰδεολογία τοῦ Δημητρίου βλ.

ψηφίσματος στο ἐπόμενο ἔτος τῆς δημοσίευσής της²². Τοὺς κεντρικοὺς ἄξονες τοῦ νομοθετικοῦ αὐτοῦ κώδικα ἀποτελοῦσαν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ ἑνός (μετριοπαθοῦς) τιμοκρατικοῦ καθεστώτος, ἡ ἐνίσχυση τοῦ ἐλέγχου ἐπὶ τῶν ἀρχόντων καὶ ἡ προστασία τῆς ιδιωτικῆς περιουσίας ἀπὸ τὴ σπατάλη, εἴτε αὐτὴ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἀτομικῆς ἢ οἰκογενειακῆς προβολῆς, εἴτε ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὴν κοινότητα. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο εἶναι ἄγνωστο ἂν, σὲ ποῖο βαθμὸ καὶ μὲ ποῖον τρόπο, ἐπιδιώχθηκε ἡ ἐπέκταση τοῦ κεντρικοῦ ἐλέγχου στὴ διοίκηση τῶν δήμων. Εἶδαμε ὅτι ὁ Δημήτριος προφανῶς ἀρκέσθηκε στὴ διατήρηση καὶ ἐνίσχυση τῆς ὑπάρχουσας δημοκρατικῆς νομοθεσίας. Λόγω τῆς περιορισμένης πολιτικῆς — καὶ τῆς ἀνύπαρκτης νομοθετικῆς — ἐξουσίας τῶν δήμων, εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο ἡ ἐλεγκτικὴ ἐξουσία τῶν νομοφυλάκων ἢ τοῦ Ἀρείου Πάγου νὰ ἐπεκτάθηκε ποτὲ στοὺς δημοτικοὺς ἄρχοντες²³. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο εἶναι γνωστὸ ὅτι ἓνα σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς νομοθεσίας τοῦ Δημητρίου ἀφοροῦσε ἀκριβῶς στὴν κατάργηση τῆς ιδιωτικῆς χορηγίας καὶ τὴν ἀνάληψη τῆς δαπάνης τῆς ἀγωνοθεσίας ἀπὸ τὴν πόλη²⁴. Ἡ ἐπέκταση τοῦ μέτρου στὰ κατ' ἀγροὺς Διονύσια θὰ προσέφερε μιὰ καλὴ ἐξήγηση γιὰ τὴ διαχείριση ἀπὸ τὸν δῆμο τῶν κρατικῶν χρημάτων τῆς χορηγίας, ὅπως εἶχε συμβεῖ προηγουμένως μὲ τὰ θεωρικά. Ἡ ὑπόθεση δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ. Ἡ γιορτὴ ἦταν μιὰ ἀρκετὰ δαπανηρὴ ὑπόθεση²⁵. Τοῦτο ὑποδεικνύει ὁ περιορισμὸς τῆς στοὺς μεγαλύτερους μόνον δήμους, ὁ θεσμὸς τῆς συγχορηγίας, ἡ δυνατότητα ἀντίδοσης, τέλος ἡ συχνὰ μεγάλη ἀξία τῶν χορηγουμένων χρυσῶν στεφάνων (Whitehead, *Demes* 213-218). Γιὰ τὴ σημασία τῆς μαρτυρεῖ ὅμως κατὰ κύριο λόγο ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνασκαφικὰ διαπιστωμένων θεάτρων, στὸν Πειραιά, τὴν Ἰκαρία, τὸν Ραμνοῦντα, τὸν Θορικὸ καὶ τὸ Εὐώνυμον²⁶, στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προστεθοῦν ἐκεῖνα πού, ὅπως καὶ τὸ θέατρο τῶν Ἀχαρνῶν, εἶναι γνωστὰ μόνον ἀπὸ ἐπιγραφές. Ἡ γιορτὴ ἀποτελοῦσε πάνω ἀπὸ ὅλα μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ χαρούμενες στιγμὲς τῆς ζωῆς στὴν ἐξοχή, καὶ τὴν εὐκαιρία — ὅπως καὶ τὰ Θεσμοφόρια — γιὰ τὴ συγκέντρωση στὸν δῆμο ὅλων τῶν δημοτῶν πού ζοῦσαν στὸ ἄστυ ἢ σκορπισμένοι σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς Ἀττικῆς. Τὴν ἰδιαίτερη λαμπρότητα, πού γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν γίνεται προσπάθεια νὰ δοθεῖ στὰ κατ' ἀγροὺς Διονύσια τὸν 4ο αἰ., ἐποχὴ ἀναγέννησης τῶν ἀττικῶν δήμων²⁷, ἀποδεικνύει τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύ-

ἐπίσης Α. Colombini, *Su alcuni tratti dell'opera politica e culturale di Demetrio Falirea* (Miscellanea greca e romana I, 1965) 183 κέ. καὶ Cl. Mossé, *La tyrannie dans la Grèce antique* (Paris 1969) 155 κέ.

22. Γιὰ τὴ χρονολόγηση στοῦ ἔτους 316/5 π.Χ. βλ. W. S. Ferguson, *Klio* 11, 1911, 265, W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens* 43. Ὁ χαρακτήρας μιᾶς συστηματικῆς νομοθεσίας (ἐνὸς νομοθετικοῦ κώδικος) πού ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους στὴ νομοθεσία τοῦ Δημητρίου ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὸν Colombini ὁ.π. 186.

23. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν θεσμὸ τῶν νομοφυλάκων εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένες. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ἄρχοντες αὐτοὶ εἶχαν τὸν ἔλεγχο τῆς ψηφίσεως καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων (FGH 228. 26, *Lex. Cantabr.* σ. 283/25: ...οἱ δὲ νομοφύλακες... καὶ ἐν ταῖς θέαις ἐναντίον <τῶν ἐννέα> ἀρχόντων ἐκαθέζοντο καὶ τὴν πομπὴν ἐπεμπον τῇ Παλλάδι. τὰς δὲ ἀρχὰς ἡν ἀγκάζον τοῖς νόμοις χρῆσθαι· καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ βουλῇ μετὰ τῶν προέδρων ἐκάθηντο, κωλύοντες τὰ ἀσύμφορα τῇ πόλει πράττειν.... Γιὰ τὴ σημασία πού

εἶχε ὁ κεντρικὸς ἔλεγχος τῆς οἰκονομικῆς διαχείρισης στὴν ὀργάνωση τῆς πολιτείας τοῦ Δημητρίου βλ. Bayer ὁ.π. (σημ. 17) 36.

24. Δοῦρις FGH 76. 10. Γιὰ τὴν ἀνάληψη ἀπὸ τὴν πόλη (μὲ τὴν ἐκλογὴ ἐτησίου ἀγωνοθέτη) τῆς δαπάνης τῶν χορῶν βλ. U. Koehler, *RhMus* 53, 1898, 492, *AM* 1878, 240.

25. Τὰ πειραϊκὰ Διονύσια ἀντιμετωπίζονται π.χ. ὡς ἑορτὴ τῆς πόλεως (Whitehead, *Demes* 212). Γιὰ τὴ σχέση Μεγάλων καὶ κατ' ἀγροὺς Διονυσίων βλ. A. Hendrichs, *Cabinet of the Muses, Studies in Honour of T. G. Rosenmeyer* (ἐκδ. M. Griffith, Atlanta 1990) 260-264.

26. Πρόσφατη εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τοῦ θεάτρου τοῦ Εὐωνύμου βλ. *Ἔργον* 1980, 24-25 καὶ 1981, 44-45.

27. Ἀντίθετη πρὸς τὴν παραδεδομένη εἰκόνα τῆς παρακμῆς τῶν ἀττικῶν δήμων μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο (*RE* V.1 λ. *Demoi* στ. 8, G. Busolt - H. Swoboda, *Griechische Staatskunde* (München 1926) 875, 878-89, 964, σημ. 2) εἶναι αὐτὴ πού δίδεται τόσο ἀπὸ τίς φιλολογικῆς (Δημοσθ. 57.10, Μέση καὶ Νέα Κωμωδία,

μου, πού ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα, ὅπως καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴν τέλεση τῆς γιορτῆς πού διαπιστώνεται μεταξύ ἄλλων καὶ στὴ δημοσιευόμενη ἐπιγραφή (B). Στὴν αἰτιολόγηση τῶν τιμῶν γίνεται σαφὴς διάκριση τῶν κυρίων στιγμῶν τῆς: τῆς θυσίας στὸν Διόνυσο, τῆς πομπῆς καὶ τοῦ ἀγῶνα. Ἡ πομπή, κατὰ τὸν Deubner (*Attische Feste* 135) ἡ κεντρικὴ πράξη τῆς γιορτῆς, πού τόσο ζωντανὰ περιγράφεται, μεταφερμένη βέβαια στὸ ἀγροτικὸ περιβάλλον τοῦ δήμου, ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη (Ἀχαρνῆς στ. 237-279), φαίνεται ἀπὸ τὴ δημοσιευόμενη ἐπιγραφή (B) ὅτι ἐτελεῖτο στὶς Ἀχαρνὲς μὲ ἰδιαίτερη μεγαλοπρέπεια, ὅπως καὶ στοὺς ἀστικοῦ χαρακτῆρα δήμους τῆς Ἐλευσίνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ²⁸. Ὁ ἀγὼν ἐπανέρχεται σὲ μιὰ σειρὰ ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸν Ἀναγυροῦντα (*IG* II² 1210 στ. 4-6), τὴν Ἐλευσίνα (*IG* II² 949 στ. 33: *ἔθηκεν τὸν ἀγῶνα ἐν τῷ θεάτρῳ*), τὶς Ἀλῆς Ἀραφηνίδες (*AE* 1932, Χρον., 30-32), τὴν Ἰκαρία (*IG* II² 1176 στ. 6-8) καὶ τὸν Πειραιᾶ (βλ. τὴν *IG* II² 1214, Αἴλιαν., *Ποικ.* Ἰστ. 2.13: *Πειραιεῖ ἀγωνιζομένου Εὐριπίδου*, πού ἐπιβεβαιώνει τὴν ὕπαρξη πραγματικῶν χορηγικῶν ἀγῶνων στοὺς δήμους²⁹). Κάποια ἀπόδειξη *ex negativo* γιὰ τὴν ὑποστηριζόμενη ἐδῶ θέση παρέχει ἡ ἀπουσία τῶν χορηγῶν ἀπὸ τὸ δεῦτερο δημοσιευόμενο ψήφισμα (B), πού ἀναφέρεται ἀκριβῶς στοὺς συντελεστὲς τῶν (*κατ' ἀγροῦς*) Διονυσίων τῶν Ἀχαρνῶν (βλ. ἀντίθετα τὸ παράλληλο τῆς *IG* II² 1178 ἀπὸ τὸ Ἰκάριον: *ἐπαινέσαι τὸν δήμαρχον ... ὅτι καλῶς καὶ δικαίως τῷ Διονύσῳ τὴν ἑορτὴν ἐποίησεν καὶ τὸν ἀγῶνα· ἐπαινέσαι δὲ καὶ τοὺς χορηγοὺς κλπ.*). Τὴν πρόσθετη ἀπόδειξη γιὰ τὴ βαρὺτητα πού δίνεται στὴ διοργάνωση, καὶ μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὴ δαπάνη μὲ τὴν ὁποία θὰ ἐπιβαρύνονταν οἱ τοπικοὶ χορηγοί, παρέχει ἡ πληροφορία τῆς ἐπιγραφῆς γιὰ τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῆς γιορτῆς, συγκεκριμένα γιὰ τὴν παρουσία ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δήμαρχο καὶ τὸν ταμία³⁰, ἐνὸς εἰδικοῦ (πιθανῶς ἐπιφορτισμένου ἰδιαίτερα μὲ τὴν πομπή) ἐπιμελητοῦ τῶν Διονυσίων, ἀξιώματος ἕως σήμερα ἀμαρτύρητου στοὺς ἀττικοὺς δήμους³¹.

Οἱ ἐλάχιστες διαθέσιμες ἱστορικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς πληροφορίες φαίνονται ὡστόσο ἀντίθετες στὴν ὑπόθεση πού μόλις διατυπώθηκε. Οἱ ἀντιρρήσεις ἀφοροῦν τόσο στὸν χρόνον τῆς ἀναλήψεως τῆς χορηγίας τῶν Μεγάλων Διονυσίων ἀπὸ τὸν Δῆμο, ὅσο καὶ στὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἐπέκτασης τοῦ μέτρου στοὺς δήμους. Ἡ κατάργηση τῆς ἰδιωτικῆς χορηγίας εἶχε βέβαια

ἰδιαίτερα τὸν Μένανδρο), ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφικὲς (τὰ 2/3 τῶν ψηφισμάτων προέρχονται ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτή), καὶ κυρίως τὶς ἀρχαιολογικὲς πηγές (γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ εἰκόνα τῶν ἀττικῶν δήμων βλ. τὶς ἀνακοινώσεις τῶν κ. Ἰ. Ἀνδρέου καὶ Γ. Σταϊνχάουερ στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου γιὰ τὴν Ἀρχαιολογία τῆς Δημοκρατίας*, Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 4-6 Δεκ. 1992 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα, βλ. Whitehead, *Demes* 353-361, εἰδικά: R. J. Hopper, *The Basis of the Athenian Democracy* (Sheffield 1957), J. Ober, *Fortress Attica* (Leiden 1985), V. D. Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece* (Pisa 1983) 111-143.

28. Ἐλευσίνα *IG* II² 949 στ. 31/32: (Ὁ δήμαρχος) *τοῖς Διονυσίοις ἔθυσεν τῷ Διονύσῳ καὶ τὴν πομπὴν ἐπεμφεν*, Πειραιᾶς (*IG* II² 380 στ. 19-21: *ἐπιμεληθῆναι τοὺς ἀγορανόμους τῶν ὁδῶν τῶν πλατειῶν, ἧ ἡ πομπὴ πορεύεται τῷ Διὶ τῷ Σωτήρι καὶ τῷ Διονύσῳ*. Πρβ. A. W. Pickard - Cambridge, *The Dramatic Festivals of*

*Athens*², ἀναθ. ὑπὸ J. P. A. Lewis (1968) 44, σημ. 1-2, Whitehead, *Demes* 213.

29. Γιὰ τὴ συζήτηση τῆς ἀντίθετης γνώμης τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν τῶν ἀττικῶν δήμων (Hausoulie, Schoeffer) βλ. Whitehead, *Demes* σ. 46 (σημ. 52) καὶ 213.

30. Ἡ ὀργάνωση τῶν Διονυσίων ἀποτελεῖ συνήθως μέρος τῶν καθηκόντων τοῦ δημάρχου *IG* II² 949 στ. 31-32 (Ἐλευσίνας), *IG* I³ 254, *IG* II² 1178 (Ἰκαριῶν, ὅπου ὁμως δὲν ὑπάρχει ταμία), *IG* II² 1173 (ἀγνώστου δήμου, συμπληρωμένη). Δὲν ἐκπλήσσει ἐπίσης ἡ σύμπραξη τοῦ ταμία μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὸς κατὰ κανόνα, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, συνεργάζεται σὲ ὅλα τὰ οἰκονομικὰ καὶ λατρευτικὰ θέματα (Whitehead, *Demes* 124-25). Γιὰ τὴν ἐκλογή τῶν χορηγῶν βλ. τελευταῖα D. Whitehead, *Festival Liturgies in Thorikos*, *ZPE* 62, 1986, 213-220.

31. Τὸ ἀξίωμα ἀκολουθεῖ τὸ πρότυπο τῶν Ἀθηναίων ἐπιμελητῶν τῶν διονυσιακῶν πομπῶν, αὐτῆς τῶν *Διονυσίων ἐν ἄστει* (Ἀριστ. Ἀθ. Πολ. 56.4), ὅπως καὶ τῶν *Ληναίων* (Ἀριστ. Ἀθ. Πολ. 57.1).

προετοιμασθεῖ ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα μὲ τὴ σταδιακὴ λόγῳ ἐλλείψεως λειτουργῶν ἀνάληψη διαφόρων σχετικῶν λειτουργιῶν ἀπὸ τὴν πόλιν³². Εἶναι ἐν τούτοις ἄγνωστη ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης τοῦ Δημητρίου Φαληρέως. Λόγῳ τῆς κεντρικῆς θέσεως τοῦ θέματος στὸ γενικὸ πρόγραμμα τῶν μεταρρυθμίσεων, θὰ ἀναμενόταν ὅτι αὐτὴ ἀποτελέσει μέρος τοῦ νομοθετικοῦ κώδικα τοῦ 317/6 π.Χ. Ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς ἔχει γίνεи ὡστόσο ἀποδεκτὴ ἡ σύνδεσίς της ἀπὸ τὸν Köhler³³ μὲ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐπώνυμης ἀρχῆς ἀπὸ τὸν Φαληρέα τὸ 309/8 π.Χ. Ἡ τελευταία αὐτὴ χρονολόγησις συνεπάγεται ὡστόσο τὴ χρονικὴ ἀποσύνδεσις τοῦ νόμου ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τῶν Ἀχαρνῶν. Μὲ τοῦτο φαίνεται μάλιστα νὰ συμφωνεῖ καὶ ἡ μοναδικὴ σύγχρονη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία, ἓνα ψήφισμα τῶν Αἰζωνέων τοῦ 313/2 π.Χ.³⁴, τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύει τὴ συνέχισις τῆς χορηγίας στοὺς κωμικοὺς ἀγῶνες τῶν δήμων δύο ὁλόκληρα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴ δημοσιευμένη ἐδῶ ἀχαρνικὴ στήλη. Ὑπάρχουν ὡστόσο βάσιμες ὑποψίες γιὰ τὸν μοναδικό, προσδιορισμένο ἀπὸ συγκεκριμένα σύγχρονα πολιτικὰ γεγονότα, χαρακτήρα τῆς τελευταίας αὐτῆς χορηγίας. Ἡ ὑπόθεσις στηρίζεται ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ στὴν προσωπικότητα τῶν ἐμπλεκόμενων Αἰζωνέων, τοῦ εἰσηγητοῦ τοῦ ψηφίσματος ὅπως καὶ τῶν χορηγῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν ἱστορικὴ συγκυρία τῆς ἐκδόσεως τοῦ ψηφίσματος³⁵. Τὸ ἔτος τοῦ ἄρχοντος Θεοφράστου χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονη (ἰδιαίτερα σὲ σύγκριση μὲ τὴ σπανιότητα τῶν συγχρόνων ψηφισμάτων) δραστηριότητα τοῦ δήμου τῶν Αἰζωνέων. Μέσα στὸ ἴδιο αὐτὸ ἔτος ὁ ἴδιος εἰσηγητὴς ἐμφανίζεται νὰ προτείνει τὴ χορήγησις χρυσῶν στεφάνων, πολλαπλάσιας μάλιστα ἀξίας, σὲ δύο ἀκόμα δημότες, χορηγοὺς πιθανότατα στὰ Μεγάλα Διονύσια³⁶. Ὅτι εἰσηγητὲς καὶ τιμώμενοι ἀποτελοῦν προφανῶς μιὰ ομάδα τοπικῶν

32. Γιὰ τὴν ἀγωνοθεσίαν τῆς πομπῆς τῶν Διονυσίων βλ. παραπάνω σημ. 31, καὶ γιὰ τὸ φαινόμενο γενικὰ Reisch ὁ.π. στ. 875. Μὲ τὴν τάση αὐτὴ — στὸ ἐπίπεδο τοῦ δήμου — συνδέει ὁ S. Dow (*The Great Demarchia of Erchia*, *BCH* 89, 1965, 184) καὶ τὸν τίτλο τοῦ «εὐροτολογίου» τῆς Ἐρχιδας: «*Δημαρχία ἡ με(ί)ζων* signifies the increased scope of deme authority» (ἀντίθετα Whitehead, *Demes* 199).

33. Βλ. παραπάνω σημ. 24. Τὴ γνώμη αὐτὴ ὑποστήριξε ὁ C. E. Capps (*AJA* 4, 1900, 85) μὲ πρόσθετα ἐπιχειρήματα. Μὲ αὐτὴ συμφωνοῦν οἱ Reisch, *RE* I 874-75, λ. *Agonothetes*, Ferguson, *Hellenistic Athens* 55, Bayer ὁ.π. 69 κ.ἄ. Ἐπιφυλάξεις διατυπώνει ἀντίθετα ὁ Raubitschek, *Hesperia* 12, 1943, 52, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ μεταρρύθμιση μπορεῖ νὰ εἶναι παλαιότερη (δηλαδὴ σύγχρονη μὲ τὴν ὑπόλοιπη νομοθεσία). Ὡς τὴ μοναδικὴ σίγουρη χρονολόγησις ὁ Raubitschek θεωρεῖ αὐτὴ μετὰ 320/19 καὶ 307/6 π.Χ.

34. Ἐθν. Μουσ. ἀρ. 13262 N. Kyparissis - W. Peek, *Attische Urkunden*, *AM* 66, 1941, 218-19.

35. Ὁ εἰσηγητὴς τοῦ ψηφίσματος Γλαυκίδης Σωσίππου (πρόκειται γιὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ ἱππέως Σμικύθου Σωσίππου τῆς *IG* II² 1955) εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ τιμᾷ καὶ τοὺς χορηγοὺς (;) τῆς *IG* II² 1202, τὸν Καλλικράτη Γλαύκωνος (ὁ πατέρας τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ἐπίσης χορηγὸς τὸ 317/6, βλ. *IG* II² 1200) καὶ τὸν Ἀριστοκράτη Ἀριστοφάνους. Ὁ ἓνας τοῦλάχιστον ἀπὸ τοὺς τιμωμέ-

νους χορηγοὺς ἀνήκει στοὺς γνωστοὺς γαιοκτῆμονες τῆς Αἰζωνῆς (ἐμφανίζεται μαζὶ μὲ τὸν πατέρα του ὡς μισθωτῆς τῆς Φελαΐδος, δημοτικῆς γῆς τῶν Αἰζωνέων, *IG* II² 2492). Ἡ στήριξις τοῦ καθεστώτος τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους κύκλους τῶν πλουσίων δημοτῶν προσφέρει πιστεύω μιὰ λογικὴ ἐξήγησις γιὰ τὸν ὑπερβολικὸ ἀριθμὸ (360!) τῶν ἀνδριάντων πρὸς τιμὴν του (Διογ. Λαέρτ. 5.5), ποὺ ἓνα μεγάλο μέρος τοὺς πρέπει νὰ εἶχε στηθεῖ στοὺς δήμους. Τοῦτο ἀποδεικνύουν καὶ τὰ ψηφίσματα ποὺ ὅλα βρέθηκαν στοὺς δήμους, ὅπως τὸ προαναφερθὲν τῆς Αἰζωνῆς ἢ ἐκεῖνο τῶν Ἀθηναίων φρουρῶν στὴν Ἐλευσίνα, στὴν Πάνακτο καὶ στὴ Φυλὴ (*SIG*³ 319).

36. Ὅτι πρόκειται γιὰ χορηγοὺς συμπεραίνεται, ἂν καὶ τοῦτο δὲν ἀναφέρεται στὸ ψήφισμα, ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τοὺς (γιὰ τὴ συγχορηγία στὰ κατ' ἀγροὺς Διονύσια βλ. Whitehead, *Demes* 216-219). Ἡ ἰδιαίτερα μεγάλῃ ἀξία τῶν στεφάνων (500 δραχμές, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα σχετικὰ ψηφίσματα τῶν Αἰζωνέων συνήθως κυμαίνεται μετὰ 50-53 [*IG* II² 1198 τοῦ 326/5 π.Χ. καὶ *IG* II² 1200 τοῦ 317/6 π.Χ.] καὶ 100 δραχμῶν [ὅπως στὸ ὑπὸ συζήτησις ψήφισμα τοῦ 313/12]) ἀποκλείει ὡστόσο τὴν ἀπόδοσις τῶν τιμῶν σὲ δύο ἀποτυχόντες χορηγοὺς τῶν ἐπὶ Θεοφράστου κατ' ἀγροὺς Διονυσίων τῆς Αἰζωνῆς, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν Whitehead (*Demes* 219). Ὅτι ἡ συγχορηγία ἐφαρμοζόταν καὶ στὰ Μεγάλα Διονύσια (καὶ ὄχι μόνο τοῦ ἔτους 406/5 π.Χ.) ἀποδεικνύεται ἀπὸ

ὀλιγαρχικῶν φίλων τοῦ Φαληρέα, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴ χορηγία ὡς μέσο ἀτομικῆς προβολῆς καὶ ἄσκησης παραταξιακῆς προπαγάνδας, ἀποδεικνύεται στὴν περίπτωση τοῦ ἐνὸς τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς τιμωμένους. Ὁ Ἀριστοκράτης Ἀριστοφάνους, τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα ἔχει ἐν μέρει ἀποξεσθεῖ ἀπὸ τὴν ἐν λόγω στήλη, ὑπῆρξε ὁ εἰσηγητὴς τῆς πρότασης σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, σὲ ἓνα δυστυχῶς μὴ χρονολογημένο ψήφισμα, ὁ δῆμος τῶν Αἰζωνέων τιμοῦσε τὸν Δημήτριον Φαληρέα γιὰ τὸ νομοθετικὸ τοῦ ἔργο (IG II² 1201, στ. 11: [νομοθέτης αἰ]ρεθεῖς ὑπὸ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθη/ναίων, νόμους] ἔθηκεν καλ[οὺς καὶ συμφέρ/οντας τῇ πόλει]). Πρέπει συνεπῶς νὰ ἐξετασθεῖ τὸ ἐνδεχόμενον μήπως ἓνας, πιθανὸν μάλιστα ὁ πρωτεύων, σκοπὸς τῆς νομοθεσίας γιὰ τὴ χορηγία ἦταν ὅχι τόσο — ἢ ὅχι μόνο — ἡ ἱκανοποίηση τοῦ αἰώνιου σχετικοῦ αἰτήματος τοῦ Ἀθηναίου ὀλιγαρχικοῦ³⁷, ὅσο ἡ ματαίωση ἢ ἔστω ὁ περιορισμὸς τῶν δυνατοτήτων ποὺ παρεῖχε ὁ θεσμὸς γιὰ τὴν ἄσκηση πολιτικῆς ἐπιρροῆς καὶ εἰδικότερα ἀντιπολιτευόμενης κριτικῆς. Οἱ σχετικοὶ φόβοι τοῦ τυράννου θὰ ἐδικαιολογοῦντο ἀπὸ τὴν ἥδη μακρὰ ἀττική θεατρικὴ ἱστορία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν σύγχρονον πολιτικὸ ρόλο τῆς κωμωδίας³⁸. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον θὰ εἶχε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ ἐξέταση τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας τῶν χορηγιῶν τοῦ ἔτους τοῦ Θεοφράστου, συγκεκριμένα ἡ σύνδεσή τους μὲ τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 313 καὶ 312 π.Χ. (Διόδ. XIX 73-106). Ἡ χρονολόγηση τῶν ἐτῶν αὐτῶν ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον συζητημένα θέματα τῆς ἱστοριογραφίας τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου. Ἐὰν γίνῃ δεκτὴ ἡ μέχρι πρόσφατα ἀπόλυτα ἐπικρατοῦσα γνώμη γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὸν Πολεμαῖο μέσα στὸ 313 π.Χ., τῆς δὲ μάχης τῆς Γάζας πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἴδιου χειμῶνα ἢ τὸ ἀργότερον στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 312³⁹, τότε ἡ ταραχὴ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Ἀντιγόνου στὰ σύνορα τῆς Ἀττικῆς καὶ οἱ

τις IG II² 3091 καὶ 3092 (κυρίως τὴ δευτέρη). Γιὰ τὴν ἱδρυση στὸν δῆμον μνημείων ἀναφερομένων σὲ νίκες στὰ Μεγάλα Διονύσια βλ. Whitehead, *Demes* 45 (σημ. 32) καὶ 234-235.

37. Θεόφρ. *Χαρ.* 26, 6: *πότε πανσόμεθα ὑπὸ τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν τρηραρχιῶν ἀπολλύμενοι*;

38. Ἡ ὑπόθεση, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση, χωρὶς νὰ τὴν ἀναιρεῖ, μὲ τὴν καθιερωμένη, στηριζόμενη στὰ λεγόμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Δημητρίου (βλ. Πλούτ. *Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι* 6 Ἡθικά 349 AB), θέσει σχετικὰ μὲ τοὺς λόγους ποὺ ἐνέπνευσαν τοὺς κατὰ τῆς πολυτέλειας νόμους του, χρειάζεται μεγαλύτερη ἀνάπτυξη ἀπὸ ὅση ἐπιτρέπει ὁ χῶρος. Δὲν στερεῖται ὥστόσο αὐτὴ βάσης, ἂν λάβῃ κανεὶς ὑπόψη ἅφ' ἐνὸς τὴν προϊστορία (π.χ. τὸ ζήτημα τῆς Μιλήτου ἀλώσεως τοῦ Φρυγίχου Πλούτ. *Θεμιστ.* 5, *CAH* IV 170-172) καὶ τὴ μετέπειτα ἐξέλιξη τῆς χορηγίας σὲ εὐεργεσία, ἅφ' ἑτέρου τὴν ἐπικαιρικὴ πολιτικὴ πλευρὰ τῆς Νέας Κωμωδίας, ὅπως ἀναγνωρίζεται τόσο στὰ ἀποσπάσματα π.χ. τοῦ Ἀλέξιδος (Koch, *CAF* II 326, 337, 386 καὶ τοῦ Φιλιππίδη (Πλούτ. *Δημήτρ.* 26) ὅσο καὶ στὴν πολιτικὴ δράση τοῦ τελευταίου (IG II² 657, πρβ. G. B. Philipp, *Gymnasium* 80, 1973, 493-509).

39. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* IV 2 (1927) 243. Πρβ. ἐπίσης *RE* V A 1 στ. 390 λ. *Telesphoros* (Ber-

ve), *RE* XXI 1 (1951) στ. 1253 λ. *Polemaios* (Lenschau), R. H. Simpson, *Polemaios' Invasion of Greece in 313 B.C.*, *Mnemosyne* 4e serie VIII, 1955, 34-37 καὶ τελευταῖα (μὲ νέα ἐπιχειρήματα): S. C. Bakhuizen, *Salganeus and the Fortifications on its Mountains*, *Chalc. Studies* II (Groningen 1970) 160-161. Γιὰ τὶς ἀπόπειρες ἀναθεώρησης τοῦ χρονολογικοῦ σχήματος τοῦ Beloch βλ. E. Manni, *Demetrio Poliorcete* (Roma 1951) καὶ L. C. Smith, *The Chronology of Books XVIII-XX of Diodorus Siciliotes*, *AJPh* 82, 1961, 290 ἀρ. 25 (νέα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἑλληνικῆς ἐκστρατείας τοῦ Πολεμαίου στὸ 312 π.Χ., σύμφωνα μὲ τὸν Διόδωρον ἀπὸ τὸν H. Hauben, *On the Chronology of the Years 313-311 B.C.*, *AJPh* 94, 1973, 256 κέ.). Βλ. ἐπίσης D. G. Geagan, *Inscriptions from Nemea*, *Hesperia* 37, 1968, 381 κέ. Σύνοψη συζήτησης τοῦ ζητήματος στὸ E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique* I (Nancy 1979) 56-60. Παραμένει ὥστόσο ἀκόμα ἰσχυρὸ (παρὰ τὶς προσπάθειες τῶν Smith καὶ Hauben) τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Beloch γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς μάχης τῆς Γάζας στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοιξέως τοῦ 312, δηλαδὴ ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν Διόδωρον (19.80.25) ἡ ἐπίθεση τοῦ Πολεμαίου ἐγένετο ἐνῶ ὁ στρατὸς τοῦ Δημητρίου βρισκόταν ἀκόμα εἰς τὴν *χειμασίαν*.

κινήσεις μέσα στην πόλη για ἀνατροπή τοῦ Φαληρέα (Διόδ. XIX 78, 15-20, πρβ. Ferguson, *Hellenistic Athens* 52/53) θὰ ἀποτελοῦσαν ἱκανή δικαιολογία ἂν ὄχι γιὰ μιὰ μικρή, π.χ. ὡς τὸ τέλος τοῦ Ποσιδεῶνος μηνός, ἀναβολή τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν κατ' ἀγροὺς Διονυσίων τοῦ 313/12 π.Χ.⁴⁰, τουλάχιστον γιὰ τὴν ἀναβολή τῆς συνεδρίασης ποὺ συνήθως ἀκολουθεῖ τὴν ἑορτή. Εἶναι συνεπῶς πιθανὸ ὅτι τὰ προαναφερθέντα ψηφίσματα γιὰ τοὺς χορηγοὺς τῶν κατ' ἀγροὺς καὶ ἐκείνους τῶν ἐν ἄστει Διονυσίων τοῦ ἔτους τοῦ Θεοφράστου ψηφίστηκαν καὶ τὰ δύο μετὰ ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ γιορτή, στὴν ἴδια κυρία ἐκκλησία τῶν Αἰζωνέων, ὑπόθεση στὴν ὁποία συνηγορεῖ καὶ ἡ ταυτότητα τοῦ εἰσηγητῆ. Δὲν ἀποκλείεται μέσω τῆς σειρᾶς αὐτῶν τῶν ψηφισμάτων νὰ ἐκφράζεται ἡ ἀνακούφιση τῆς παράταξης γιὰ τὴν ἀνατροπή, μετὰ ἀπὸ τὴν ἥττα τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ στὴ Γάζα, μιᾶς ἐξέλιξης ποὺ πρὸς στιγμὴν φάνηκε ὅτι εἶχε σημάνει τὸ τέλος τῆς ἀρχῆς τοῦ Φαληρέα. Ἐν προκειμένῳ θὰ θέλαμε νὰ γνωρίζουμε περισσότερα γιὰ ἕναν ἄλλο σύγχρονο δημοτικὸ χορηγὸ, τὸν Ραμνούσιο Μεγακλῆ Μεγακλέους, ὁ ὁποῖος μέσα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. ἀνέθεσε τὸ γνωστὸ ἀγάλμα τῆς Θέμιδος στεφανωθεὶς ὑπὸ τῶν δημοτῶν δικαιοσύνης ἕνεκα καὶ νικήσας παισί, καὶ ἀνδράσι γυμνασι-αρχῶν, καὶ κωμωιδῶν χορηγῶν⁴¹. Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ κείμενο δὲν γίνεται λόγος γιὰ κάποιο συγκεκριμένο δημοτικὸ ἢ δημόσιο ἀξίωμά του, κάνει πιθανὸ ὅτι ὁ στέφανος δικαιοσύνης ἕνεκα χορηγήθηκε στὸ τέλος καὶ ὡς ἐπιβράβευση τῆς ὅλης πολιτείας τοῦ Μεγακλέους. Ἡ νίκη του ὡς χορηγοῦ, ἂν καὶ ἀναφέρεται τελευταία, δὲν ἀποκλείεται συνεπῶς νὰ χρονολογεῖται πρὶν ἢ νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴ νομοθεσία τοῦ Φαληρέως⁴².

Ἡ παρουσία τοῦ κεντρικοῦ οἰκονομικοῦ ἐλέγχου, οἱ ἰδιαίτερες τιμές (ἰσόβιος καὶ κληρονομικὴ προεδρία⁴³) γιὰ τοὺς ἄρχοντες ποὺ ἐπιμελήθηκαν τὸ 315 π.Χ. τῶν Διονυσίων τῶν Ἀχαρνῆσι (B21), ὅπως καὶ ἡ πιθανῶς σύγχρονη δημιουργία ἑνὸς εἰδικοῦ ἐπιμελητοῦ τῶν Διονυσίων, ἀποτελοῦν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀνάληψη ἔκτοτε τῆς χορηγίας ἀπὸ τὸν Δῆμο τῶν Ἀθηναίων. Ἡ παράλειψη στὶς δημοσιευόμενες ἐπιγραφές οἵασδήποτε ἀναφορᾶς στὸν θεσμὸ τῆς ἀγωνοθεσίας δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τοῦ ἐναντίου. Ἐνα πολὺ πιθανὸ σχῆμα εἶναι ἡ κατανομή τοῦ σχετικοῦ ἔργου ἀνάμεσα στοὺς τιμώμενους δημοτικούς ἀξιωματοῦχους. Ἐτσι θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ὑποθετικὰ δεκτὸ ὅτι ὁ ἐπιμελητὴς εἶχε, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ἐπιμελητοῦ

40. Τὰ περιθώρια εἶναι βεβαίως περιορισμένα δεδομένου ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν διαπιστώνεται ὅτι τὸ ἔτος 313/2 δὲν εἶχε ἐμβόλιμο μῆνα (B. D. Meritt, *The Athenian Year*, Berkeley and Los Angeles 1961, 240), ἀφ' ἑτέρου ἡ ἡμέρα τῆς γιορτῆς τῶν Διονυσίων στὶς Ἀχαρνές ἦταν, ὅπως ὅλες οἱ γιορτὲς σταθερὴ (ἂν καὶ ἄγνωστη σὲ μᾶς). Τοῦτο δὲν ἀποκλείει ὥστόσο τὴ δυνατότητα μετατόπισης τῆς γιορτῆς γιὰ μερικὲς μέρες (γιὰ παραδείγματα βλ. Meritt ὁ.π. 161-162).

41. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάγνωσης τῆς ἐπιγραφῆς βλ. A. Wilhelm, Themis und Nemesis in Rhamnous, *ÖJh* 32, 1940, 200-209 (= *Abhandlungen und Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde* I (Leipzig 1984) 768-777), πρβ. J. Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte* (Paris 1954) ἀρ. 39 σ. 152.

42. Μὲ τὴν ὑπόθεση συμφωνεῖ ἡ ταύτιση τοῦ γλύπτη Χαιρεστράτου Χαιρεδήμου μὲ τὸν βουλευτὴ τοῦ 326/7, καὶ ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος τῆς Θέμιδος γύρω

στὰ 315 π.Χ. Σχετικὰ βλ. J. Frel, *GettyMusJ* 6/6, 1978/79, 75, Wilferd A. Geominy, *Die florentiner Niobiden* (διδ. διατρ., Bonn 1984) 243 καὶ σημ. 646. Δὲν θὰ ἤθελα νὰ ἐπεκταθῶ σὲ ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ τὴν πιθανή (ἔμμεση) ἀναφορὰ τοῦ ἀναθήματος τοῦ Μεγακλέους στὴ νομοθεσία τοῦ Φαληρέα.

43. Ἡ προεδρία στὰ κατ' ἀγροὺς Διονύσια ἀναφέρεται ἀκόμα στὴν Αἰζωνή (*IG* II² 1197 στ. 9-11), τὸν Ἀναγυροῦντα (*IG* II² 1210 στ. 4-6), τὴν Ἐλευσίνα (*IG* II² 1185 στ. 4, 1186 στ. 24, 1187 στ. 17-20, 1189 στ. 11-12, 1192 στ. 10, 1193 στ. 21-22, *Hesperia* 8, 1919, 177-180), τὶς Ἀλὲς Ἀραφηνίδες (*AE* 1952, Χρον. 30-32 στ. 20-24), τὸν Μυρρινοῦντα (*IG* II² 1182 στ. 2-4), τὸν Πειραιά (*IG* II² 1214 στ. 19-25, 1176 στ. 11-16) καὶ τὸν Ραμνοῦντα (*SEG* XXII 120 στ. 5-6). Ἡ μοναδικότητα τῆς χορηγούμενης στὴ δημοσιευόμενη ἐπιγραφὴ τιμῆς ἔγκειται στὴν ἰσοβιότητα τῆς προεδρίας γιὰ τοὺς τιμωμένους καὶ τοὺς ἀπογόνους των.

τῶν Μεγάλων Διονυσίων (βλ. παραπάνω σημ. 24 καὶ 31), τὴ διοίκηση τῆς πομπῆς. Τὸ ὅτι τὸ κυρίως ἔργο τῆς ἀγνοθεσίας ἐβάρυνε τὸν ταμία ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς διαχείρισης τοῦ ἀπὸ τὴν πόλη. Ἡ ἀξία τῆς φιάλης ποὺ ὑποχρεώνεται νὰ κατασκευάσει θὰ ἐδικαιολογεῖτο ὡς ἀπαρχὴ ἀπὸ τὴ διαχείριση μιᾶς προσόδου 1 ἕως 1 1/2 ταλάντων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ κρατική, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἐπιχορήγηση⁴⁴. Δὲν ἀποκλείεται συνεπῶς ἡ δημοσίευση τοῦ ψηφίσματος γιὰ τὸν Φανόμαχο, ποὺ ὅπως προαναφέρθηκε εἶναι τὸ πρῶτο (καὶ μοναδικὸ) γνωστὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν ἑνὸς δημοτικοῦ ταμία, νὰ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη σπουδαιότητα ποὺ ἀποκτᾷ τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἐξαιτίας τῶν νέων αὐξημένων ἀρμοδιοτήτων του. Τὸ ψήφισμα τῶν Ἀχαρνῶν θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ προσφέρει ἕνα ὄριο γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς μεταρρύθμισης. Ἡ μοναδικότητά του θὰ ἦταν παρόμοια χρήσιμη ὡς ἀπόδειξη γιὰ τὴ μικρὴ διάρκειά της ἐὰν ἡ ταχεία, ἐμφανὴς ἤδη μέσα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Whitehead, *Demes* 360), παρακμὴ τῶν ἀττικῶν δήμων δὲν περιορίζε σημαντικὰ τὴν ἀξία ἑνὸς τέτοιου *argumentum e silentio*⁴⁵. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς γενικῆς πολιτικῆς τοῦ Δημητρίου Φαληρέως ἀπέναντι στὶς ἀρχές τόσο τῆς πόλης ὅσο καὶ τῶν δήμων, ὅτι τὰ ψηφίσματα πρὸς τιμὴν τοῦ ταμία τῶν Ἀχαρνέων ποὺ ἀποτελέσαν τὴν ἀφορμὴ καὶ τὸ κύριο θέμα τῆς ἀνάλυσης ποὺ προηγήθηκε, δὲν συνδέονται μὲ κανέναν τρόπο μὲ κάποια ἀναβάθμιση τῆς θέσης του. Οἱ τιμὲς ἀφοροῦν στὴ φιλοτιμία καὶ δικαιοσύνη, τὴν τίμια διεκπεραίωση τῶν — σὲ σύγκριση μὲ παλαιότερα — διευρυμένων, ἀλλὰ σαφῶς ἐκτελεστικῆς φύσεως καθηκόντων του: δὲν ἐπαινεῖται αὐτὸς οὔτε γιὰ προσωπικὴ πρωτοβουλία, π.χ. γιὰ τὴν ἐπιτυχία στὴν αὔξηση τῶν ἐσόδων τοῦ δήμου, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν δήμαρχο⁴⁶, οὔτε γιὰ τὴν προσωπικὴ εὐεργεσία, ὅπως θὰ συμβεῖ στὸ μέλλον⁴⁷.

Ἡ ἀναφορὰ στὴ νομοθεσία τοῦ Φαληρέως βοηθᾷ στὴν κατανόηση ἑνὸς ἀκόμη σημείου τῶν δημοσιευόμενων ἐπιγραφῶν, μὲ τὴ συζήτηση τοῦ ὁποίου θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ κλείσω αὐτὸ τὸ σημείωμα. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ γραμματέως τοῦ δήμου τῶν Ἀχαρνέων ὡς ἀρμοδίου γιὰ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ πρώτου ψηφίσματος ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος στὶς Ἀχαρνές, τὸ ὁποῖο συμπληρώνεται ἐπίσης στὴ νεότερη *IG II² 1206* (στ. 12-16). Ὁ γραμματεὺς αὐτὸς ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι ἀπουσίαζε λίγους μῆνες πρὶν, ὅταν ἐκδόθηκε τὸ δεῦτερο ἀπὸ τὰ δημοσιευόμενα ψηφίσματα (B), τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ὁποίου εἶχε ἀναλάβει ὁ ἴδιος ὁ δήμαρχος. Ἐὰν τοῦτο δὲν ὀφείλεται σὲ ἀσυνέπεια (μιὰ ἀπὸ τίς πολλές ποὺ συναντῶνται σὲ δημοτικὰ ψηφίσματα), ἀλλὰ στὴ σύγχρονη μὲ τὸ ψήφισμα (A) δημιουργία τοῦ ἀξιώματος, τότε εἶναι φανερὸ ὅτι πρέπει νὰ συνδεθεῖ καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σύγχρονη νομοθεσία τοῦ Δημητρίου. Μὲ τοῦτο θὰ συμφωνοῦσαν καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἀπὸ τίς παρατηρήσεις ποὺ διατυπώθηκαν προη-

44. Ἡ ἀξία τῆς φιάλης προϋποθέτει πράγματι μία πρόσοδο 6.000 (δηλαδὴ τὸ 60πλάσιο) ἕως 10.000 δραχμῶν (= τὸ 100πλάσιο βλ. σημ. 15), ποσὸ ποὺ θὰ ἀντιστοιχοῦσε στὴ δαπάνη τῆς χορηγίας.

45. Ἕνας πρόσθετος λόγος εἶναι καὶ ἡ ἐν τῷ μεταξὺ ἐξέλιξη τῆς ἀγνοθεσίας σὲ ἕνα εἶδος εὐεργετισμοῦ, βλ. Reisch δ.π. καὶ παρακάτω σημ. 46.

46. Βλ. *Hesperia* 8, 1939, 177-180 (Ἑλευσίς, περὶ τὸ 300 π.Χ.); καὶ τὴν πρόσοδον πλείω ἐποίησεν. *SEG XXII* 117 (Ἑλευσίς 334 π.Χ.): ὅτι τοῖς δημόταις ἐπιμελεῖται, ὅπως ἂν ἡ ἡ πρόσοδος πλείστη, πρβ. καὶ Whitehead, *Demes* 149.

47. Ἡ ἀντίστροφη ἐξέλιξη τῶν ἀρχῶν σὲ λειτουργίες ποὺ χαρακτηρίζει τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ, προδιαγράφεται ἤδη ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ (βλ. Reisch δ.π. γιὰ τὴν ἐξέλιξη σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση τῆς ἀγνοθεσίας). Γιὰ τὸ φαινόμενο τοῦ εὐεργετισμοῦ στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ (καὶ τίς ἀρχές του στὸν 4ο αἰ. π.Χ.) βλ. P. Veyne, *Le pain et le cirque* (Paris 1976) 192, 215 καὶ Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IVe-Ier s. av. J.-C.)*, *BCH Suppl.* XII (Paris 1985) 8-10. Γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς εὐεργεσίας ποὺ παίρνει ἤδη ἐνωρὶς ἡ χορηγία βλ. *IG II² 1186*.

γουμένως σχετικά με τὴν ἐξέλιξη τῆς δημοτικῆς διοίκησης στὴ δεκαετία 317-307 π.Χ. Ὁ γραμματεὺς τοῦ δήμου καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὅπου μαρτυρεῖται (*IG* II² 1206 καὶ ψήφισμα Α), ἐμφανίζεται νὰ ἀσκεῖ ἓνα ἔργο (τὴ δημοσίευση τῶν ψηφισμάτων) ποὺ προηγουμένως εἶχε ὁ δήμαρχος. Ἡ ἀνάγκη δημιουργίας ἐνὸς βοηθοῦ τοῦ δημάρχου, ἐνὸς θεσμοῦ ποὺ μαρτυρεῖται μόνο στὸν μεγάλο δῆμο τῶν Ἀχαρνῶν, δὲν νοεῖται παρὰ μόνον ὡς συνέπεια τῆς αὐξήσεως τῶν καθηκόντων — καὶ τοῦ φόρτου ἐργασίας — τοῦ κυρίως δημοτικοῦ ἄρχοντος. Τοῦτο ὁμως ἐξηγεῖται ἀπὸ μέτρα ὅπως ὁ *ἐξετασμός τῶν κατοικούντων τὴν Ἀττικὴν*, καὶ κυρίως ἡ ὑποχρέωση τήρησης ἀπὸ τοὺς δήμους τοῦ ἀρχείου ὅλων τῶν μεταβιβάσεων ἀκινήτων, μέτρα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Δημήτριο καὶ ποὺ ἡ ὑλοποίησή τους ἔπεφτε κυρίως στοὺς ὅμους τοῦ δημάρχου⁴⁸.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ

48. Γιὰ τὴ χρονολόγηση μετὰ τὸ 316/5 π.Χ. ὅλων τῶν ὁρῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴ σημαντικὴ αὐτὴ πλευρὰ τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τοῦ Φαληρέα βλ. St. Dow - A. H. Travis, *Demetrios of Phaleron and his Lawgiving*, *Hesperia*

12, 1943, 143 κέ. Γιὰ τὴν ἐπιβάρυνση τοῦ δημάρχου ἀπὸ τὰ καθήκοντά του ὡς ἐκπροσώπου τῆς πόλης στὸν δῆμο βλ. Whitehead, *Demes* 130-139.

Η ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΑΤΤΙΚΩΝ ΕΠΙΤΥΜΒΙΩΝ ΑΝΑΓΛΥΦΩΝ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τις τελευταίες ημέρες του 1993 έφθασε στην Ελλάδα το βιβλίο του κ. Christoph W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones* (έκδ. οίκος Akanthus, Έλβετία). Όσοι ασχολούνται με τα αρχαία της Άττικής, μάλιστα τα μέλη της Αρχαιολογικής Έπιμελείας, γνώριζαν ότι παρασκευαζόταν το βιβλίο αυτό το όποιο, κατά τον συγγραφέα του, συμπληρώνει και αναπληρώνει το παλαιότερο και γνωστότατο έργο του Conze.

Όσα ακολουθούν δεν είναι κριτική του νέου βιβλίου αλλά πρόγευση διεξοδικής ανάλυσης για την οποία χρειάζεται αρκετός χρόνος. Στο σημείωμα τουτο θα επισημανθούν λίγες μόνον ατέλειες του νέου έργου, οι ελάχιστες (και τουτο για να μη καθυστερήσει ή κυκλοφορία του τόμου της ΑΕ 1992), ώστε ο μελετητής που θα το χρησιμοποιεί να φροντίσει να είναι πολύ επιφυλακτικός και προσεκτικός.

Στον συγγραφέα είχα παράσχει πολλές διευκολύνσεις στη μελέτη των επιτυμβίων των μουσείων της Άττικής, γιατί άβάσιμα πίστευα ότι το έργο του θα ήταν ωφέλιμο για την έπιστήμη. Η έλπίδα αυτή διαψεύστηκε και τουτο φαίνεται και στα λίγα που ακολουθούν.

1. Η ως άδημοσίευτη φερομένη από τον σ. στήλη άρ. 2392a είναι από μακροῦ δημοσιευμένη: Κουμανούδης άρ. 2293, Πειραιεύς, θέσις Καραβά, IG II 3252, Conze 1285 (με εικόνα), IG II² 10029. Έφ' όσον ό σ. την θεώρησε άδημοσίευτη, καλό θα ήταν να μάς πληροφορούσε αν ή λέξη που σώζεται είναι όνομα ή έθνικό. Το να επαναλαμβάνει την περί χρώματος γνώμη του Koehler και του Conze δεν μάς βοηθάει καθόλου. Σημαντικότερη ήταν ή έρμηνεία του Σ.Α.Κ. την οποία έπρεπε να έπιβεβαιώσει ή να άντικρούσει.

2. Στην στήλη 1934 (IG II² 6288) ό σ. με πολλή έλευθερία παρέχει (στ. 1 χωρίς άγκύλες) πλήρες το όνομα της νεκρής Χαιρεστράτης το όποιο δεν σώζεται στον στίχο καθόλου, αλλά αναπληρώνεται από το έπίγραμμα που ακολουθεί. Και αν άκόμη ό σ. δεν είχε ιδεί την στήλη (την όποία είδε), φωτογραφία της παρέχει ό Conze, και υπάρχουν και τα σχόλια του G. Daux (BCH 96, 1972, 535 κέ.). Άπλούστερο θα ήταν να έμπιστευόταν το παλαιότερο έργο του *Gravestone and Epigram* 97 άρ. 26 όπου το όνομα βρίσκεται, όρθά, μέσα σε άγκύλες.

3. Στην στήλη 1758 (IG II² 10362 *Καλλίμανδρος / Σίπνιος*), ό σ. παρέχει στον δεύτερο στίχο ΣΙΓΓΙΟΣ, έπεξηγεί ότι δεν είδε τα Π, και συμπληρώνει "perhaps ΣΙΓΓΙΟΣ for ΣΙΓΓΑΙΟΣ (?)". Φυσικά τα δύο Π φαίνονται πολύ καθαρά, όπως και το Ν το όποιο έξαφάνισε.

4. Η περίπτωση της στήλης 3368a, την όποία ό σ. είδε, δημιουργεί άνησυχία στον ένήμερο μελετητή. Παρέχονται οι διαστάσεις, ό αριθμός καταλόγου και το κείμενο που είναι χαραγμένο: ΠΛΑΤΕΩΝΗ/Ε.ΘΕΤ... Η Plateone "might wear the long - sleeved chiton (?) and the sakkos". Το όνομα είναι πρωτοφανές και ό δεύτερος στίχος έλλιπέστατος. Εύτυχώς όμως, ό αναγνώστης προχωρώντας 32 αριθμούς παρακάτω (δεν υπολογίζω τα a, b, c, κτλ.) βρίσκει την ίδια ακριβώς στήλη την όποία ό σ. δηλώνει ότι δεν είδε. Λέγει μάλιστα ότι ό εκδότης δεν παρέχει πληροφορίες για το μάρμαρο ούτε δίνει διαστάσεις. Μόνο στον ίματισμό διαφέρει

λίγο ή γυναίκα (she probably wears short - sleeved chiton and the himation (?)) και στην επιγραφή ή οποία είναι τούτη: *Πλαγγών ένθάδε κείται χρηστή / ποθεινή δέ οἷς κατέλειπεν*. 'Ο σ. αρχίζει με κεφαλαίο την πρώτη λέξη του δεύτερου στίχου, αυτό όμως είναι θέμα γνώσης γραμματικής. Σημειωτέον ότι εκτός από τη δημοσίευση της στήλης στο *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον*, ή επιγραφή αναδημοσιεύτηκε στο *SEG* 39, 285.

5. Στην στήλη 2383a (*IG* II² 5457), την οποία ό σ. είδε, παρέχεται τó κείμενο ΑΛΕΧΙΔΙΚΗ: ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΑΙΕΥΣ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ό σ. διάβασε τó πρώτο όνομα όπως τó δημοσιεύει (τó μεταγράφει τρεις φορές ως Alechidike και τόν Διονύσιο τόν μεταβάλλει σέ Dionysos). 'Η σωστή ανάγνωση είναι *Ἀλεξιδίκη*, την οποία όμως παρέχει μόνον στην προσωπογραφία (τόμ. V).

6. Της στήλης 167 (*IG* II² 5443), την οποία ό σ. δηλώνει ότι δέν είδε, παρέχεται νέα ανάγνωση του πατρωνύμου, *Ἀριστίωνος*. 'Η νέα γραφή δείχνει επιπολαιότητα στην αντιγραφή. Καί ως πρὸς τόν τονισμό τῶν λέξεων ό σ. αποφεύγει τόν σκόπελο μεταγράφοντας τις περισσότερες επιγραφές με κεφαλαία. Στην έδω επιγραφή όμως τó νέο του κείμενο δείχνει άγνοια της γραμματικής ή γενική της λέξεως *Ἀριστίων* είναι *Ἀριστίωνος*. Ἀλλά και τόν ὀρθό γραμματικό τύπο νά παρείχε, πάλι λανθασμένο θά ήταν τó κείμενό του, γιατί ή ὀρθή γραφή του ὀνόματος στην στήλη είναι *Ἀρίστωνος*.

7. Για τήν στήλη 2359d (*IG* II² 12559) ό σ. ισχυρίζεται ότι βρίσκεται στόν Ραμνούντα από τó 1985. Προφανώς την συγγεί με άλλην. 'Η *IG* II² 12559 δέν έχει σχέση με τόν Ραμνούντα ούτε μετακινήθηκε από την Ἀθήνα όπου βρίσκεται. 'Εκείνο όμως τó όποιο πρέπει νά μάς εξηγήσει ό σ. είναι, γιατί μεταβάλλει τó όνομα της νεκρής γυναίκας σέ στήλη την οποία δέν είδε. *Πυνέτη* παρέχει ό Kirchner, *SYNETH* (και *Synete* δύο φορές) ό σ.

8. 'Η περίπτωση τῶν στηλῶν 846 και 2492 (*IG* II² 12505 και 11060 αντίστοιχως), τις οποίες ό σ. είδε, είναι χαρακτηριστική. Στην πρώτη παρέχει τó όνομα ΠΟΣΕΙΔΙΠΡΟΣ και στη δεύτερη ΔΕΞΙΠΡΟΣ. 'Όσοι γνωρίζουν έλληνικά αντιλαμβάνονται, μετά την αρχική άπορία, ότι πρόκειται για τὰ ὀνόματα *Ποσειδίππος* και *Δέξιππος*. 'Εκείνοι όμως πού δέν γνωρίζουν έλληνικά θά αναπαράγουν αἰωνίως τήν τερατογένεση.

9. Τήν άγνοια της έλληνικής γλώσσας, ή επιπολαιότητα και περιφρόνηση πρὸς τόν άναγνώστη και άγοραστή ένδς πανάκριβου βιβλίου, δείχνουν και οί γραφές ΕΡΗΣΤΗ (306), ΧΡΓΣΤ[ΟΣ] (1452), ΧΠΗ[ΣΤΟΣ] (1463), ΧΠΗΣΤΗ (2457).

10. Ἀφῆσα τελευταία την στήλη 3396 πού βρίσκεται σήμερα στην μακρινή, για μάς, Χονολουλού. 'Ο σ. δέν την είδε και υποθέτω πώς διαβάζει την επιγραφή της είτε από φωτογραφία είτε από απόγραφο είτε από δημοσίευση πού δέν έχω ύπ' ὄψη μου. 'Η μεταγραφή του δείχνει ότι άγνοεί την έλληνική γλώσσα, τις αρχαίες άττικές συνήθειες και την μέθοδο της επιγραφικής. 'Ιδού τó κείμενό του:

ΞΕΝΟΚΡΑΤΗΣ] ΣΙΒΟΥΚΑΛΕΩΣ (?)

(ΑΛΕΩΣ?)

Μεταχειρίστηκα για τήν ανάγνωση της επιγραφής την εικόνα πού παρέχει ό σ. καθώς και εκείνη πού δημοσιεύει ό C. Vermeule. Τό κείμενο πού προκύπτει είναι τούτο:

Ξενοκράτε[ια .]σιβίου Ἀλαέως vacat*

Πρόκειται για τó όνομα της νεκρής γυναίκας, πιθανώς θυγατέρας του άντρα στο άριστερό της παράσταση, του [Σω]σιβίου *Ἀλαέως** φυσικά δέν αποκλείεται νά ήταν και σύζυγός του, κάτι λιγότερο πιθανό. Τό όνομα Σωσίβιος δέν είναι σπάνιο στην Ἀττική. 'Ο έδω φαίνεται πώς είναι ό πατέρας του *Ἐπω[νύμου Σω]σιβίου* (*Agora* XV 62 στ. 209), βουλευτοῦ τοῦ 303/2 π.Χ. Τόν Σωσίβιο τοποθετοῦν οί B. D. Meritt και J. S. Traill στο 336/5 π.Χ. Μὲ τήν ὀρθή

ἀνάγνωση τῆς στήλης πού βρίσκεται στὸν Εἰρηνικὸ δὲν πρέπει πλέον νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ βουλευτὲς τῶν στίχων 209-218 τοῦ καταλόγου *Agora XV 62* εἶναι Ἀλαιοὶ. Ἀλλὰ μὲ τοὺς Ἀλαιοὺς ὁ συγγραφεὺς ἔχει κάποια παλιὰ ἀδυναμία, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὅσα γράφει ὁ Daux ὁ.π. 542-544.

Δὲν συνεχίζω μὲ ἄλλα παραδείγματα γιατί αὐτὸ θὰ γίνει, ἐλπίζω, συστηματικὰ σὲ εἰδική μονογραφία, στὴν ὁποία θὰ ἀναφερθοῦν καὶ τὰ ἄλλα λάθη, στὶς περιγραφές, στὴν προσωπογραφία καὶ στὴν ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων. Ἐκεῖνο πού συνοπτικὰ παρατηρῶ εἶναι ὅτι τὸ νέο βιβλίο ἀποτελεῖ ὀπισθοδρόμηση στὴν ἔρευνα, καὶ παρὰ τὸν κόπο πού ἔγινε καὶ τὰ χρήματα πού δαπανήθηκαν δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐμπιστευθεῖ τὰ στοιχεῖα πού παρέχει.

Παρατηρητέο ὅτι ὁ σ. ἐπιστρέφει στὴν μεγαλογράμματη γραφὴ τῆς *editio major*. Τοῦτο δὲν ἀφορᾷ βεβαίως τὴν ἔκδοση τοῦ Kirchner, γιατί καὶ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα πού μεταχειρίστηκε ὁ παλαιὸς ἐπιγραφικὸς ἦταν εἰδικὰ καὶ τὰ ἀρχικὰ τῶν κυρίων ὀνομάτων μεγαλύτερα σὲ μέγεθος καί, τὸ σπουδαιότερο, οἱ λέξεις τονίζονται. Ἡ σημερινὴ τάση τῶν ἐπιγραφικῶν ἢ ἐκείνων πού νομίζουν ὅτι μποροῦν νὰ μεταχειρίζονται ἀρχαῖα κείμενα, εἶναι ἡ ὁλοένα μεγαλύτερη χρῆση τῶν καραμανλίδικων σὲ δυτικὴ παραλλαγή.

Τὰ ἐπιγραφικὰ σύμβολα δὲν χρησιμοποιοῦνται ὀρθὰ καὶ τὰ κείμενα γίνονται ἀναξιόπιστα. Παράδειγμα πρόχειρο ἢ στήλη 3396 ὅπου ὁ φανταστικὸς Ξενοκράτης βρίσκεται ὁλόκληρος μέσα στὰ δεσμὰ τῆς ἀγκύλης. Ὅσες φορές τὸ κείμενο τῶν ἐπιγραφῶν διαφέρει ἀπὸ τὸ ὀρθὸ ἢ τὸ παραδεδεγμένο δὲν παρέχεται τὸ ἀπαραίτητο ἐπιγραφικὸ ὑπόμνημα.

Ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἀτελὴς ἢ ἀμέθοδη. Συγχέονται οἱ βασικὲς δημοσιεύσεις μὲ τὶς ἀτελεύτητες ἀσήμαντες ἀναδημοσιεύσεις. Στὸ λῆμμα 2480, πού εἶναι τὸ ἐπίγραμμα *IG II² 13102a* τοῦ Ραμνοῦντος, ἐκτὸς τοῦ ὅτι παραλείπονται οἱ ἀρχικὲς δημοσιεύσεις, οἱ λοιπὲς παραπομπὲς δὲν εἶναι φανερό σὲ τί ἀφοροῦν· στὸ ἐπίγραμμα, γνωστὸ ἀπὸ παλιά, στὸ ἐνεπίγραφο ἀέτωμα, εὔρημα τοῦ 1977, στὴν παράσταση καὶ τὴν τέχνη τοῦ ἀναγλύφου *EAM 833*, ἢ στὴν ἀναπαράσταση πού δημοσίευσα ἐγὼ καὶ κατόπιν ἄλλοι; Ἡ βιβλιογραφία δὲν εἶναι οὔτε χρονολογικά, οὔτε εἰδολογικά, οὔτε κριτικὰ καταταγμένη.

Γιὰ τὸ ἐπίγραμμα 13102a, τὸ ἀνάγλυφο *EAM 833* καὶ τὸ ἀνάγλυφο πρῶν *EAM 4796* ἐπαναλαμβάνεται ἡ σύγχυση τὴν ὁποία ἐδῶ καὶ δεκαετίες εἶχε δημιουργήσει ὁ ἴδιος ὁ σ., ὅπως ἄλλωστε ὁμολογεῖ. Δὲν μνημονεύει ὅμως τὸν G. Daux (*BCH* 96, 1972, 555-556) ὁ ὁποῖος διέλυσε τὴ σύγχυση, ὅσο τοῦ ἦταν τότε δυνατόν, καὶ ἐπεσήμανε τὴν ἑλλειψη μεθόδου σ' ἓνα ἔργο πού πολλοί, ἀνύποπτοι, τὸ συμβουλευόνταν ἀκόμη. Δὲν συνεχίζω ὅμως μὲ ὅσα γράφονται γιὰ τὰ ταφικὰ μνημεῖα τοῦ Ραμνοῦντος καὶ ἰδιαίτερα τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τὰ ἐπιστήματα πού ἔφερε, οὔτε κρίνω τὶς ἀβάσιμες προσωπογραφικὲς ταυτίσεις, δικές του καὶ ἄλλων ὀψίμων μελετητῶν τοῦ τόπου.

Τὰ ὀρθογραφικὰ λάθη ἀφθονοῦν. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς τυπογραφικά, γιατί ἐπαναλαμβάνονται (λ.χ. ΠΟΣΕΙΔΙΠΡΟΣ καὶ ΔΕΞΙΠΡΟΣ). Ἀλλωστε ἡ χρῆση τοῦ ὑπολογιστοῦ δίνει τὴ δυνατότητα ἀπείρων διορθώσεων· ἀρκεῖ νὰ τὰ γνωρίζει κανεὶς. Ὅταν ὅμως τὰ λάθη βρίσκονται σὲ κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων, σὲ ἐπιγραφικὲς δημοσιεύσεις, σὲ σχολικὰ βιβλία ἢ σὲ λεξικά, πού ἀποτελοῦν κείμενα τὰ ὁποῖα κανεὶς πρέπει νὰ ἐμπιστευεταὶ ἀπολύτως, τότε χάνεται κάθε πίστη σ' αὐτὰ καὶ φρόνιμο εἶναι νὰ μὴ γίνεταί ἡ χρῆση τους.

Ὡς πρὸς τὰ ὅσα γράφονται στὴν πρώτη παράγραφο τῆς σελίδας XV τῆς εἰσαγωγῆς ὑπενθυμίζω, προκαταρκτικὰ, σὲ ἐκείνους πού νομίζουν ὅτι γνωρίζουν καλὰ τὸ ἔργο τοῦ Conze γιὰ τὰ ἀττικὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα, τὰ ὅσα εἶπε ὁ Φίλιππος πρὸς ἄνδρα Αἰθίοπα εὐνοῦχον (*Πράξεις Ἀποστόλων* 8,30): *ἄρά γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις;*

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΕΞΙ ΧΡΟΝΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΑ ΥΡΙΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ*

Η άνασκαφή στα Ύρια της Νάξου ξεκίνησε ως αύστηρά προγραμματισμένη έρευνα¹ ενός πρώιμου νησιωτικού ιωνικού αρχιτεκτονικού συνόλου. Οί πληροφορίες μας για τις αρχές του νησιωτικού ιωνικού ρυθμού ήταν μέχρι σήμερα πολύ έλλιπείς. Ή τύχη βοήθησε, ώστε το 1992 και ή κύρια φάση της έρευνας να ολοκληρωθεί στο προγραμματισμένο διάστημα και τα άποτελέσματα να ξεπεράσουν την άναμενόμενη σπουδαιότητα. Τα στοιχεία που κερδίζονται για την ιστορία των έλληνικών αρχιτεκτονικών μορφών, της λατρείας και του πολιτισμού γενικότερα, κρίνεται ότι θα άποτελέσουν άμέσως σημεία άναφοράς στην βιβλιογραφία. Γι' αυτό θεωρήσαμε ότι — ύστερα από τις μερικές παρουσιάσεις που κάναμε κατά την διάρκεια της πενταετίας που πέρασε² — έπιβαλλόταν να γίνει μιá πρώτη ολοκληρωμένη ένημέρωση του έπιστημονικού κοινού.

Ή περιοχή στην όποία άναπτύχθηκε το ιερό των Ύρίων είναι ή εύφορότατη πεδιάδα που άπλώνεται άμέσως νότια της πόλης της Νάξου, το Λιβάδι (είκ. 1). Προς τα δυτικά άνοιγόταν πολύ κοντά ένα βαθύ τέναγος, που μέχρι πρόσφατα χρησιμοποιήθηκε έν μέρει ως άλυκές και έν μέρει ως λιμνοθάλασσα και λιμάνι, ένω πολύ κοντά στα βόρεια του ιερού έρρεε ό σημαντικότερος ποταμός του νησιού. Ό ποταμός αυτός, σχεδόν ξερός, άναγνωρίζεται πάντως ως σήμερα. Αυτός ήταν κατά πάσαν πιθανότητα ό Βυβλίνης που παραδίδουν οί πηγές, σύμφωνα με τις όποιες στην κοίτη του έρρεε συχνά κρασί, όχι νερό. Το ιερό βρισκόταν στη συμβολή ενός παραποτάμου, που έρχόταν από τα νότια, με τον Βυβλίνη. Ό παραπόταμος σημειώνεται στους

*Τό κείμενο άποτελεί έλαφρά παραλλαγμένη μορφή άνακοίνωσης του συγγραφέα στις 23.1.1992 στην Ήρχαιολογική Έταιρεία.

1. Ή έρευνα έγινε από τό Πανεπιστήμιο Ήθηνών (με χρηματοδότηση από τον Εϊδικό Λογαριασμό Έρευνας, τό ΥΠΠΟ/ΛΟΤΤΟ και τό Ήπουργείο Αϊγαίου) σε συνεργασία με τό Πολυτεχνείο του Μονάχου. Ή έρευνητική όμάδα άποτελείται από τον καθ. G. Gruben και τον ύπογράφοντα, από την έπίκ. καθ. E. Μπουρνιά και από τους άρχιτέκτονες διδ. Ae. Ohnesorg και διδ. M. Κορρέ.

2. V. Lambrinoudakis - G. Gruben, AA 1987, 569-621. B. Λαμπρινουδάκης - G. Gruben, Ήρχαιογνωσία 5, 1987-1988, 133-191. V. Lambrinoudakis, The Sanctuary of Iria on Naxos and the Birth of Monumental Greek

Architecture, *New Perspectives in Early Greek Art*, Center of Advanced Study in the Visual Arts, *Symp. Papers XVI* (1991) 173-188. G. Gruben, Fundamentierungsprobleme der ersten archaischen Grossbauten, *Bathron, Festschr. H. Drerup* (1988) 159-172. Anfänge des Monumentalbaus auf Naxos. Bautechnik der Antike, *Kolloquium DAI 1990* (1991) 63-71. Die Entwicklung der Marmorarchitektur auf Naxos und das neuentdeckte Heiligtum von Iria, *Nürnb. Bl. z. Archäologie* 8, 1991-1992, 41-51. Πρβ. *IstMitt* 39, 1989, 172. E. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Πήλινη σφραγίδα από τα Ύρια της Νάξου, Ήρχαιογνωσία 6, 1989-1990, 137-149. Ae. Ohnesorg, *Inselionische Marmordächer, Denkmäler Antiker Architektur* 18,2 (1993) 22-23.

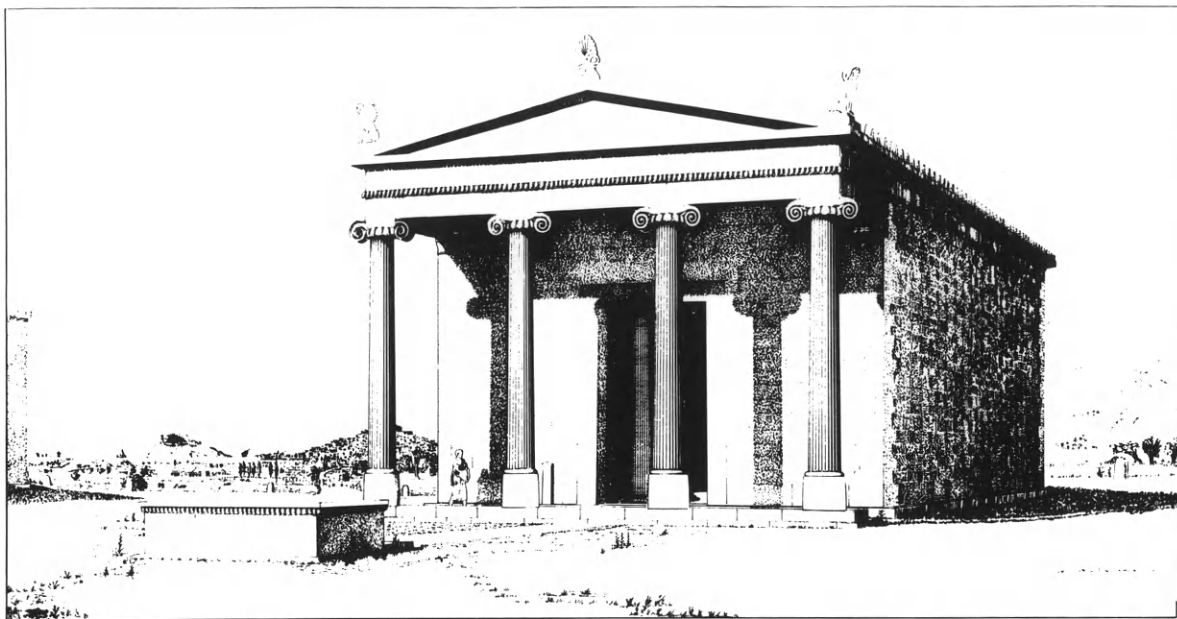

Είκ. 1. Χάρτης της περιοχής του Λιβαδίου στα νότια της πόλης της Νάξου, E. Dugit, De Insula Naxo (1867) πίν. 1.

παλιότερους χάρτες και αναγνωρίζεται ακόμη από την μεγαλύτερη ύγρασία του εδάφους σε αεροφωτογραφίες του 1940. Ένας από τους κλάδους αυτού του συστήματος περνούσε μπροστά ακριβώς από το ιερό στους πρώτους χρόνους της λειτουργίας του και έντοπίσθηκε σαφέστατα από την ανασκαφή. Έτσι το ιερό ιδρύθηκε σε ένα ιδιαίτερα υγρό χώρο και φαίνεται ότι είχε κύρια πρόσβαση από την θάλασσα στα δυτικά.

Το σημαντικότερο αναμφισβήτητο κτίριο που έρευνήθηκε στο ιερό είναι ο μνημειώδης ναός που χτίστηκε τον πρώιμο 6ο π.Χ. αϊ. και που, όπως θα δούμε, έμεινε σε χρήση όχι μόνο κατά την διάρκεια όλης της αρχαιότητας, αλλά και κατά το μεγαλύτερο μέρος των βυζαντινών χρόνων ως εκκλησία. Για το οικοδόμημα αυτό έχουμε ήδη ανακοινώσει τα σπουδαιότερα³, γι'

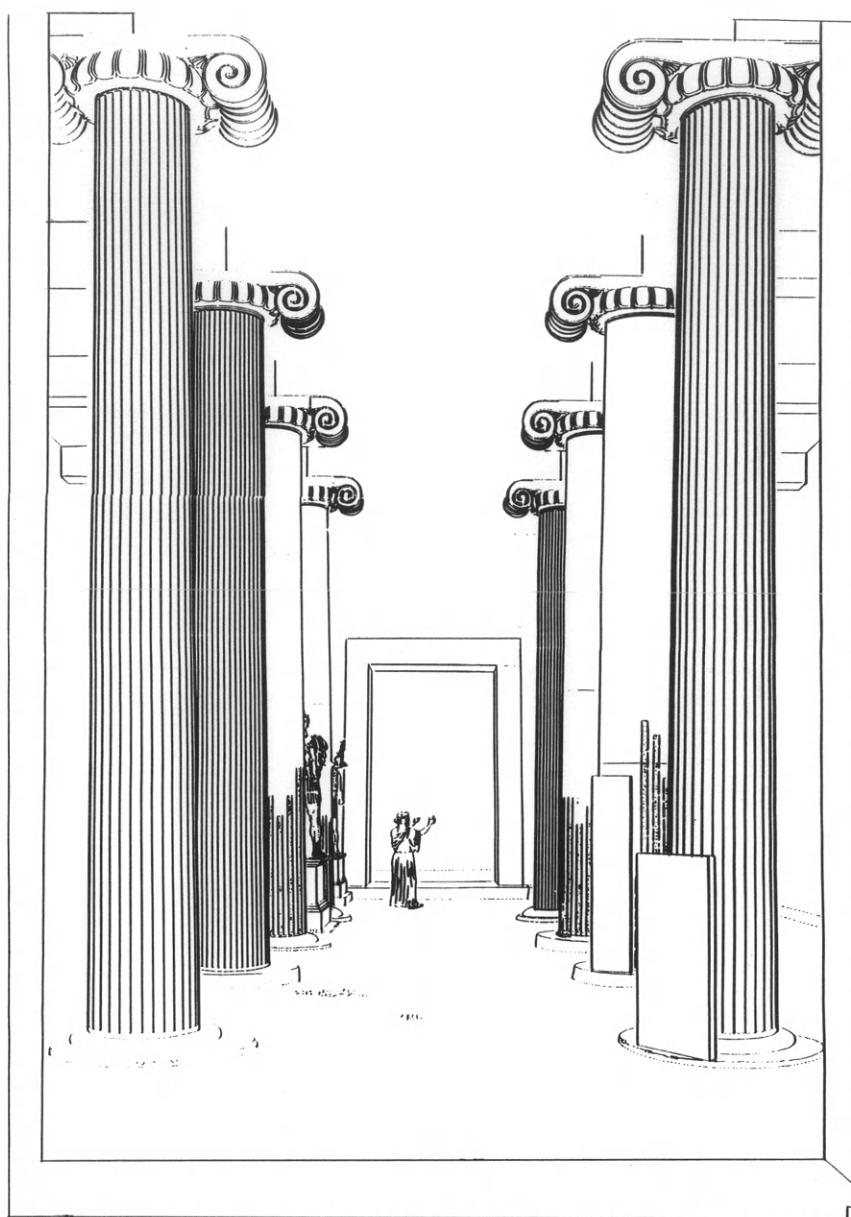
3. Βλ. σημ. 2.

Εἰκ. 2. Ὁ ἀρχαῖκός ναὸς τῶν Ὑρίων (σχέδιο Μ. Κορρέ).

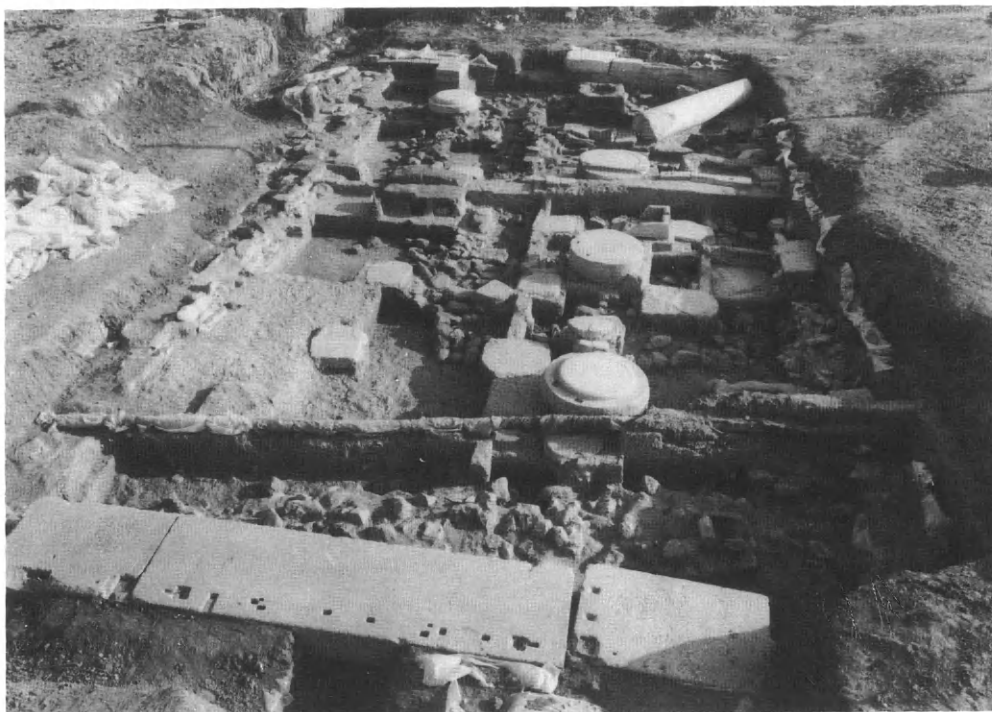
αὐτὸ ἐδῶ θὰ περιοριστῶ νὰ τὰ ὑπενθυμίσω: ἀποτελεῖ ἓνα μοναδικό, σχετικὰ καλὰ διατηρημένο σύνολο, ὅπου κανεὶς μπορεῖ νὰ σπουδάσει τὰ πρῶτα βήματα τῆς μνημειοποίησης τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ εἶναι ἰδιαίτερα πολὺτιμο γιὰ τὴν γνώση τῶν ἀρχῶν τοῦ νησιωτικοῦ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, γιὰ τὴν ὁποία ἔλειπαν οἱ μαρτυρίες (εἰκ. 2 καὶ 3).

Τὸ μήκος 28.5 περ. μ. καὶ πλάτους 13.5 μ. πρόστυλο ἰωνικὸ κτίριο ἀντιπροσωπεύει πρῶτον ἓνα πολὺ πρῶιμο, μεταβατικὸ στάδιο χρήσης μνημειώδους ὕλικου: γιὰ τὶς τρεῖς δευτερεύουσες πλευρές του χρησιμοποιήθηκαν γρανίτες κομμένοι στὴν περιοχὴ σὲ ἀκανόνιστο φακοειδὲς σχῆμα, ἐνῶ γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τμήματα τῆς σύνθεσης κόπηκαν κανονικὰ μνημειώδη μαρμάρινα μέλη. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἀπὸ μάρμαρο ἔγιναν ἡ πρόσταση, ὁ θυραῖος τοῖχος τοῦ οἴκου, στὸν ὁποῖο ἀνοιγόταν ἓνα μνημειώδες θύρωμα μὲ μεγαλιθικὸ κατώφλι καὶ παραστάδες, οἱ ἐσωτερικὲς κιονοστοιχίες καὶ ἡ βάση τοῦ τοίχου τοῦ ἀδύτου, ὅπου ἀνοιγόταν πάλι ἓνα μικρότερο θύρωμα, καὶ οἱ μεγέθους 70 ἐκ. κεραμίδες τῆς στέγης. Στὸν ναὸ αὐτὸν τεκμηριώνεται ἐξ ἄλλου ἓνα πολὺ πρῶιμο στάδιο ἀνάπτυξης τῆς ἰωνικῆς μορφῆς. Οἱ ἐξωτερικοὶ κίονες εἶχαν ἀκόμη ἐνιαία κυλινδρική βάση καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ μία σπείρα ἰδιαίτερα πεπλατυσμένη, ποὺ μόλις ἀπελευθερωνόταν ἀπὸ τὸν βυθισμένο στὸ χῶμα κύλινδρο. Οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων ἀπετελοῦντο ἀπὸ λίγους μακροὺς σπονδύλους, οἱ ἑλικες τῶν κιονοκράνων ἦταν ἰδιαίτερα ἐκτεταμένες (πλάτ. κιονοκρ. 1.78 μ.) καὶ ἡ κατεργασία τῶν χαρακτηριστικῶν μελῶν πειραματική. Ἔτσι γιὰ τὶς βάσεις καὶ τοὺς κορμούς τῶν κιόνων ἡ κύρια διαμορφωτικὴ ἐργασία ἔμεινε νὰ γίνῃ ἐπὶ τόπου, μὲ ἀποτέλεσμα ἀφ' ἐνὸς νὰ μὴν τελειώσει ποτὲ καὶ νὰ μᾶς μείνουν δείγματα ἀπὸ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐργασίας (εἰκ. 4) καὶ ἀφ' ἐτέρου νὰ προκύψει ἀντὶ ὁμοιομορφίας ποικιλία μορφικῶν παραλλαγῶν, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ραβδώσεων τῶν κιόνων (ἀπὸ 28 μέχρι 36). Πέραν ὅμως τοῦ πλούτου τῶν εἰδικῶν στοιχείων ποὺ

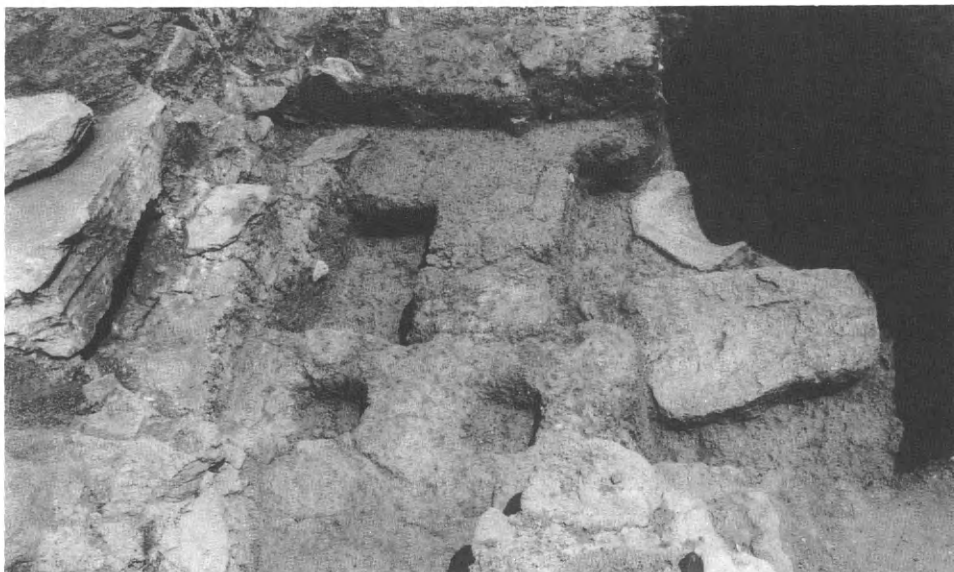

Εἰκ. 3. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ τῶν Ὑρίων (σχέδιο Μ. Κορρέ).

παρέχει τὸ εὖρημα γιὰ τὴν μελέτη τῶν ἀρχῶν τοῦ μνημειώδους καὶ εἰδικότερα τοῦ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, πιστεύω ὅτι ἡ σπουδαιότητά του ἔγκειται καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι τεκμηριώνει μιὰ πολὺ πρῶιμη ἀνάπτυξη τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν τονισμὸ τῆς πρόσοψης τοῦ κτιρίου. Ὁ περισσότερο δεμένος μὲ τὸν συγκεκριμένο ἐκάστοτε χρήστη τοῦ κτιρίου ὑποκειμενικὸς αὐτὸς τύπος τοῦ εὐρύχωρου πρόστυλου οἴκου ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι δημιούργημα τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ προβάλλει ὥς ἡ κύρια πηγὴ ἔμπνευσης γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ

Είκ. 4. Έπάλληλα λείψανα τεσσάρων ναϊκῶν κτιρίων στὰ Ύγρια τής Νάξου: τοῦ πρώτου ναοῦ τῶν μέσων γεωμετρικῶν χρόνων, τοῦ ὕστερογεωμετρικοῦ κτιρίου μέ τήν πρώτη ἀρχαϊκή μετασκευή καί τοῦ μνημειώδους ἀρχαϊκοῦ ναοῦ.

Είκ. 5. Ἡ λεκάνη χοῶν τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων κάτω ἀπὸ τήν ἐσχάρα τοῦ ΥΓ ναοῦ καί τὰ ἀποτυπώματα τής τράπεζας προσφορῶν τῶν μέσων γεωμετρικῶν χρόνων.

Εἰκ. 6. Ἐλεφάντινο αὐτί ἐλαφρῶς ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἀπὸ τὸ ἄδυτο τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ.

ἐσωτερικοῦ χώρου στὴν κλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ⁴. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἤδη στὰ χρόνια τοῦ ναοῦ τῶν Ὑρίων ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ εὐρύχωρου οἴκου ἐφαρμόζεται στὴν Ἀττικὴ μὲ μιὰ χαρακτηριστικὰ ὅμοια μορφή σ' ἓνα κτίριο ποὺ ἤδη, λόγω τῆς μυστηριακῆς τοῦ χρήσης, βιώνετο ἐσωτερικά, δηλαδή στὸ σολώνειο Τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνας⁵.

Θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ ὑπομνήσω μιὰ ἀκόμη ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῶν Ὑρίων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μνημειώδη βωμό, τοῦ ὁποῖου λείψανα βρέθηκαν στὰ νότιά του, τὸ κτίριο διέθετε στὸ ἐσωτερικὸ του ἓναν τετράγωνο βόθρο μὲ μαρμάρينو χεῖλος βυθισμένο στὸ δάπεδο, ποὺ χρησίμευε προφανῶς γιὰ ἀναίμακτες προσφορὲς στὴν θεότητα. Τὰ συγγενέστερα παράλληλα τοῦ στοιχείου αὐτοῦ χαρακτηρίζουν κτίρια χθόνιας λατρείας⁶. Ἔτσι ὁ βόθρος, μαζί μὲ τὸ ἄγαλμα ποὺ ἰδρύθηκε ἀργότερα μέσα στὸν ναὸ καὶ παρίστανε τὸν Μάρκο Ἀντώνιο ὡς νέο Διόνυσος⁷, καθὼς καὶ τὴν θέση τοῦ ναοῦ στὴν ὑγρὴ πεδιάδα, εἶναι τὰ κυριότερα στοιχεῖα ποὺ ὑποδεικνύουν τὴν ταύτιση τοῦ χώρου μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ προστάτη θεοῦ τῆς Νάξου Διονύσου.

Γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ σημαντικότερου αὐτοῦ κτιρίου ὑπάρχουν καὶ στρωματογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ δεδομένα. Τὰ στρωματογραφικὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὴν λιγοστὴ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε μέσα στὸ ὑλικὸ τοῦ δαπέδου, ποὺ ἀπετελεῖτο ἀπὸ τριμμένη, δυσδιάβροχη μάρμα, καὶ ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἀναθήματα μιᾶς πρόχειρης λατρείας, ποὺ λειτούργησε στὰ ὑποκείμενα ἐρείπια τοῦ προηγούμενου ναοῦ μέχρι τὴν στιγμή ποὺ στρώθηκε τὸ πάτωμα τοῦ ἀρχαϊκοῦ. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ καλύπτουν τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Τὰ στυλιστικὰ δεδομένα συμπίπτουν, καὶ παρέχουν τὰ δύο χρονικὰ ὅρια ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐκτάθηκε ἡ κατασκευὴ. Ἡ τεχνοτροπία τῶν κιόνων εἶναι ἐντυπωσιακὰ ὅμοια μὲ αὐτὴ τοῦ δελφικοῦ κίονα τῶν Ναξίων⁸, ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ 580 καὶ 560 π.Χ., ἐνῶ ἓνα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἔλεφαν-

4. V. Lambrinoudakis ὅ.π. (σημ. 2).

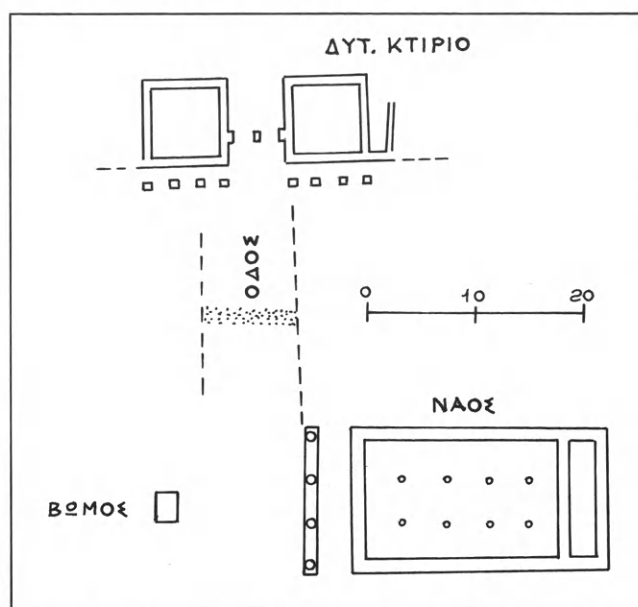
5. (Καὶ ὅμοιες διαστάσεις!) G. Gruben, *Die Tempel der Griechen*⁴ (1986) 225, εἰκ. 181.

6. Β. Λαμπρινουδάκης - G. Gruben ὅ.π. (σημ. 2) 141,

σημ. 17.

7. Βλ. σημ. 11.

8. Πρόσφατη συζήτηση ἀπὸ τὸν B. Holtzmann, *BCH* 115, 1991, 152-154.

Εἰκ. 7. Τὸ ἱερὸ τῶν Ὑρίων (1991).

τινο αὐτί (εἰκ. 6), ποὺ ἀνῆκε σὲ ἓνα λατρευτικό, χρυσελεφάντινο ἄγαλμα καὶ ποὺ διατηρήθηκε στὸ ἄδυτο, ἔχει τὰ συγγενέστερα παράλληλά του σὲ ἀμέσως μετὰ τὸ 550 χρονολογούμενα ἔργα, ὅπως ὁ σαμιακὸς κοῦρος στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ τὰ χρυσελεφάντινα ἔργα τῶν Δελφῶν⁹. Ἀκόμη τὰ μαρμάρινα κεραμίδια τοῦ ναοῦ λόγω τῆς κατεργασίας τους δὲν μπορεῖ νὰ ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα. Ἔτσι ὁ σχεδιασμὸς τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν του μορφῶν, ὅπως τὰ κιονόκρανα, μπορεῖ νὰ ὑπολογισθεῖ γύρω στὸ 575, ἐνῶ ἡ στέγασή του γύρω στὸ 550, ἀμέσως μετὰ τὴν ὁποία ἦταν φυσικὸ νὰ τοποθετηθεῖ στὸ ἄδυτο τὸ πολύτιμο ἄγαλμα.

Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐρευνα τῶν τελευταίων ἐτῶν καὶ γιὰ τὶς μεταγενέστερες τύχες τοῦ ναοῦ καὶ γενικότερα τοῦ ἱεροῦ. Τὸ ἱερὸ φαίνεται ὅτι σώθηκε ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ποὺ προκάλεσαν γενικότερα στὸ νησί οἱ Πέρσες¹⁰. Στους ρωμαϊκοὺς χρόνους διατηρεῖ τὸν ρόλο τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου: τὸ 41 π.Χ. ἐγκαθίσταται στὸν σηκὸ ὡς σύμμαχος νέος Διόνυσος ὁ Ἀντώνιος καὶ ἡ ἀκολουθία του. Ἀμέσως μετὰ τὸ 27 π.Χ. τὸ ἴδιο ἄγαλμα ἀνατίθεται βιαστικὰ στὸν νικητὴ Αὐγούστο, «σεβαστῶι θεῶι Καίσαρι»¹¹. Τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. στὸ γερασμένο ναϊκὸ κτίριο γίνονται ἐκτεταμένες ἐργασίες συντήρησης: ἡ πρόστασις διαλύεται κατὰ ἓνα μεγάλο τῆς τμήμα, καὶ ἀνασυντίθεται, ἐνῶ γύρω ἀπὸ τὰ θεμέλια ὅλου τοῦ κτιρίου τὸ μαλακὸ χῶμα ἀντικαθίσταται μὲ πέτρες, ὥστε νὰ κρατεῖται μακριὰ ἡ ὑγρασία¹². Τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες χτίζεται στὰ δυτικὰ ἓνα μεγάλο ἐπίμηκες κτίριο μὲ πρόπυλο εὐθυγραμμισμένο πρὸς τὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ (εἰκ. 7). Ἡ κατασκευὴ του εἶναι πρόχειρη καὶ τὸ ὑλικὸ spolia, ὅμως

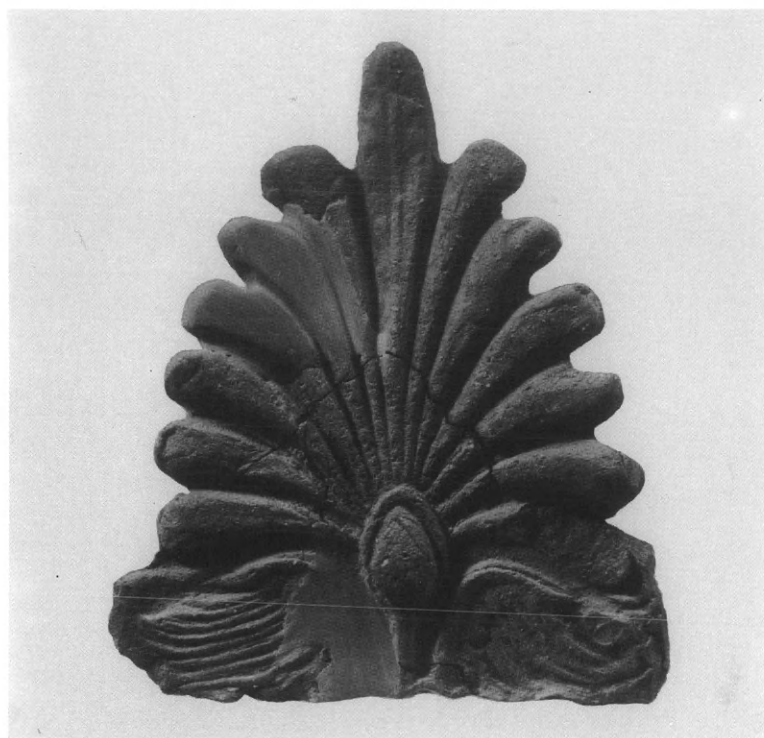
9. B. Freyer-Schauenburg, *Samos XI* (1974) πίν. 30-34. J. Gr. Pedley, *Greek Sculpture of the Archaic Period: The Island Workshops* (1976) ἀρ. 37. P. Themelis, *The Delphi Museum* (1981) 39. Τὸ αὐτὶ βρέθηκε ἀποτεθειμένο, μὲ σκοπὸ πιθανότατα τὸν ἐξορκισμό τῶν παλαιῶν κατόχων τοῦ ἱεροῦ, κάτω ἀπὸ τὸ θυσιαστήριό τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Τὸ ἱερὸ τῶν Ὑρίων ἦταν πιθανότατα ὁ τόπος προορισμοῦ τοῦ ἡμιτελοῦς Διονύσου στὰ λατομεῖα τῆς Νάξου (*ΠΑΕ* 1979, πίν. 156), τοῦ ὁποίου οἱ

διαστάσεις συμπίπτουν χονδρικὰ μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ὕψος τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ.

10. Ἡρόδ. 5, 96.

11. V. Lambrinoudakis, Neues zur Ikonographie der Dirke, Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik, *Festschr. N. Himmelmann* (1989) 341-350.

12. «Ἀνακάθαρσις», Β. Λαμπρινουδάκης - G. Gruben ὁ.π. (σημ. 2) 144, σημ. 18. Πρβ. *IG IV*² 1, 106, στ. 25.

Εικ. 8. Πήλινη ακροκέραμος από το δυτικό οικοδόμημα των Ύριων.

ή μορφή του είχε φαίνεται ακόμη κάποιες αξιώσεις (εικ. 8). Μέσα στον 5ο αί., χωρίς καταστροφή και μεγάλες αλλαγές, μετατρέπεται ο ναός σε χριστιανική εκκλησία. Στο άδυτο δημιουργείται έσωτερικά τετράγωνη άψίδα, στο ύψος των τρίτων κιόνων θωρακεία όρίζουν το βήμα και μέσα σ' αυτό τοποθετείται το εγκαίνιο. Ο άμβων τοποθετήθηκε σε έπαφή με το θωρακείο. Όπως θα φανεί άμέσως, το πιθανότερο είναι ότι ο χριστιανικός ναός ανατέθηκε στον "Αγ. Γεώργιο"¹³. Έκείνο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σχετικά με την εκκλησία αυτή είναι το γεγονός ότι σύμφωνα με τα σαφή ανασκαφικά δεδομένα τα θωρακοφόρα άγάλματα της έποχης του Άντωνίου έμειναν στην θέση τους και μετά την μετατροπή. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον νά επανεξετασθεϊ συστηματικά ή δυνατότητα διαδοχής του Διονύσου από τον άρχικά έντονα ευετηριακό "Αγ. Γεώργιο"¹⁴. Οι παλαιότερες παραδόσεις του άγίου είναι γεμάτες από κατακερματισμούς και αναστάσεις του ίδιου, ή ύποκαταστάτων του ανθρώπων ή βοδιών, θαύματα βλάστησης ξερών ξύλων και έμφανίσεις πηγών¹⁵. Στην περίπτωση αυτή θα ήταν δυνατή ή μεθερμηνεία των θωρακοφόρων σε εικόνες του χιλιάρχου άγίου. Η ίδρυση του

13. Βλ. άμέσως κατ.

14. St. Georgoudi στον τόμο M. Détienne - J.-P. Vernant, *La cuisine du sacrifice* (1979) κυρ. 287-290.

15. H. Delehaye, *Les légendes grecques des Saints militaires* (1909) 45, 50-55, 57-58, 62, 67. *Lexikon des Mittelalters* IV (1989) 1273-1275.

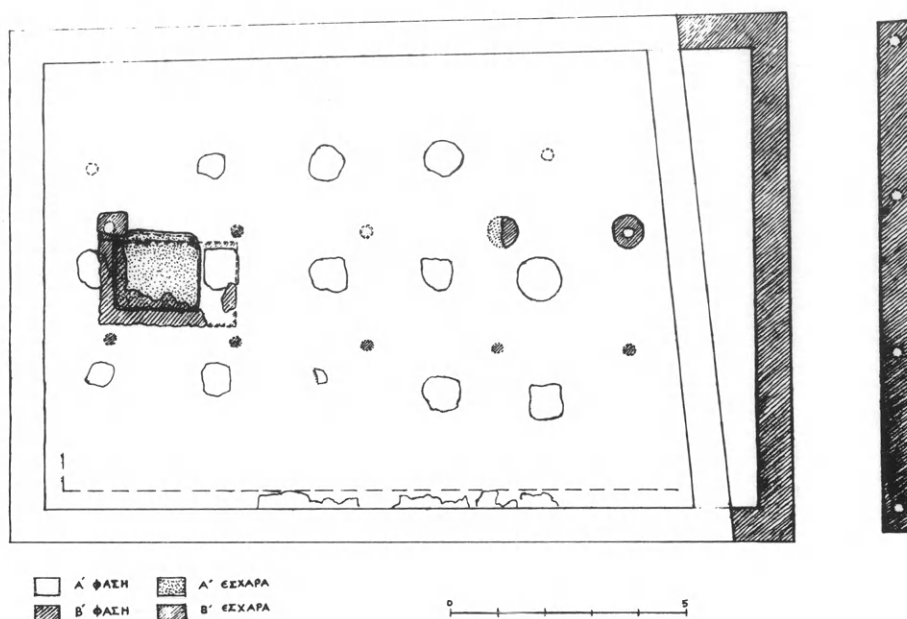

Εἰκ. 9. Χάρτης ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸ Liber Insularum τοῦ Buondelmonti. Ἐμφανίζει στὸ κέντρο τοῦ Λιβαδιοῦ ἐρείπιο μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ «Temple d'Apolo ruine».

ὕστεροβυζαντινοῦ ναῦσκου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου σὲ στερεότερο ἔδαφος νοτιοδυτικὰ ἀποτελεῖ terminum ante quem γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ μεγάλου κτιρίου, ποὺ ἔζησε ἐπὶ 18 συνεχεῖς αἰῶνες. Τὰ ἐρείπιά του φαίνεται ὅτι εἶδε ἀκόμη ἐντυπωσιακὰ στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ. ὁ Buondelmonti, χαρακτηρίζοντάς τα templum magnificum¹⁶ (εἰκ. 9).

Ἡ ἔρευνα ὁμως τῶν Ὑρίων, πέρα ἀπὸ τὸν σκοπὸ στὸν ὁποῖο ἀπέβλεψε ἀρχικά, ἔφερε στὸ φῶς τρία ἀκόμη πρόδρομα κτίρια καὶ τὰ λείψανα τῶν μυκηναϊκῶν ἀρχῶν τῆς λατρείας, τὰ ὁποῖα ἔκειντο ὅλα σὲ βαθύτερα στρώματα κάτω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖκὸ ναό (εἰκ. 4-5). Τὰ λείψανα

16. E. Legrand, *Description des îles par Chr. Buondelmonti*, 1897 (1974) XXXVIII, 58, 213-214.

Εἰκ. 10. Κάτοψη τοῦ ὕστερογεωμετρικοῦ κτιρίου (διαγραμμισμένη) καὶ τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς μετασκευῆς του.

αὐτὰ εἶναι ἐξ ἴσου σημαντικὰ μὲ τὸ ἀρχαῖκὸ οἰκοδόμημα, γιατί πλουτίζουν ἀσυνήθιστα τὴ γνώση μας γιὰ τὶς βαθιὲς ρίζες τῶν ἐλληνικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας στὸ πρώιμο Αἰγαῖο. Θὰ δώσω ἐδῶ πολὺ συνοπτικὰ τὰ κύρια στοιχεῖα τοῦ εὐρήματος. Τὰ στοιχεῖα ποὺ σώθηκαν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν κτιρίων εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀσυνήθιστα πολλὰ καὶ ἡ στρωματογραφία διετήρησε καθαρὴ τὴν εἰκόνα τους, τὴν διάκριση καὶ τὴν ἱστορία τους.

Τὰ θεμέλια τοῦ σηκοῦ τοῦ ἀρχαῖκοῦ ναοῦ περιέβαλαν τοὺς τοίχους¹⁷, καὶ τὸ δάπεδό του μόλις σκέπασε τὰ λείψανα ἐνὸς μεγάλου ἤδη παλαιότερου ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξυπηρέτησε τὴν λατρεία σὲ δύο φάσεις. Ἐπὶ πλέον, ἀνάμεσα στὴν δευτέρη φάση καὶ τὴν λειτουργία τοῦ ἀρχαῖκοῦ ναοῦ, ἡ λατρεία συνεχίσθηκε μέσα στὰ ἐρείπια τοῦ παλιότερου κτιρίου. Ἡ κάτοψη τοῦ κτιρίου στὴν πρώτη του φάση εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα (εἰκ. 10). Ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν ἀκανόνιστο ἀλλὰ εὐρύχωρο οἶκο, μήκους 15 μ. περίπου καὶ ἐσωτερικοῦ πλάτους 10 μ., ποὺ χωριζόταν σὲ τέσσερα κλίτη ἀπὸ τρεῖς ἐλαφρῶς πρὸς τὰ πίσω συγκλίνουσες σειρὲς στηριγμάτων. Τὸ κτίριο αὐτὸ ἦταν δηλαδὴ μιὰ πολὺ πρώιμη ὑπόστυλη αἴθουσα γιὰ λατρευτικὲς συγκεντρώσεις. Γι' αὐτὸ μιὰ σειρά λίθων ποὺ σώθηκε πάνω στὸ δάπεδο κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς λείψανα θρανίου. Οἱ τοῖχοι τοῦ οἰκοδομήματος ἦταν ἀπὸ τυχαῖα κομμένο γρανίτη καὶ μάρμαρο (στὶς γωνίες), μαρμάρινες δὲ ἦταν καὶ οἱ βαριεὲς βάσεις τῶν ξύλινων στηριγμάτων τῆς στέγης, ποὺ σώθηκαν σχεδὸν ὅλες. Ἀκριβῶς

17. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ παλιότερου ναοῦ βρισκόταν στὴν ἴδια θέση μὲ αὐτὴν ποὺ κατέλαβε ὁ ἀντί-

στοιχος τοῖχος τοῦ ἀρχαῖκοῦ καὶ γι' αὐτὸ δὲν σώθηκαν ἔχνη του.

ἐπάνω στὸν ἄξονα τῆς κεντρικῆς σειρᾶς, ἀνάμεσα στὰ δύο τελευταῖα στηρίγματα, ἀνοιγόνταν στὸ δάπεδο ὁ ἀβαθὴς λάκκος μιᾶς ἐσχάρας, ἐνὸς δηλαδὴ βωμοῦ ποὺ βυθιζόταν στὴν γῆ. Ἡ θέση τῆς πρώτης αὐτῆς ἐσχάρας καθορίστηκε μὲ βεβαιότητα κάτω ἀπὸ τὸ κτιστὸ ἔρκος τῆς ἐσχάρας τῆς δεύτερης φάσης, ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς στάχτης στὴν βόρεια καὶ τὴν δυτικὴ παρειά, καθὼς καὶ τὶς μικρὲς ὀρθιες πλάκες ποὺ σώθηκαν στὰ ἀνατολικά δίπλα στὸ ἵχνος τῆς στάχτης (εἰκ. 11). Στὴν ἐσχάρα αὐτὴ θυσιάζονταν ζῶα. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ὀστά τους βρέθηκαν καμένα στὴν στάχτη ὁλόγυρα. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι μερικὰ ἔμειναν ἄκαυτα δείχνει ὅτι δὲν γινόταν ὀλοκαύτωση, ἀλλὰ ὅτι τουλάχιστον τμῆμα τοῦ ζώου, εἴτε ψημένο στὴν φωτιά εἴτε βραστό, μοιραζόταν γιὰ ἄμεση μετάληψη, ὥστε τὰ κόκκαλα νὰ ρίχνονται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς στὴν στάχτη τοῦ βωμοῦ¹⁸. Τὸ συνεχὲς ἀνακάτωμα τῆς στάχτης στὴν ἐσχάρα μὲ τὴν ἀνανέωση τοῦ λάκκου ὁδήγησε στὴν πολλαπλὴ καύση τῶν ὀστέων καὶ στὴν κονιορτοποίησή τους, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ σὲ μεγάλῃ ἀπόσταση γύρω ἀπὸ τὴν ἐσχάρα παχὺ λευκὸ στρώμα, καθιστώντας τὸ δάπεδο τῆς φάσης αὐτῆς ἰδιαίτερα εὐδιάκριτο. Γιὰ τὴν χρονολογία τῆς κατασκευῆς τοῦ κτιρίου τὰ δεδομένα εἶναι πρῶτον ἡ καταστροφή τοῦ προηγούμενου ναοῦ στὴν ὑστερογεωμετρικὴ Ια περίοδο (τὰ νεώτερα ὄστρακα κάτω ἀπὸ τὶς πλίνθους τῶν τοίχων του ἀνήκουν σ' αὐτήν) καὶ δεύτερον ἡ σφραγισμένη κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς δεύτερης ἐσχάρας κεραμικὴ ἀπὸ τὴν λειτουργία τῆς πρώτης, ἡ ὁποία περιεῖχε ἐπίσης ὑστερογεωμετρικὰ Ια ὄστρακα. Τὸ κτίριο πρέπει λοιπὸν νὰ κτίστηκε στὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου, γύρω στὸ 730 π.Χ.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ αὐτοῦ ναοῦ, δηλαδὴ μέσα ἀπὸ τὴν στάχτη, δείχνουν ὅτι ἡ χρῆση του δὲν προχώρησε πολὺ μέσα στὸν 7ο αἰώνα. Γύρω στὸ 680 π.Χ. τὸ κτίριο ὑπέστη μιὰ δραστηκὴ ἀνοικοδόμηση. Οὐσιαστικὰ κρατήθηκαν μόνο οἱ πλάγιοι καὶ ὁ ὀπίσθιος τοῖχος του. Μπροστὰ ἡ ἀβαθὴς πιά κοίτη τοῦ παραπόταμου ἐπὶχώσθηκε καὶ τὸ οἰκοδόμημα ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ νότια φθάνοντας τὸ μήκος τῶν 17 μ.¹⁹ περίπου (εἰκ. 10). Τὸ ἐσωτερικὸ ὁργανώθηκε τώρα συστηματικότερα: δὲν παρατάσσονταν πιά τέσσερα ἴσης σημασίας κλίτη. Τὸ κέντρο ἀναφορᾶς τῆς λατρείας ἐντάχθηκε σὲ ἓνα κεντρικὸ κλίτος, τὸ ὁποῖο χωριζόταν μὲ δύο κανονικὲς σειρὲς στηριγμάτων ἀπὸ τὰ ὑποτεταγμένα πλάγια. Ἡ ἐσχάρα ἔγινε μεγαλύτερη (1.75×2.90), ἀπέκτησε παχὺ λίθινο ἔρκος καὶ μετακινήθηκε 40 ἐκ. δυτικότερα γιὰ νὰ βρεθεῖ πάνω στὸν μακρὸ ἄξονα τοῦ ναοῦ. Τὸ πλάτος της ἔδωσε καὶ τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, τὸ ὁποῖο ἔτσι ἔγινε περὶ τὸ 1.40 μ. στενότερο ἀπὸ τὰ πλάγια. Οἱ μαρμάρινες βάσεις τῶν ξύλινων στηριγμάτων, πάνω στὶς ὁποῖες σώθηκαν τὰ ἴχνη τους, ἀπέκτησαν ἀδρὰ τὴν λειτουργικότερη μορφή τῆς σπείρας. Ἡ ζωὴ τοῦ κτιρίου αὐτοῦ δὲν πρὲπει νὰ ξεπέρασε τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ.

18. M. Détienne στὸν τόμο *La cuisine du sacrifice* (ἀνωτ. σημ. 14) 9-11, 16, 20. Πρβ. τὴν εἰκονογράφηση τῆς διαδικασίας αὐτῆς στὴν ὑδρία τῆς Villa Giulia, J.-L. Durand - A. Schnapp στὸν τόμο *La cité des images* (1984) 50-52.

19. Κατὰ τὴν ἐρευνητικὴ περίοδο τοῦ 1992, μετὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ πρῶτη ἀρχαῖκὴ φάση τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ ναοῦ διέθετε καὶ πρόστασι, ποὺ θεμελιώθηκε μὲ μεγάλους λίθους γρανίτη βαθιά μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ ποταμοῦ καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ τέσσερα στηρίγματα ποὺ πατοῦσαν σὲ μαρμάρινες βάσεις. Τὸ θεμέλιό της ἐγκι-

βωτίστηκε ἐπίσης, ὅπως καὶ οἱ τοῖχοι, ἀπὸ τὸ θεμέλιο τῆς πρόστασις τοῦ ἀρχαῖκου ναοῦ, ποὺ χτίστηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ παλαιότερο στὰ νότιά του. Τὸ συνολικὸ του μήκος βεβαιώνει καὶ τὴν θέση τοῦ χαμένου ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου στὸ ὁποῖο ἀνῆκε. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ μὲ τὴν πρόστασι εἶχε συνολικὸ μήκος 19.70 μ. περ. Ἐτσι ὁ ἐξελιγμένος τύπος τοῦ τρίκλιτου τετρακλίου πρόστυλου ναοῦ, ποὺ ἀντιπροσωπεύει στὰ Ύγρια τὸ μνημειῶδες ἀρχαῖκὸ κτίριο, ἀποδεικνύεται ὅτι ὑπῆρχε στὴν Νάξο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἤδη τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Ἡ εἰκόνα 10 ἐδῶ δείχνει τὴν κατάστασι αὐτῆ, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐρευνας.

Εἰκ. 11. Λείψανα τοῦ λάκκου καὶ τῆς στάχτης τῆς ἐσχάρας τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ ναοῦ (ἀνατολική πλευρά).

Ἡ γενικότερη σημασία τῆς μοναδικῆς, ὅσο γνωρίζω, τόσο πρῶιμα ἀνεπτυγμένης καὶ ὀργανωμένης αὐτῆς μορφῆς ἐσωτερικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ χώρου στὴν Ἑλλάδα εἶναι προφανής. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν εἰδικότερη ἔρευνα, τὸ τεκμηριωνόμενο ἐδῶ, στὴν μητρόπολη, στενὸ κεντρικὸ κλίτος, ἀποτελεῖ σοβαρὸ νέο στοιχεῖο στὴν ἔντονη τελευταία συζήτηση γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς διπλῆς σειρᾶς ὁπῶν καὶ τὶς πιθανὲς φάσεις ἑνὸς ἄλλου σημείου ἀναφορᾶς μας γιὰ τὴν πρῶιμη ἀρχιτεκτονική, τοῦ Οἴκου τῶν Ναξίων στὴν Δῆλο²⁰.

Μετὰ τὴν καταστροφή ἀπὸ ἄγνωστη αἰτία τοῦ παραπάνω κτιρίου ἡ λατρεία συνεχίσθηκε στὰ ἐρείπιά του. Στὰ βόρεια τοῦ ὀπίσθιου θεμελίου του, κοντὰ στὴν ἐσχάρα, ἀνοίχτηκε ἕνας φαρδὺς καὶ ἀβαθὴς λάκκος, ὅπου συγκεντρώθηκαν λείψανα παλαιότερων ἀναθημάτων ἀπὸ τὸν ναό. Λίγο βορειότερα πάνω σὲ στῤῥωμα στάχτης ἀπὸ τὴν ἐσχάρα, ὥστε νὰ καθαγιασθεῖ ὁ τόπος, χτίστηκε ἕνα πρόχειρο ἔρκος ἀπὸ ὕλικὸ τοῦ ναοῦ μέσα στὸ ὁποῖο ἐντοιχίστηκε, μὲ προσανατολισμὸ πρὸς τὸ ἐρεῖπιο καὶ τὴν ἐσχάρα, μιὰ πῆλινη ἐστία, τῆς ὁποίας τὸ σπανιότατο ἐπιμελημένο τετράγωνο σχῆμα ὑποδεικνύει ὅτι κατασκευάστηκε εἰδικὰ γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Ἡ ἐστία αὐτή, μὲ τὸν σωρὸ ἀπὸ στάχτες καὶ κάρβουνα μπροστὰ στὴν ἀνοιχτὴ πλευρά της, σώθηκε σφραγισμένη κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ ἀδύτου καὶ συντηρήθηκε ἀπὸ τὸν κ. Δ.

20. P. Courbin, *L'Oikos des Naxiens, Délos XXXIII* (1980) καὶ *BCH* 111, 1987, 63-78. Ph. Bruneau - J. Ducat, *Guide de Délos* (1983) 119-123. D. Mertens, *Gnomon* 58,

1986, 431-436. Th. Kalpaxis, *Festschr. B. Neutsch* (1980) 237-242 καὶ *AA* 1990, 147-153.

Εἰκ. 12. Ἡ πήλινη ἐστία κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ ἀρχαϊκοῦ αὐτοῦ.

Κουτελιέρη ἐπὶ τόπου (εἰκ. 12). Πρὸς τὰ βόρεια ἓνας χαμηλὸς τοῖχος συγκρατοῦσε τὰ χώματα καὶ δημιουργοῦσε μπροστὰ στὴν ἐστία καὶ τὸν βόθρο ἓνα εἶδος πρόχειρου βήματος. Ἡ λατρεία στὸ ἐρείπιο μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες: στὴν μικρὴ ἐστία συνεχίσθηκε τὸ ψήσιμο καὶ τὸ βράσιμο τῶν κρεῶν τοῦ θύματος. Ὅμως ἡ περιορισμένη πυρὰ δὲν εἶχε τὶς προϋποθέσεις γιὰ πολλαπλὴ καύση τῶν ὀστέων. Ἐκατοντάδες ἀστράγαλοι, χαρακτηριστικὸ πρῶτο ἀνάθημα τῶν συνδαιτυμόνων σὲ τέτοια ἱερὰ συμπόσια, συλλέχθηκαν μαζί μὲ ἄλλα ἄκαυτα ὀστὰ γύρω ἀπὸ τὴν πήλινη ἐστία. Οἱ πιστοὶ φαίνεται ὅτι ἀνάδευαν συχνὰ τὴν ἱερὴ τέφρα τῆς παλιᾶς ἐσχάρας. Τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἔβρισκαν, καὶ ποὺ φυσικὰ ἀνῆκαν σὲ διαφορετικὲς ἐποχές, συνδυάζονταν συχνὰ γιὰ νέες εὐλαβεῖς ἀποθέσεις. Ἔτσι, στὸν χώρο τοῦ βόθρου ἔγιναν τὰ πλουσιότερα εὐρήματα ποὺ τεκμηριώνουν τὴν λατρεία ἀπὸ τὸν ὕστερο 8ο μέχρι τὸν πρῶμο 6ο π.Χ. αἰ., ὅταν ἡ πρόχειρη ἐγκατάσταση καὶ ἡ πάντα ἀνοιχτὴ παλιὰ ἐσχάρα σκεπάστηκαν ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἀνεγειρόμενου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἔχουν μεγάλη ποικιλία προέλευσης καὶ δείχνουν τὴν πρῶμη σημασία τῆς λατρείας.

Ἡ ἱστορία τῶν ναῶν στὰ Ύρια ἀρχίζει μὲ ἓνα ἀκόμη παλαιότερο οἰκοδόμημα. Κάτω ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τοῦ ὕστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ σώθηκαν τὰ λίθινα θεμέλια ἐνὸς ἐπιμήκους μονόχωρου οἴκου διαστάσεων 5×9.5 μ. (εἰκ. 4), τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνωδομὴ ἀπετελεῖτο ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους. Τὸ ὑλικὸ τους βρέθηκε πεσμένο σὲ πολλὰ σημεῖα δίπλα στοὺς τοίχους, ὅπως καὶ τὸ μεγάλο σχιστολιθικὸ κατώφλι τῆς πόρτας κάτω ἀπὸ τὴν τρίτη βάση τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ. Τὸ πρόβλημα τῆς ὑγρασίας ἀπὸ τὸν παραπόταμο ποὺ ἔρρεε τότε 7 μ. μόλις νοτιότερα ἦταν φαίνεται ἔντονο, γι' αὐτὸ καὶ ἀντιμετωπίστηκε συγχρόνως μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ πρῶτου αὐτοῦ ναοῦ μὲ μία λιθορριπὴ γύρω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ κτιρίου, ποὺ ἐξασφάλιζε ἔδαφος πιὸ σταθερὸ καὶ πιὸ

Είκ. 13. Ἡ οἰνοχόη τῆς θυσίας θεμελιώσεως τοῦ μεσογεωμετρικοῦ ναοῦ.

βατό, καθὼς καὶ μὲ ἓνα ἐνισχυτικὸ τοῦ περιπάτου αὐτοῦ ἀνάλημμα στὴν πλευρὰ τοῦ ρεύματος. Λίγο ἀργότερα φαίνεται ὅτι τὰ μέτρα αὐτὰ δὲν ἀποδείχθηκαν ἐπαρκῆ καὶ χτίστηκε ἓνα δυνατὸ κρηπίδωμα ἀκριβῶς πάνω στὴν ὄχθη τοῦ παραποτάμου. Οἱ χρόνοι αὐτοῦ τοῦ κτίσματος προκύπτουν ἀβίαστα ἀπὸ ἓνα ὠραῖο εὔρημα: στὸ κρισιμότερο σημεῖο τῆς κατασκευῆς, στὴν νοτιοανατολική γωνία τοῦ περιπάτου, ὅπου τὸ ποτάμι περιέβαλλε τὸν ναό, ἔγινε θυσία θεμελιώσεως: ἡ κεφαλὴ τοῦ θύματος, πού ἦταν ἓνα βόδι, θάφτηκε στὴν θέση αὐτὴ καὶ πάνω της ἀποτέθηκε τὸ ἀγγεῖο τῆς χοῆς, μία ἀκόσμητη οἰνοχόη. Οἱ θεμελιακὲς αὐτὲς προσφορὲς καθοσιώσεως εἶναι γνωστὲς ἀπὸ ὅλες τὶς ἐποχές. Ὡς πλησιέστερο παράδειγμα ἀναφέρω ἐδῶ τὴν ἀπόθεση κάτω ἀπὸ τὴν βορειοανατολική γωνία τοῦ πρωΐμου Ἀρτεμισίου στὴν Δῆλο, τὸ ὁποῖο ἦταν ἐπίσης ναξιακὸ κτίσμα²¹. Ἡ πραγματοποίηση τῆς θυσίας στὸν πρῶτο ναὸ τῶν Ὑρίων δηλώνει ἤδη τὴν πρόθεση γιὰ μονιμότερη ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου. Ἡ οἰνοχόη ἀνήκει στὴν δεύτερη φάση τῶν μεσογεωμετρικῶν χρόνων καὶ μαζί μὲ πλῆθος ἄλλων εὐρημάτων χρονολογεῖ τὸ πρῶτο ναϊκὸ κτίσμα στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 13). Γιὰ τὴν τέλεση τῆς λατρείας στὸ κτίσμα αὐτὸ καταγράφηκαν πάλι ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα: κάτω ἀπὸ τὴν ἐσχάρα τῶν ὑστερογεωμετρικῶν ναῶν διατηρήθηκαν στὸ ἔδαφος τὰ ἀποτυπώματα δύο ὄρθιων στοιχείων τετράγωνης διατομῆς 11 ἐκ. σὲ ἀπόσταση 20 ἐκ. μεταξύ τους καὶ 80 ἐκ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτίσματος. Μολοντί δὲν βρέθηκε ἄλλη ὁπὴ, τὸ πιθανότερο — μὲ βάση αὐτὲς τὶς διαστάσεις καὶ τὴν συνεχὴ λατρευτικὴ χρῆση τοῦ σημείου — εἶναι ὅτι ἐδῶ στεκό-

21. H. Gallet de Santerre - J. Tréheux, *BCH* 71-72, 1947-1948, 148-254.

Εἰκ. 14. Οἰνοχόη Βλαστοῦ (ARV² 1249, 13): Προσφορὰ νηφαλίων στὸν Διόνυσο.

ταν ἓνα τριποδικὸ τραπέζι, τῆς μορφῆς ποὺ συνηθιζόταν πιὸ πολὺ μέχρι τὰ κλασσικὰ χρόνια καὶ ποὺ τόσο συχνὰ βλέπουμε σὲ παραστάσεις προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀπόθεση προσφορῶν (εἰκ. 14). Ἡ ἔμπυρη θυσία τοῦ ζώου ἐλάμβανε ἤδη χώρα στὸν πρῶτο αὐτὸν ναό: τὸ μικρὸ του ὅμως μέγεθος δὲν ἐπέτρεπε παρὰ μόνο τὴν προσφορὰ τῶν ἀποκλειστικὰ στὸ θεῖον ἀνηκόντων δώρων στὸ ἐσωτερικόν. Ἡ ρυπαίνουσα κύρια ἔμπυρη θυσία καὶ τὸ συμπόσιο γίνονταν ἔξω, στὴν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ, ὅπου βρέθηκε πάλι ἡ χαρακτηριστικὴ συσσώρευση καμένων ὀστέων καὶ στάχτης.

Κάτω ἀπὸ τὴν θέση τοῦ πιθανοῦ τραπεζιοῦ προσφορῶν τῶν μεσογεωμετρικῶν χρόνων καὶ τὴν ὑστερογεωμετρικὴ καὶ πρώιμη ἀρχαϊκὴ ἐσχάρα ἀποκαλύφθηκαν τέλος, 20 ἐκ. περ. βαθύτερα, τὰ λείψανα τῶν ἀρχῶν τῆς αἰωνόβιας αὐτῆς λατρείας ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Πάνω σὲ ἓνα παχύτατο στρώμα σκληρῆς ἄμμου ἀπὸ παλιῆς ἀποθέσεις στὸ τρίγωνο τῆς συμβολῆς τῶν ποταμῶν δημιουργήθηκε μία ταπεινὴ ἐγκατάσταση στὸ ὑπαιθρο, ποὺ τὴν ἀποτελέσαν τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιὰ τὴν λατρεία: ἓνας τετράγωνος λίθος μὲ κοιλότητα στὴν ἄνω του ἐπιφάνεια, πιθανότατα καθημερινὸ σκεῦος, τοποθετήθηκε σὲ δεύτερη χρήσιμη ὡς λεκάνη χοῶν στὸ ὑπαιθρο μέσα στὸ ἔδαφος, ἀφοῦ προηγουμένως λαξεύθηκε πρόχειρα στὴ μία του γωνία ἀβαθῆς προχοή, ὥστε τὸ ὕγρὸ ποὺ συλλεγόταν στὴν κοιλότητά του νὰ κυλᾷ πρὸς τὸ κοντινὸ ρεῦμα. Δίπλα, κατὰ τὸν ἴδιο ἄξονα πρὸς τὸ ρεῦμα, μπῆκε ἓνας μεγάλος ἐπιμήκης λίθος ὡς θρανίον (εἰκ. 5). Ἡ κατ' ἀνάγκην περιορισμένη ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν νεωτέρων ἐποχῶν δὲν ἐπέτρεψε νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ πιθανότητα ὑπαρξῆς καὶ ἄλλων κατασκευῶν, ὅπως π.χ. περιβόλου. Ὅμως σὲ μιὰ χονδρικὰ ἐπίπεδη ἔκταση διαμέτρου 4 τουλάχιστον μέτρων τριγύρω βρέθηκαν διεσπαρμένα τεμάχια χρηστικῶν ἀγγείων, ἀλλὰ καὶ τεμάχια ὑψιπόδων κυλίκων, σκύφων καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν γιὰ τὴν λατρεία κωνικῶν κυπέλλων, ποὺ τοποθετοῦν τὴν λειτουργία τῆς ἐγκατάστασης στοὺς ὕστερους μυκηναϊκοὺς χρόνους. Λίγοι ἄκαυτοι ἀστράγαλοι στὸ ἴδιο στρώμα τεκμηριώνουν τὴν κατανάλωση κρέατος ἤδη στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς λατρείας. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ μυκηναϊκοῦ χώρου λατρείας ἔδωσε καὶ τὴν ἐρμηνεία σὲ ἓνα ἄλλο δύσκολο ἐρώτημα, δηλαδὴ τὸν ἐπίμονο ιδιόμορφο προσανατολισμὸ ὅλων τῶν κτισμάτων πρὸς τὰ νότια: ἡ κατεύθυνση καθορίστηκε ἀπὸ τὴν πρώτη ἐγκατάσταση, τῆς ὁποίας τὸ ὕγρὸ ἔπρεπε νὰ ρεεῖ πρὸς τὸ κοντινὸ ρεῦμα. Ἐνα λεπτὸ στρώμα ἐπίχωσης ἀνάμεσα στὸ μυκηναϊκὸ καὶ στὸ μεσογεωμετρικὸ τοῦ πρώτου ναοῦ, ποὺ περιεῖχε πρωτογεωμετρικὰ ὄστρακα, βεβαιώνει, ἂν καὶ ἀσαφῶς, τὴν συνειδητὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν μυκηναϊκὴ στὴν γεωμετρικὴ λατρεία.

Αυτὰ εἶναι συνοπτικά καὶ σὲ πρώτη ἐκτίμηση τὰ κύρια ἀποτελέσματα τῆς ἐξαετοῦς ἐργασίας στὰ Ὑρία. Πέρα ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκτιμήσεις γιὰ τὴν ἰδιαίτερη σημασία τῶν διαφορῶν τύπων τῶν ἀποκαλυφθέντων οἰκοδομημάτων καὶ τῶν ἄλλων εὐρημάτων ποὺ κεφαλαιωδῶς μόνο θίξαμε πρὶ πάντων, τὸ σύνολο τοῦ εὐρήματος προσφέρει, νομίζουμε, μέσα ἀπὸ τὴν καλὰ τεκμηριωμένη ἐξέλιξη τῆς λατρείας, μιὰ μοναδικὴ ἐποπτεία τῆς πρώιμης κοινωνικῆς ἐξέλιξης μιᾶς τυπικῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πόλης. Ἐνας παραδοσιακὸς τόπος λατρείας, μὲ τὸ μυθικὸ ἤδη κύρος τῶν μυκηναϊκῶν ἀρχῶν, γίνεται μέσα στὴν πλούσια πεδιάδα κέντρο λατρείας ἑνὸς γένους, ἀπὸ ἐκεῖνα ποῦ, ὅπως γνωρίζουμε²², ζητοῦν ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. νὰ ἀναγάγουν τὴν ἀρχόμενη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ἄνοδο στὸ ἐνδοξο μινωικὸ παρελθόν. Οἱ ἀναίμακτες προσφορὲς συνεχίζουν νὰ προσφέρονται στὸ παραδοσιακὸ σημεῖο ποὺ στεγάζεται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, στὸν πρῶτο μικρὸ ναό. Τὸ κοινὸ γεῦμα ὅμως, μὲ τὸ ὁποῖο μεταλαμβάνει κανεὶς τῆς θυσίας καὶ μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώνει τὴν συμμετοχὴ του στὸ γένος, στὴν ὁμάδα, τελεῖται ἀκόμη στὸ ὕπαιθρο. Ἡ αὔξηση τῶν γενῶν σὲ ἀριθμὸ μελῶν καὶ σὲ οἰκονομικὴ ἰσχὺ ὁδηγεῖ μέσα στὸν ἴδιο ἀκόμη αἰῶνα στὸν περιορισμὸ τῆς λατρείας, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ τόπου τῆς ἔμπυρης θυσίας, στὸν δεῦτερο καὶ τὸν τρίτο ναό, δηλαδὴ σὲ μία εὐρύχωρη αἶθουσα, ἕνα τελεστήριον, ὅπου οἱ ἰσχυρότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ γένους ἢ τῶν γενῶν ποῦ συνθέτουν ἤδη εὐρύτερο σύνολο, μποροῦν νὰ τελέσουν ὁλόκληρο τὸ τυπικὸ της. Στὸν πρῶτο ὅμως 6ο π.Χ. αἰ. ἡ βάση τῆς ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας ἔχει δραματικὰ εὐρυνθεῖ: στὰ Ὑρία τὸ γεγονὸς αὐτὸ τὸ καταγράφει διττὰ ὁ ἀρχαϊκὸς ναὸς τῶν Ὑρίων. Πρῶτον οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τῆς κατασκευῆς του προϋποθέτουν τὶς δυνατότητες τῆς εὐρύτερης κοινωνίας τῆς πόλης καὶ δεύτερον, ἐνῶ οἱ ἀναίμακτες προσφορὲς παραμένουν στὸ ἐσωτερικὸ ἀποτιθέμενες στὸν βόθρο, τὸ θυσιαστήριον, ποῦ εἶναι τώρα πιά ἕνας μνημειώδης βωμός, μεταφέρεται πάλι στὸ ὕπαιθρο. Οἱ μετέχοντες εἶναι ὑπερβολικὰ πολλοὶ ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ εὐρύχωρο ἐσωτερικὸ ἑνὸς ἑκατομπέδου ναοῦ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

22. V. Lambrinoudakis, Veneration of Ancestors in *ActAth* 38, 1988, 235-246.
Geometric Naxos στὸν τόμο *Early Greek Cult Practice*,

Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
1837-1860

ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΕ ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑ

ΣΕ ΟΚΤΩ ΜΕΡΗ ΧΑΡΤΟΔΕΤΑ
ΜΕ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ, ΩΣ ΕΞΗΣ:

Πρῶτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)
Δεύτερο μέρος: τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)
Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)
Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)
Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)
Έκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)
Έβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)
Όγδοο μέρος: Εύρετήρια, πίνακες.

ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ ΜΟΝΟΝ ΠΛΗΡΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ
ΣΤΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1992

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1993
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.»
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
Η ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΥΡΩΠΗ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΡΟΥΛΑΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ

ISSN 1105-0950